СТАРОДАВНІЙ ІСКОРОСТЕНЬ
і слов'янські гради

Збірка наукових праць

том I

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут археології

Виконком Коростенської міської Ради

Коростенська філія Житомирського обласного

краєзнавчого музею

СТАРОДАВНІЙ ІСКОРОСТЕНЬ І СЛОВ'ЯНСЬКІ ГРАДИ

Збірка наукових праць

Том 1

Коростень - 2008

УДК 904(367)"7/9"
ББК Т4(45)41

Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. –

Видання є збіркою наукових праць учасників Міжнародної археологічної конференції (м.Коростень, 30 вересня – 3 жовтня 2008 р.), присвяченої актуальним проблемам слов'янської та давньоруської археології. Для археологів, істориків, усіх хто цікавиться дослідженнями середньовічних старожитностей

Редакційна колегія:
Івакін Г.Ю.
Магомедов Б.В.
Москаленко В.В.
Моця О.П. (головний редактор)
Ричко В.М.
Сатяєва К.М.
Сухобоков О.В.
Толочко О.П.

Рецензенти:
Козак Д.Н. д.і.н.
Терпиловський Р.В. д.і.н.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

ISBN 966-02-4053-8

ПЕРЕДМОВА

В 2008 році виповнюється 100 років зі дня смерті В.Б.Антоновича та 50 років зі дня народження Б. А. Звіздецького. Дослідники працювали в різні історичні епохи, на різних методичних засадах, різним був і спектр їх наукової діяльності. Проте науковий доробок кожного можна вважати окремим етапом у вивченні старожитностей древлянської землі.

Володимир Боніфатієвич Антонович – професор Київського університету св. Володимира провів археологічні розкопки декількох археологічних комплексів в межах сучасної Житомирщини, які виявили цікаві та ефектні знахідки. Проте головним внеском вченого стало створення докладної археологічної карти Волинської губернії на підставі даних земельних та статистичних комітетів повітів та волостей. В ній було скрупульозно зібрано повідомлення про десятки стародавніх городищ, наведено їх розміри, зроблено опис характеру оборонних споруд та деяких типів знахідок, виявлених випадково на їх поверхні. Деякі з позначених на картах городищ були особисто оглянуті вченим. Майже за сто років, багато із відмічених у них археологічних об'єктів виявилися повністю чи частково зруйнованими. Збірні каталоги археологічних пам'яток Київської і Волинської губерній, складені В.Б.Антоновичем, не втрачають свого значення і на сьогоднішній день.

Наукова діяльність **Богдана Андроніковича Звіздецького** – старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України практично вся пов'язана із дослідженням укріплених городищ на території древлянської землі. Дослідником проводились археологічні розвідки пам'яток на теренах сучасної Житомирщини та Київщини. Ряд літописних градів було досліджено розкопками широкою площею. Найбільш видатними можна вважати результати розкопок столиці древлянської землі – Іскоростеня. Літописна стаття, яка подає досить примітивний рівень розвитку древлян критично оцінюється більшістю науковців – цілком очевидною є «політична заангажованість» київського літописця. Але ніхто з археологів (як і сам дослідник) не очікував на подібні результати розкопок Іскоростеня, які ставлять його на один щабель розвитку із столицею давньоруської держави – Києвом.

Одним із важливих результатів наукової діяльності Б.А.Звіздецького слід також вважати підготовку наукової конференції «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-IX ст.» в 2004 р., яка знайшла своє продовження в конференції 2008 р.

Шановні учасники конференції!

Щиро вітаю Вас на древлянській землі, в старовинному місті Коростень.

Ми раді представити Вам результати нових відкриттів в літописному Іскоростені. Перші археологічні дослідження, що проводилися в 1925 році розпочав директор Коростенського краєзнавчого музею Федір Козубський, пізніше директор інституту матеріальної культури АН УРСР. У 2001 р., за ініціативою та підтримкою міськвиконкому, дослідницькі роботи поновила експедиція ІА НАН України під керівництвом канд. Історичних наук Б. Звіздецького. Результати розкопок виявились винятково результативними. Вони продемонстрували високий рівень розвитку древлянського суспільства, його причетність до тогочасних доленосних історичних подій.

Зацікавленість науковців, знавців історії України та громадськості в подіях давнини древлянського краю, як центру прадавньої культури зростає. Його скарбничка збагачується з кожним роком, допомагаючи у вивченні історії не тільки нам, древлянам, але й сусіднім слов'янським народам. Адже наша історія – це складова історії всього слов'янського світу. Тому, звертаючись до її витоків, неможливо обійти цей древній край, його історичне минуле. І тільки глибока обізнаність, що спирається на археологічні докази, допоможе нам усвідомити, наскільки важливо зберегти для прийдешніх поколінь зв'язок між минулим і майбутнім.

Нащадки древлян глибоко знають та пишаються своєю історією, гідно представляючи місто на державному та світовому рівнях. Впевнений, Коростень і надалі буде підтримувати наукові проекти по дослідженню й популяризації історичного минулого міста та регіону, знайомство з яким, сподіваюсь, буде корисним та цікавим для тих, хто його відвідує.

Успіхів Вам на шляху до кращого майбутнього!

З повагою,
міський голова **Володимир Москаленко**

Зміст

1. **Андрощук Ф.** «Древлянская земля в межрегиональных контактах IX-X вв»....6
2. **Бережинський В.Г.** «Тактика оборонительного боя при защите укреплений Древней Руси»....20
3. **Белецкий С.В. , Лесман Ю.М.** «Проблема изборска X века: методика датировки и методология эволюционизма»....32
4. **Вилкул Т.** «Уклады на Рускыя грады»....39
5. **Виногродська Л.І.** «Болохівське місто Кобудь за матеріалами археологічних досліджень»....41
6. **Возний І.** «Прикраси з відкритих поселень X-XIV ст.. межиріччя верхнього Серету та Середнього Дністра»....47
7. **Веремейчик Е.М. , Шекун А.В.** «К вопросу о Черниговском Остроге»....55
8. **Галушка Лудек** «Велиград Великой Моравии – укрепленная агломерация и центр власти старе место –Угерске Градиште»....65
9. **Glinianowicz M. , Kotowicz P.** «Militaria wczesnoњredniowieczne z latopisowego Sanoka»....81
10. **Григорьев А.В.** «О возможности внутренней периодизации Супрутского городища»....95
11. **Довгань П.М.** «Оборонні споруди літописного бужська»....100
12. **Демидко С.** «Давньоруський «Ізяславльський» мікрорегіон»....105
13. **Звіздецький Б.А., Польгуй В.І., Петраускас А.В., Сірко О.В., Осадчій Є.М.** «Дослідження Іскоростеня 2005-2008рр.»....113
14. **Зоценко В.М.** «Скандинавські старожитності Київського подолу «Дружинної доби»»....118
15. **Івакін В.Г.** «Інвентар в християнських похованнях давньоруського Києва (X-XIII ст.)»....143
16. **Іванченко Л.І.** «Посульська та Пороська оборонні лінії Південної Русі: порівняльний аналіз»....146
17. **Иануц М.Г.** «Тактика осадного боя на Руси (IX – XIII вв.)»....149
18. **Инанишвили Г.В.** «Производство черного металла на территории Грузии от кричного железа до булатной стали (XII в. до н.э. – XIII в. н. э.)»....158
19. **Казаков А.Л., Черненко О.Є.** «Поховання камерного типу на території Чернігівського передгороддя»....163
20. **Колеснікова В.А.** «До історії дослідження курганів в Коростені та Овручі в 1911 році»....166
21. **Колибенко О., Колибенко О.** «До питання про літописне «Льто» або знову про Бориса та Гліба»....169
22. **Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В.** «Дослідження Шестовицького подолу»....178
23. **Комар А.В.** «Боричев» и «Боричев увоз» древнего Киева»....192
24. **Козак О.Д.** «До питання про дослідження погромів та полів битв в антропології. Методика та програма вивчення антропологічного матеріалу з загиблих давньоруських градів»....226
25. **Козюба В.К.** «Місто Володимира у Києві: історична реальність чи історіографічний міф?»....237

Ф. Андрощук
(Стокгольм)

ДРЕВЛЯНСКАЯ ЗЕМЛЯ В МЕЖРЕГИОНАЛЬНЫХ КОНТАКТАХ IX-X вв.

Раскопки Искоростеня, начатые и, к большому сожалению, не завершённые Богданом Андрониковичем Звиздецким, дали важный и, в некотором отношении, неожиданный материал. Значение этих находок уже в том, что они подвергли проверке высказанные ранее идеи относительно возникновения ранних форм городов у восточных славян[1]. С другой стороны, богатство и исключительность некоторых из находок удивили своей элитарностью, которая с трудом вяжется к тому дремучему образу "Дерев", каковым он представлен в древнерусской летописи. Предлагаемая работа ни в коей мере не претендует на окончательное разрешение всех вопросов, связанных с Искоростенем и Древлянской землёй, и является только моделью возможного развития данной территории. Несомненно, новые исследования Искоростеня, а также дальнейшие работы в рамках "Овручского проекта"[2] внесут новые коррективы и, возможно, новые решения проблем в истории Древлянской земли. Объектом рассмотрения в настоящей работе являются территории, известные в письменных источниках как Дерева и Волынь. Здесь следует заметить, какие земли понимаются под этими названиями. Анализ летописных данных позволяет сделать вывод, что в древнерусское время под Волынью понимали территорию, расположенную между реками Южный Буг и Горынь[3] До XI в., когда этот термин утвердился, в использовании были летописные названия дулебов и бужан. Последние, согласно летописи, жили по Бугу и впоследствии были названы «волыняне». Известно также название населения, жившего к востоку от территории бужан - это древляне, которые, согласно летописи "седоша в лесе"[4] В XII в. их лесная территория, известная под названием "Деревьская земля" или Дерева, граничила на западе с Луцкой волостью[5] Восточные границы этой земли не совсем ясны, поскольку со второй половины X в. она стала составной частью Киевской земли, западные границы которой проходили по реке Горынь[6]. Поскольку Горынь была естественной границей между Волынью и Киевской землёй в XII в., можно думать, что эта же река была границей между волынянами и древлянами в более ранний период. Два главных города Древлянской земли – Искоростень и Вручий известны древнерусским летописям.

Письменные источники об истории Искоростеня

Согласно Новгородской Первой летописи, в 883 г. князь Игорь подчинил древлян под власть Киева, в то время как Лаврентьевская летопись упоминает в этой связи Олега[7] Помимо древлян, дань была возложена также на уличей, которые вместе с тиверцами "седяху по Днестру приседяху къ Дунаеви"[8]. Игорь передал право изъятия дани с древлян и уличей своему воеводе Свенельду[9] В качестве дани названа "чёрная куна" Именно эта дань стала поводом для зависти Игоревой дружины: "отроци Свеньлъжи изоделися суть оружьемъ и порты а мы нази"[10]. Согласно летописи, Игорь ходил к древлянам за данью дважды. Возвращаясь в Киев, он решает вернуться с малой дружиной к древлянам и взять больше дани с них. Услышав эту новость, возмущённые древляне вооружаются и убивают Игоря у своего города Искоростеня. После этого победители киевской дружины решают женить своего князя Мала на Игоревой вдове Ольге[11] Уже давно обращалось внимание на то, что мотив сватания, сопровождающийся красочным описанием Ольгиной мести (погребение заживо в ладье их двадцати «лучших мужей», сожжение другой группы «лучших людей» в бане, сооружение монументальной могилы Игоря, убийство пяти тысяч древлян во время погребального праздника, а также сожжение города при помощи голубей и воробьёв), имеет фольклорное происхождение, связанное с христианским осмыслением сооружения больших курганов или представляет собой литературное заимствование[12]. Летопись описывает захват и сожжение Искоростеня в очень драматичных тонах[13], однако, в какой степени реальные события отразились в этой легенде,

оставалось непонятным вплоть до 2001 г., когда впервые были проведены серьезные археологические исследования остатков города Искоростеня[14].

Археология Искоростеня

Археологические памятники, которые по времени своего существования могут иметь отношение к легендарной истории, рассказанной летописью, состоят из трёх городищ и четырёх могильников, расположенных на территории современного города Коростеня Житомирской области. Памятники эти недавно были детально рассмотрены Б.А. Звиздецким[15], поэтому в настоящей работе их характеристика будет дана в очень сжатой форме, необходимой для объективного понимания этого центра.

Могильники это основная категория археологических памятников, позволяющая сделать вывод о социальном составе населения, некогда жившем на рассматриваемой территории.

Остатки одного из таких могильников (могильник № 2 по Б.А. Звиздецкому), состоявшего из 68 насыпей, расположены на левом берегу р. Уж, в окрестностях большого городища раннего железного века. В пяти раскопанных курганах были найдены погребения по обряду трупоположения. Среди находок: нож, ведро, серебряный перстень, серебряные и бронзовые височные кольца, лировидная пряжка, а также стеклянные и янтарные бусы. На этой же стороне реки располагался другой могильник (60 насыпей зарегистрированы как могильник № 1), который содержал погребения по обряду кремации и ингумации. В самом большом кургане, окружённом ровиком, было найдено парное погребение в деревянной камере. Инвентарь мужского погребения состоял из ведра, маленького топорика, ножа, оселка, «шиферной застёжки» (?), бронзовой фибулы, серебряного перстня и сосуда. Рядом с женским погребением были выявлены: керамика, серебряные S-видные височные кольца, серебряные бочонковидные гирьки украшенные зернью, стеклянные и сердоликовые бусы, серебряное кольцо, нож, а также маленький серебряный колокольчик[16]. В ещё одном большом кургане было обнаружено женское погребение с золотыми серьгами «киевского типа» и височными кольцами, ножом и ведром. Богатство находок, а также размеры некоторых из курганов позволили исследователям видеть в них захоронения древлянской элиты[17]

На противоположном, правом берегу реки, расположены три городища и два могильника (могильник № 3 - 18 насыпей; могильник № 4 - 30 курганов). Одно из городищ (№ 1) сооружено на высоком скалистом берегу и ограничено с запада и юго-запада маленьким ручьём. С северо-запада к городищу примыкает неукреплённое селище, где исследована полуземлянка с печью-каменкой и хозяйственная яма с керамикой VI VII вв. Десять построек относятся к позднему периоду – IX-X вв. В одной из них (№ 1) найдена пара золотых серёжек моравского происхождения. Здесь же был обнаружен глиняный тигель. В другой постройке выявлено две серьги, а также игла от скандинавской скорлупообразной фибулы[18] С территории этого селища происходит другой предмет скандинавского происхождения - серебряная крестообразная подвеска[19]. Укрепления городища состоят из рва (6 м шириной и 2 м) глубиной, эскарпа с террасой (10 м шириной) и остатками стены, сооруженной из камня и дерева, разрушенной сильным пожаром. В нижней части рва была найдена керамика, копьё и две серебряных серьги. В результате раскопок террасы со стеной обнаружены ещё одна серебряная серьга, переделанная в подвеску восточная монета (882 907 гг.), серебряные и бронзовые пуговицы и ременные бляшки, бронзовые колокольчики, наконечники стрел (включая ланцетовидные) и две серебряные подвески, декорированные в стиле “Борре”[20].

Есть основания полагать, что в окрестностях городища существовал синхронный ему могильник. Во всяком случае основание для этого даёт исследованный курган, содержащий остатки кремации с четырьмя арабскими дирхемами[21].

Датировка и характер ещё одного городища, расположенного в 120 м к юго-западу от упомянутого выше, остаются по-прежнему не выясненными. Довоенными раскопками здесь исследована землянка с центральным очагом, датированная X -XII вв.[22].

Наконец, необходимо упомянуть третье городище расположенное на высоком скалистом берегу, в 750 м к юго-западу от городища № 2. Здесь достаточно ограниченными раскопками зафиксированы культурные отложения X-XII вв., а также засвидетельствованы следы железоделательного производства, а также находки, датированные XI -XIII вв.[23].

На этой же стороне реки, в 7 8 км от города, в месте, известном как «Игорева могила» во время первой мировой войны аматорскими раскопками был разрушен большой курган. Среди сохранившихся находок упомянут только бронзовый наконечник ножен скандинавского происхождения, орнаментированный в стиле Борре[24].

Из приведенного выше анализа публикаций можно сделать следующие выводы.

1. Совершенно очевидно, что, по крайней мере, три городища, расположенные на правом берегу р. Уж, существовали в X в.

2. Функция городищ не совсем ясна, однако, судя по их маленьким размерам, они могли использоваться как укреплённые убежища.

3. Открытое поселение постоянного характера располагалось вблизи городища № 1 и, судя по находкам, существовало по крайней мере с VII в.

4. Очевидным также является факт, что возникшее в это время славянское поселение просуществовало вплоть до своей гибели в середине X в., как это можно заключить на основании упомянутых выше находок.

5. Украшения из золота и серебра, обнаруженные раскопками в окрестных курганах, городища № 1 и его поселении, характеризуются высоким качеством, а в некоторых случаях и исключительностью, что свидетельствует о высоком социальном статусе их владельцев и наличии определённых экономических, а возможно и политических ресурсов гарантирующих их статус.

Каковы же были источники экономического могущества данной территории и почему было так важно владеть Древлянской землёй? Ограниченный объём археологических исследований всё ещё не достаточен для того, чтобы сделать однозначные выводы обо всех сферах деятельности местного населения, в особенности его социальной и административной структуре. Очевидно, что в данных вопросах совершенно не обойтись без письменных источников.

Источники и ресурсы Древлянской земли

В историческое время ландшафт древлян ской территории согласно топографическим описаниям и данным письменных источников[25] был ровным, низменным, слегка понижающимся в сторону Припяти. Вдоль течений Норыни, а также Жерева и частично Случи ландшафт возвышенный. Кроме широко известного розового шифера, в избытке добываемого здесь, в районе Олевска имелись также месторождения горного хрусталя. Судя по письменным источникам территория кряжа была наиболее плотно заселена, в то время как на остальной территории люди вплоть до XIX в. жили достаточно изолировано. Пути сообщений были трудны, проходили через множество болот и для чужаков были опасным мероприятием. Хотя в этом районе известно достаточно рек, только одна из них - Случ, могла быть использована для судоходства, другие реки, такие как Уборть, Славечна, Уж, Норынь, Жерев и Сдвиж, могли с этой целью использоваться только сезонного[26]. Лес, с преобладающими сосной, елью и берёзой, был важным источником, обеспечивающим проживание местному населению. Здесь в изобилии водились олени, медведи, рыси, выдры, чёрные куницы и бобры. Письменные источники литовского периода сообщают о мёде, бобре и чёрной кунице, как о регулярных данях взымаемых с данной территории. Кроме упомянутых выше красного шифера и горного хрусталя, должны быть отмечены богатые месторождения торфа и железной руды[27] Это в сжатом виде всё, что нам известно на сегодняшний день об экономических ресурсах данного региона и что может быть в дальнейшем использовано как хороший ресурсный контекст для оценки экономического потенциала «Дерев» в IX XII вв. Прежде, чем мы обратимся к исследованию возможных причин военного конфликта между древлянами и киевскими князьями, несколько слов необходимо сказать о возможной политической и административной структуре древлянского княжества.

Территориальная структура древлянского княжества

Общеизвестным является факт, что образ древлян, живущих в лесах, рисуется в достаточно чёрных тонах и построен всецело на контрасте по отношению к их оппонентам полянам, живущим на берегах Днепра на пути из Варяг в Греки. Сравнения характеристик, данных летописцем обоим племенам, могут быть суммированы в приведенной ниже таблице.

Поляне	Древляне
Поляне бо своих отець обычаи имуть кротокъ и тихъ и стыденье къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ къ матеремъ и к родителемъ своимъ къ свекровем и къ деверемъ велико стыденье имеху брачныи обычаи имяху не хожеше зять по невесту но приводяху вечеръ а завътра приношаху по неи что вдадуче...	...а Древляне живяху звериньскимъ образомъ жиуще скотьски убиваху другъ друга ядяху вся нечисто и брака у нихъ не бываше но умыкиваху у воды девиця

Таблица 1. Репрезентация полян и древлян в Повести временных лет[1].

Приведенные характеристики полян и древлян, конечно, являются следствием христианских представлений автора летописи, а также его знакомства с хроникой Георгия Амартола (ср. «законы» сирийцев, «врахман», «индян» и халдеев[2]). Для летописца центром христианской цивилизации была земля полян, другими словами город Киев. Здесь жили легендарные братья Кий, Щек, Хорив и их сестра Лыбедь, которые построили этот город и назвали его в честь старшего брата. Целью этой легенды было подчеркнуть исключительное положение христианского Киева, окружённого язычниками, жившими на левом берегу Днепра (северяне, радимичи, вятичи), а также древлянами соседями полян на том же - правом берегу, но бывшими оппозиционерами полянам уже по своему имени. Можно думать, что в приведенных выше моральных характеристиках племён элементы типа «лес», «поле», «река», «мост» играли роль культурных барьеров в конструировании таких социальных категорий, как «мы и они»[3]. Однако, нельзя исключать также, что выбор субъектов этих оппозиций не был случаен и истинные причины конфликта Киева с древлянами имели более практическую подоплёку. Из летописи мы знаем, что древляне вместе с дулебами, тиверцами и другими славянскими племенами, а также чудью и варягами приняли участие в походе Олега на Греков[4]. Однако, после Олеговой смерти древляне оказывают сопротивление сменившему его Игорю. Он подчиняет их и возлагает на них "дань болши Олговы"[5]. Судя по тому, что древляне не упоминаются в составе участников похода Игоря на Греков в 944 г., можно думать, что отношения с ними опять были не стабильны. Как мы знаем, возвратившись из похода, Игорь "нача мыслити на Деревляны хотя примыслити большюю дань"[6]. Какова же была социальная и территориальная структура древлянского княжества?

Благодаря Новгородской Первой и Лаврентьевской летописям мы знаем, что, кроме участвовавшего в конфликте князя Мала, существовали другие князья, те, которые, согласно летописи, "добри суть иже распасли суть Деревьску землю"[7] На реконструированной территории Древлянской земли известно около 20 городищ, которые интерпретированы исследователями как возможные племенные центры[8]. Пока не делались попытки реконструировать территориальную структуру этих маленьких «княжений». Тем не менее это возможно, если мы обратимся для сравнения к административно-территориальному делению, известному в этом регионе в литовское время[9]. Сравнение некоторых городищ, существовавших на этой территории в VIII X вв., с известными по письменным источникам XIV XVI вв. центрами волостей обнаруживает интересную корреляцию (Рисунок 1, Таблица 2).

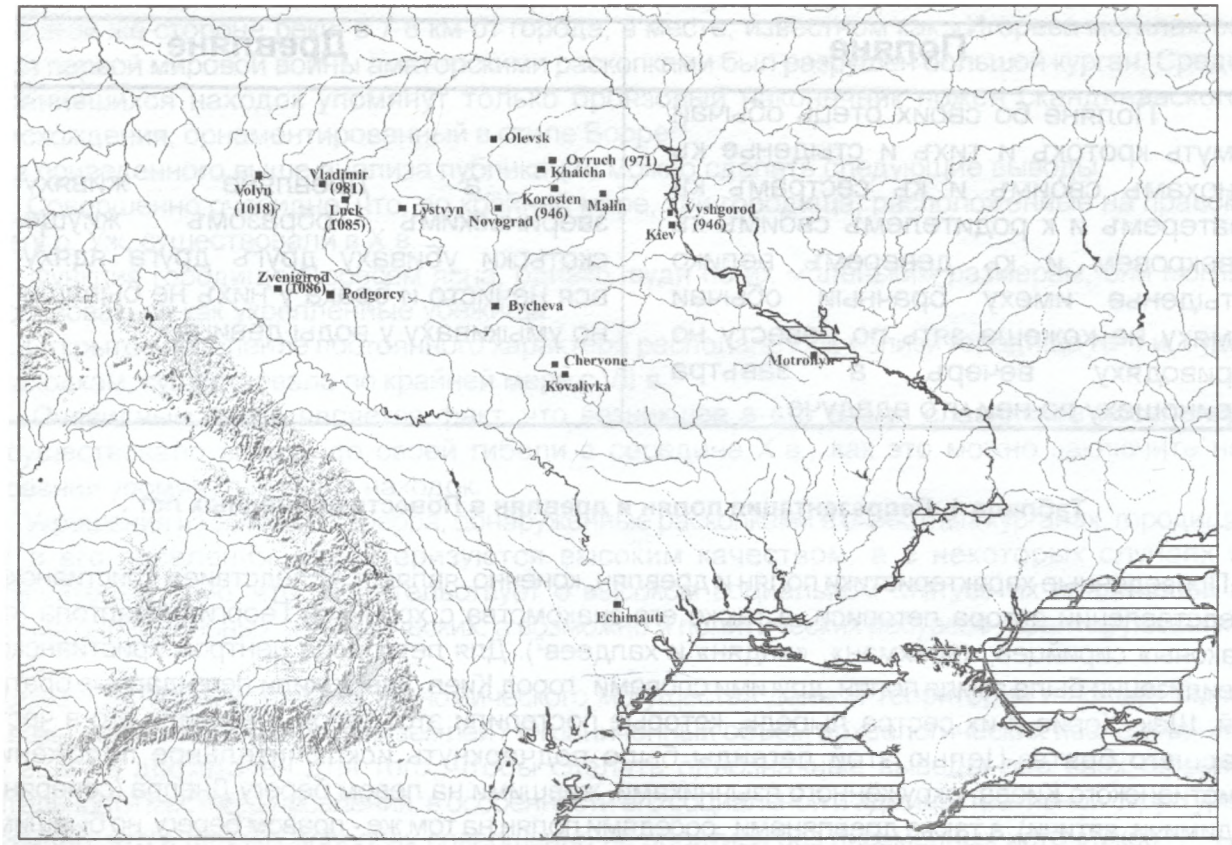

Рис. 1. Карта с упомянутыми в статье географическими пунктами и местами находок.

Современные названия городищ	Названия древнерусских центров	Названия волостей в литовское время
Новоград-Волынский	Възьвягъль	Звягольская
Олевск	?	Олевская
Овруч	Вьручии	Овручская
Коростень	Искоростень	Завшская
Малин	?	Малинская

Таблица 2. Соотношение древнерусских городищ с их летописными названиями, а также волосными центрами литовского времени.

Общеизвестно, что Искоростень является единственным городом, упомянутым в летописи в связи с древлянами. Это была резиденция князя Мала, который, как можно думать, также владел территорией, известной из поздних источников как Малинская волость. Малинская волость была расположена к юго-востоку от Искоростеня и включала земли, расположенные вдоль реки Ирша. Вполне возможно, что именно этот район был южной границей княжества Мала. На западе владения Мала граничили с Звягольской и Олевской волостями, которые также представляли собой аналогичные «княжества». Северные границы княжества Мала, вероятно, достигали района Припяти. Наиболее проблематичной является восточная граница владений Мала. Здесь не известно ни одной волости вплоть до Киева. Можно думать, что до установления власти Киева над Древлянской землёй, именно этот район был предметом споров и вооружённых столкновений с новой властью, обосновавшейся в Киеве. Если предположить, что восточная граница древлян доходила до Днепра, становится понятным, что древлянам было за что бороться. Отсутствие ясной границы чувствуется и в известном конфликте между

князем Деревской земли Олегом и Лютом Свенельдичем, рассказанном летописцем в статье под 975 г.[1].

Характер и время возникновения волостей породили довольно обширную литературу[2]. Несмотря на всё ещё продолжающиеся споры, есть надёжные основания полагать, что структура некоторых волостей в своей основе была архаичной и берёт своё начало со времён племенных княжений[3]. Волость состояла из укреплённого центра и тяготеющих к нему поселений. Из письменных источников древнерусского и литовского времени известно, что волости не всегда были компактными и с определёнными территориальными границами. Одной и той же волости могли принадлежать поселения, территориально расположенные в других волостях. В литовский период волости были подчинены воеводам, которые были ответственны за сбор военного ополчения и являли главную административную власть на подчинённой территории. Воеводы были также ответственны за сбор дани, за исключением медовой, которой ведали особые приставленные для этого лица т. н. «ключники»[4]. Древнерусские источники свидетельствуют о том, что волости могли передаваться на определённый срок взамен военной службы. Вместе с тем, волость не могла принадлежать определённому князю, но княжескому столу. Каждый новый князь, ставший владельцем стола, автоматически становился и владельцем принадлежавших столу волостей. Потеря стола означала, соответственно, и автоматическую утрату волостей[5].

Владельцы Древлянской земли

До подчинения Киеву Древлянская земля, скорее всего, состояла из нескольких маленьких княжеств, совпадавших с территориями известных в более позднее время волостей. Во главе княжеств стояли князья, ответственные, главным образом, за военную сферу деятельности, а также «старцы», или старейшины, ведавшие сбором дани и выполнявшие роль судей для местного населения[6]. Можно думать, что отсутствие централизованной княжеской власти сказывалось на переизбытке взымаемой здесь дани в форме мёда, шкурок чёрной куницы, бобра, а также железа. Поиски внешнего рынка для сбыта этого сырья наверняка были жизненно необходимыми для древлян и лежали, вероятно, в основе их конфликтов с обосновавшейся на Днепре Русью, которая контролировала торговый путь по Днепру. В поисках рынка сбыта, древляне нашли хороших компаньонов в лице выходцев из Северной Европы, которые в IX X вв. находились в стадии «открытия» Восточной Европы и поисках источников богатства и власти. Материальными свидетелями этих контактов являются некоторые редкие находки, на которых остановимся подробнее.

На сегодняшний день, в районе «Русской земли» наиболее южной находкой скандинавского происхождения является наконечник копья (тип E по Петерсену[7]), случайно обнаруженный в окрестностях Мотронинского монастыря на Черкащине (Рис. 2). Топография находки

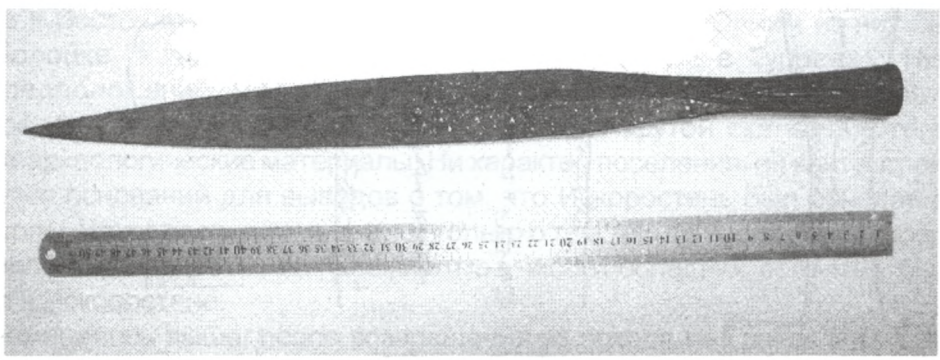

Рис. 2. Копьё найденное в окрестностях Мотронинского монастыря.

свидетельствует о том, что в поисках ресурсов пришельцы использовали не только течение Днепра, но также его притоки (в данном случае р. Тясмин).

Известны ещё две, также случайные, находки оружия, которые имеют непосредственное отношение к рассматриваемым нами территориям Волыни и «Дерев» (Рис. 3)[1] Одна их них

представлена мечом типа «В» ранней эпохи викингов, найденным в районе села Бычева, бывшей Подольской губернии (ныне Любарский район Житомирской области)[2], вблизи одного из притоков Случи. Меч является классическим образцом оснащённым дамаскированным клинком и известным как на территории Каролингской империи, так и Скандинавии в IX в.[3]. Другая находка - крылатое копьё из Листвина (современный Дубенский район Ровенской области). Такие копья известны в Скандинавии и рассматриваются как импортное оружие каролингского происхождения[4]. Листвинский образец не имеет следов дамаскирования и, судя по форме, может быть соотнесён с копьями второй половины VIII - первой половины IX вв[5]. Датировка IX в. может быть подтверждена миниатюрами Штутгардской псалтыри[6] (Рис. 4). Вместе с тем, копья с продольными долами на лезвиях достаточно большая редкость. В данной связи можно привести только копьё из фризского могильника Huinerveld, датированного VIII в.[7] Таким образом, обе украинские находки можно датировать концом VIII- IX вв. Начало импорта крылатых копий и мечей в Скандинавию исследователи относят ко времени Карла Великого (768- 814[8]), что, в общем, согласуется с предложенной выше датировкой украинских находок.

Вплоть до последнего времени не было свидетельств о прямых контактах между Западной Европой и Средним Поднепровьем. Известный путь Регенсбург - Киев, судя по письменным

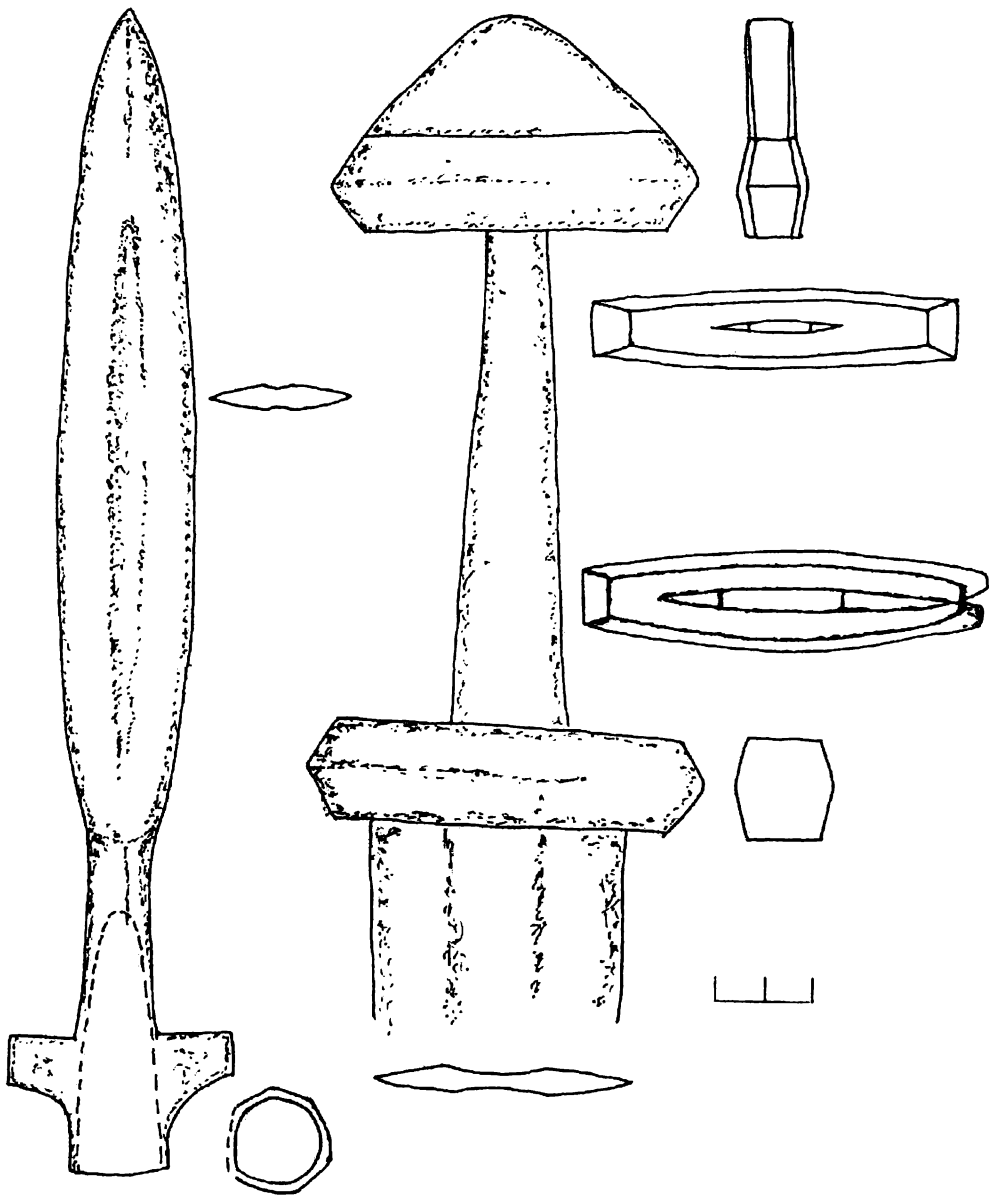

Рис. 3. Меч из Бычевой и копьё из Листвина.

Рис. 4. Изображение копья на миниатюре Штутгардской псалтыри.

источникам, возник не ранее XI-XII вв.[9]. Однако, существует предположение, что он существовал и в более раннее время[10] Нужно также напомнить о недавно высказанной гипотезе о существовании в IX X вв. пути «из немец в хазары», связавших эти территории[11] Украинские находки датируются слишком ранним временем для предположения о наличии здесь сухопутного торгового пути. Кроме того, ни одна из них не связана с торговым центром и это в точности та же картина, которую мы можем наблюдать в Швеции, где аналогичное оружие происходит из сельских районов и было оружием бондов[12]. Таким образом, можно думать, что меч из Бычевой и копьё из Листвина являются свидетельствами первых контактов между выходцами из Северной Европы и локальным населением. Причиной появления северных пришельцев были, скорее всего, поиски экономических ресурсов, о чём уже говорилось выше.

В X в. мы имеем дополнительные свидетельства о присутствии вооружённых скандинавов на рассматриваемой нами территории. К ним относится меч типа E, найденный между селами Пляшева и Полунычне на р. Стыр[13]. Хотя это также случайная находка, очень важно подчеркнуть, что мечи этого типа, в большинстве своём, распространены в восточной Скандинавии, где являются несомненно местными изделиями[14].

Из летописи нам известно, что в IX-X вв. некоторые из таких предприимчивых людей переселились в Восточную Европу на постоянное жительство. Одним из них был Рогволод, осевший в Полоцке, а также «Туры... имяше власть свою... в Турове»[15] Недавно было высказано предположение, что и название Искоростеня следует интерпретировать как скандинавское , производное от *н skarpstaini* т. е. «на крутой скале»[16]. Этого однако, не подтверждают археологические материалы. Ни характер поселения, ни контекст скандинавских находок не дают оснований для выводов о том, что Искоростень был основан выходцами с Северной Европы. Находки свидетельствуют только о том, что до разрушения города локальное население имело контакты со скандинавами и что в числе последних, вероятно, были женщины, проживавшие в Искоростене.

Как уже упоминалось выше, после возвращения из похода на Греков Игорь начал войну с древлянами и уличами. Воеводой в этих предприятиях был назначен Свенельд, который за свою победу над уличами был удостоен древлянской дани[17]. Древляне платили ему дань чёрной куницей с дыма, точно такую же дань платило население этого региона своим воеводам и в литовское время[18]. Едва ли Свенельд жил в Древлянской земле постоянно. Во время Игоревого похода на древлян он находился в Киеве[19], что указывает на то, что его миссия в Деревах была кратковременна[20]. После сожжения и завоевания города Ольга наложила на древлян ещё большую дань и распределила её получение между Киевом и Вышгородом. Далее, согласно

летописи, «иде Вольга по Дерьвьстеи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною уставляющи уставы и уроки и суть становища ее и ловища» [21] Летопись говорит, что Ольжины «знамянья, места и повосты суть по всеи земли». Особенно интересными представляются упомянутые «знамянья», которые Д. С. Лихачёв переводит как «свидетельства»[22]. Примечательно, что «знамянья» известны в документах литовского времени, имеющих отношение к рассматриваемому региону, и означают особые знаки собственности, которые вырезались на бортных деревьях[23]. Бортничество являлось важной статьёй экономики Киевской земли на протяжении многих веков. Как мы знаем, также и Ольга имела специального человека ключницу Малушу, мать Владимира (о функции «ключников» смотри выше), которая, вероятно, была ответственная за сбор мёда для княгини.

В летописи не упоминается, какой именно территорией владел Мал до подчинения его княжества Киеву. Однако, можно предполагать, что это были земли Мальской волости вдоль реки Ирша, Завшской волости между реками Уж и Ирша и Каменовой волости между Убортью и Славечной, известные в литовское время[24]. После установления власти Киева, центр политической и административной власти этих земель был перенесён из Искоростеня во Вручий/Овруч[25] Причина этого не объясняется в летописи, но можно думать, что месторождения шифера сыграли здесь не последнюю роль. В районе Овруча известно свыше 15 специализированных производственных мастерских, а также карьеры по добыче шифера[26]

Существует дискуссия относительно того, когда началась разработка шиферных месторождений и их импорт. Некоторые исследователи предполагают, что это имело место после 940-970-х гг., когда «Дерева» были включены в сферу влияния Киева. Другие считают, что в ограниченном объёме производство шиферных изделий было уже в VII VIII вв[27] Важным фактом является то, что шиферные пряслица найдены в культурных отложениях и объектах Искоростеня, датированных VIII - серединой X вв. (постройки 2, 4, 6[28]), что говорит о том, что до установления власти Киева производство шифера контролировалось древлянами. Есть основания считать, что шиферные пряслица были проданы или обменены людям, жившим в Шестовице[29], Ходосовке, ряде роменских поселений, Новгороде, Городище, Белоозере[30]. В течении X в. и в особенности XI в. шиферные пряслица достигают Херсонеса[31], Подунавья[32], Волжской Булгарии[33], Польши, Прибалтики, Хедебю со Шлезвигом, Лунда и Сигтуны[34]. Внешний экспорт изделий из шифера, скорее всего, был начат древлянами и составил немаловажную часть их экономических доходов. Нечастые находки шиферных пряслиц известны с монетами и вещевыми кладами XI XII вв[35]. Эти находки вместе с фактами использования шифера в строительстве храмов, дворцов, а также саркофагах князей, в совокупности с самим красным цветом материала, который, как известно, ассоциировался с цветом одежды византийских императоров[36], свидетельствуют о новом ценностном качестве овручского шифера. С этого времени он стал прочно ассоциироваться с княжеской властью и был символом её присутствия. Вот почему география распространения пряслиц, в некотором отношении, отражает географию социальных и экономических связей киевских князей.

Волынские связи Искоростеня

Выше уже упоминалось, что среди находок Искоростеня есть другие, указывающие не только на скандинавские контакты его жителей. Речь идёт, прежде всего, о паре золотых серёжек, которые имеют аналогии в погребениях Великой Моравии[1]. Кроме этого, в Искоростене найдено ещё несколько серёжек так называемого «волынского типа», происхождение которых было предметом изучения ряда исследователей[2]. Известно несколько вариантов этих серёг, украшенных зернью, найденных на территории между Дунаем и Днепром, в особенности на территории Волыни. Концентрация волынских находок, вместе с известным погребением ювелира в Пересопнице, содержавшим матрицы для изготовления серёг, дали основания для вывода о существовании на Волыни ювелирного центра в X в.[3] Судя по топографии находок, существовало несколько таких центров, расположенных между Днепром, Днестром и Западным Бугом, которые специализировались на изготовлении украшений с зернью. Хотелось бы обратить внимание на особенный тип памятников, связанных со следами подобного производства. Это небольшие круглые городища типа Екимауцы на Днестре и Червоне в бассейне Южного Буга. Городище Червоне представлено в публикациях очень поверхностно[4],

однако, материалы его исследования, хранящиеся в Винницком краеведческом музее, предоставляют нам хороший выбор аналогий к украшениям, которые известны из раскопок курганов и одного клада из Гнёздова[5]. Находки бронзовых весов, слитков, лунниц, бус и колоколовидных подвесок с незаконченым зернением свидетельствуют о существовании здесь серебряного и бронзового ювелирного производства (Рис. 5). Для дальнейшей интерпретации находок из Червоного важны результаты исследования городища Екимауцы в Молдове. Небольшое (86 х 60 м) городище имело укрепления, сооружённые из земли и камней залитых глиной. Раскопками было выявлено большое количество ювелирных инструментов и украшений с зернью. Были сделаны важные выводы, что сырьём для изготовления украшений были восточные монеты, в то время как локальное железоделательное производство было всецело зависимо от импортируемой сюда железной руды. Среди возможных регионов, которые могли обеспечить городище сырьём, называются Карпаты и район верхнего Поднестровья[6]. Ещё одним дополнительным районом, который мог экспортировать руду, могла быть Древлянская

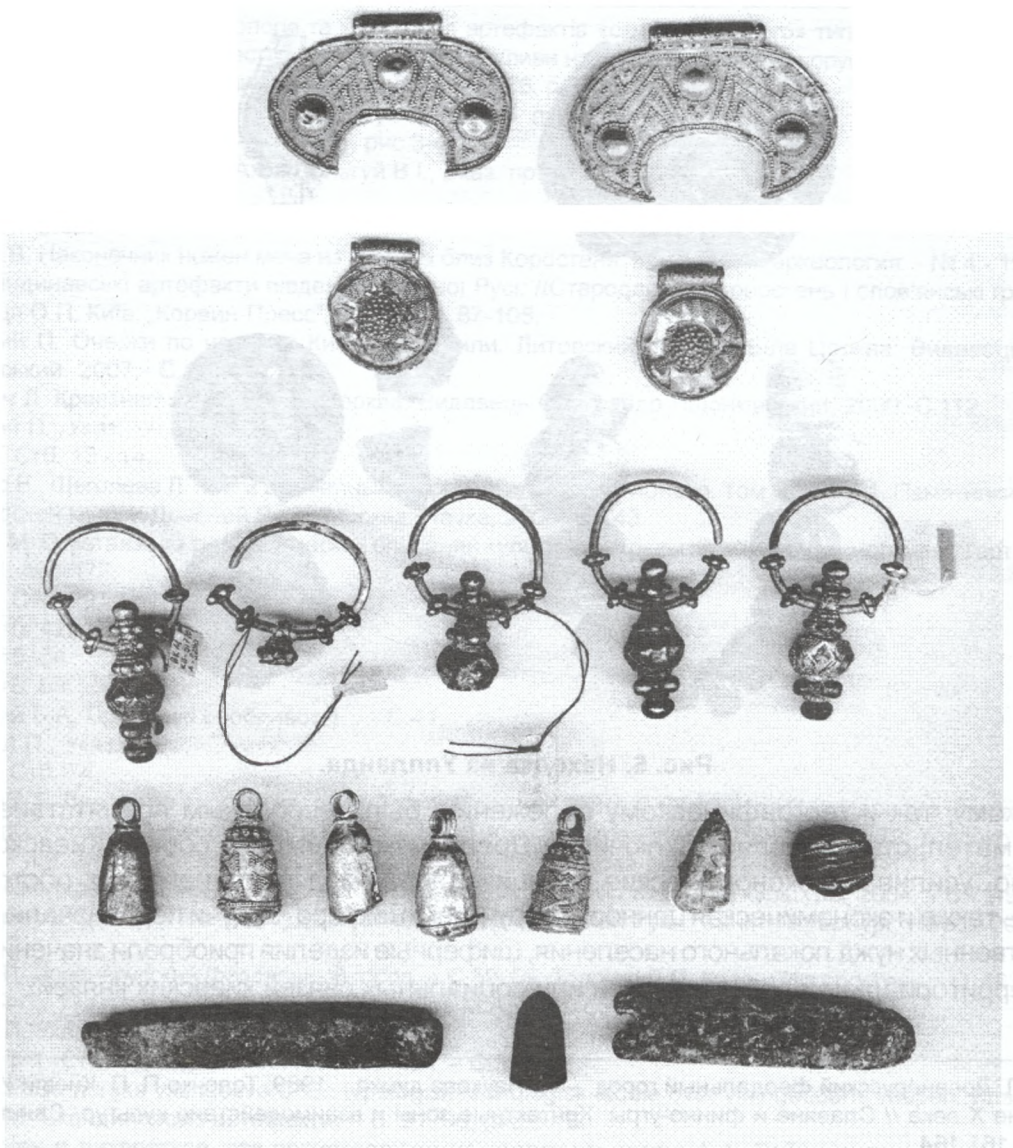

Рис. 5. Находки ювелирного производства из городища Червоне.

земля с её богатыми ресурсами. Во второй половине X в. коммуникации между «Деревами», Волынью и верхним Поднестровьем могли осуществляться по водному пути Припять-Стыр. В бассейне Стыра известны курганы с находками серёг того же типа, как и бассейне Южного Буга[7] Кроме этого, мы располагаем, как минимум, двумя свидетельствами о скандинавском

интересе к территории Волыни. Речь идёт об одной находке из шведской провинции Уппланд, в состав которой, кроме большой круглой фибулы, орнаментированной в стиле Борре, бус и арабских монет, входила и одна бусина, декорированная зернью[8] (Рис. 6). Аналогичная скандинавская фибула найдена в окрестностях села Коваливка, Немировского района, Винницкой области[9] (Рис. 7). Надо полагать, что контакты между Деревами и Скандинавией продолжались и в XI-XII вв. Материальными свидетельствами этого являются серебряный браслет и гривна из Хайчи[10].

Выводы

Таким образом, письменные источники и археология свидетельствуют о том, что как Древлянская земля, так и Волынь имели хороший экономический потенциал для своего социально-экономического развития. Поиски и, скорее всего, успех в открытии рынков сбыта сырья, а также торговых коммуникаций были наиболее вероятными причинами расцвета Древлянской земли, но также и поводом для конфликтов с обосновавшимися в Киеве Рюриковичами. Последние контролировали важный торговый путь по Днепру и по своему как

Рис. 6. Находка из Уппланда.

политическому, так и географическому положению были вероятным препятствием в этом предпринимательстве древлян. Включение Древлянской земли в состав Киевской земли, несомненно, усиливало экономические позиции Киева. Под влиянием этих обстоятельств изменилась также и экономическая ценность овручского шифера. Будучи первоначально сырьём для хозяйственных нужд локального населения, шиферные изделия приобрели значение важного маркера территориальной собственности или социальных связей киевских князей.

---

[1] Толочко П П. Древнерусский феодальный город. –К.,: Наукова думка. 1989; Толочко П. П. Киев и Искоростень в середине X века // Славяне и финно-угры. Контактные зоны и взаимодействие культур. Санкт-Петербург, 2006. С. 161 164.

[2]Томашевський А. П. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті. // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII X ст. – Київ: „Корвин-Пресс", 2004. -С. 264-281.

[3]Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ: Наукова думка, 1985.

[4] Полное собрание русских летописей. Том I. Лаврентьевская летопись. Москва: Языки русской культуры. 2001. Стб. 6.

[5] Полное собрание русских летописей. Том II. Ипатьевская летопись. Москва: Языки русской культуры, 1998. Стб. 299, 492.

[6] Толочко П.П. Киевская земля. // Древнерусские княжества X-XIII вв. Ред. Бескровный Л.Г. Москва.: "Наука", 1975. С. 5-56, 11.
[7] ПСРЛ, Т.1. Стб. 24.
[8] Там же. Стб. 13.
[9] Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. Москва.: «Академический Проект», Жуковский: Кучково поле, 2001.-С.80, 388.
[10] ПСРЛ, Т.1. Стб. 54.
[11] Там же. Стб. 54-55.
[12] Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев: Наукова думка, 1986; Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні. Бібліотека Vita Antiqua. Київ, 1999; Ричка В.М. Княгиня Ольга. Київ.. Видавничий Дім "Альтернативи", 2004.
[13] ПСРЛ, Т.1. Стб. 58-59.
[14] Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня. //Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. Ред. Моця О.П. Київ: „Корвин-Пресс", 2004. –С. 51-86.
[15] Звіздецький Б.А. Про деякі особливості древлянських городищ VIII-X ст. //Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. Ред. Моця О.П. Київ.: „Корвин-Пресс", 2004. –С. 41-50.
[16] Виєзжев Р.І. Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р. //Археологія. - 1954. Т. IX. - С. 145-153; Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І., Вказ. праця. – С.54-55.
[17] Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І., Вказ. праця. – С.54-55.
[18] Там само. – С.78.
[19] Зоценко В., Звіздецький Б. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня. //Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.). Ред. Толочко П.П. Чернігів: „Сіверянська думка", 2006. - С. 76, рис. 6.
[20] Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І., Вказ. праця. – С.85, рис.18:1-10; 19:1-5; 21:5-9; Зоценко В., Звіздецький Б. Вказ. праця. – С.74, 85, рис.3-4.
[21] Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І., Вказ. праця. – С.78.
[22] Там само. – С.58.
[23] Там само. – С.65.
[24] Фехнер М.В. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня. //Советская археология. - № 4.- 1982; Зоценко В.М. Скандинавські артефакти південно-західної Русі. //Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. Ред. Моця О.П. Київ: „Корвин-Пресс", 2004. – С. 87-105.
[25] Клепатский П. Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007.- С.177
[26] Похилевич Л. Краєзнавчі праці. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2000.-С.112.
[27] Клепатский П., Указ.соч. – С.178.
[28] ПСРЛ, Т.1. Стб. 13 - 14.
[29] Матвеенко В., Щёголева Л. Книги временные и образные Георгия Монаха. Том 1. Часть 1. Памятники религиозно-философской мысли Древней Руси. Москва: Наука, 2006.-С.143.
[30] Лотман Ю.М. О метаязыке типологических описаний культуры. //Труды по знаковым системам. Тарту. Выпуск. IV, 1969. - С. 460-477
[31] ПСРЛ, Т.1. Стб. 29.
[32] Там же. Стб. 42.
[33] Там же. Стб. 54.
[34] Там же. Стб. 56.
[35] Звіздецький Б.А. Про деякі особливості... - С.41.
[36] Клепатский П., Указ.соч.
[37] ПСРЛ, Т.1. Стб. 74.
[38] Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Том 1. Москва, 1938. – С.62; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ: Наукова думка, 1992. – С.71-72; Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев: Наукова думка, 1992. – С.151-171; Горский А.А. Русь: от славянского расселения до Московского царства. М: Языки славянской культуры, 2004. – С.79-93; Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. Санкт-Петербург: Наука, 2005. – С.135-136.
[39] Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.59, 69; Толочко П.П. Киев и Искоростень. - С. 163.
[40] Клепатский П., Указ. соч. – С.92, 98., ср. Дьяконов М.А. Указ. соч. – С.134 - 135.
[41] Толочко А.П. Указ. соч. – С.157 - 160.
[42] Ср. ПСРЛ, Т. 1. Стб. 17; Клепатский П., Указ. соч. – С.396.
[43] Petersen J.P. De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaapen. Kristiania, 1919.
[44] Зоценко В.М. Скандинавські артефакти. – С. 91, 96, рис.5 - 6.
[45] Меч известен в литературе, как происходящий из коллекции графа А.А. Бобринского и без точного места привязки. В 2004 г. автору удалось в архиве Туре Арне (ATA: vol.77) обнаружить его рисунок со следующей подписью Арне: «Podolien, Biievogi i Litinskij u." т.е. «Подолие, Бычевоги в Литынском уезде (современное село Бычева, Любарского района Житомирской области ср. Зоценко В.М. Скандинавські артефакти. – С. 89 без указания источника).
[46] Androshchuk F. The Rural Vikings and Viking Helgц //Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe. (Stockholm studies in archaeology 44). Reds. U.Fransson, M.Svedin., S.Bergerbrant, F.Androshchuk. Stockholm.:EO Grafiska., 2007.,-P.153-163.

[47] Solberg B. Weapon Export from the Continent to the Nordic Counries in the Carolingian Period. //Studien zur Sachsenforschung. Hildesheim., 1991.-S. 247-252.

[48] Wetstphal H. Franken oder Sachsen. Untersuchungen an frьhmittelalterlichen Waffen. (Studien zur Sachsenforschung 14). Oldenburg., 2002.

[49] Der Stuttgarter Bildepsalter. Bibl. Fol. 23. Wьrttembergische Landesbibliothek. Stuttgart. Bd. I-II. Stuttgart.: E.Schreiber Graphische Kunstanstalten., лист 2об, 3об, 14об, 32об, 36 и др.

[50] Ypey J. Die Funde aus frьhmittelalterlichen Grdberfeld Huinerveld bei Putten im Museum Nairac in Barneveld. // Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek. Jaargang 12-13, 1962-1963.,-S. 99-152. – S.122, 149, Abb.23B.

[51] Solberg B. Weapon Export. – P.256.

[52] Васильевский В.Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. //Журнал Министерства Народного Просвещения. 1888. Июль.

[53]Звіздецький Б.А., Моця О.П. Вивчення «української» частини середньовічного торгового шляху Київ-Регенсбург у 1998 р. //Археологічні відкриття в Україні 1997-98 рр. Київ, 1998. – С. 77; Звіздецький Б.А. Про деякі підсумки та перспективи досліджень укріплених поселень древлянської землі VIII-XVII ст. //Наукові записки з української історії. Випуск 16. Переяслав: Переяслав-Хмельницький Державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2005. - С. 217-220.

[54]Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII веков. Москва: Языки русской культуры, 2001. – С. 71.

[55]Androshchuk F. Vikingar och bцnder. Negra anmdrkningar om den sociala tolkningen av svdrden och de lengvdga kontakterna under vikingatiden //Current Issues in Nordic Archaeology. Proceedings of the 21st Conference of Nordic Archaeologists, 6-9 September 2001, Akureyri, Iceland. Gardar Gudmundsson (ed.). Society of Icelandic Archaeologists. Reykjavik., 2004.-S.67-72., Androshchuk F. The Rural Vikings.

[56] Зоценко В.М. Скандинавські артефакти. – С. 100, рис.8.

[57]Androshchuk F. Vikingar och bцnder.; Androshchuk F. The Rural Vikings.

[58]ПСРЛ, Т.1. Стб. 76; Thomsen V. Ryska rikets grundlдggning genom skandinaverna. Stockholm.:Samson & Wallin., 1882. – S.124,128.

[59]Шрамм Г Роль города Коростеня в ранней истории Руси. Этимологические подходы к историческим проблемам. //Древнейшие государства на территории Восточной Европы 1999. Москва: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2001. - С. 255-262.

[60]Новгородская летопись старшего и младшего изводов. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. – С.110.

[61]Клепатский П., Указ. соч. – С. 384.

[62]Новгородская летопись. – С. 110; ПСРЛ, Т.1. Стб. 55.

[63]Артамонов М.И. Воевода Свенельд. //Культура Древней Руси. Ред. А.Л.Монгайт. Москва: Наука, 1966. - С. 30 - 35, 31.

[64] ПСРЛ, Т.1. Стб. 60.

[65] Повесть временных лет. Подготовка текста, перевод, статьи Д.С. Лихачёва. Санкт-Петербург: Наука, 1996. – С.165.

[66] Клепатский П., Указ. соч. – С. 371-372.

[67] Там же. – С. 192, 194, 200, 224.

[68]Звіздецький Б.А., Польгуй В.І. Історична топографія стародавнього Іскоростеня (за матеріалами розвідки 1994 р.). / /Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). Київ, 1998. – С. 111-119; Томашевський А.П. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті. //Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII-X ст. Ред. Моця О.П. Київ: „Корвин-Пресс", 2004. б -С. 264-281; Томашевський А.П., Павленко С.В., Петраускас А.В. Овруцька пірофілітові індустрія. //Село Київської Русі. Ред. Моця О.П., Томашевський А.П., Петраускас А.В. Київ: Шлях, 2003. – С. 131 - 137

[69]Павленко С.В. Исследование производственных комплексов овруцкой средневековой индустрии пирофилитового сланца в 2002 году. //Наукові записки з української історії. Випуск 16. Переяслав: Переяслав-Хмельницький Державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2005. - С. 184 - 208, 197

[70]См. библиографию вопроса: Томашевський А.П., Павленко С.В., Петраускас А.В. Вказ. праця. –С.134.

[71]Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І., Вказ. праця. – С.72.

[72]Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ: Наукова думка. 1977 – С.155, табл. XVIII:10.

[73] Рыбина Е.А. Археологические очерки истории новгородской торговли. Москва: Издательство Московского университета, 1978. – С.25-26; Томашевський А.П., Павленко С.В., Петраускас А.В. Вказ. праця. – С. 134.

[74]Колесникова Л.Г. Связи Херсонеса-Корсуня с племенами Восточной Европы в домонгольский период. // Херсонесский сборник. - Вып. XV, 2006. –С. 129 - 152.

[75]Перхавко В.Б. Древнерусские купцы в Подунавье (по археологическим данным). Восточная Европа в исторической перспективе: к 80-летию В.Т.Пашуто. Ред. Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А. Москва: Языки русской культуры, 1999. - С. 220-226, 214-215.

[76]Якимов И.В. Изделия из розового шифера на территории Волжской Булгарии. //Путь из Булгара в Киев. Ред. Толочко П.П., Моця А.П., Старостин А.Н., Налоков А.Н. Казань, 1992. - С. 94-101.

[77]Gabriel I. Hof-und Sakralkultur sowie Gebrauhs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg. / /Oldenburg-Wolin-Staraja Ladoga-Novgorod-Kiev. Handel und Handelsverbindungen im sьdlichen und цstlichen Ostseeraum wdhrend des frьhen Mittelalters. (Bericht der Rцmisch-Germanischen Kommission Band 69 1988). Mainz am Rhein.: Philipp von Zabern., 1989.-S.103-291,201, 277, Liste 1.

[78] Дядиченко А.В. Шиферные пряслица в кладовом материале Древней Руси (IX - XIII вв.) в свете анализа товароденег //Клады: состав, хронология, индустрия. Материалы тематической научной конференции. Ред. Савинов Д.Г., Седых В.Н., Лазаревская А.А. Санкт-Петербург, 2002.- С. 116-120.

[79] Piltz E. Middle Byzantine Court Costume. //Byzantine Court Culture from 829 to 1204. Edited by H. Maguire. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 1997.-P.39-51,43; Dagron G. Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium. (Past & Present Publications). Cambridge University Press., 2007 – P.246 - 247

[80] Хроповский Б. Сложение и формирование славянской материальной культуры на территории Чехо-Словакии и её влияние на европейское развитие. //Славянская археология. Этногенез, расселение и духовная культура славян. (Материалы по археологи Россиии. Выпуск I). Ред. В.В.Седов, А.В.Чернецов. Москва: Наука, 1993.-С. 56-77, 76, рис. 5.

[81] Пушкина Т.А. Новый Гнёздовский клад. //Древнейшие государства на территории Восточной Европы 1994. Москва.:Археографический центр, 1996. - С. 171-186; Zoll-Adamikowa H., Dйkowna M., Nosek E.M. The Early Medieval Hoard from Zawada Lanckorocska (Upper Vistula River). Warszawa.. Publishing House Letter Quality. 1999; Рабинович Р.А., Рябцева С.С. Об источниках сырья для ремесленного производства на средневековом городище Екимауцы в Молдове. //Производственные центры, источники, «дороги», ареал распространения. Ред. Савинов Д.Г. Санкт-Петербург, 2006. - С. 117-122; Жилина Н.В. Височные украшения славяно-русского убора: византийское влияние и собственные традиции. //Музейні читання. Київ. Ред. Строкова Л.В., Клочко Л.С., Білан Ю.О., Березова С.А. Київ, 2007 - С. 86-101.

[82] Duczko W. En slavisk pdrla fren Uppland. Negra problem kring den vikingatida granulationskonsten. //Tor XIX-1982.-S.189-233,214; Zoll-Adamikowa H., Dйkowna M., Nosek E.M. The Early Medieval Hoard. –P.114.

[83] Хавлюк П.І. Давньоруські городища на Південному Бузі. //Слов'яно-руські старожитності. Київ: Наукова думка, 1969.

[84] Пушкина Т.А. Указ. соч.

[85] Рабинович Р.А., Рябцева С.С. Указ. соч. – С. 122.

[86] Гупало В. Берестянські курганні могильники кінця X-XII ст. Львів, 2006. – С. 61, 69, 95, рис. 48:6; 49.

[87] Duczko W. En slavisk pdrla.

[88] Янсон И., Потупчик М.В., Андрощук Ф.А. Скандинавская фибула из Винницкой области. Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Ред. Пескова, А.А., Щеглова О.А. Санкт-Петербург: Издательство "Нестор-История", 2006. - С. 205-208.

[89] Корзухина Г.Ф. Русские клады IX - XIII вв. Москва - Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1954. – С. 91, табл. 12:1; Андрощук Ф.А. К истории контактов между Швецией и Южной Русью в XI - XII вв. // Дънеслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України П.П.Толочко. Київ. - С.100 - 111, 105, рис.6.

В.Г. Бережинский
(Київ)

ТАКТИКА ОБОРОНИТЕЛЬНОГО БОЯ ПРИ ЗАЩИТЕ УКРЕПЛЕНИЙ ДРЕВНЕЙ РУСИ

Наши древние военные историки (впрочем, как и современные) в описаниях сражений и, тем более, целых войн уделяли основное внимание описанию прозорливости, военной хитрости и, вообще, военной гениальности своих князей и их воевод. В лучшем случае, отваге и мужеству того или иного полка, подразделения, отдельного воина, его умению уничтожить много противников. Различного рода оборонительным сооружениям и заграждениям, тактике действий обороняющихся, даже в тех случаях, когда они явились решающей или очень существенной причиной поражения или победы, в летописях обычно уделялось всего несколько слов. Со временем, когда последующие исследователи осад и оборон прошедших времен ужимали свои произведения до приемлемых читателю размеров, вместе с малосущественными деталями обычно выкидывались и сведения о заграждениях и укреплениях, тактике боя.

При анализе же факторов устойчивости древнерусской обороны, если можно так выразиться, в число решающих, основных можно выделить два: наличие укреплений и умение использовать их свойства.

«Задача, которую ставили перед собой строители оборонительных сооружений, состояла в том, чтобы обеспечить наиболее благоприятные условия для защитников, дававшие возможность обороняться в укрепленном поселении от количественно преобладающих сил противника, создавать для них преимущества перед нападавшими», писал П.А. Раппопорт[1] Этой цели достигали двумя способами: 1) строительством надежных укреплений для обороняющихся и 2) устройством преград для нападающих, которые могли максимально затруднить их вторжение в середину укрепления и нанести им наибольшие потери на подступах к укреплению, на участках, которые простреливаются защитниками. Часто оба способа объединяли.

Длительное время бои за город или крепость имели второстепенное значение, поскольку велись в основном в открытом поле. Согласно наблюдениям А.Н. Кирпичникова, лишь пятая

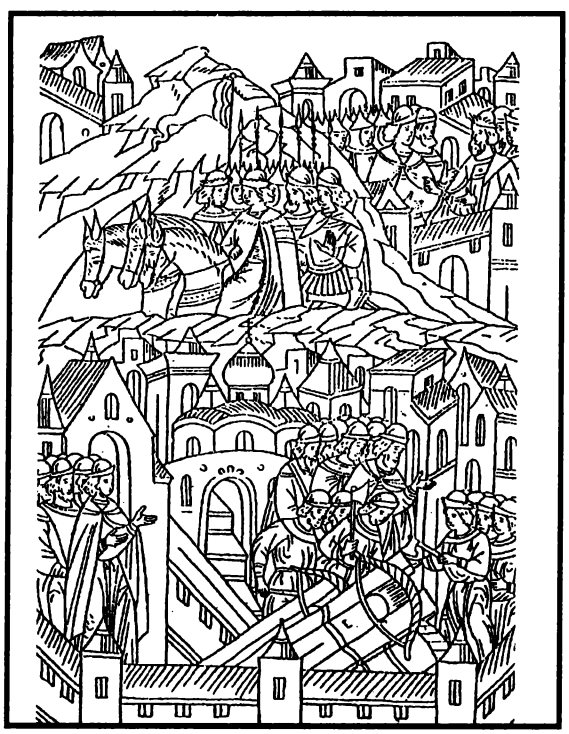

Метательная артиллерия в Новгороде. Первый Остермановский том

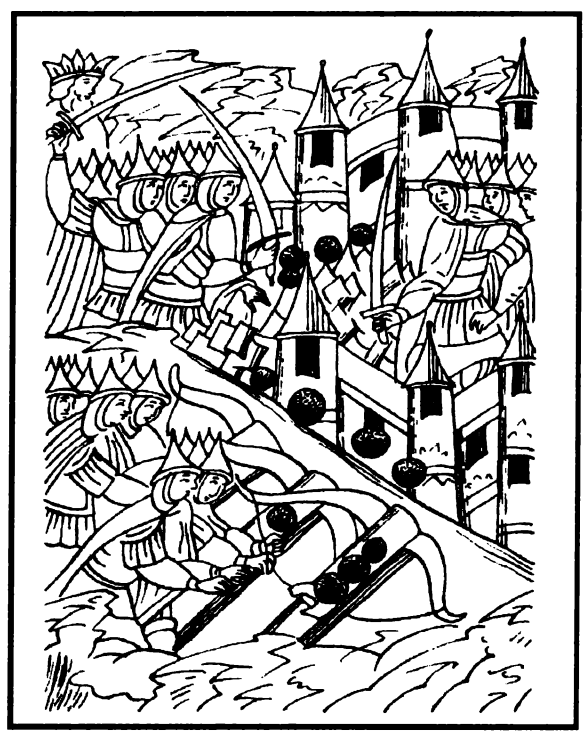

Оборона Козельска в 1237 г. С миниатюры XVI в. На переднем плане хорошо видны стенобитные орудия

часть зафиксированных летописями боев на Руси в 1060 1237 гг. велась за города. Судьба их, зачастую, решалась в открытом полевом бою у стен. В домонгольское время только заметно уступая противнику в силе, тот или иной князь или воевода был вынужден «запираться» в укреплении. Однако города и крепости часто превращались в ловушку для осажденных, лишали их свободы маневра. Это, возможно, явилось основной причиной, почему многие древнерусские полководцы отдавали предпочтение полевому бою, вместо сидения в осаде.

И все же такое отношение к обороне совсем не умаляло значения укрепленных городов и крепостей как опорных пунктов войск во время войн, особенно длительных, затяжных. Сидя за валами и стенами городов и крепостей, можно было надеяться на подход подкрепления, изменение обстановки и планов противника[2]. Запершись в укрепленном пункте можно было искать союзников, пытаться вести переговоры с противником, выторговывать условия «почетного мира».

До XIII в. искусство фортификации полагалось, главным образом, на пассивные средства толщину и расположение крепостных стен. Достаточно было возвести вокруг города, имевшего большой гарнизон, высокие мощные стены с башнями, чтобы можно было в течение длительного времени удерживать его, поскольку средства штурма были еще весьма несовершенны. Татаро-монгольское нашествие, во время которого было проведено много осад, улучшило средства штурма крепостей, а это в свою очередь, привело к усовершенствованию и средств обороны.

От пассивной системы фортификации, чья оборонительная способность зависела только от размеров, пришлось отказаться. Вместо нее была создана система, превратившая оборону в такое же активное мероприятие, как и штурм, но, одновременно, потребовало увеличения гарнизона. Благодаря этому оборона стала иметь «... в те времена значительный перевес над атакой»[3].

Противником русов в оборонительных боях за защиту укрепленных пунктов были византийцы, болгары, мадьяры, печенеги, торки, половцы, черные клобуки, поляки, ятвяги, мурома, булгары, немцы, татаро-монголы, ну и, конечно, свои же во времена междоусобицы. Так, например, булгары взяли Муром и в 1219 г. Устюг, осаждали Суздаль и Рязань. От венгров оборонялись Перемышль, Звенигород, Теребовль, Тихомль, Галич, Кременец – большие, сильно укрепленные крепости, обороняемые многочисленными гарнизонами. Только отдельные города устояли при их осаде татаро-монголами.

Кое-кто из современных исследователей и сейчас утверждает, что «инженерных средств для штурма стен у славян не было». И поэтому, время осады крепостей в те времена измерялось в год, три, пять и даже семь лет[4]. Десять лет, не десять лет, но в случае, если в городе хватало провианта и воды, осада могла затянуться надолго или вообще оказаться безуспешной. Оборона городов и крепостей длилась от нескольких дней до нескольких месяцев в зависимости от обстановки и многих факторов. Только в отдельных случаях оборона длилась годы Искоростень 1 год, Пересечен 3 года.

В преддверии долговременной обороны, если позволяло время, гарнизон города или крепости и их жители проводили целый ряд мероприятий, как бы сейчас сказали, по приведению их в полную боевую готовность готовность к боевым действиям. Исходя из самого определения крепости, как стройного сочетания гарнизона, управления им, вооружения, запасов и долговременных укреплений и велись эти работы.

Сами по себе укрепления, даже мощные, не являлись надежной защитой, если они не были обеспечены достаточным **гарнизоном**[5]. Хорошо построенный укрепленный пункт могло эффективно защищать даже небольшое количество воинов и удерживать его очень долго. Однако, для обороны большого города людей требовалось гораздо больше.

Необходимо было иметь как можно больше оружия, метательных орудий, камней, а также смолы и масла, дров для кипячения воды, песка, извести и др. При подготовке вооружения к оборонительному бою обращалось особое внимание на то, чтобы все средства, предназначенные для обороны, были в боеготовом состоянии и находились на своих местах. Они доставались из хранилищ и устанавливались на специальных площадках, выносились на стены и в отведенные для них места. Наличие этих средств сильно повышало и моральную стойкость гарнизона. Так, когда в 1159 г. князь Ростислав, при подходе к Киеву войск Изяслава, хотел бежать из города,

дружина сказала ему: «не бегай, княже; можем бо брань творити с ними из града; все бо у нас оружие есть: и камень, и древа, и колья, и вар, и стены града все убо бойцы»[6].

В срочном порядке ремонтировались оборонительные сооружения, обветшавшие или не восстановленные должным образом после прежней осады. Приводилась в порядок и боеготовное состояние внешняя оборона укрепления. Ремонтировался частокол или палисад острога, его башни, в него завозились оружие и другие средства обороны, готовились пути отхода от него к главной крепостной позиции. Приводились в порядок старые и, по возможности, сооружались новые заграждения («закрытия») засеки, надолбы, завалы, волчьи ямы, решетки по дну вала, рогатки и пр.

---

[1] Древнерусское название гарнизона крепости – засада.

Важным мероприятием была при описании этих работ разборка моста[7] [8]. Если было время, мост обязательно разбирали, а если противник осуществлял нападение внезапно просто сжигали[9]. В Киевской летописи содержится рассказ, когда в 1150 г. мытник «переметалъ» мост, который вел в Белгород, и таким образом не позволил захватить этот мост внезапным набегом»[10]. В Галицко-Волинской летописи есть рассказ об обороне города Калиша в 1229 г., когда нападающие «възводный мостъ и жеревець въжъгоша. Ляхове же врата одва угасиша градскиа»[11].

Готовилась к обороне и внутренняя оборона укрепления, возводился ряд вспомогательных построек, готовились баррикады, узлы и точки сопротивления, всевозможные «закрытия». К обороне готовился и последний рубеж обороны детинец.

Конечно, все эти мероприятия возможно было предпринимать лишь в тех случаях, когда осада не являлась неожиданным бедствием. Представляет интерес заключение опытнейшего фортификатора В.Ф. Шперка, проанализировавшего все известные ему оборонительные бои на Руси за все время ее существования и сделавшего неутешительный вывод: «Практика войны показала, что ни одна крепость в момент начала военных действия не была готова по ряду причин к обороне»[12].

---

[1] Подъемных мостов древнерусские источники XII XIII вв. не знают, хотя М.М. Тихомиров допускал их существование: «Через греблю к воротам городским вел мост, иногда подъемный, «взводный», который поднимался и опускался при помощи блока («жеравца»). Однако Н.Н. Воронин писал: «Мост, который подводил к городским воротам, был, как правило, постоянный. В соседних с Галицкой Русью городах упоминаются подъемные мосты, которые были обычными для западноевропейской инженерной техники».

При подходе к городу, крепости или неблагоприятном исходе боя у стен города, обороняющиеся «закрывались» в укреплении. Так, во время междоусобной борьбы за власть между сыновьями Святослава Игоревича в 977 г., как рассказывает Повесть временных лет, Ярополк встретился в бою с младшим братом Олегом возле Овруча, где тот княжил. После поражения, «побегшю же Ольгу с вои своими въ градъ рекомый Вручий, бяше чересъ гроблю мостъ ко вратомъ...»[13]. А в бою возле Луцка между Владимиром Мстиславичем и Андреем Боголюбским про войско суздальского князя сказано: «бежащим бе пешим по гробли к городу, улучи и сам по них»[14].

Начиналась оборона. Она была **эшелонированной** и включала обычно три рубежа внешний, основной и внутренний. Внешний бой за острог, основной защита крепостных стен и внутренний бой за детинец. Применялся принцип последовательности обороны: сила и мощь обороны увеличивалась от наружных укреплений к центру детинцу. Оборонительный бой начинался с обороны острога («обходного града», «окольного города», «охабня»), т. е. внешних укреплений. Подобную картину борьбы за внешнюю и внутреннюю линии обороны города летописи рисуют для Белгорода, Вышгорода и других городов-крепостей.

Для того, чтобы обезопасить себя от неожиданных нападений, в городах, имевших стены большой протяженности, к концу XII в. перед крепостными стенами стали сооружать отдельно стоящие **крепости**[15], задача которых заключалась в том, чтобы не подпустить врага к стенам и заставить его распылять свои силы при защите своих контрвалационных линий. Эти линии обычно были такой длинны, что для их охраны требовалась огромное войско.

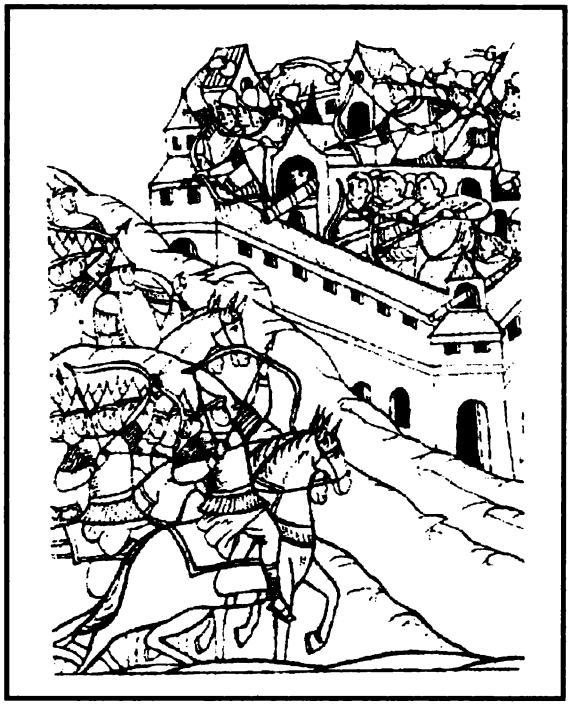

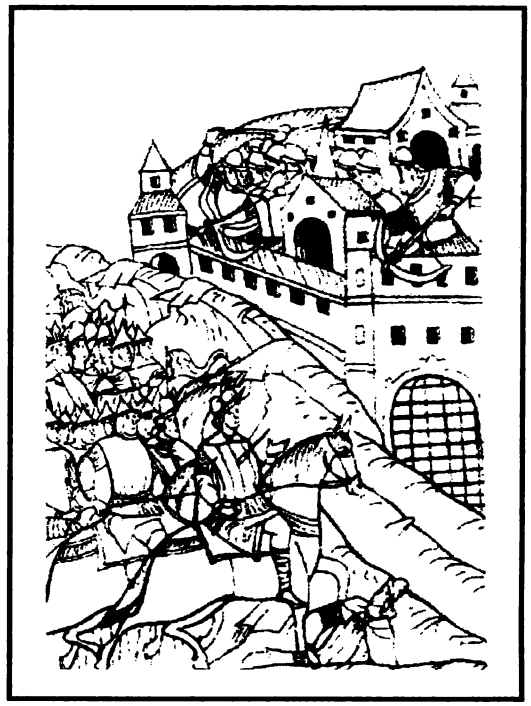

Защита города с помощью самострелов.
Миниатюра Лицевого свода XVI в.

[1] Позже их стали именовать фортами.

Острог, или даже несколько острогов, играли важную роль в системе обороны города. Поэтому их обычно защищали изо всех сил. Воины противника штурмовали стены напрямую, и направление их атаки было всегда перпендикулярно этим стенам. Поэтому осажденные противопоставляли врагу изолированные остроги, не имеющие непосредственной связи друг с другом, но очень хорошо укрепленные. Силы атакующих распылялись, они были вынуждены штурмовать хорошо укрепленные остроги по отдельности, да еще в таких местах, которые были навязаны им защитниками. Если же штурмующий крепость противник оставлял остроги у себя в тылу, решив без промедления штурмовать город, то во время атаки ему в тыл ударяли гарнизоны острогов, и его положение могло оказаться весьма плачевным. Только обезопасив свой тыл от вылазок из острогов, можно было приступать к штурму.

Из острога в детинец бежали защитники Чернигова в 1151 г., когда Изяслав, Ростислав и Святослав «повелеша всем людемъ бъжати изъ острога въ детинець...» и «половець ъхаша к городу битися, и отъемше остроґъ зажгоша и передгородие все...»[16]. Сожжение острога вокруг укрепленного города (детинца) было обычным для средневековой тактики осады городов и крепостей. Сожгли острог половцы у Чернигова, в 1160 г. он был сожжен у Вырева, в 1161 г. у Белгорода. Таким образом наносили вред противнику, расчищали место для скопления войска непосредственно возле стен города или детинца.

Основной рубеж обороны включал в себя **защиту стен, ворот, башен** города или крепости.

Ворота и башни крепостей были немногочисленными, но сильно укрепленными. По углам и через определенные промежутки вдоль стен стояли башни. Они выходили за вертикальную плоскость стен замка, позволяя из них обстреливать внешнюю поверхность стен. Ворота привлекали особенное внимание и обороняющихся, и нападавших. Их безопасность стояла на первом месте в системе обороны больших и малых городов и крепостей, они часто защищались башнями с обеих сторон.

Подъемный мост, если он был, поднимали механизмом внутри укрепления, хорошо защищенным от противника, и таким образом отрезали укрепленный пункт от внешнего мира. Опускаемая решетка из толстых металлических прутьев намертво блокировала ворота в случае опасности. Опускаемые решетки могли быть комбинированными из железных прутьев и толстых бревен. Во время штурма ворот защитники и нападавшие могли стрелять друг в друга и колоть через решетки.

У мощных укрепленных пунктов были внешние и внутренние ворота. Между ними было открытое пространство под названием «барбакан»[17] Оно было окружено стенами и становилось ловушкой для врага, которому удавалось разрушить внешние ворота. Попав в барбакан, враг становился очень уязвимым и мог либо отступать через внешние ворота, либо штурмовать внутренние. Защитники в это время щедро поливали нападавших смолой или кипящим маслом, забрасывали камнями и копьями, расстреливали их из луков и самострелов.

---

[1] В разных странах, в разное время это была башня, обороняющая подступы к мосту, открытое пространство между двумя воротами, специальный элемент фортификации средневекового замка, амбразура и пр.

Чтобы защищаться от штурма и прорыва неприятеля через въездные ворота, строители крепостей сооружали также за въездной аркой так называемые захабы – узкие длинные коридоры, иногда перекрываемые настилом. Чаще всего одной из стен захаба являлась крепостная стена, а другая строилась вдоль нее. Иногда, вход в крепость делали с изломом, т. е. въездные ворота ставились не по направлению людского потока, а сбоку, перпендикулярно ему. Каждый входивший должен был повернуться на четверть оборота, прежде чем идти дальше, и это, естественно, создавало задержку, сутолоку и давку. В планировании укреплений и даже небольших крепостей-городков встречаются случаи, когда вход в город устраивался между концами, которые шли параллельно, а это ставило противника под обстрел с обеих сторон. «Ворота, которые в системе деревянных укреплений, представляли собой, вероятно, проездную или «воротную» башню, от которой через ров вел мост, были уязвимым местом обороны, и их особенно стерегли»[18].

Расположение в некоторых случаях над городскими воротами церкви также свидетельствует о большом военном значении ворот, церковь должна была укреплять городские ворота, обеспечивая им, кроме человеческой, еще и «божественную» защиту.

Захват ворот облегчал взятие города, поэтому защищали их особенно тщательно и стойко. В 1210 г. «Литва же и ятвязъ воеваху, и повоеваша... оли и до Червьня, и бишася у воротъ Червенскыхъ»[19] В следующем году «зенигородцемъ же кръко борющимся имъ с ними (византийцами) и не пущающихъ къ граду ни къ острожнымъ вратомъ, онъмъ (венграм) же стоящимъ около града»[20]. Как писал М.Н. Тихомиров, «значение ворот в обороне города подчеркивается тем, что термин «отворити врата» означал сдачу города[21]

Важными узлами обороны были **башни**. Их значение в общей системе укрепленного пункта было также велико. Каменные и кирпичные, могучие башни были мало уязвимыми для камнеметов и другой осадной техники. Они позволяли защитникам вести прицельную и эффективную стрельбу из луков, самострелов и метательных машин по нападающим. П.А. Раппопорт писал: «Волынские каменные башни (как и аналогичные по конструкции, расположенные в Галицкой земле) были предназначены для активной стрельбы обороняющихся; о чем свидетельствуют особенности их конструкций...»[22].

Позже в башнях также стали устраивать въездные ворота. Но и в них проход делали с изломом, а иногда коленчатым и таким узким, чтобы через него могли проходить в ряд сразу не более 2 3 человек. В башнях также устанавливали тяжелые решетки, подъем которых производился с помощью воротов, установленных за пределами башни.

Рубленые башни-вежи размещали вдоль деревянных стен, они выступали за линию стены и давали возможность обстреливать нападающих с флангов. Стрелки, сидевшие на башнях, обычно наносили противнику значительный урон. Так, в 1097 г. Давид Игоревич приблизился к Владимиру Волынскому и «подступиша к граду подъ вежами, онъм же бьющим с града, и стръляющим межи собою, идяху стрълы, акы дождь»[23].

Главной, основополагающей составной частью укрепления была деревянная **стена** - главная крепостная ограда («кромный вал», «напольная стена», город кромьный», «кром», «оплот» и др. В основном на Руси использовали два основных типа деревянных стен: столбовые и срубные. Если стены столбовой конструкции, как и частоколы, использовались в крепостях небольшого военного значения, то срубные были основным и наиболее распространенным типом крепостных стен. Уже само постоянное употребление слова «срубить» и существование в верхних частях боевых площадок заборал (заборол) свидетельствуют о широком применении таких стен. Иногда всю крепостную стену называли словом «заборола». В них были устроены щели «скважины» для стрельбы в сторону нападающих[24].

«Стены делались настолько высокими, что даже перелезание через них по лестницам было тяжелым делом...», писал В.И. Довженок[25] Но «не всегда «заборола» бывали такими высокими, как киевские. Во время осады Луцка в 1097 г. «Давыдови спящю,... и горожане скочиша з града (через заборола) и почаша съчи воъ Давыдовы, и побъже Давыдъ...»[26], т. е. стены были невысокими. Точно также в 1159 г. когда Иван Берладник осаждал Ушицу, «вошла бяше засада Ярославля в городъ, и почаша ся бити кръпко засадници из города, а смерди скачють через заборола къ Иванови...»[27] В этом случае смердов перепрыгнуло через заборола аж 300 человек.

Стены защищали от поджога, стрел и прочих снарядов. Противник не мог взобраться на стены без специального оборудования: лестниц или осадных лесов. Защитники на стенах в это время стреляли вниз или сбрасывали на атакующих тяжелые предметы.

Не везде укрепленный пункт имел крепкие дубовые стены («заборола») его мог окружать простой частокол («столпие»), даже в стольном Киеве. В 1161 г. Изяслав Давыдович пытался выбить из Киева Ростислава Мстиславича: «И нача одаляти Изяславъ: уже бо половци въздяху в городъ, просъкаюче столпие...»[28]. Это «столпие» было обычным частоколом, который стоял просто на земле, иначе бы нанятая Изяславом половецкая конница не смогла бы так легко «просечь» его, не имея минимальной осадной техники.

Подобные частоколы использовались как дополнительное средство для сдерживания противника. Их обычно и называли «плотом». В 1194 г. Всеволод Большое Гнездо осадил Булгар. Осажденные, побаиваясь, что валы и стены города могут не выдержать штурма, «вышли из города, твердь учинившее плотомъ...»[29] А в 1220 г. князь Юрий послал брата Святослава на булгарский город Ошель. Защитники «изидоша из града противу, наши же... поидоша противу имъ стръляюще я, они же, забъгше за плотъ, быахутся кръпко, наши же расеъше плотъ, вбиша я в град, и отяша у них врата, и зажгоша град ихъ, и взяша и на щитъ»[30]. «Плот» был средством усиления основных укреплений у булгар, своеобразным предстенным укреплением.

Борьба со **средствами осады** противника выходила на первый план. К. С. Носов на основе анализа оборонительных боев в древности и средних веках разработал таблицу «Методы борьбы осажденных с различной осадной техникой»[31]. Многие эти мероприятия применялись и на Руси. О применении других сведений нет.

Укрепления валы со стенами, какой бы крутизной и высотой они не обладали, не могли служить серьезным препятствием для осаждающих, если не были обеспечены обстрелом. Деревянные стены, расположенные на валах, представляя собой лишь дополнительное препятствие, имели своим основным назначением создание прикрытия для защитников, т.е. обеспечение активной стрелковой обороны. Основным средством обороны была **стрельба**, направленная из атакуемого участка крепости. Именно стрельба с городских стен являлась той угрозой, которая препятствовала штурму укреплений.

Стрельба велась из метательных орудий, самострелов, луков. Хотя П. А. Раппопорт и считал, что вплоть до XIII в. на Руси «не применяли, очевидно, никаких специальных машин и в обороне»[32], факты свидетельствуют об обратном. При осаде греческими войсками болгарской столицы Преславы в 971 г. русы, обороняющие город от вражеских камнеметных машин, пращей и луков, «отчаянно защищались и стреляли с городских стен», а также бросали в византийцев «сверху со стен копья и стрелы»[33]. Тогда же, во время обороны Доростола, «показываясь из-за башен, скифы (русы) метали на ромейскую фалангу стрелы, камни и все, что можно было выпустить из метательных орудий»[34]. В.И. Довженок писал: В 1234 г. летопись уже упоминает про существование в Чернигове пороков, которые бросали на полтора перестрела камни такой величины, что их могли поднять не менее 2-х мужчин»[35]. В этих случаях отмечено применение пороков и в качестве оборонительного оружия, установленного в городах для их защиты. Другое дело, что противостоять метательной артиллерии осаждающих таким образом все равно было довольно трудно.

Применение в обороне самострелов еще более увеличило возможности активной обороны городов. Если уже в XI- XII вв. стрельба с городских стен была в большинстве случаев настолько интенсивной, что создавала основное препятствие к взятию городов штурмом, то теперь, кроме стрельбы из луков, в обороне начала применяться стрельба из самострелов. Потери нападавших снижали их силу и боевой дух. Большие потери от обстрела могли заставить нападавших отступить.

Кроме стрельбы, осажденные успешно использовали и другие средства зашиты. Из оружия они пользовались пращами, копьями, топорами, сулицами, зажигательными стрелами. Как боевое средство использовался кипяток («вар») и разогретые масло и смола, которые выливали на головы осаждающих в момент штурма. Нагревали их в больших котлах. В них же, кстати, раскаляли песок. Могли сыпать и негашеную известь.

Особенно широко использовались в обороне древнерусских городов камни. Их, приготовленных для обороны, часто находят на городищах во время раскопок. От камней не были защищены не только осаждающие город или крепость воины, но и осадная техника. Огромные камни, летящие с почти отвесных стен, могли нанести большой урон неприятелю, вывести из строя его подступные машины.

Целями обороны служили также деревянные колоды, бросаемые с городских стен. Прием этот применялся на Руси издревле, такие колоды под названием «катков» долгое время были необходимой принадлежностью каждой крепости, как, впрочем, и запасы камней, стрел, воды и др.

Таким образом, если до XII в. города защищались только мощными стенами с башнями на флангах или простыми палисадами со рвами, то с конца XII - до середины XIV в. средства обороны становятся мощнее средств штурма, и такое положение сохраняется уже до появления огнестрельной артиллерии. С этого времени защитные сооружения уже никогда не превосходили по своей эффективности средства наступления.

Применение средств обороны и стрельба из всех видов имеющегося метательного вооружения были основой **стойкости обороны** укрепленного пункта. В. И. Довженком подсчитано, что из всего объема летописных известий об осадах древнерусских городов в домонгольское время (51 известие) известно только 9 случаев осад успешных, закончившихся победой осаждавших. В четырех из пяти случаях, несмотря на известность и опытность военачальников, количества осаждавших и длительности осады, город так и не сдавался противнику[36]. Другими словами, почти всегда, если было принято решение город не сдавать, он и не сдавался, несмотря ни на что.

П.А. Раппопорт писал: «Для решения вопроса о степени **активности обороны** русских укреплений VIII-X вв. никаких прямых данных не имеется. Малая роль искусственных оборонительных сооружений еще не дает оснований утверждать, что оборона была пассивной. Сведения более поздних письменных источников... говорят, однако, о том, что активность обороны заключалась в основном в **вылазках**, а не в организации интенсивной стрельбы из города»[37] Действительно, активность обороны, кроме интенсивной стрельбы и защиты подходов ко рву и валу со стеной, требовала уничтожения и повреждения осадной техники и приспособлений осаждающих. Это делалось во время вылазок.

Иногда вылазки путают с открытым боем у стен города, в котором решалась его судьба, или контратакой осаждающих. «Сила отряда для вылазки обыкновенно не превосходит известной части гарнизона; но в исключительных случаях, например, при прорыве линии обложения, когда положение крепости безнадежно, вылазка может быть предпринята целым гарнизоном»[38]. Правильно организованные вылазки приносили большую пользу осажденным. Однако, случалось, что они заканчивались крайне плачевно.

Вылазку проводили как через городские ворота, так и через проходы в оборонительных валах – потерны. Такие потерны имелись, например, в Колодяжине, в Райковецком городище; наличие их можно предполагать и в целом ряде других древнерусских укрепленных поселений.

Участники вылазки, проникнув в неприятельский стан, поджигали неприятельские палатки, разрушали осадные орудия и уничтожали не ожидавшего внезапного нападения противника. Вот почему неприятель обыкновенно располагался лагерем не слишком близко к осажденному укреплению и, в свою очередь, укреплялся. Временами в промежутке между лагерем осаждающих и осажденным укреплением завязывались настоящие битвы, уносившие большое количество жизней.

Во время осады Галича князем Владимиром Володаревичем в 1144 г. войска Ивана Берладника не раз выходили из города и вступали в борьбу на открытой местности. Так продолжалось на протяжении трех недель. Наконец, во время одной из таких вылазок Володимирко отрезал отступление к городу войскам Берладника и разбил их. Опасность внезапных вылазок из осажденного города была, очевидно, настолько реальной и серьезной, что для ликвидации именно этой угрозы, осаждающие часто стали ставить контрвалационную линию.

Большую роль в обороне играло соблюдение **бдительности**, организация охраны и наблюдения за действиями противника. Стража состояла из большого числа воинов, они часто менялись. Осуществлялось патрулирование вдоль основания стены и внутри города или крепости. Особое внимание уделялось охране ворот. Часто города и крепости сдавали предатели или лазутчики, открывая противнику ворота в неподходящее время. Для охраны ворот привлекались наиболее преданные и надежные воины из числа состоятельных горожан. Если в городе были их семьи и имущество, им было что терять и подкупить их было сложнее. Для наблюдателей были предназначены «караульни» небольшие надстройки в верхней части крепостных башен в виде вышки для наблюдения[39]. Могли быть и специальные «подзорные башни» башни с вышкой («караульней») для наблюдения за местностью и противником.

Вероятно, чтобы не оказаться застигнутыми врасплох внезапной ночной атакой, на башнях и стенах держали также сторожевых собак с хорошим чутьем, которые могли бы по запаху определить приближение противников и лаем дать об этом знать. В темные ночи собак привязывали с наружной стороны стены[40].

Кроме предупреждения о внезапном нападении на наблюдателей также возлагались задачи борьбы с подкопами и поджогами укрепленного пункта. Огонь для деревянных укреплений и построек был очень опасен. Примет был, очевидно, настолько небезопасен для защитников укрепления, что готовясь к осаде, горожане часто сами расчищали территорию вокруг города, чтобы не дать противнику материала для примета. В летописях не один раз встречается описание того, что город, готовящийся к осаде, уничтожает свои посады «примету деля», не давая «зажечь город приметом». Так, в 1214 г. жители Дмитрова при подходе противника «пожгоша сами все предградне и затворишася»[41]. Подкоп можно было обнаружить и визуально и по слуху, ведущиеся работы, особенно ночью, можно было услышать.

Не последнюю роль в обороне играла **военная хитрость**. Создание ложной видимости изобилия или недостатка было довольно распространенной хитростью, применяемой осажденными во все времена, и зачастую она срабатывала. Это касалось не только провизии, но и наличия многочисленного войска. Тогда осаждавшие, потеряв надежду взять город измором или силой, могли вообще уйти, либо они могли изменить тактику осады, что порой было на руку осажденным. Различными способами создавалось ложное впечатление о количестве и качестве вооружения (способы вроде применяемых Даниилом Галицким), количестве войск[42]. Встречались и обратные ситуации, когда осажденные намеренно создавали у противника ложное впечатление о собственной слабости.

Большую **помощь** гарнизону города или крепости оказывали их жители. В большинстве случаев воины гарнизона имели в граде свои семьи, жен, детей. Они оказывали всестороннюю помощь и поддержку. Часто жители привлекались к боевым действиям, охране, оборонительным и восстановительным работам. Иногда жителям нарезали определенные участки стен для охраны и обороны, отбирали наиболее сильных и выносливых мужчин для охраны общественных мест и патрулирования, делили защитников на части, чтобы одни сражались, другие отдыхали, а третьи готовились к бою. Таким образом, в оборонительный бой постоянно вступали свежие силы[43].

---

[1] Например, чтобы патрулирующие казались более многочисленными, чем есть на самом деле: идущие рядом воины должны были нести копья на разных плечах, правый – на правом, левый – на левом. Тогда издалека казалось, что воинов вдвое больше, чем на самом деле.

Средневековые хронисты свидетельствуют о женщинах, которые мужественно переживали осадную пору. Они не только доставляли сражающимся на стенах пищу, питье и необходимые снаряды, но и совершали иногда настоящие геройские подвиги. С помощью жителя Киева юноши, знающего печенежский язык, сняла княжна Ольга осаду печенегов со столицы. Не случайно много позже звания героев присваивали не гарнизонам защитников, а городам.

Если палисады и ров были уже во власти неприятеля, если крепкая стена поддавалась, но осажденные, несмотря на эти грозные симптомы, продолжали борьбу, **штурм** становился неизбежным. При его начале осажденные отражали атаку со штурмовых мостков, штурмовых лестниц, в районе крепостной стены или ворот. Наряду с рукопашным боем действовали по-прежнему и самострелы, и луки. Осажденные лили сверху кипящую воду, масло, смолу, сыпали

Оборона болгарской столицы Преславы древнерусским войском

песок, золу и негашеную известь, ослеплявшие глаза. На головы противника сыпались камни и бревна. Его атаки отбивались копьями, топорами, мечами и саблями. Осадные лестницы баграми отталкивали от стен. Во время штурма осажденные «и стрельцем стреляющим, и суличникам сулицами сующим, и порочником камение пущающим...»[44]. При отражении штурма стоять на заборолах и вести стрельбу по противнику не гнушались и князья. В 1097 г. был смертельно ранен владимирский князь Мстислав Святополкович: «... Мстиславу же хотящу стрилити, внезапу вдарен бысть под пазуху стрелою, на заборолех, скважнею, и сведоша и, на ту нощь умре»[45] Стрела залетела в одну из бойниц – «скважню».

Прорвавшись вся мощь нападающих сталкивалась лицом к лицу с гарнизоном защитников. **Городской бой** превращал в крепость каждый дом. В Муроме: «во един бо от дней приидоша вси неверии муромстии народи ко двору благоверного князя Константина со оружием и дреколми, и сташа вси у врат его, хотяще его убити или выгнати вон из града. Видавше же верии людие, вельми убояшася и затсердишася во храмех (жилищах) своих, готовляху оружия браньная и борению сопротивных»[46].

В то же время неоднократно случалось, что осаждавшие, ворвавшись в город и предавшись грабежу, бывали полностью уничтожены защитниками. Для успешных действий защитникам следовало не впадать в панику. Заняв все возвышенные места – башни, стены и крыши домов – обстреливая ворвавшихся из пращей, луков, самострелов или просто сбрасывая черепицу и камни, они могли нанести существенный урон неприятелю. Для довершения его разгрома требовались скоординированные действия защитников, которые могли бы уничтожить осаждавших частями на улицах города. Чтобы избежать отчаянного сопротивления со стороны горожан, атакующие иногда оставляли какие-нибудь ворота города открытыми, давая осажденным возможность бежать.

Гарнизон, состоявший из опытных воинов, мог продолжать обороняться и после штурма и прорыва и даже имел определенные шансы на успех, пока его не оттесняли к самой последней линии обороны. Узнав, что противник ворвался в город, защитники и не думали сдаваться, они мужественно оборонялись на улицах города, за их спиной еще был последний третий рубеж обороны **детинец**.

---

[1] Другие названия – «кремль», «вышгород», «каменный город» («Камен город»), костер, донжон.

После штурма стен или ворот бой за взятие города не заканчивался. Предстояло еще взять штурмом или опять же осадой – детинец (цитадель крепости)[47], в котором укрывались князь с семьей и приближенными и руководство гарнизона. Оттуда обычно выходил тайный подземный ход, ведущий в какое-нибудь закрытое место вне укрепленного пункта. Князь с семьей и

охраной мог найти и в самый заключительный момент средство спасения, воспользовавшись этим подземным ходом.

«По-видимому, защитники предпочитали иногда даже сами уничтожить наружную линию обороны и переходили к защите меньшего по площади детинца[48]. Так, например, в 1161 г. князь Ростислав при обороне Белгорода не решился удерживать огромную по протяжению линию обороны окольного города (острога) и сам «пожегл» ее до подхода врагов[49].

Часто использовались как последние опорные пункты крупные городские сооружения, например, церкви, башни; вокруг них ставились заграждения, на их сводах устраивали «град», т.е. брустверы, защищавшие воинов и горожан от поражения. В Киеве, захваченном Батыем, «гражане того дни и нощи создаша другой град около святые Богородица»[50]. Когда же горожане спасались на сводах храма, здание не выдержало и обрушилось. В центре Холма была построена «вежа», т.е. башня «высока, яко же бити с нея окрест града, подсоздана камениемь в высоту 15 лакот (локтей), создана же сама древом тесаным и убелена яко сыр светящися во все стороны...»[51]. Башня имела назначение, кроме обстрела вне города, служить последним оплотом при обороне, когда противник был уже внутри его стен[52].

Как средство защиты и обороны города и его населения можно, в условной степени, рассматривать и **добровольную сдачу укрепления**, иногда происходившую даже без боя. Осады и штурмы городов и крепостей часто приводили к тому, что осажденные, не дожидаясь когда их захватят, вынужденно открывали городские ворота перед нападавшими. Однако, бывало и так, что «даже если горожане хотели уже сдать город, то гарнизон, удерживавший его укрепления, не подпускал их к стенам и башням»[53].

При невозможности вести дальнейшую оборону по какой-то причине, например, пожаре, защитники, не желая попасть в плен, иногда пытались незаметно выйти из осажденного и горящего города, для этого использовались «тайники» подземные ходы. Такой туннельный проход шириной до 3-х м был обнаружен на Райковецком городище. В нем было найдено множество человеческих костей, в том числе и женских[54]. Бегство из города или крепости могло также осуществляться непосредственно через заборола или лазы. Если князь предпочитал сдаться, то вручал свой меч лично победителю.

Таким образом, на Руси умели вести и часто вели бои по обороне городов и крепостей. «... Искусство... оборонять лагеря и города у русов в этот период имело тот же характер и находилось почти на той же ступени, что и в Западной Европе, уступая лишь, как и в этой последней, искусству греков в этом», писал князь М.С. Голицын[55]. Действительно, это искусство достигло в Древней Руси высокого развития. Начиная со второй половины X в. свидетельства летописей дают возможность уже с большой определенностью выяснять тактические принципы, которых придерживались при обороне древнерусских городов. Опыт показал, большие города защищали себя лучше, чем небольшие крепости. Действительно, один из наиболее важных принципов современной фортификационной науки гласит, что врагу надо противопоставить как можно более длинный фронт обороны. Чем длиннее фронт оборонительных сооружений, тем больше неприятельских войск для своего окружения он требует и тем больше времени и работ надо затратить осаждающим, чтобы его сокрушить[56].

Оборона укрепленных пунктов на Руси в XI-XII вв. строилась следующим образом. Основой обороны являлись мощные и крутые земляные валы, на которых располагалась деревянная стена, служившая дополнительным препятствием для врага и прикрытием для защитников. Стрельба защитников укрепления была исключительно фронтальной и направленной вперед, а также вниз, к подножию вала. Интенсивный обстрел, который вели защитники с городских стен, являлся основной причиной, препятствовавшей штурму укреплений. Так как штурм укреплений применялся довольно редко, то отсутствовала необходимость во фланкирующем обстреле стен. Это объясняет, почему башни не играли большой роли в обороне. Деревянные стены, расположенные на земляных валах, состояли из частокола или из одной бревенчатой стены. Двойные стены, забитые землей, и каменные стены, как правило, не применялись, поскольку в условиях пассивной осады и отсутствия камнеметных машин они не имели преимуществ перед простыми деревянными стенами. Активность обороны, кроме стрельбы с городских стен, проявлялась также в частом применении вылазок.

Большой опыт ведения оборонительных боев был приобретен на Руси во время «Батыева побоища». Древнерусские города брались татарами правильной осадой (там, где не удавался

«изгон» или не было капитуляции), при которой не срабатывали привычные приемы вылазки пресекались тем, что монголы окружали лагерь частоколами, стрельба с заборол подавлялась монгольскими камнеметами, контркамнеметные действия древнерусских воинов были обречены из-за неспособности сосредоточить огонь с нескольких сторон, деревянные стены зажигались монгольскими огнеметными средствами. Опыт борьбы с татарскими завоеваниями принес свою пользу для развития искусства обороны укрепленных пунктов. В последующие периоды тактика защиты и обороны укреплений на наших землях получила дальнейшее развитие. Наши предки нашли в себе силы сохранить и приумножить опыт борьбы за свои города и крепости.

Сегодня, в связи с накопленными материалами и развитием разделов военного искусства, касающихся осады и обороны укреплений в средние века, самостоятельное изучение тактики осады и обороны древнерусских городов и крепостей требует особого исследования. Давно назрела насущная необходимость, хотя бы в самых общих и приблизительных чертах, установить те тактические принципы осады и обороны, которые были характерны для Руси с X по XI в., и для XII-XIII вв. включительно, основные методы и этапы подготовки и ведения осадного и оборонительного боев, ну и, конечно, тактики боевого применения метательной артиллерии и осадной техники. Русь не стояла в стороне от европейского пути эволюции борьбы за замки. Задачи исследователей довести это до широкой научной общественности.

---

[1] Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. Л., 1967 № 140. С. 157

[2] Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси IX XV вв.. Автореф. дис. д-ра ист. наук. М, 1975. С. 51.

[3] Яковлев В. В. История крепостей. М: АСТ, СПб.. Полигон, 2000. С. 36.

[4] Ткачев А. Право на меч // Красная звезда. 1992. 14 ноября.

[5] Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1885. Т. 10. 1159 г.

[6] Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М, 1956. С. 237

[7] Воронин Н. Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. М Л.: Издательство АН СССР, 1948. Т. 1. Материальная культура. С. 453.

[8] Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. 2-е изд. СПб., 1871. Т. 2. С. 288.

[9] Галицько-Волинський літопис: За ред. М. Ф. Котляра. К, 2002. С. 91.

[10] Шперк В. Ф. Фортификационный словарь. М: Издательство Военно-инженерной академии, 1946.

[11] Повесть временных лет. 2-е изд: Подг. текста, перев., статьи и комм. Д. С. Лихачева. СПб., 1999. С. 35.

[12] Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1851. Т. 5. С. 324.

[13] Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей. СПБ., 1856. Т. 2. С. 59; Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. 2-е изд. СПб., 1871. Т. 2. С. 315.

[14] Воронин Н. Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. М Л.: Издательство АН СССР, 1948. Ч. 1.

[15] Галицько-Волинський літопис: За ред. М. Ф. Котляра. К, 2002. С. 78 79.

[16] Там же. С. 80.

[17] Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М: Госкомиздат, 1956. С. 235.

[18] Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения Западной Волыни XIII XIV вв. // Swiatovit. Warszawa, 1969. Т. 24. С. 619.

[19] Повесть временных лет. 2-е изд: Подг. текста, перев., статьи и комм. Д. С. Лихачева. СПб., 1999. С. 115.

[20] Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси IX XV вв.. автореф. дис... д-ра ист. наук. М, 1975. С. 10, Рис. 36.

[21] Довженок В. Й. Військова справа в Київської Русі. Науково популярний нарис. К: Видавництво АН УРСР, 1950. С. 33.

[22] Повесть временных лет. 2-е изд: Подг. текста, перев., статьи и комм. Д. С. Лихачева. СПб., 1999. С. 116.

[23] Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. 2-е изд. СПб., 1871. Т. 2. С. 341.

[24] Слово о полку Игореве: Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М Л., 1950. С. 353.

[25] Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1851. Т. 5. Стб. 390.

[26] Там же. Стб. 444 445.

[27] Носов К. С. Осадная техника античности и средневековья. СПб.: Полигон, 2003. С. 269 270, табл. 6.

[28] Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X XIII вв. // Материалы и исследования по археологи СССР (Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Т. 5.). 1956. № 52. С. 150.

[29] Лев Диакон. История: Пер. с греч. М. М. Копыленко. М.. Наука, 1988. С. 71.

[30] «История» Льва Диакона Калойского: Под ред. Д. Попова. СПб., 1820. С. 75.

[31] Довженок В. Й. Військова справа в Київської Русі. Науково-популярній нарис. К: Видавництво АН УРСР, 1950. С. 33 34.

[32] Корзухина-Воронина Г. Ф. Рязань в сложении архитектурных форм XII XIII вв. // Сборник I: Бюро по делам аспирантов ГАИМК. Л., 1929. С. 62.

[33] Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X XIII вв. // Материалы и исследования по археологи СССР (Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Т. 5.). 1956. № 52. С. 147.

[34] Военное дело. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: Ред.-сост. И. Л. Арясов. М: Вече, 2006. С. 149.

[35] Губайдуллин А. М. Фортификационный словарь. – Казань: Институт истории АН Республики Татарстан, 2003. С. 51, Рис. 41.

[36] Эней Тактик. Трактат о применении осады // Вестник Древней истории. 1965. № 1. С. 258; № 2. С. 217 243.

[37] Летописец Переяславля Суздальского // Временник Московского общества истории и древностей Российских. М, 1851. Кн. 9. С. 112.

[38] Носов К. С. Осадная техника античности и средневековья. СПб.: Полигон, 2003. С. 263.

[39] Бережинський В. Г. Техніки бойового застосування давньоруського озброєння. К: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000. С. 46.

[40] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. М, 1962. Т. 2. С. 178.

[41] Воронин Н. Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. М Л.: Издательство АН СССР, 1948. Т. 1. С. 470.

[42] Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X XIII вв. // Материалы и исследования по археологи СССР (Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Т. 5. 1956. № 52. С. 150.

[43] Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. 2-е изд. СПб., 1871. Т. 2. 1161 г.

[44] Там же. 1240 г.

[45] Там же.

[46] Воронин Н. Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. М Л.. Издательство АН СССР, 1948. Т. 1. С. 470.

[47] Виолле-ле-Дюк Э. Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века: Пер. с англ. Е. В. Ламановой. М: Центрполиграф, 2007 С. 114.

[48] Довженок В. Й. Військова справа в Київської Русі. Науково-популярній нарис. К: Видавництво АН УРСР, 1950. С. 57

[49] Голицын М. С. Всеобщая военная история средних времен. СПб., 1886. Ч. 1 2. С. 147

[50] Виолле-ле-Дюк Э. Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века: Пер. с англ. Е. В. Ламановой. М: Центрполиграф, 2007 – С. 32.

С.В. Белецкий, Ю.М. Лесман
(Санкт-Петербург)

ПРОБЛЕМА ИЗБОРСКА X ВЕКА: МЕТОДИКА ДАТИРОВКИ И МЕТОДОЛОГИЯ ЭВОЛЮЦИОНИЗМА

Датировка нижних слоев Изборского Труворова городища, в 1972 -1991 гг. исследованного фактически на всей своей площади возглавляемой В.В. Седовым Изборской экспедицией (в 1987 1991 г. работы велись под непосредственным руководством Н.В. Лопатина) уже неоднократно привлекала к себе внимание[1]. Один из основных обсуждаемых вопросов – вопрос о наличии или отсутствии лакуны в истории заселения Труворова городища (и истории Изборска в целом), приходящейся на X в. или, более широко, на конец IX – начало XI в.

Для датировки культурных слоев поселений могут привлекаться различные группы источников. Естественнонаучные методы, при всех проблемах, связанных с корректным их использованием (вероятностный и обычно многомодальный характер распределения радиокарбонных дат, угроза загрязнений и искажений изотопного состава образцов, угроза ложной корреляции вследствие цикличности климатических процессов при дендродатировании и т.д.) позволяют получать даты, в целом достаточно надежные, но, тем не менее, требующие проверки, как взаимной, так и на основе традиционных методов. Для определения того, продолжалась ли жизнь на поселении непрерывно, необходимы достаточно большие серии датированных образцов с надежными стратиграфическими привязками, особенно в зоне возможного перерыва в жизни поселения. К сожалению, Труворово городище в силу своей гидрологии лишено дендохронологии, а радиокарбонные определения не проводились (что не удивительно, учитывая, что в годы раскопок точность и надежность радиокарбонных датировок средневековых образцов, особенно в отечественных лабораториях, были не велики).

Решающую роль могут сыграть стратиграфические наблюдения и анализ находок. При тщательных раскопках культурных отложений по слоям и прослойкам (фактически то, что в современной западноевропейской полевой археологии именуется раскопками по контекстам) есть шанс выявить прослойки запустения – в условиях лесной зоны Восточной Европы это обычно прослойки погребенного дерна, реже линзы принесенного ветром песка и пыли. Однако они сохраняются лишь при условии того, что в момент возобновления жизни не было интенсивного перетаптывания и перекапывания верхних 10-20 см почвы, а на дневную поверхность сразу же легли новые отложения (например, началось новое, не связанное с массированными перекопами строительство. Сохранившиеся локальные участки погребенной почвы есть шанс выявить (или более или менее уверенно говорить об их отсутствии), если производилась фиксация многочисленных разрезов культурного слоя. Основная часть площади Труворова городища раскапывалась горизонтальными пластами толщиной в 20 см, причем работы велись на участках площадью в около 100 кв.м (соответственно, расстояния между бровками составляли обычно около 10 м. При такой методике (до сих пор рекомендуемой основными учебными пособиями и традиционной для отечественной средневековой археологии, в первую очередь для исследователей, прошедших полевую школу Новгородской экспедиции) фиксация тонких и фрагментарно сохранившихся прослоек погребенного дерна маловероятна. В результате, на основной исследованной раскопками части Труворова городища почти нигде не удалось зафиксировать даже стратиграфический слой с исключительно лепной керамикой, хотя, судя по вещевому материалу, поселение здесь существовало с VIII в. и доля лепной керамики в нижних пластах возрастает. Более тщательной фиксацией отличались раскопки 1987-1991 гг.[2], но масштаб работ был локален и производились они у въезда на городище то есть там, где при возобновлении жизни после перерыва в заселении (если таковой имел место), были наиболее необходимы земляные работы по восстановлению обороноспособности поселения, а они неизбежно должны были нанести ущерб или уничтожить прослойку погребенного дерна. В зоне же непосредственно входа верхняя часть слоя неизбежно интенсивно перетаптывалась и перемешивалась (ногами, копытами, колесами). В силу этих причин (не зависимо от того, имел ли место период запустения) шансы обнаружить в полевой документации следы стерильных прослоек практически отсутствуют.

Остается анализ находок. Горизонты культурного слоя, с точки зрения методики их датировки на основе дат находок, могут рассматриваться в качестве комплексов непрерывного формирования. Тогда можно определить тот интервал времени, на протяжении которого комплекс несомненно функционировал (узкую дату комплекса непрерывного формирования): промежуток между верхними датами самых ранних находок и нижними датами самых поздних[3]. Свита таких горизонтов позволяет определить максимально возможный период функционирования отдельного горизонта (широкую дату комплекса непрерывного формирования): промежуток времени между верхней узкой датой нижележащего горизонта и нижней узкой датой вышележащего. Между узкой и широкой датами горизонта лежит реальная дата его формирования. Возможности уточнения реальных дат, в том числе и установления наличия или отсутствия лакун в свите, определяются степенью дробности хронологической шкалы, в рамках которой датируются находки. Точность датировки определяется шагом такой шкалы (или продолжительностью периодов, при смене которых, происходит массовое обновление наборов типов). Чем более дробная шкала в нашем распоряжении, тем точнее мы можем установить даты, чем надежнее сама шкала и даты датирующих типов, тем надежнее наши результаты (конечно, на их надежность принципиально влияет надежность увязки находок со стратиграфическими горизонтами).

Применительно к обсуждаемой проблеме наличия или отсутствия приходящейся на X в. (или конец IX – начало XI в.) лакуны в жизни поселения на Труворовом городище, важно знать, существуют ли такие группы находок, которые можно уверенно узко датировать временем, не выходящим за рамки X в. (или конца IX – начала XI в.). Таких находок следует ожидать с достаточно большой долей вероятности, если жизнь на поселении протекала непрерывно. Наличие находок с более широкими (перекрывающими) датами может частично решить рассматриваемую проблему, но лишь при условии, что, во-первых, датируются они не намного шире рассматриваемой гипотетической лакуны и, во-вторых, что мы можем проанализировать их статистику. Последнее относится в первую очередь к керамике: если на Труворовом городище представлены типы керамики, датировка которых лишь не намного выходит за рамки X (или конца IX – начала XI) в. – например, они датируются серединой X-XI в. – то важно понять, достаточно ли они массовые для того, чтобы не могли накопиться на протяжении какой-то части X в.. Если да, то этот факт является существенным аргументом за непрерывность жизни на поселении, если они малочисленны (настолько, что при непрерывной жизни на поселении за 100-150 лет их должно было отложится намного больше) – это аргумент, подтверждающий наличие лакуны; в промежуточной ситуации ничего определенного сказать нельзя.

При анализе хронологии, с известной долей условности, находки можно разделить на три группы: массовый керамический материал, индивидуальные вещевые находки и монеты.

У керамического материала, с точки зрения датирующих возможностей, есть свои плюсы и минусы. Средневековая керамика массова, недолговечна и не использовалась вторично. Однако датировки керамических типов обычно достаточно широкие (редко удается выделить типы с узкими или хотя бы четко ограниченными датами) и нередко носят локальный характер. Все эти особенности актуальны применительно к материалам Труворова городища. Надежной хронологической шкалы для лепной керамики Северо-Запада выработать пока не удалось (из-за отсутствия достаточно больших тщательно раскопанных хорошо стратифицированных памятников, относящихся к периоду до распространения гончарного круга) а, возможно, в силу указанной локальной специфики, и не удастся. По этой причине изучение лепной керамики не дает шансов установить наличие или отсутствие хронологических лакун протяженностью около столетия. Несколько лучше обстоит дело с гончарной керамикой, особенно на раннем этапе ее распространения, когда освоение гончарного круга стимулировало динамичность типологических изменений. Дискуссионными, однако, остаются как время появления и распространения на северо-западе Руси гончарного круга, так и многие характеристики этого процесса. Статистика находок гончарной и лепной керамики в нижних слоях Новгорода, казалось бы, определила, что к середине X в. гончарная керамика в Новгороде уже господствовала: в слое, соответствующем 28 ярусу Неревского раскопа (953-972 гг.) она составляла уже более 96%, а лепная фактически исчезает к рубежу X-XI вв[4]. Но сопоставление керамики собственно Новгорода и непосредственно с ним связанного, находящегося в поле прямой видимости Рюрикова городища лишило картину былой ясности[5]. Еще сильнее усложняет

ситуацию сопоставление с другими поселениями и могильниками, на которых лепная керамика интенсивно использовалась еще в XI в. Однако, радикальная (до столетия и более) неравномерность в распространении гончарного круга наблюдается, в первую очередь, между городами и сельскими поселениями, а также при сравнении центров Северо-западной и Северо-восточной Руси (на северо-востоке распространение гончарного круга происходило существенно медленнее). Выявленные В.М. Горюновой противоречия между хронологией керамики Новгорода и Рюрикова городища, в совокупности с произошедшим на основе дендрохронологических исследований омоложением процесса распространения гончарного круга на славянских памятниках Германии и Польши, несомненно, диктуют необходимость омоложения даты появления и распространения гончарного круга на Северо-Западе в целом, однако омоложение это не выходит за рамки середины X в. (следует иметь в виду, что дендродаты Рюрикова городища получены в рамках той же новгородской шкалы, а керамический комплекс, полученный при раскопках участков с сухим слоем, надежной датировки не имеет). Возможны и определенные локальные различия (небольшой удельный вес гончарной керамики в комплексе Рюрикова городища первой половины X в., что оставляет очень мало времени для ее решительного преобладания, зафиксированного в самом городе к середине X в.), обусловленные различием в составе населения, ориентированного на разные традиции в использовании посуды. В культуре скандинавов, доля которых на Рюриковом городище была существенно выше, керамическая посуда традиционно играла меньшую роль, чем металлическая (и деревянная), в силу чего в Швеции гончарный круг с трудом внедрялся на протяжении XI в. (хотя бытовая гончарная посуда появляется уже к середине – третьей четверти X в.). Так, по мнению М. Рослунда (основанному на исследовании органических примесей в керамическом тесте), не только сами гончары, но и часть кухонной гончарной керамики импортировалась в Сигтуну из Поволховья[6]. Различия в типологическом составе круговой керамики Рюрикова городища и нижних слоев Новгорода могут также объясняться работой разных групп гончаров, обслуживающих своего потребителя, что весьма вероятно, если гончары работали не на рынок, а выполняли заказы своих хозяев (или соседей). Однако, при всех выявленных различиях в керамических наборах Рюрикова городища и Новгорода X в., непреодолимой границы между ними нет – к середине столетия и там, и там гончарная керамика несомненно присутствует, ее доля велика, а типологические наборы, при всех различиях, не выходят за рамки круга типов ранней богато орнаментированной керамики. Сопоставимая картина фиксируется и в Ладоге.

На фоне раннегородских центров Поволховья соотношение керамических комплексов Пскова и Изборска выглядит следующим образом. В Пскове появление и распространение гончарной керамики несомненно фиксируется к середине X в. (о чем свидетельствуют материалы раскопок на Псковском городище, на территории Довмонтова города и посада, в том числе и материалы курганного некрополя). Судя по материалам некрополя, во второй половине X в. сохраняется некоторая доля лепной керамики. Гончарная керамика X – начала XI в. имеет характерные черты ранней группы: она богато орнаментирована; близкие по форме и орнаменту сосуды сохраняются в Пскове на протяжении XI в. В Изборске находки богато орнаментированной керамики немногочисленны (на подавляющем большинстве участков найдено не более 10 фрагментов, включая в это число и фрагменты стенок)[7], нигде не образуют чистых от лепной и более поздней древнерусской керамики прослоек (чего, впрочем, при раскопках по пластам и трудно было ожидать), а относительно ранние ее варианты (известные в Пскове) отсутствуют. Конечно, горизонты культурного слоя, отложившиеся в период использования раннекруговой керамики, могли быть использованы при насыпке вала, но прорезки вала существенно ее количества не увеличили и не дали более архаичных форм. Пытаясь закрыть проблему лакуны (и саму лакуну) Н.В. Лопатин[8], с одной стороны, вполне оправданно присоединился к мнению В.М. Горюновой[9] о необходимости омоложения даты появления гончарной керамики в Пскове с конца IX в.[10] до первой половины X в. (впрочем, именно так мы сейчас это явление и датируем)[11], с другой, пришел к выводу о возможности доживания лепной керамики в Изборске до XI в., и «о безраздельном господстве лепной керамики в Изборске вплоть до конца X в.»[12]. Подобный вывод априорно нельзя исключить, но он означает, что Изборск в X в (или, по крайней мере, с середины X в.) выпадает из круга протогородских – раннегородских центров Северо-Запада Руси, так как во всех них гончарная

керамика появляется около середины X в. или несколько ранее, и должен рассматриваться в качестве незначительного сельского поселения, что означает его радикальную деградацию в сравнении с поселением предшествующего периода. Полностью исключить наличие на Труворовом городище в X в. какой-то жизни, конечно, невозможно, но и доказательств этому никаких нет.

Однако, если керамический комплекс каждого поселения в значительной мере специфичен, то так называемые индивидуальные находки в подавляющем большинстве носят более универсальный характер. Коллекция вещей, полученных в ходе раскопок Труворова городища, многочисленна, но, что и не удивительно для детинца древнерусского города XI – первой трети XIV вв., в ней решительно преобладают материалы позднего периода. Однако Изборск дает значительное число ранних находок (верхние даты бытования части из них не выходят за рамки VIII в., остальных за рамки IX или первой половины X в.– см. Рис. 1[13]), причем не только локальных типов, но и импортных, свидетельствующих о широком диапазоне внешних связей (ряд скандинавских изделий, украшения, характерные для территории современных Латвии и Литвы, однако арабские монеты и, особенно, стеклянные бусы немногочисленны). В VIII-IX вв. Изборское Труворово городище по широте и интенсивности внешних связей хотя и не выходит на уровень Ладоги, но выделяется из остальных известных ныне памятников лесной зоны Восточной Европы. Многочисленные находки древнерусского города Изборска XI-XIV вв. (часть их отнесены В.В. Седовым к нижнему слою, некоторые он стратиграфически связывает с прослойками среднего слоя, непосредственно перекрывающими нижний), конечно, не свидетельствуют о столичном статусе, но фиксируют богатый набор разнообразных, в том числе импортных изделий, свойственных древнерусской городской (а, отчасти, и сельской) культуре. Однако, как можно видеть из сводной схемы датировки индивидуальных находок, связываемых В.В. Седовым с нижним слоем (Рис. 1), нет ни одного предмета, который датировался бы X в. или концом IX – началом XI вв., или хотя бы X – серединой XI вв. Нет их и в вышележащих слоях. Это было бы не удивительно, если бы типы вещей с подобными датами не были бы характерны для региона Пскова (а уж, тем более, если бы этот период вообще не вычленялся в рамках восточно-североевропейской хронологической системы). Но так (с возможными незначительными выходами за пределы интервала) датируются большинство известных в Восточной Европе типов скандинавских украшений и некоторые типы железных изделий (напомним, что концом IX в. в скандинавской археологии датируется рубеж между ранним и средним периодами эпохи викингов, то есть рубеж, с которым связаны существенные изменения в типологическом составе находок), некоторые типы бус ближневосточного производства, ряд изделий византийско-балканского круга, а также некоторые типы местных восточноевропейских украшений. Многие из предметов этих типов представлены среди находок не только в Пскове, но и вне города – на сельских памятниках Псковщины. Однако в Изборске таких находок нет. Отмеченное Н.В. Лопатиным[14] расширение (в сравнении с предполагавшимися В.В. Седовым) до X в. дат бытования ряда типов вещей, характерных для культуры длинных курганов, ничего не меняет в общей картине датировки. Нельзя априорно исключить, что эти вещи могли бытовать в Изборске в X в., но у нас нет и никаких оснований это утверждать. Единственным условием, при котором поселение на территории Изборского городища могло существовать в X в., является допущение, о котором уже говорилось: поселение превратилось в отрезанный от внешнего мира (в первую очередь от расположенного на расстоянии всего одного дневного пешего перехода Пскова) изолят.

Последней группой находок, которые могут быть использованы для решения проблемы X в. в Изборске, являются монеты. Нумизматические находки были проанализированы в специальной статье П.Г. Гайдукова и А.В. Фомина[15]. В хронологическом аспекте специфика древних монет в том, что обычно они уверенно дают лишь terminus post qvem, продолжительность же бытования монеты, особенно превращенной в подвеску, в древнерусское время может превышать два столетия. При значительном количестве монетных находок вступает в силу статистика их бытования (определяемая в большинстве случаев общей динамикой поступления и выпадения монет, а не отбраковкой старой чеканки, чем, естественно, ни по-арабски, ни по-латыни не читавшие местные жители не занимались). В какой-то мере хронологическое распределение монет по датам чеканки, если они не попадали на поселение после длительной индивидуальной истории бытования (о чем, в частности,

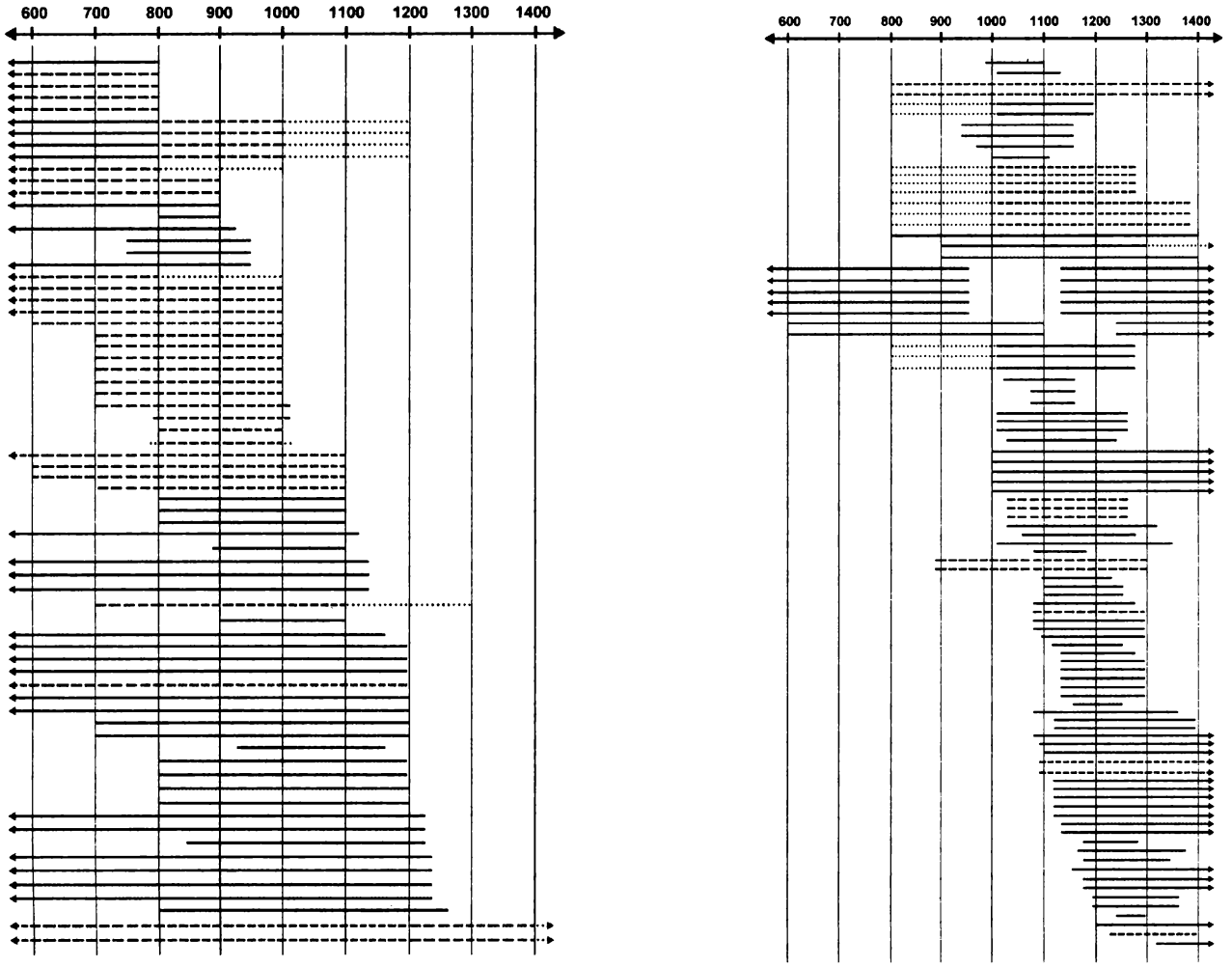

Рис. 1. Сводная схема дат находок, связываемых В.В. Седовым с нижним слоем Изборского Труворова городища.

свидетельствует наличие отверстий или ушек для подвешивания) может отражать динамику интенсивности внешних связей поселения, и, в какой-то мере, динамику интенсивности жизни на нем. Изборская коллекция дирхамов немногочисленна: 5 монет происходят из предматериковых отложений, три из среднего. Все пять указанных монет чеканены в конце VIII – начале IX вв., не использовались в качестве подвесок и попали в землю, по мнению П.Г Гайдукова и А.В. Фомина[16] скорее всего не позже 870-х гг. Обрезок еще одного дирхама, чеканенного в VIII-IX вв. найден вместе с древнерусской керамикой. Две монеты, чеканенные соответственно в X и второй половине X – первой четверти XI в., снабжены ушками и использовались в качестве подвесок, то есть могли попасть в землю и в XI, и в XII в. Западноевропейский денарий найден всего один (чеканен в между 983 и 1024 г. при Оттоне III или Генрихе II в Шпейере) в слое XII-XIII вв. и отражает уже, собственно, древнерусский период жизни Изборска. Как видим, монеты, при всей их немногочисленности, в тенденции распадаются на две группы: ранняя серия VIII-IX вв., поступление и выпадение в землю которых отражает интенсивность внешних связей и активную жизнь поселения на Труворовом городище в это время, и поздняя группа, попадание которой на поселение и археологизация, скорее всего, произошли не ранее XI в. Лакуну X в., таким образом, монеты не закрывают.

Итак, весь комплекс находок указывает на наличие двух хронологически разорванных этапов в ранней истории поселения на Труворовом городище. Шкала керамики фиксирует лакуну, охватывающую, по крайней мере, середину – вторую половину X в., вещевая хронология, возможно, указывает на более широкий интервал: конец IX – начало XI вв., но здесь следует учитывать, что, не смотря на то, что датировка отсутствующего в Изборске периода начинается с конца IX в., основная масса восточноевропейских находок подобных вещей относится к середине X – началу XI в. Впрочем, подобное ограничение применимо скорее к Гнездову,

Ярославским могильникам, Шестовицам, Киеву, но не к Ладоге, Рюрикову городищу или городищу Крутик. Псковщина территориально и культурно тяготеет скорее к северной, нежели к южной группе. Монетные находки позволяют зафиксировать terminus post qvem для конца раннего этапа – 870-е гг. Суммируя, можно заключить, что выявленная лакуна в активной жизнедеятельности на площадке Труворова городища охватывала промежуток времени, который начинается после 870-х гг., но, несомненно, включал в себя середину X в., а завершается, скорее всего, около начала XI в. (возможно, затягиваясь до его середины).

Полностью нельзя исключить того, что жители в это время переселились на посад (именно для этого времени характерен упадок роли укреплений в топографической структуре большинства протогородских поселений), однако, раскопки на посаде Изборска (к сожалению, пока очень незначительные) не дали материалов ранее XI-XII вв. Отсутствуют на территории посада и случайные находки более раннего времени. Это делает наиболее вероятной версию прекращения функционирования поселения с последующим возобновлением его уже в качестве псковского пригорода.

Не останавливаясь на возможной исторической интерпретации полученной картины[17], считаем нужным отметить, что отсутствие плавной непрерывности в жизни восточноевропейских поселенческих центров является скорее нормой, чем исключением. Конечно, значительная хронологическая лакуна – явление не частое, но катаклизмы, связанные с изменением статуса поселения, с изменением топографической структуры (включая перенос городов) – норма в истории протогородских-раннегородских центров Восточной Европы в X – третьей четверти XI в. (по-видимому, хронологически последний такой перенос фиксируется в Минске). Долгие годы в отечественной науке господствовало представление о плавном и постепенном перерастании «родо-племенных центров» в древнерусские города. Судьба Искоростеня, где о плавном развитии речи быть не могло, казалась поучительным исключением из правила. Не вникая в до сих пор не ясный вопрос, что археологически понимать под штампом «родо-племенной центр», следует отметить, что в последние десятилетия плавная эволюционная картина под напором уточнений в хронологии и более глубокого изучения процессов развития материальной культуры в IX-XI вв. рассыпается как карточный домик. Показателен в этой связи выполненный А.В Григорьевым анализ процессов, протекавших на юго-востоке Руси, зафиксировавший отсутствие культурной преемственности между роменско-боршевскими и древнерусскими памятниками (при том, что выжившая в процессе присоединения к древнерусскому государству часть населения раньше или позже влилась в древнерусскую культурную общность)[18]

На сегодняшний день мы не можем фиксировать картины непрерывного и плавного развития ни для одного раннего городского (протогородского) центра Древней Руси. Это касается даже, казалось бы, наиболее благополучных, просто одни пережили кризис раньше, другие позже. Ладога после X в. переживает упадок, выходом из которого становится лишь репрезентативное и оборонительное строительство XII в., при том, что на большей части городской территории интенсивная жизнь не фиксируется. Ранний Новгород на Рюриковом городище с начала XI в. переживает упадок, а рядом расцветает Господин Великий Новгород. Древнерусский Ростов приходит на смену Сарскому городищу. Полоцк и Витебск в XI в. претерпевают коренную перепланировку, в ходе которой забрасываются старые укрепления, возводятся новые на новом месте, а значительная часть населения вынуждена менять свое место жительства (даже если остается в пределах того же поселения). В 1070-е гг. забрасывается крупное поселение с городищем на р. Менка и возникает древнерусский Минск. Казалось бы, мы прекрасно знаем о том, что стольный город древней Руси – Киев был таковым с момента прихода туда князя Олега в начале X в., но что такое Киев до времени князя Владимира и начала его церковного строительства мы фактически не знаем. От середины X в. у нас только серия могильников, которые занимают в том числе и территорию, традиционно казавшуюся историческим центром города (Старокиевская гора). Предложенная М.А. Сагайдаком картина непрерывного развития (по крайней мере с X в.) городской жизни на Подоле заманчива, хотя пока почти не обеспечена достаточным материальным подтверждением. Однако и она предполагает коренное изменение социально-топографической структуры Киева в конце X в., а, возможно, и еще раз в предшествующее время.

Почему же так часто высококвалифицированные специалисты склоняются к простым эволюционным картинам развития: В.В. Седов долго отвергал как не заслуживающие

серьезного рассмотрения наблюдения о наличии хронологической лакуны в жизни Труворова городища, А.В. Арциховский и В.Л. Янин многие годы не замечали ранние материалы Рюрикова городища, Д.А. Авдусин безуспешно пытался найти на территории современного Смоленска центр синхронный Гнездову, отвергая локализацию именно там известного по письменным источникам Смоленска X в. (в чем убедил и местные власти, а одним из следствий стало их невнимание к охране уникального Гнездовского комплекса).

Представляется, что во многом предпочтение отдается эволюционным решениям именно потому, что они наиболее просты. Вспомним знаменитый принцип Окама: не плодить лишних сущностей. Самое простое объяснение имеет больше всего шансов быть правильным. Эволюционное объяснение – самое простое. По простоте его превосходит разве что креационизм, которому эволюционизм в истории науки и пришел на смену. Однако, плавное эволюционное развитие в истории имело место лишь в те периоды, когда не происходило никаких существенных событий. Именно такие события ломают плавное неторопливое течение жизни. Пытаясь навязать археологическому материалу эволюционный процесс изменений, мы навязываем безсобытийность, бесконфликтность историческому процессу, обедняя и искажая его. Период становления Древнерусского государства, несомненно, не был ни плавным, ни бесконфликтным.

---

[1] Седов В.В. Изборск – протогород. – М., 2002; Седов В.В. Изборск в раннем средневековье. – М., 2007; Белецкий С.В. Изборск "варяжской легенды" и Труворово городище (проблема соотношения) // Скифы, сарматы, славяне, Русь. Петербургский археологический вестник. – № 6. 1993; Белецкий С.В. Начало Пскова. – СПб., 1996; Белецкий С.В. Западное порубежье «Руси Рюрика»(еще раз о соотношении Труворова городища и Пскова в конце I тысячелетия по Р.Хр.) // Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья. Вып. 1. – СПб, 2006; Белецкий С.В., Лесман Ю.М. О нижнем слое Труворова городища (заметки на полях монографии В.В. Седова) // Stratum plus. 2003-2004. № 5. 2005; Белецкий С.В., Лесман Ю.М. О нижнем слое Труворова городища (керамика и хронология) // Изборск и его округа. Материалы II Международной научно-практической конференции. Изборск, 2006; Лопатин Н.В. О версиях периодизации и хронологии нижних горизонтов Труворова городища // Изборск: история и современность. Материалы научно-практической конференции «Музей как центр развития местных сообществ. Имидж музея - открытость», посвященной 40-летию образования музея. – Изборск, 2005; Лопатин Н.В. О различных концепциях культурно-хронологического определения лепной керамики Труворова городища // Изборск и его округа. Материалы II Международной научно-практической конференции. – Изборск, 2006; Лопатин Н.В. Проблемы изучения керамики Изборска // Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В.В. Седова. Материалы LII заседания, посвященного памяти профессора А.Р. Артемьева. – Псков. 2007

[2] Седов В.В. Изборск в раннем – С. 193-206.

[3] Лесман Ю.М. К методике разработки хронологии древнерусских памятников Северо-Запада // Краткие сообщения ИА АН СССР. Вып.166. – М., 1981; Лесман Ю.М. К хронологии городища Савкина Горка. // Памятники средневековой культуры: открытия и версии. – СПб., 1994.

[4] Смирнова Г.П. Лепная керамика древнего Новгорода // Краткие сообщения ИА АН СССР. Вып. 146. М. 1976; Носов Е.Н. Поселения Приильменья и Поволховья в конце I тысячелетия н.э. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – М., 1977 – С.11-12.

[5] Горюнова В.М. Раннегончарная керамика Рюрикова городища и общие тенденции развития раннегончарных комплексов городских центров Северной Руси X – начала XI в. // Носов Е.Н., Горюнова В.М., Плохов А.В. Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменья. – СПб., 2005.

[6] Roslund M. Gdster i huset: kulturell qverfqring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300 // Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund. № 92. – Lund. 2001.

[7] Белецкий С.В. Западное порубежье... Белецкий С.В., Лесман Ю.М. О нижнем слое...

[8] Лопатин Н.В. Проблемы изучения...

[9] Горюнова В.М. Указ.соч. – С.118.

[10] Белецкий С.В. Начало...

[11] Белецкий С.В., Лесман Ю.М. О нижнем слое Труворова городища (заметки Белецкий С.В., Лесман Ю.М. О нижнем слое Труворова городища (керамика...

[12] Лопатин Н.В. Проблемы изучения... – С.222.

[13] Подробный комментарий к рис. 1 см.. Белецкий С.В., Лесман Ю.М. О нижнем слое Труворова городища (заметки

[14] Лопатин Н.В. Проблемы изучения... – С.223.

[15] Гайдуков П.Г., Фомин А.В. Монетные находки Изборска // Краткие сообщения ИА АН СССР. Вып. 183. – М., 1986.

[16] Там же. – С.102-104, 108, приложение 1 №№ 1-5.

[17] Об этом см. Белецкий С.В. Начало...; Белецкий С.В. Западное порубежье

[18] Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным // Труды Тульский археологической экспедиции. Вып. 2. – Тула. 2000.

Т.Л. Вилкул
(Киев)

УКЛАДЫ НА РУСКЫЯ ГРАДЫ

Под 907 г. в договоре с греками русского князя Олега читаем: «...и заповсда Олегъ дати воемъ на .,вѓ корабль по .вѓэ гривенъ на ключь . и потомъ даяти уклады на Роускыя грады первое на Киевъ та же на Черниговъ . и на Переяславль и на Полтескъ . и на Ростовъ . и на Любечь и на прочая грады по тсмъ бо градомъ седяху князи[1] подъ Олгомъ суще"[2]. При этом выражение «руские грады» встречается в ПВЛ первый и единственный раз, слово «уклады» (в трех из пяти списков летописи испорченное «углады») уникально, а сам перечень городов оставляет впечатление двойственности и анахроничности.

Откуда этот, вообще говоря, довольно странный список «руских градов» мог взяться? Если взглянуть на предыдущие тексты летописных статей, находим его отдельные элементы. Под 862 г. Рюрик «раздая мужемъ своимъ... овому Полтескъ . овому Ростовъ . другому Бслоозеро»[3]. Далее, под 882 г. описывается, как Олег «приде къ Смоленьску съ кривичи», взял город и посадил в нем своего «мужа» (боярина), потом «поиде внизъ и взя Любечь и посади мужь свои»[4], вслед за чем составитель ПВЛ уже подробнее останавливается на легендарном сюжете взятия Киева. Почему оказался пропущен Смоленск неизвестно. Однако для нас важно, что перечень городов был пополнен Черниговом и Переяславлем, так, что образовалась традиционная для текста уже за 3-ю четверть XI в. троица городов: Киев, Чернигов, Переяславль. Она обозначала три стола братьев Изяслава, Святослава и Всеволода Ярославичей, которые упоминаются вместе под 1055, 1059, 1067, 1068 и 1072 гг.[5] Упоминания стали настолько привычными, что историки уверенно писали о триумвирате Ярославичей.

Давно предполагали, что договора 907 г. не существовало, и текст его составлен автором ПВЛ из «подручных материалов». В нашем случае путь составления части договора, касающейся перечня «руских градов» достаточно прозрачен. Введена важная с точки зрения тенденций повествования о 60-х 70-х гг. XI в. троица городов, и использованы предыдущие статьи 862 и 882 гг. Причем «мужи» Рюрика и Олега заменены на «князей, под Ольгом сущих»[6] скорее всего, для придания большего веса уже киевскому на этот момент властителю Олегу.

Каким временем можно датировать эту конструкцию статьи 907 г.? Если принять мысль Шахматова и его последователей, что договоры были введены составителем ПВЛ, тогда все достаточно просто: «конструктор» был «сложен» в начале XII в., тогда же, когда были включены в текст летописи и переводы настоящих договоров с греками. Напомню, однако, что мысль Шахматова отнюдь не самоочевидна. До нас дошли два ранних летописных свода: ПВЛ и Новгородская первая летопись младшей редакции (в старшей же редакции отсутствует начало, и повествование начинается со статьи 1016 г.). Именно на основании НПЛ младш. ред. Шахматов реконструировал так называемый Начальный свод 1090-х гг. И, поскольку в НПЛ младш. ред. нет ни одного договора с греками, считал, что договоры были включены уже в начале XII в. при составлении ПВЛ. Однако, для составителя этой редакции НПЛ важно было подчеркнуть первенство Новгорода, в том числе, первенство в отношении законов и договоров. Соответственно, он приложил усилия к тому, чтобы первым договором считали «Краткую Правду», данную Ярославом Мудрым новгородцам, скомпилированную, судя по всему, самим летописцем из Пространной Правды во время создания НПЛ[7]

Если не опираться на схему Шахматова, то самым ранним временем появления конструкции 907 г. может быть период после 1073 г. В статье 1073 г., по наблюдениям Саймона Франклина, имеются заимствования из Изборника 1073 г.[8] Вероятнее всего, заимствование из того же Изборника видим и в интересующей нас статье 907 г. Здесь в числе союзников князя Олега в походе на греков названо множество племен, а затем говорится о том, что они «от грекъ» именовались «Великая Скуфь»[9]. Это обозначение северных народов в Слове Епифания Кипрского «О двенадцати камнях» (о драгоценных камнях, находившихся в убранстве Иерусалимского первосвященника)[10]. Однако, поскольку начало ПВЛ, по моим наблюдениям, тесно связано с ее последними статьями 1110-х гг.[11], не менее, а может быть, даже более вероятным представляется все же конструирование начала XII в. И тогда, кстати, не исключена вероятность того, что сама идея столь тесного сотрудничества трех братьев-Ярославичей, Изяслава Святослава и Всеволода, возникла очень поздно и отображает чаяния наследников

самого младшего из них, Всеволода Ярославича. Но эта гипотеза уводит нас далеко от таких материй, как ранние древнерусские города. Пока же с определенностью можно сказать одно: перечень «руских градов» под 907 г. не имеет ничего общего с реалиями Древней Руси X в.

---

[1] Здесь в списках летописи имеются разночтения. В Троицкой летописи, судя по сохранившимся разночтениям к Лаврентьевскому списку „князеве", Радзивиловском и Московско-Академическом списке „велиции кн³и", Ипатьевском „княжья", Хлебниковском „княжьа"

[2] В Лаврентьевском списке проп., чтение имеется в Радзивиловском, Московско-Академическом, Ипатьевском, Хлебниковском и в Троицкой летописи. См.. ПСРЛ. Т. 1. Стб. 31.

[3] ПСРЛ. Т. 1. Стб. 20.

[4] Там же. Стб. 23.

[5] Там же. Стб. 162, 165 167, 167, 181.

[6] Видимо, следует принять вариант «князеве княжья» Троицкой и Ипатьевской летописи (в исходном варианте, видимо, было «князи»), а не «велиции князи» Радзивиловской. Дело в том, что составитель протографа Радзивиловского и Московско-Академического списка в договорах с греками стремился расширить «титулатуру». Напр., он несколько раз добавил «князей» или «великих князей», тогда как в других списках были «бояре». См. в договоре 911 г. Радзивиловский и Московско-Академический списки «свстлых и великих кнѓзь и его великих бояръ» Ипатьевский и Хлебниковский «свстлыхъ бояръ» (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 33); Лаврентьевский Ипаттьевский Хлебниковский «и боляре его» Радзивиловский Московско-Академический «и кнѓзи и бояре его» (там же, стб. 47).

[7] Tolochko Oleksiy, The Short Redaction of Pravda Ruskaia: A Reconsideration, *Paleoslavica*, XV, no 1 (Cambridge, Massachusetts, 2007). P. 1 56; см. также: Вилкул Татьяна, Новгородская первая летопись и Начальный свод, *Palaeoslavica*, XI (Cambridge, Massachusetts, 2003). P. 5 35.

[8] Franklin Simon, Some Apocryphal Sources of Kievan Russian Historiography, Franklin Simon, *Byzantium Rus Russia: Studies in the Translation of Christian Culture* (Aldershot, 2002). P. 10 11.

[9] ПСРЛ. Т. 1. Стб. 29. Это же выражение «Великая Скуфь» имеется и в недатированной части ПВЛ (там же, стб. 13).

[10] Читается в Изборнике 1073 г. на л. 152в-154а.

[11] Вилкул Татьяна. Повесть временных лет и Хронограф, *Paleoslavica* XV, no 2 (Cambridge, Massachusetts, 2007). P. 56 116.

Л.І. Виногродська
(Київ)

БОЛОХІВСЬКЕ МІСТО КОБУДЬ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Протягом вже шести років на території замку К. Острозького в м. Старокостянтинів Хмельницької обл. Старосинявського р-ну проводяться археологічні дослідження, метою яких є виділення хронології культурних нашарувань на території замку і у місті, та археологічного визначення дати заснування міста.

За історичними даними місто Старокостянтинів було засновано у XVI ст. князем К. Острозьким на місці середньовічного поселення Колищинці, яке знаходилося на півострові між двома рр. Случ та Ікопоть. Ним був споруджений у кінці півострова замок. Територію півострова на захід від замку займало Старе місто, яке відділялося від замку глибоким ровом, що з'єднував обидві річки (Рис. 1). Замкові укріплення відносяться до укріплень мисового типу, нерегулярних у плані. Це характерно взагалі для укріплень Правобережної України XIII XVII ст. з її тополандшафтною ситуацією, де значна кількість невеликих річок створювала умови для побудови укріплень такого типу з використанням рельєфу місцевості. Деякі дослідники вважають, що на місці замку колись існувало давньоруське городище і пов'язують його з відомим за літописами болоховським містом Кобудь, яке було спалене Данилом Галицьким у 1241 або 1257 р. під час його походів на непокірних болохівських князів[1] Так, місцевий краєзнавець К. Терещук відзначав, що під час його краєзнавчих розвідок на території замку після спуску рівня води в рр. Случ і Ікопоть він спостерігав залишки валів і знаходив кераміку XII- XIII ст.[2]

Під час археологічних робіт на території замку було виділено дуже пошкоджені забудовою шари XIX -XX та XVI- XVШ ст. Під тонким прошарком будівельного сміття часу будівництва замку

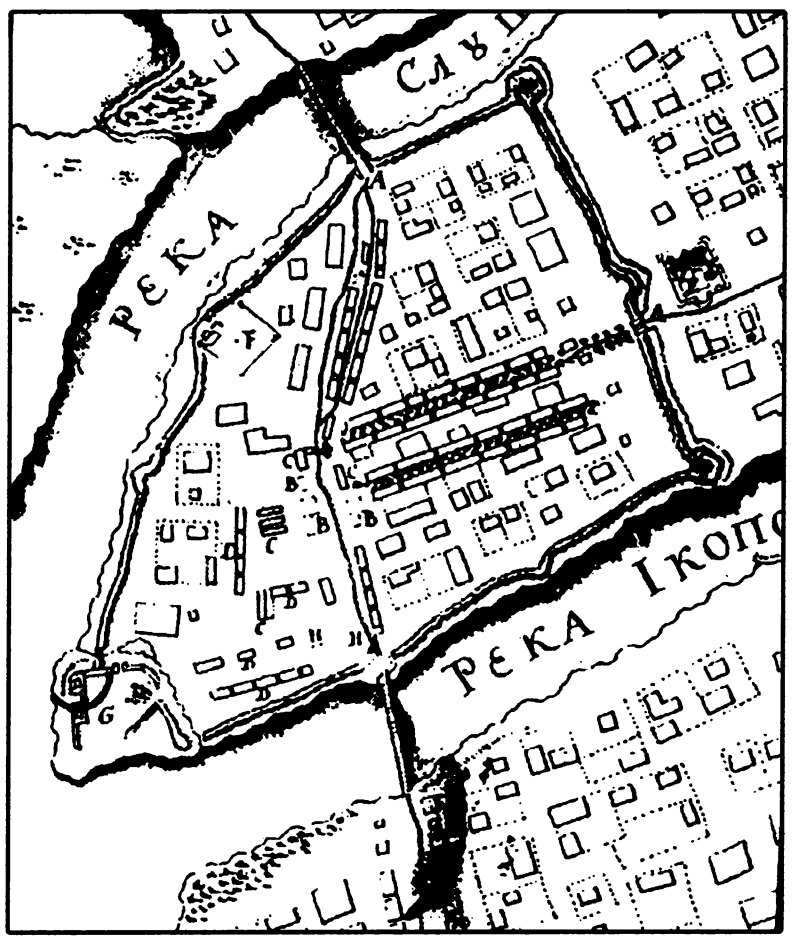

Рис. 1. План м. Старокостянтинів 1769 року з позначенням рову дитинця болохівського міста Кобудь.

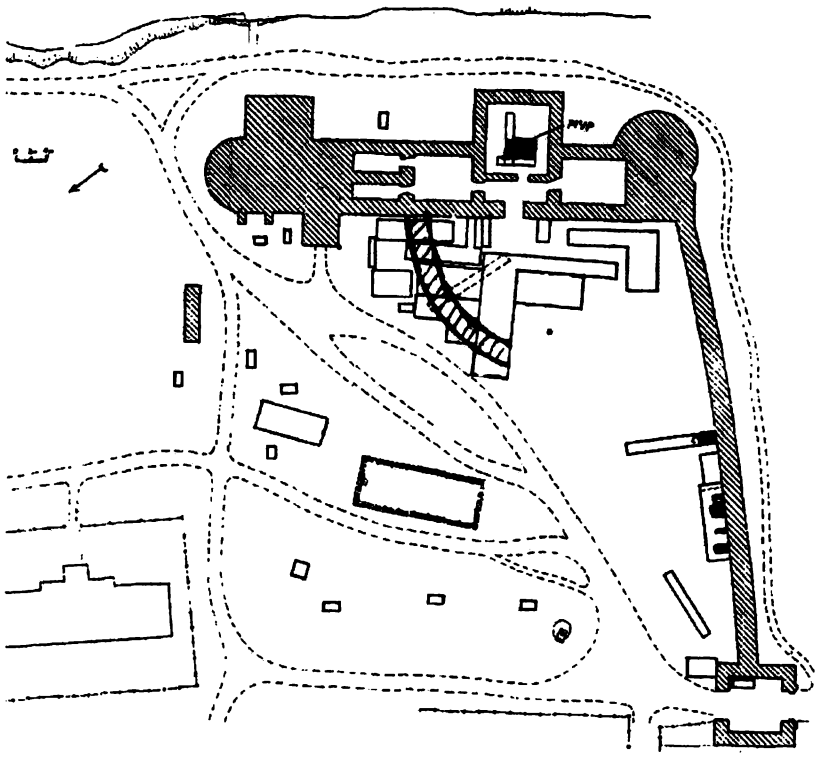

Рис. 2. План території замку князів Острозьких з позначенням розкопів.

(XVI ст.) знаходилися щільні шари болотистих утворень темно-сірого кольору товщиною 0,6- 0,7 м насичених матеріалами XII -XIII та XIV -XV ст. Вони починалися на глибині 0,5- 0,6 м від поверхні, причому тонкий шар XIV XV ст., що майже не відрізнявся за кольором від верхнього вуглисто-чорного прошарку ХП-ХШ ст., фіксувався тільки у безпосередній близькості до кам'яної споруди замку. Нижче давньоруського шару йшов коричневий шар, що містив в собі матеріали скіфського та трипільського часів. Під ним на глибині 1,9- 2,3 м залягав материковий суглинок жовто-коричневого кольору. Давньоруський шар зверху був порушений пізньосередньовічними перекопами і спорудами, знизу підступала вода. Його потужність і насиченість матеріальними залишками, а також прошарок вугілля збільшувалися на розкопах, що знаходилися ближче до кам'яних споруд замку. Деякі об'єкти вдалося частково зафіксувати як на плані, так і на стратиграфічних розрізах. Іноді відзначалися плями заповнень з розмитими межами, які фіксувалися на глибину 0,15- 0,20 м. Це, в основному, споруди господарського призначення та ями. Нажаль, простежити їх конструкцію до кінця заважали ґрунтові води. Неможливо було виявити стовпові ями. Тільки в деяких місцях простежувалися у давньоруському шарі залишки стовпів. Однак, до якого часу вони відносяться з'ясувати не вдалося. Слід також зазначити, що, скоріш за все, споруди були наземними. Це було доречно при низинному розташуванні городища і високому рівні ґрунтових вод.

Ще у 2001 р., під час розвідувальних робіт у траншеї № 1 було виявлено споруду шириною біля 3,0 м, що уходила в західну і східну стінки. Заповнення її складалося з перемішаного шару, що включав в себе фрагменти кераміки, в основному пізньосередньовічного часу. Простежити її глибину не вдалося, тому що на глибині 1,5 -1,6 м з'явилася вода. У наступні роки роботи на цій території було продовжено (розкоп 1) і в квадратах, що знаходилися поруч з траншеєю з північно-східного боку. Було зафіксовано також смугу поглиблення, заповненого змішаними шарами, що включали в себе як матеріали пізньосередньовічного часу, так і давньоруського періоду. На ділянках розкопу, що розташовувалися ближче до споруд замку, вона перекривалася шарами жорстви світло-жовтого і сірого кольорів. Мабуть, під час будівництва замку (XVI ст.) територія була знівельована і на тих ділянках, де це поглиблення було помітне й заважало будівництву, засипано жорствою. Стратиграфія розкопів показує, що шари засипки поступово просідали і знов підсипалися. Під шаром жорстви було знайдено матеріали тільки XIV- XV ст. та давньоруського часу, що дозволяє висловити думку про виникнення цього поглиблення у ХШ ст. і трактувати його як рів (Рис. 2). Нажаль, дослідити нашарування до дна рову не вдалося через підступ води, але у нижній частині засипки (яку можна було простежити) на глибині 1,8- 1,9 м у вологому (грязь) майже чорному шарі зустрічалася

кераміка XШ і XIV- XV ст. На деяких частинах розкопів з внутрішнього боку рову простежувався ескарп. Слід зазначити, що велика насиченість чорного шару матеріалами давньоруського часу спостерігалася на території, що знаходилася з внутрішнього боку рову. З зовнішнього боку вона зменшувалася. Все вищеописане дає підставу вважати, що рів відноситься до городища давньоруського часу, яке займало площу меншу ніж територія замку К. Острозького і частково знаходилося під кам'яною будівлею замку, його південно-західною баштою та навколо нього. Загальна площа його дитинця не сягала й 0,5 га. За ровом, мабуть, знаходився посад, але культурні нашарування на цій території знищені до материка перебудовами XIX -XX ст. та сучасними благоустрійними заходами.

Під час робот у середині кам'яної будівлі замку було відкрито фрагмент муру 3,20 м завширшки, складеного з бутового каміння на глиняному розчині (з каменю великих розмірів по краям і дрібного каміння у середині кладки). З зовнішнього боку від нього йшов укіс до річки, а з внутрішнього боку мур був потинькований. З внутрішнього боку потинькована стінка муру була простежена до глибини 2,4 м. Нажаль, ретельно дослідити ці залишки і виявити на яку глибину опускався мур у землю не вдалося через появу води. Але стратиграфічні дані та знахідки артефактів XIII ст. при зачистці укосу дають можливість припустити, що мур був споруджений на валу давньоруського городища, причому був у нього врізаний.

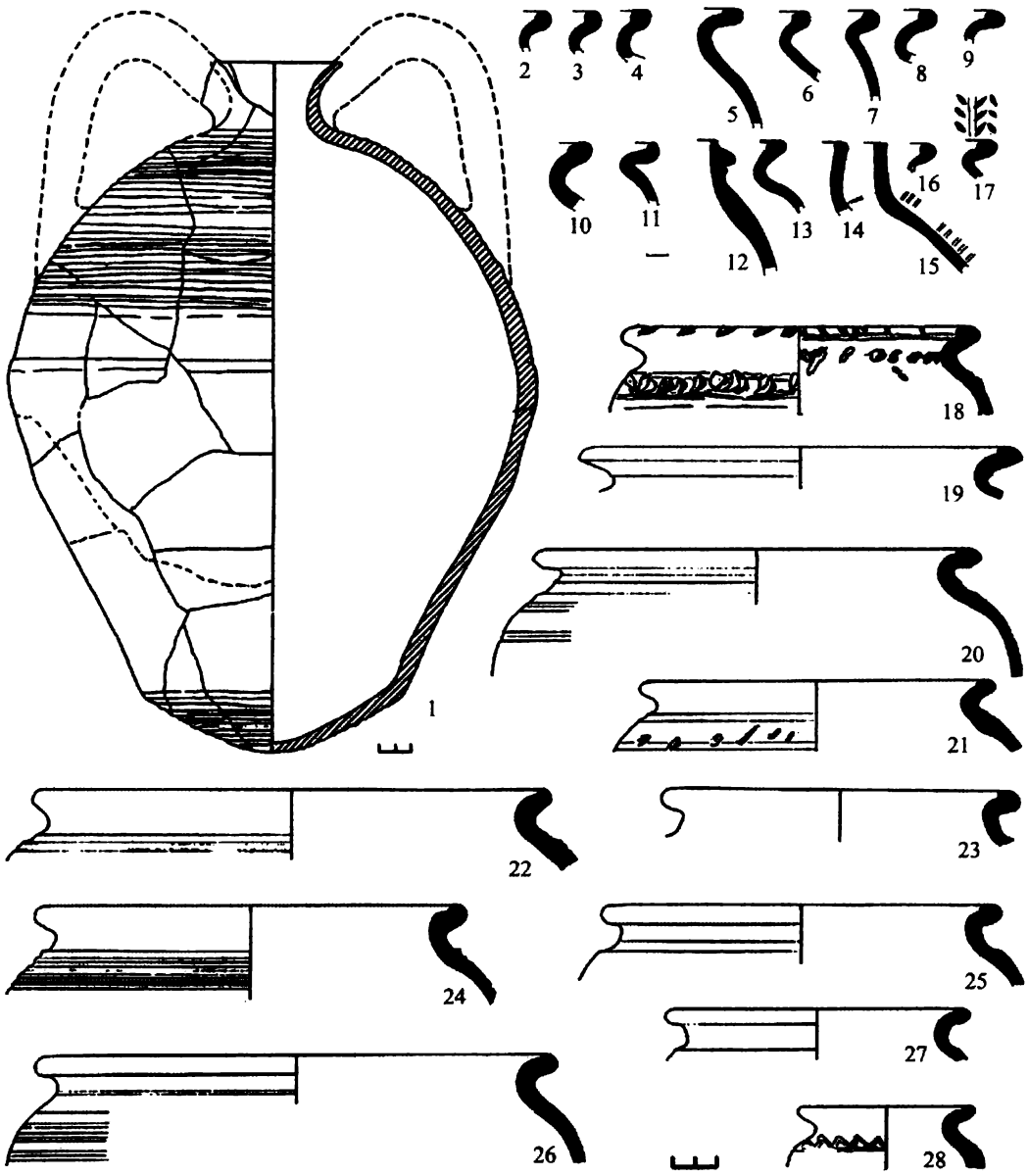

Рис. 3. Давньоруський керамічний матеріал з території замку.

Майже вся кераміка давньоруського часу знайдена дуже подрібненою, а індивідуальні знахідки в обмеженої кількості. Серед знахідок цього періоду цікавим є скупчення перепалених фрагментів від трьох амфор, що було знайдене в перевідкладеному шарі згарища в розкопі біля в'їзної башти (Рис. 3, 1). Вони були з вузьким горлом, піднятими вище вінець двома ручками та опуклим з заокругленим дном тулубом, прикрашеним горизонтальним рифленням. З внутрішнього боку на стінках амфори відмічені сліди скріплення верхньої і нижньої частин, що говорить про окреме виготовлення верхньої і нижньої половин і з'єднання їх за допомогою глиняної стрічки. Амфори відносяться, за аналогією з подібними амфорами з Херсонесу, до XIII ст.[3] Скоріш за все, вони були перегорнуті бульдозером під час будівництва на території замку спортивних стрільбищ у 60-ті рр. XX ст. Ця знахідка опосередковано вказує на існування на дитинці князівської медуші.

Найбільш масовим матеріалом серед знахідок була побутова кераміка. Під час археологічних досліджень в давньоруському шарі зібрано велику кількість дрібно потрощених фрагментів горщиків ХШ ст. (більше 3 500 тисяч фрагментів), які за складом глиняної маси розділяються на три основні групи.

1. Горщики зроблені з добре відмученої глини з домішкою дрібного піску (Рис. 3: 1). Процент їх невеликий. Якість виробництва висока (Рис. 3: 2 11, 13, 16 17). Денця з закраїною і зрізані дротом.

2. Горщики зроблені з середньо відмученої глини з домішкою крупнозернистого піску. Ця група горщиків найчисленніша (Рис. 3: 14 15, 19 20, 22 28). Денця з закраїною і зрізані дротом.

3. Горщики зроблені з рихлої глини з домішкою жорстви і мушлі (Рис. 3: 12, 18, 21). Денця з закраїною.

Всі горщики мали відхилені назовні вінця з загорнутим у середину краєм різної конфігурації. Поверхня більшості з них була вкрита білим ангобом. На денцях деяких горщиків знаходилося клеймо у вигляді концентричного кола зі спицями. Більшість кераміки була перепалена у пожежі. Горщики третьої групи прикрашені, зазвичай, вдавленням паличкою і хвилею. Горщики першої і другої груп в більшості прикрашені горизонтальним рифленням по плечах.

Окремо слід виділити посудини з прямостоячими вінцями, опуклим тулубом (Рис. 3: 14 15) та пласкими вушками-ручками, що нагадують амфорки „київського типу" Вони прикрашені по плечах горизонтальними врізаними лініями та вдавленням паличкою[4].

Крім фрагментів горщиків у давньоруському шарі було виявлено невеликі фрагменти стінок амфор, кістяні проколка та двосторонній гребінець, залізний ключ від замка (Рис. 4: 7), залізні ножі (Рис. 4: 6), фрагменти скляних кручених браслетів синього, зеленого та жовтого кольорів, фрагмент скляної обручки (Рис. 4: 8 20), бронзові пряжка та бубонець (Рис. 4: 21- 22), фрагменти віконниці та скроневе кільце (Рис. 4: 23, 24). З предметів зброї знайдено наконечники від стріл, що датуються XII- XIII ст. (Рис. 4: 1-5).

Матеріалів XIV -XV ст. знайдено небагато й всі вони знаходилися у верхній частині давньоруського шару, і тільки в деяких місцях (ближче до кам'яного палацу) простежувався окремий тонкий прошарок цього періоду. Це, в основному, фрагменти керамічного посуду. Крім цього у шурфі за межами розкопу було знайдено восьмикутний кістень, що датується XIV -XV ст. (Рис. 4: 25).

Під час проведення розвідувальних робіт на території Домініканського монастиря у шурфах і розкопах також було знайдено фрагменти вінчиків горщиків давньоруського часу та фрагменти і цілу підлогову плитку розміром 36,0 х 36,0 см, перероблену, мабуть, з овручського шиферу, що використовувався у храмах давньоруського часу. Підлогова плитка була ретельно зашліфована з одного боку, а з другого боку мала необроблену поверхню. Ці знахідки дозволяють зробити припущення про існування на території монастиря наприкінці XII- XIII ст. давньоруського монастиря. Але для ствердження цього припущення треба проводити доскональні розкопки.

Проведені історико-археологічні роботи по дослідженню замка в м. Старокостянтинів дозволяють зробити попередні висновки щодо хронології замку. Замок XVI ст. було побудовано на городищі давньоруського часу, яке було спалене у середині XIII ст., про що свідчать досить потужні культурні нашарування цього періоду та знахідки в них. На наявність залишків городища напередодні будування замку вказує і „купчая" на ці землі К. Острозького, де разом з млинами, гонами та іншим згадується і городище на якому було споруджено замок[5]. Така ситуація характерна для будівництва більшості замків XIV -XVII ст. на території Правобережної України, коли на давньоруських городищах будувалися замки литовського й польського часів з частковим використанням їх укріплень. Описане вище припущення про знахідку рову давньоруського періоду, що оточував невелику площу городища та потужний шар згарища на денній поверхні городища, дозволяє говорити про існування на ньому у XIII ст. дерев'яних оборонних споруд. Судячи по

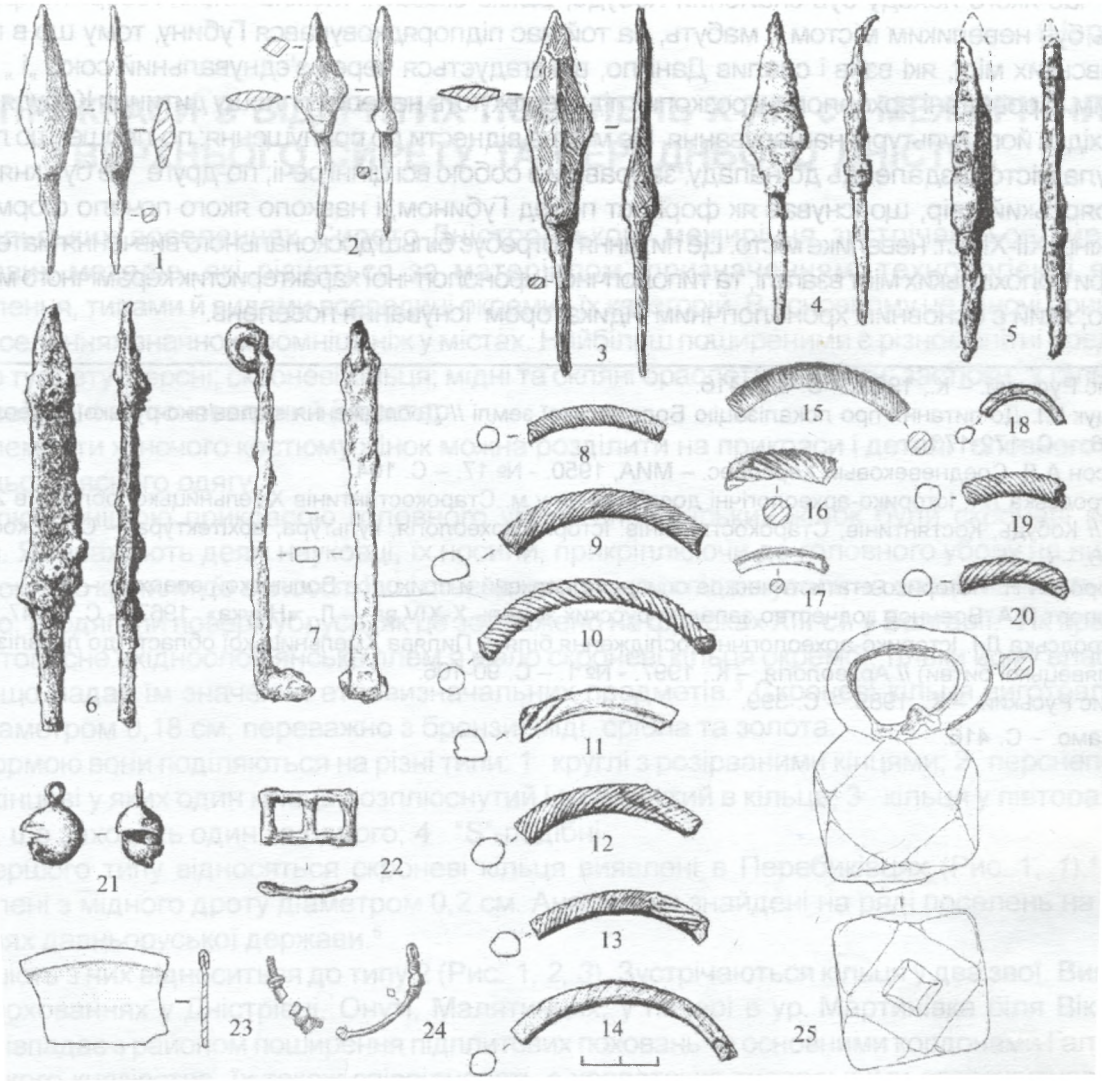

Рис. 4. Індивідуальні знахідки давньоруського часу з розкопів на території замку.

конфігурації рову, дитинець давньоруського Кобудя можна віднести до волинських городищ низинного простого типу, що мали круглу (овальну) форму оточену по периметру валом і ровом[6]. Знахідки фрагментів віконниці давньоруського часу та скупчення розвалів кількох амфор XIII ст. дозволяють припустити наявність на городищі світських або церковних споруд та княжого або боярського винного погребу. Звертаючи увагу на те, що в межах давньоруського городища у верхніх шарах давньоруського часу було знайдено фрагменти кераміки та зброї XIV -XV ст. можна говорити про існування тут на той час оборонного пункту литовського періоду. Така ситуація спостерігалася і під час розкопок на городищі у с. Пилява, де на давньоруському шарі знайдено було залишки сторожи XIV -XV ст.[7] У Старокостянтинові, мабуть, спочатку оборонні споруди було збудовано у межах валів давньоруського городища, а у XVI ст. територія замку була розширена і збудовані кам'яні башти й мури.

На території городища на денній поверхні XIII ст. у горілому шарі зібрано багато дрібних фрагментів керамічних виробів, в основному, горщиків і зовсім мало індивідуальних знахідок. Звертаючи на це увагу, можемо припустити, що знищення укріплень городища було передбачено мешканцями і вони забрали більш цінні речи з собою. Про передбачення спалення городища говорить і відсутність людських кістяків у шарі згарища. Тому, можна говорити, що городище було спалено у середині XIII ст. не татарами а, скоріш за все, Данилом Галицьким під час його походу у 1241 р. на непокірних болохівців, „...що вони од татар велике сподівання мали... городи їх вогневі оддав і вали їх розкопав... узявши здобич велику, вернувся, а взяв він [такі] городи їх: Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божеський, Дядьків"[8], або під час другого походу у 1257 р., коли він остаточно підкорив їх собі „ ...узявши городи всі. А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці [з покорою] до Даніла."[9] Після цього Болохівська земля зникає зі сторінок літописів.

Під час якого походу був спалений Кобудь, важко сказати. Можна тільки говорити про те, що Кобудь був невеликим містом і, мабуть, на той час підпорядковувався Губину, тому що в переліку болохівських міст, які взяв і спалив Данило, він згадується через з'єднувальний союз „і „ разом з Губиним. Проведені археологічні розкопки підтверджують невелику площу дитинця Кобудя і бідніші на знахідки його культурні нашарування. Це можна віднести до припущення: по-перше, що людність покинула місто заздалегідь до нападу, забравши з собою всі цінні речі; по-друге це був князівський або боярський двір, що існував як форпост перед Губином, і навколо якого почало формуватися наприкінці XII-XIII ст. невелике місто. Це питання потребує більш досконального вивчення матеріальної культури болохівських міст взагалі, та типологічної і хронологічної характеристик керамічного матеріалу окремо, який є основним хронологічним індикатором існування поселень.

---

[1] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 399-416.

[2] Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 172-173.

[3] Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес. – МИА, 1950. - № 17 – С. 104.

[4] Виногродська Л.І. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002-2005 рр. // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006. – С. 25.

[5] Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 4. – С. 4-7

[6] Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. – Л., «Наука», 1967 – С. 46-47

[7] Виногродська Л.І. Історико-археологічні дослідження біля с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) // Археологія. – К., 1997 - № 1. – С. 90-106.

[8] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 399.

[9] Там само. – С. 416.

І. Возний
(Чернівці)

ПРИКРАСИ З ВІДКРИТИХ ПОСЕЛЕНЬ X-XIV ст. МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО СИРЕТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА

На сільських поселеннях Сирето-Дністровського межиріччя зустрічаються вироби з кольорових металів, які різняться за матеріалом, призначенням, технологією і якістю виготовлення, типами й видами всередині окремих їх категорій. В основному це жіночі прикраси, які на поселеннях значно скромніші ніж у містах. Найбільш поширеними є різноманітні предмети жіночого туалету: персні; скроневі кільця; мідні та скляні браслети, підвіски; застібки. У більшості вони засвідчені як поховальний інвентар.

Усі елементи жіночого костюму жінок можна розділити на прикраси і деталі головного убору та верхньо-поясного одягу.

Найулюбленішою прикрасою головного убору слов'янських жінок були скроневі кільця, сережки. Як вважають деякі науковці, їх носили, прикріплюючи до головного убору на низках з колодочок, або кріпили до волосся, інші стверджують, що їх підвішували на спеціальних шнурах.[1] Можливо, їх одягали поверх убруса, як це зображено на фресках XIII ст. у Болгарії.[2] Як правило, кожне літописне східнослов'янське плем'я мало скроневі кільця окремої, тільки йому властивої форми, що надає їм значення етновизначальних предметів.[3] Скроневі кільця виготовляли з дроту діаметром 0,18 см, переважно з бронзи, міді, срібла та золота.

За формою вони поділяються на різні типи: 1 круглі з розірваними кінцями; 2 перснеподібні загнутокінцеві у яких один кінець розплюснутий і завернутий в кільце; 3 кільця у півтора звої з кінцями, що заходять один за одного; 4 "S"-подібні.

До першого типу відносяться скроневі кільця виявлені в Перебиківцях (Рис. 1, *1*).[4] Вони виготовлені з мідного дроту діаметром 0,2 см. Аналогії їм знайдені на ряді поселень на інших територіях давньоруської держави.[5]

Більшість з них відноситься до типу 2 (Рис. 1, *2, 3*). Зустрічаються кільця у два звої. Виявлені вони у похованнях у Дністрівці, Онуті, Малятинцях, у печері в ур. Мартинівка біля Вікна[6]. Їх ареал співпадає з районом поширення підплитових поховань та основними кордонами Галицько-Волинського князівства, їх також співвідносять з хорватсько-тиверськими старожитностями.[7] Аналогічні прикраси відомі на значно ширшій території, куди вони, очевидно, потрапили в результаті торгових операцій.[8]

До третього типу можна віднести прикраси з кінцями, що заходять один за одного у півтора звої, зроблені з мідного і срібного дроту діаметром 0,18 см. Вони відомі з могильників досліджуваного регіону в Миткові, Дністрівці, Борівцях (Рис. 1, *4, 5*).[9] Такий тип широко розповсюджений у поховальному обряді слов'ян Східної Європи.[10] В. В. Сєдов вважає їх притаманними південно-західній групі східних слов'ян.[11] Аналогічні знахідки зустрічаються в Новгороді, Новогрудку, Гродно, на Райковецькому городищі, Родні, Григорівці, Болохівській землі, Лівобережній Україні, Перемишлі, де датуються XI -XIII ст.[12]

На теренах давньої Русі були не менш поширеними скроневі кільця видовженої форми у вигляді латинської літери „S" або неповної „8" Причому одне з кіл було більшого діаметру і іноді закручене в кілька обертів. Виготовлялись вони з тонкого мідного або срібного дроту. У Сирето-Дністровського межиріччі вони зустрінуті серед матеріалів могильника з Борівців (могила 1), (Рис. 1, *6*).[13] Датуються такі знахідки XII XIII ст. "S" –подібні кільця почали використовувати у X ст., найбільша кількість таких прикрас припадає на поховання, датовані монетами XI ст., часто вживали їх у XII ст. і рідше в XIII ст.[14] Такі скроневі кільця є загальнослов'янськими прикрасами і широко представлені на поселеннях, як східних так і західних слов'ян. Аналогії їм відомі у Звенигороді, Григорівці, Пліснеську, Дороргичині, Василівському могильнику, Польщі тощо.[15]

Серед інших видів прикрас відрізняються скроневі кільця так званого "київського типу" Це кільця, на яких симетрично розміщені і зафіксовані витками тонкого дроту три кулясті зернені пустотілі намистини. На поселенні Митків під час земляних робіт біля клубу виявлено таку сережку. Вона виготовлена із срібного дроту. Кульки на ній з мідного дроту на яких напаяна

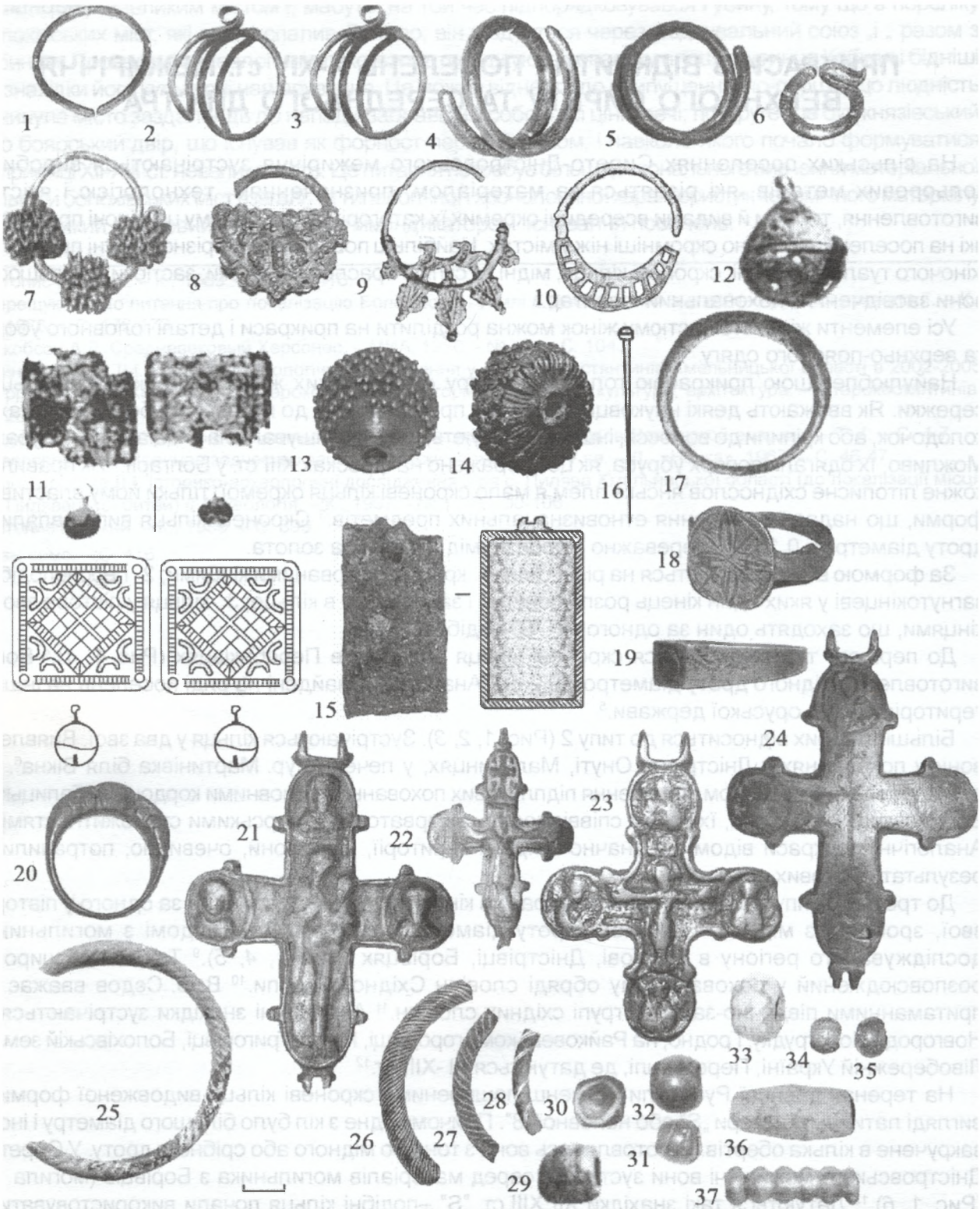

Рис 1. Прикраси з поселень

1 - Перебиківці; 2 - Дністрівка; 3 - Малятинці; 4, 6, 17 - Борівці; 5, 7, 10, 13 - Митків; 8, 16 - Герца; 9 - Маморниця; 11 - Санківці; 12, 14 - Вікно; 15 - Ожеве; 18, 24 - Прилипче; 20 - Бабино; 21, 22 - Кулішівка; 25, 37 – Чорнівка.

срібна зернь. (Рис. 1, *7*).[16] Подібну прикрасу виготовлену з бронзи знайдено на Дністрівському могильнику, Галичі, Києві, Волині, землі дреговичів, де датуються XI -XIII ст.[17]

Є згадки про знахідки сережок й на інших поселеннях Сирето-Дністровського межиріччя, але описи їх відсутні. Так на поселенні Дорошівці, в урочищі Над Дністром, виявлено золоте скроневе кільце (золотий ковток Б. Тимощук).[18] Згадуються срібні сережки й у Кіцмані, ур. Долішній Кут, бронзові ажурні сережки з Герци, ур. Мовіле (Рис. 1, *8*).[19]

Прикраси такого типу могли кріпитися до нижньої частини головного убору над чолом по 8 12 штук, утворюючи своєрідний вінок на голові жінки.[20] Поява кілець „київського типу" на Русі пов'язана з впливами провінційно-візантійського та великоморавського ремесла.[21]

Крім перснеподібних та кілець "київського типу" на території Сирето-Дністровського межиріччя відомі також срібні п'ятипроменеві скроневі кільця, відлиті у кам'яні формі. Вони знайдені у давньоруському похованні в с. Маморниця (ур. Лутарія) (Рис. 1, *9*).[22] Над дужкою рельєфно зображені дві пташки, між якими розміщені пірамідкою три кульки. Від нижньої частини дужки відходять п'ять променів, що нагадують своєрідний трилисник. На поверхні трьох з них є трикутники з імітацією зерні, схожими на виноградні грона, які закінчуються кулькою псевдозерні. На двох крайніх променях розміщуються по три кульки псевдозерні. Дужка оздоблена з двох кінців потовщенням, яке плавно переходить у щиток так, що складається враження ніби щиток відсутній (завдяки ажурності композиції). Датується прикраса X першою половиною XIII ст. Аналогій цим прикрасам поки що не виявлено.

Серед прикрас цікавою є бронзова привіска виявлена в напівземлянці X ст. на поселенні в с. Митків, ур. Стінка (Рис. 1, *10*).[23] Вона має півкруглий щиток на якому є прорізані прямокутні отвори. До одного кінця прикріплене дротяне кільце. Прямих аналогій цій привісці ми не знайшли. Приблизно такі щиткові привіски були поширені на північному заході Київської держави. Найбільш ранні зразки цих привісок відносяться на думку В. В. Сєдової до X ст.[24]

Частиною убрання голови дівчини і незаміжньої жінки у східнослов'янському середовищі були чільця (вінчики) з домотканої тканини або парчевої стрічки, нерідко прикрашені вишивкою або штампованими металевими бляшками. Вони широко представлені у жіночих похованнях Сирето-Дністровського межиріччя і засвідченні у Кіцмані, Санківцях, Ошихлібах.[25] Так до складу чільця з поховання у с. Санківцях входило 6 бронзових позолочених бляшок квадратної форми розмірами 2,5 x 2,5 см з дірочками для нашивання в кожному куті. На їх лицьовому боці проглядається рельєфний орнамент і прикріплені напівкулясті виступи з дротяними петлями, на яких висять підвіски у формі фігурних підвісок і 6 бронзових дзвіночків підвішених до них (Рис. 1, *11*).[26] Аналогічна позолочена пластина з 5 фігурними підвісками, виявлена під час земляних робіт на території середньовічного могильника в с. Ошихліби.[27] Подібне чільце з квадратних пластин розмірами 2,5 x 2,5 см з дірочками по кутах виявлено на давньоруському могильнику в Кіцмані. До пластини дротяними петлями прикріплені пластинки у формі листочків та бронзові дзвіночки.[28]

Такі чільця пов'язують з пережитками поганських вірувань, а саме обрядом влаштування похорону неодружених як весілля, що не відбулося. За етнографічними та археологічними матеріалами, в давній Русі був звичай ховати молодих людей у весільному вбранні.[29] Так, наприклад, Володимир, збираючись вбити Рогнеду, пропонує їй вдягнутися "как в день посяга" В 1261 р. жителі Судомира, який був оточений татарами, готуючись до смерті, "изрядившеся во брачныя порты и ризы" [30] Етнограф Х. Ящуржинський писав: "Коли помирає незаміжня дівчина, її одягають як до вінця, кладуть на голову стрічки і віночки, прикрашають голову квітами і зеленню. На могилі роздають коровай. Роблять це для того, щоб разом із похороном зробити весілля, якого та не діждалася" [31] Аналогічні головні убори широко відомі серед хорватотиверських старожитностей X-XIII ст., а на Буковині вони побутували в поховальному обряді до середини XX ст.[32] Незмінність вигляду чільця протягом тривалого часу свідчить про етнічну сталість місцевого населення.

На думку науковців, цей обряд був пов'язаний з віруваннями про нібито існуючий зв'язок між померлими із живими. Похорон у вигляді весілля мав розірвати цей зв'язок і не допустити перетворення небіжчика у „нечистого" [33]

До чілець, як видно, часто кріпилися дзвіночки, які відомі серед матеріалів поховань Сирето-Дністровського межиріччя (Рис. 1, *12*). Знайдені такі прикраси на сільських поселеннях у с. Вікно, ур. Мартинівка, Кіцмані, Санківцях, Маморниці, на поселенні XIV-XV ст. у с. Шипинці.[34]

Виготовлені дзвіночки із бронзи (за виключенням срібного позолоченого маморницького та бронзового позолоченого у Шипинцях) шляхом лиття за восковою моделлю. Їх розміри становлять 2 -2,5 см висоти і 1,2 -1,7 см ширини, діаметр 0,8-1,6 см. Всі виявлені дзвіночки відносяться до кулькоподібних з вузьким лінійним прорізом. По центру кулі вони онаментовані врізними лініями в 3 4 ряди і мають металеву кульку всередині. Такі дзвіночки відносяться до типу III і датуються XI -XIV ст., як на давньоруських, так і кочівницьких пам'ятках.[35] Ці прикраси були досить популярними серед жіночого населення різних регіонів Русі. Їх використовували як поясні і нагрудні привіски, у складі намист, прикрас головного убору, як ґудзики, нашивні прикраси рукавів і подолу одягу.[36]

Отже, як видно, головні убори давньоруського сільського населення Сирето-Дністровського межиріччя і, в першу чергу, жінок, відзначалися багатством, різноманітністю, витонченістю і майстерністю виготовлення.

Жіночий костюм X-XIV ст. був багатим на нагрудні і поясні привіски, які відігравали не тільки роль прикрас, але, в значній мірі, й амулетів-оберегів, які мали магічне значення.[37] Привіски носили на грудях у складі намиста і окремо на ремінці чи шнурі.

Досить цікавим доповненням жіночого одягу були намистини, прикрашені зерню. Виготовлялися вони з бронзи, срібла, інколи заліза. За формою їх можна розділити на 2 типи: 1 еліпсоподібні; 2 циліндричні. Намистина 1 типу знайдена на відкритому поселенні XII - першої половини XIII ст. у с. Митків, ур. Стінка (Рис. 1, *13).*[38] Вона виготовлена з двох мідних пластин на поверхню яких напаяні металеві кульки. Аналогії їй ми знаходимо в Ярославлі, Городищі, Жорнові.[39] Знахідки таких намистин на всьому Правобережжі України свідчать про моду на ці прикраси серед жіночого населення.

У печері в ур. Мартинівка біля с. Вікно знайдено циліндричну зернену бусину „мінського типу" [40] Вона виготовлена у формі ажурного циліндра з окремих мідних дротинок, кінці яких з'єднані в заокруглені кільця. Щілини між ними поздовжньо з'єднані зерню. Діаметр її 2,2 см, довжина 2,5 см (Рис. 1, *14*). Схожі знахідки відомі у Гродно, на Західній Волині, Княжій Горі.[41]

До нагрудної прикраси можна віднести медальйон прямокутної форми з розмірами стінок 3,4 х 2 см, знайдений на поселенні XV -XVII ст. Ожеве. Виготовлений він із залізної пластини товщиною 0,1 см. По краях пластини нанесені косі насічки. У верхній частині збереглися залишки вушка. Зображення на пластині через сильну кородованість металу простежити не вдалося (Рис. 1 *15*).

Із заліза, кольорових металів робились також деякі деталі одягу і туалету: одежні і поясні пряжки; шпильки; ґудзики. Одна із бронзових шпильок для сколювання волосся, або довгої жіночої безрукавки виявлена на поселенні XIV-XV ст. Герца в ур. Мовіле (Рис. 1, *16*).[42] Довжина її становила 5,5 см. Шпилька закінчувалася кулькою діаметром 0,3 см. Аналогії їй поки що не виявлені.

Найбільш поширеною прикрасою у всіх народів є персні. На Русі термін „перстень" у писемних джерелах зустрічається починаючи з XI ст., а „кольцо" в значенні прикраса на пальці руки з XIII ст.[43] На поселеннях Сирето-Дністровського межиріччя також відомі такі прикраси. Вони виявлені на мізинному пальці правої руки у похованні в Борівцях, у кургані № 3 (Рис. 1, 17).[44] Це суцільнолитий бронзовий перстень. Він відноситься до круглодротяних гладких, виготовлених способом лиття в роз'ємній жорсткій формі без наступної обробки.[45] Це найбільш проста форма дротових перснів. Хронологічний діапазон їх побутування досить широкий XI -XIII ст.[46] Аналогічні знахідки широко представлені на слов'яно-руських пам'ятках з інших територій.[47]

На Дністровському могильнику в одному з курганів знайдено два срібних спіральних персні.[48] Виготовлені вони з дроту спірально вкладеного в кілька рядів. Виготовляли такі персні шляхом намотування розігрітого дроту на круглу заготовку.[49] Час побутування їх припадає на першу чверть XI - середину XIII ст., а ареал розповсюдження досить широкий.[50]

Різновидністю круглодротових перснів є рубчасті. На їх потовщену зовнішню сторону нанесена коса насічка, яка копіювала виття. Такий бронзовий перстень виявлений на поселенні Бабино (Рис. 1, *20*).[51] Верхня частина його потовщена і орнаментована. За Новгородською класифікацією він відноситься до типу 6 і датується XII-XIII ст.[52] Такі персні були найпоширенішими серед слов'янських племен. Як припускає М. В. Сєдова їх можна вважати етновизначальною ознакою слов'ян.[53] Такі персні виготовлялися за допомогою лиття в роз'ємній жорсткій формі, а насічки поглиблювали зубильцем. Побутували такі прикраси з кінця XI - по XIV ст.[54]

Інший бронзовий перстень виявлений поруч з хрестом-енколпіоном на поселенні Прилипче. Він відноситься до широкосерединних у яких вузька пластинчата дужка в середній частині різко розширяється і переходить у щиток круглої форми. У поперечному перерізі щиток знаходиться в одній площині з дужкою. Щиток по краю окантований врізаною лінією, а в центрі його розміщена розетка у вигляді чотирилистника, та ліній, що перетинаються в центрі і поділяють щиток на чотири частини (Рис. 1, *18*). По боках щитка розміщені додаткові ромбоподібні потовщення. Такі персні побутували, за новгородською класифікацією в період XII -XIV ст.[55] Аналогічна знахідка виявлена в с. Лецьки.[56] Подібні прикраси виявлені в Києві, Луцьку, Чермні, Новгороді, Старій Рязані, землі в'ятичів, могильнику Мамай Сурка тощо.[57] Такі персні були виробами міських ювелірів і в селах зустрічаються досить рідко.

На поселенні Васловівці в ур. Вила за словами господаря, на городі був знайдений перстень (Рис. 1, *19*). Останній виготовлений з бронзи. Він шикорокосерединний, з розмірами щитка 1 х 1 см. У середині щитка вставлений камінь червоного кольору діаметром 0,6 см. На боковій поверхні персня біля щитка є геометричний орнамент. Діаметр прикраси становить 2 см. Аналогій йому не виявлено, хоча подібні представлені на теренах давньоруської держави.[58] Такі персні побутували на Русі протягом XI-XV ст.[59] Очевидно, цей перстень відноситься до пізньосередньовічного періоду побутування поселення XV-XVII ст.

До прикрас можна віднести й культові предмети до яких відносяться нагрудні ікони, хрести-енколпіони та хрести-тільники. На поселеннях Сирето-Дністровського межиріччя відомо кілька предметів християнської культової символіки.

З поселення Кулішівка походить рельєфно-черневий хрест (Рис. 1, *22*).[60] На лицевій стулці зображено Розп'яття з протистоячими. Фігуру Христа виконано високим рельєфом. Голова трохи нахилена вправо, контури обличчя заглиблені і виділяються завдяки тому, що невиразний німб зливається з плечима. Одяг Христа переданий у формі поколінної чоловічої сорочки. Над головою Христа на червневому тлі зображено хрест із розширеною основою, а також символи сонця і місяця. У медальйонах за аналогіями знаходилися черневі зображення святих, але через потертість вони не мали виразних іконографічних ознак. Хрести такого типу з'явилися з кінця XI ст.[61] Деякі науковці відносять появу таких релікваріїв до другої чверті XII - першої половини XIII ст.[62] Аналогії їм широко представлені на теренах давньоруської держави.[63]

Ще одна стулка енколпіона XII -XIII ст. яка походить і поселення Гореча біля стародавніх Чернівців відома з колекції ЧКМ (Рис. 1, *23*).[64] У центрі складня розміщене Розп'яття з монограмою "ІС ХС" Кінці хреста заокруглені. В медальйонах поміщені фігури святих: вгорі Спас Вседержитель, внизу Дмитрій Солунський, зліва Марія, справа Іоанн Богослов.[65] Такі енколпіони через зображення на лицьовій стороні архангела Сихаїла переможця бісів пов'язують із заклинаннями від лихоманки в давній Русі.[66] Як вважає Г. Ф. Корзухіна хрести подібного типу датуються XIII ст.[67] Аналогічні енколпіони відомі на багатьох давньоруських пам'ятках.[68]

На поселенні Кулішівка, під час розвідок автором виявлено стулку чотирикінцевого хреста із заокругленими кінцями і напівкруглими виступами по боках кожного із них (Рис. 1, *21*). Він виготовлений у техніці високого рельєфу. Символіка зображень пов'язана з основними новозавітними сюжетами. В центрі хреста зображена в повний зріст Богородиця Одігіртія ікорнографічного типу Кіріотіси. Вона на руках тримає малюка Ісуса. Вона в хітоні, а голову покриває мафорій. Обабіч постаті Богоматері в медальйонах знаходяться погруддя апостолів Петра і Павла, а зверху св. Миколая. Аналогічні хрести відомі як на досліджуваній території (літописний Василів) так і інших давньоруських землях.[69] Такі реліквареї відносяться до типу київських хрестів-енколпіонів, які науковці датують другою чвертю XII ст.[70]

Серед виробів цієї групи досить цікавим виглядає стулка енколпіона з поселення Прилипче (Рис. 1, *24*). Це чотирикінцевий хрест-релікварій із заокругленими кінцями і напівкруглими виступами по боках кожного рамена. На ньому є восьмикінцевий хрест із „сяйвом" покритий черню та погрудними зображеннями (апостолів?) у медальйонах на кінцях. Такі енколпіони на давньоруських землях є нечисленними, що пояснюється нетривалим періодом їх виготовлення. Дослідники вважають, що побутування таких хрестів припадає на другу половину XII - першу половину XIII ст.[71] За художніми формами окремі дослідники датують подібні знахідки серединою або другою половиною XII ст.[72] Аналогічний хрест виявлено на Чорнівському городищі, поселенні Бозок, Підсічне поблизу Переяслава-Хмельницького.[73]

У давній Русі були добре відомі прикраси зі скла, особливо браслети, які згадані в давньоруських джерелах як "зап'ястя" і "зарукав'я"[74]. На території Сирето-Дністровського межиріччя виявлено близько тисячі фрагментів різнокольорових скляних браслетів, але більшість знайдена на території міст та укріплених городищ. Все ж таки кілька виявлено й на сільських поселеннях. Вони відомі в Чорнівці, ур. Пуста Чорнівка, Мамаївцях, Комарові (Рис. 1, *25-28*).[75] За кольоровою гамою серед них були сині, зелені, темні, зелені з жовтою ниткою. Усі виявлені на відкритих поселеннях скляні браслети, за аналогією із знахідками з інших археологічних пам'яток, датуються XII - першою половиною ХШ ст.[76]

У похованні з поселення Онут, ур. Долини знайдено еліпсоїдну скляну намистину молочного кольору з перламутровим блиском, діаметром 0,7 см.[77] У похованні в Чорнівці знайдено намисто, яке складалося з бурштинових і скляних намистин, але опису кольорової гами на подано.[78] Всі вони виготовлені шляхом навивання розплавленої маси на сердечник й відносяться, за класифікацією Ю. Л. Щапової, до типу 2 – зонні і зонні здвоєні (Рис. 1, *29 37*).[79] Намистина зеленого кольору зустрінута також у похованні № 3 кургану 4 на Дністровському могильнику.[80] Скляні намистини, як і браслети, були досить поширеною категорією жіночих прикрас на території давньої Русі. Вони знайдені на багатьох археологічних пам'ятках, де датуються XII-першою половиною XIII ст.[81]

Отже, з наведених матеріалів видно, що у давньоруському традиційному народному костюмі широко використовувались шийні, нагрудні, поясні та нарукавні прикраси. Вони виготовлені з великим високохудожнім смаком.

Наведені прикраси не могли виступати атрибутами традиційного сільського побуту, тому, що їх виявлено лише в похованнях, а на території самих поселень вони практично відсутні. Очевидно, прикраси могли бути виміняні на сільськогосподарські продукти у заїжджих торговців і використовувалися як найкоштовніші речі, які одягалися на свята, а також в "останню дорогу"

---

[1] Седова В. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X-XV вв.). – М.. Наука, 1981. – С. 14;

[2] Корзухина Г. Ф. Русские клады IX-XIII вв. М. Л.. Изд-во АН СССР, 1954. С. 53-54;

[3] Лысенко П. Ф. Берестье. Минск.. Наука и техника, 1985. С. 400;

[4] ЧКМ. Фонди. № 41303 – II – 2250; 12238 – II – 747/61; 13050 – II – 1021/17, 18; Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимощук Б. А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. 1970. № 4. С. 123;

[5] Моця О. П., Орлов Р. С., Коваленко В. П. та ін. Поселення X-XIII ст. біля с. Автуничі // Південно-руське село IX-XIII ст. К.. ІЗМН, 1997 С. 45, Рис. 13, *20*; Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). К., 2005. С. 91;

[6] ЧКМ. Фонди. 27346-II-1664; Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.). К.: Наук. думка, 1982. С. 179, 181; він же. Північна Буковина земля слов'янська Ужгород: Карпати, 1969. С. 160, 165, 166; він же. Археологічні розвідки в с. Онут Заставнянського району Чернівецької області в 1965 р. // НА ІА НАНУ. Ф. 1965/70. С. 4; Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього пруту та Середнього Дністра (XI - перша половина XIII ст.). Чернівці: Зелена Буковина, 2006. С. 228; Рідуш Б. Т. До питання про культові печери слов'ян у Подністров'ї // Археологічні студії. К. Чернівці: Прут, 2000. Вип. 1. С. 187; Томенчук Б. Ятвяги на Буковині (кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах) // ПССІАЕ. Чернівці: Золоті литаври, 2001. Т. 1. С. 215-222; він же. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. С. 87;

[7] Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Чернівці: Зелена Буковина, 2001. С. 115; Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. М.. АРХЭ, 1993. Рис. 70; Пескова А. А. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. 1988. № 61. С. 28-29;

[8] Археологія Української РСР· В 3-х т. К.. Наук. думка, 1975. Т. 3. С. 369; Миролюбов М. А. Древнерусский город Изяславль. Л.. Наука, 1983. С. 44; Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. Кам'янець-Подільський: Медобори, 2003. С. 94. Рис. 61, *9*, *11*; Musianowicz K. Z zagadnieD osadnictwa wczesno[redniowiecznego, pow. SokoBow Podlaski // WA. – 1950 1951. Т. 17 S. 232;

[9] ЧКМ. Фонди. № 12729-II-922; Томенчук Б. П. Вказ. праця. С. 87; Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 179; Войнаровський В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць. К.. Національний музей історії України, 1992. С. 37 Рис. 2Б, *2*;

[10] Левашова В. П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. М.. Советская Россия, 1967 С.13 15;

[11] Седов В. В. О юго-восточной группе восточных славян // Историко-археологический сборник. М., 1962. С. 198; Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X-XIII вв. // СА. 1961. № 3. С. 59-62;

[12] Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. 1954. № 41. Т. 3. С. 179. Рис. 93, *7*; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. Л.. Наука, 1981. С. 103; Петрашенко В. П. Вказ. праця. С. 91; Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П. та ін.

Літописний Губин XII XIII ст. Болохівська земля. Київ Кам'янець-Подільський Хмельницький Старокостянтинів, 2004. С. 45; Гуревич Ф. Д. Каменные могилы Подляшья и древний Дрогичин // КСИА. 1980. Вып. 160. С. 48. Рис. 2, *36*; Petehyrycz W., Ters'kyj S. MateriaBy z wczesno[redniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa koBo Przemy[la // Rocznik Przemyski. 1997 T. XX-XIII. Z. 5. Rys. 2, *13,14*;

[13] ЧКМ. Фонди. № 27345-II-1663; Войнаровський В. М. Вказ. праця. С. 36. Рис. 1Б, *2*; Тимощук Б. О. Вказ. праця. С. 64;

[14] Петегирич В. М. Валявський могильник // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – К. Галич, 1998. С. 117; Zaki A. Archeologia Malopolski wczesno[redniowiecznej // Prace komisji archeologicznej. – WrocBaw Warszawa Krakyw GdaDsk. 1974. № 13. S. 319;

[15] Петрашенко В. А. Вказ. праця. С. 91; Кучинко М. М. Волинська земля X - середини XIV ст.: археологія та історія. Луцьк: Ред.-вид. відд. „Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. С. 259. Рис. 31, *8, 9*; Гуревич Ф. Д. Вказ. праця. С. 48. Рис. 2, *5*; Петегирич В. М. Вказ. праця. С. 117 Рис. 2, *17 -22*;

[16] ЧКМ. Фонди. № 12729-II-922; Тимощук Б. О. Вказ. праця. С. 179; він же. Північна Буковина земля слов'янська. С. 166; Petehyrycz W., Ters'kyj S. Op. cit. Rys. 2, *17 -22*;

[17] Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ. К.. Наук. думка, 1991. С. 88. Рис. 43, *30*; Седов В. В. Восточные славяне в VI XIII вв. М.. Наука, 1982. С. 97; Гуревич Ф. Д. Вказ. праця. Рис. 2, *38*; Коробушкина Т. Н. Население Беролусского Побужья в X-XIII вв. // Труды V МКСА. К.: Наук. думка, 1988.. Т. 2. С. 262-265; Rauhut L. Sredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stan. 1-A w Crydku Nadbu|nym // SA. 1956. T. 2. S. 78-81; Zbierski A. Wczesno[redniowieczne materiaBy archeologiczne z Zermna nad Huczw // AP. 1959. T. 4. Z. 1. S. 105 108;

[18] Тимощук Б. О. Звіт про археологічні розвідки Чернівецького краєзнавчого музею на Дністрі в 1949 р. // НА ІА НАНУ. Ф. 1949/37 С. 11;

[19] Тимощук Б. О. Вказ. праця. С. 151, 160;

[20] Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. М.: Наука, 1988. С. 573;

[21] Пивоваров С. В. Християнські старожитності. С. 113;

[22] Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 179; ЧКМ. Фонди. № 14619–II–1067; 14620–II–1068;

[23] Тимощук Б. О. Вказ. праця. С. 179; він же. Північна Буковина земля слов'янська. С. 166;

[24] Седова В. В. Украшения из меди и сплавов // Древняя Русь. Быт и культура. М.. Наука, 1997 С. 64;

[25] Тимощук Б. О. Вказ. праця. С. 160, 174; він же. Розвідка в басейні р. Прут // АП УРСР. 1952. Т. III. С. 413; Пивоваров С. В. Вказ. праця. С. 223;

[26] Тимощук Б. О. Північна Буковина земля слов'янська. С. 174;

[27] Пивоваров С. В. Вказ. праця. С. 223;

[28] Тимощук Б. О. Вказ. праця. С. 121;

[29] Соколова В. К. Об историко-этнографическом значении народной поэтической образности (образ свадьбы-смерти в славянском фольклоре) // Фольклор и этнографические связи фольклора с древними представлениями и обрядами. Л: Наука, Ленинград. отд-ние, 1977 С. 195; Щербий Г. С. Знаковые функции народного костюма // Украинцы / Отв. ред. Н. С. Полищук, А. П. Пономарев. М.. Наука, 2000. С. 232;

[30] ПСРЛ М.: Изд-во Восточная литература, 1962. Т. 2. С. 854;

[31] Ящуржинский Хр. Остатки языческихъ обрядовъ, сохранившіеся въ малорусскомъ погребеніи // Киевская старина. 1890. Т. XXVIII. № 1. С. 130;

[32] Седов В. В. Вказ. праця. Табл. XXXI, *49 55*; Тимощук Б. О. Вказ. праця. С. 121 -122; Кожолянко Г. К. Етнографія Буковини. Чернівці: Золоті литаври, 1999. Т. 1. С. 280;

[33] Виноградова Л. Н. Чтобы покойник „не ходил"· комплекс мер в составе погребального обряда // Тезисы докл. конф. „Истоки русской культуры (археология и лингвистика)" Москва, 7-9 декабря 1993 г. М., 1993. С. 40;

[34] ЧКМ. Фонди. № 14619-II-1067; Тимощук Б. О. Вказ. праця. С. 121; він же. Давньоруська Буковина. С. 191;

[35] Мальм В. А., Фехнер М. В. Привески-бубенчики // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. М.. Советская Россия, 1967 С. 136 -137; Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. С. 156; Колчин Б. А. Хронология Новгородских древностей // Новгородский сборник 50 лет раскопок Новгорода. М.. Наука, 1982. С. 173; Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси // СА. 1960. №. 4. С. 60; Шекун О. В., Веремійчик О. М. Поселення Лісковe у верхів'ях р. Білоус // Південноруське село IX-XIII ст. К.: ІЗМН, 1997 С. 81. Рис. 34, *15 18*; Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X XIII ст. Рівне: Держ. ред-виробн. підпр., 1996. С. 81; Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym [redniowieczu // Materialy wcze[nosredniowieczne. 1969. T. 6. – S. 197; Spinei V. Moldova on secolele XI XIV. Chi_inu: Universitas, 1994. P. 458. Fig. 24, *7 11;*

[36] Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. М.: Мысль, 1989. С. 169 170;

[37] Успенская А. В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X -XIII вв. М.: Советская Россия, 1967 С. 98;

[38] ЧКМ. Фонди. № 12729-II-923; Тимощук Б. О. Вказ. праця. С. 179; він же. Північна Буковина земля слов'янська. С. 166;

[39] Дубов И. В. Новые раскопки Тимеревского могильника // КСИА. 1976. Вып. 146. Рис. 2, *1, 4*; Кучинко М. М. Некоторые итоги исследования древнерусского городища у с. Городище Луцкого ра-на Волынской обл. // Тр. V МКАС. К.: Наук. думка, 1988. Т. 2. С. 91; Пелещишин М. А., Чайка Р. М. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині // Археологія. 1991. № 1. С. 138. Рис. 1;

[40] Рідуш Б. Т. Вказ. праця. С. 187;

[41] Археологія Української РСР. Т. 3. Рис. 91, *21*; Минжулин А. И. Технология зерни // СА. 1990. № 4. С. 231-240;

[42] ЧКМ. Фонди. – № 12604-II-865;

[43] Седова М. В. Украшения из меди и сплавов. С. 76;

[44] Войнаровський В. М. Вказ. праця. С. 37 Рис. 2А, *3*. Томенчук Б. П. Вказ. праця. С. 86;
[45] Рындина А. В. Технология производства новгородских ювелиров X XV вв // МИА. 1963. № 117 С. 240; Петрашенко В. А. Вказ. праця. Рис. 47, *2 5;*
[46] Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. С. 122;
[47] Кучинко М. М. Волинська земля. Рис. 37, *1*; Село Київської Русі (за матеріалами південно-руських земель). К.. Шлях, 2003. С. 129. Рис. 46, *3*; Корзухина Г. Ф. Русские клады IX XIII вв. Табл. XXVIII, *3*; Petehyrycz W., Ters'kyj S. Op. cit. Rys. 2, *16;*
[48] Томенчук Б. П. Вказ. праця. С. 86;
[49] Рындина А. В. Вказ. праця. С. 240;
[50] Седова М. В. Вказ. праця. С. 122. Шнорэ Э. Д. Асотское городище. Рига: Зинатне, 1961. Табл. VI, *42, 49, 56*; Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX XIV ст. К.: Наук. думка, 1990. Рис. 30, *1;*
[51] ЧКМ. Фонди. № 1811–II–5;
[52] Седова М. В. Вказ. праця. С. 255;
[53] Там само. С. 122;
[54] Седова М. В. Украшения из меди и сплавов. С. 77;
[55] Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. С. 132 137;
[56] Вовкодав С., Юрченко О. Нові знахідки в долині р. Бровари // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2003. Вип. 14. С. 63 69. Рис. 2, *4;*
[57] Никольская Т. Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX XIII вв. М.: Наука, 1981. Рис. 84, *12, 15*; Седова М. В. Вказ. праця. – С. 132; Розенфельдт Р. Л. Северный мыс городища Старая Рязань // Археология Рязанской земли. М.: Наука, 1974. С. 113; Zbierski A. Wczesno[redniowieczne materiaBy archeologiczne z Zermna nad Huczw. Rys. 23; Chilmon K. Kurhany wczesno[redniowieczne we wsi Czarna Wielka, pow. Siemiatycze // Informator Archeologiczny. 1970. S. 244 246;
[58] Якубовський В. Скарби Болохівської землі. Рис. 85, *13;*
[59] Седова М. В. Украшения из меди и сплавов. С. 78;
[60] ЧКМ № 7110–II–450;
[61] Архипова Є. І. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001 2002 рр.) // Археологія. 2006. № 1. С. 68. Рис. 7, *3;*
[62] Корзухина Г Ф. Вказ. праця. С. 133; Каргер М. К. Древний Киев. М. Л: Изд-во АН СССР, 1958. Т. 1. С. 391. Табл. VIII;
[63] Алексеев Л. В. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (кресты и иконки Белоруссии) // СА. 1974. № 3. С. 209. Рис. 1, *2*; Перегирич В. Значення Перемишля в утвердженні християнства на південно-західних рубежах Київської Русі в XI XIII ст. // Pocztki ssiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-slowanckie w [redniowieczu. Rzeszyw, 1996. S. 127 Rys. 2, *9*; Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X XIII вв. СПб.: Петербугское востоковедение, 2003. С. 101 102, 106 108. Табл. 66, *49, 60*; 67, *41;*
[64] ЧКМ Фонди. № 12285 II 1865;
[65] Мисько Ю. Християнські культові старожитності давньоруського періоду з території Північної Буковини // ПССІАЕ. 1999. Т. 2. С. 168;
[66] Николаева Т. В. Икона-складень 1412 года мастера Лукиана // СА. 1968. № 1. С. 93 95;
[67] Корзухина Г. Ф. О памятниках так называемого „корсунского дела" на Руси // Византайский временник. 1958. Т. XIV. С. 133;
[68] Алексеев Л. В. Вказ. праця. С. 209. Рис. 2, *8*; Архипова Є. І. Вказ. праця. С. 68. Рис. 7, *3*; Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії Києва // Археологія. 1989. № 3. С. 91. Рис. 4, *5;*
[69] ЧКМ № 12232-II-705; Николаева Т. В., Недошивина Н. Г Предметы христианского культа // Древняя Русь. Быт и культура. М.. Наука, 1997 С. 350. Табл. 104, *10*; Koperski A. Ko[ciyl Prsemyski w dobie wczesnego [redniowiecza // Dzieje podkarpacia. T. V. Pocztki chrze[ciaDstwa w MaBopolsce. Krosno: Mitel, 2001. S. 340. Rys. 8;
[70] Алексеев Л. В. Вказ. праця. С. 214. Табл. XXV, *12*, XXXIV, *9*; Зоценко В. Н. Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья. К., 1981. С. 113 124; Корзухина Г. Ф. Вказ. праця. С. 129. Табл. II, *2а, 2б;*
[71] Корзухина Г Ф., Пескова А. А. Вказ. праця. С. 110 111;
[72] Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. Вказ. праця. С. 88;
[73] Пивоваров С. В. Вказ. праця. Рис. 40, *2*; Ягодинська М. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля // Studia Archeologica. 1993. № 1. С. 1993. Рис. 3, *2;* Gilanski J. Wczesno[redniowieczny zespyB sakralny na grodzisku "Horodyszcze" w Trepczy koBo Sanoka // Dzieje podkarpacia. T. V. Pocztki chrze[ciaDstwa w MaBopolsce. Krosno: Mitel, 2001. S. 363. Rys. 10, a;
[74] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1955. Т. 1. С. 630;
[75] Тимощук Б. О. Північна Буковина земля слов'янська. С. 169; Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII XIII ст. Чернівці: Рута, 1998. С. 107 Фото 90; Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. С. 167;
[76] Лысенко П. Ф. Берестье. Минск: Наука и техника, 1985. С. 41; Равдина Т. В. Стеклянные браслеты Серенска // КСИА. 1978. Вып. 155. С. 76; Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. М.: Изд-во МГУ, 1972. С. 103 175;
[77] Пивоваров С. В. Літописний Онут // ПССІАЕ. 2000. Т. 2. С. 93;
[78] Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V IX ст. К.: Наук. думка, 1976. С. 96;
[79] Щапова Ю. Л. Украшения из стекла // Древняя Русь. Быт и культура. М.. Наука, 1997 С. 86;
[80] Томенчук Б. П. Ятвяги на Буковині. С. 217;
[81] Сагайдак М. А. Вказ. праця. С. 113. Рис. 20, *25*; Петрашенко В. А. Вказ. праця. С. 100 101; Козловський А. О. Вказ. праця. С. 74 75.

Е.М. Веремейчик, А.В. Шекун
(Чернигов)

К ВОПРОСУ О ЧЕРНИГОВСКОМ ОСТРОГЕ

В исторической литературе и многочисленных публикациях последних лет достаточно однозначно высказывается мысль о том, что древний Чернигов состоял из детинца, окольного града, предгородья и подола. Она же находит свое подтверждение в летописных источниках и планах Чернигова XVIII – XIX вв.

Однако, при ответе на вопрос, что такое острог, упомянутый в летописях под 1094 и 1152 годами, и где он находился, возникают разногласия.

Слово «Острогъ» переводится как ограда, частокол, palisady[1]. Исторические источники часто изображают остроги городов в виде недостроенных укреплений городских районов. Однако, встречаются описания острогов и в виде стационарных завершенных оборонительных сооружений, размещенных около города: «Бе же острог утвержен около града крепок тын дубов, а за тем два оплота, и межи ими вал ссыпан...»[2].

Впервые Черниговский острог упоминается под 1094 г. в связи с его неудачным штурмом половцами[3]. Второй раз – под 1152 г., когда был взят половцами, но, по сообщению летописи, Изъяслав Давыдович повелел до штурма всем людям покинуть острог и бежать в детинец[4]. Если предположить, что острог 1094 и 1152 годов располагался в одном и том же месте[5], то, судя по данным летописи, он находился за оборонительными сооружениями детинца, имел достаточно серьезные фортификационные сооружения и ограждал территорию, заселенную не позднее X – середины XI вв., и жизнь на этом участке должна была продолжаться как минимум до середины XII в.

В исторической литературе XVIII – XIX вв. вопрос об остроге вообще не затрагивался, планы города и крепости также не дают на него ответа. Слабая изученность культурного слоя древнего города не позволяла и в XX в. однозначно определить местонахождение острога.

Исследователи первой половины XX в., анализируя летописные известия, пытались отождествить острог с окольным градом и его отдельными частями. Первым ответить на вопрос, где располагался острог, попытался П.И. Смоличев. Он в 1928 г. посвятил обзору Черниговских древностей статью, в которой отождествил острог с частью окольного града [6]. Эта мысль была поддержана Б.А. Рыбаковым в монографии, посвященной древностям Чернигова: «древний острог XII в. шел примерно там, где был насыпан внешний вал Чернигова в XVII в.»[7] В.А. Богусевич тоже отождествлял с острогом окольный град[8].

Исследователи конца X в., учитывая результаты широкомасштабных археологических исследований на территории окольного града, приходят к выводу, что нет оснований отождествлять острог с окольным градом и пытаются разместить его в различных частях города. В.И. Мезенцев высказал мысль о том, что «острог» 1094 г., вероятно, отражал начальную стадию формирования третьего района верхнего города, а «острог» 1152 г. – «передгородье»[9]. По мнению В.П. Коваленко, острог 1094 г. представлял собой территорию, прилегавшую к окольному городу и огражденную с севера рвом, зафиксированным А.А. Карнабедом в районе пересечения улиц Коцюбинского и Пятницкой. В то же время, по его мнению, острог 1152 г. расположен несколько севернее предыдущего и ограничен оборонительными сооружениями в виде рва, зафиксированного на углу улиц Пятницкой и проспекта Победы[10]. Как свидетельствуют исследования последних лет, упомянутые неглубокие рвы имели локальное значение и, вероятно, ограждали богатые усадьбы XII – XIII вв.

Кроме упоминаний острога под 1094 и 1152 гг., имеются сведения об остроге второй половины XVII в., которые содержатся в «Росписных списках» Черниговской крепости 1682 и 1701 гг., выявленных и опубликованных С.А. Половниковой и В.А. Харламовым[11]. В них, кроме описания самой крепости и ее детинца – «малого верхнего острога», содержатся материалы об остроге, расположенном у подножия самой крепости. В «Росписном списке» 1682 г. отмечено: «Нижний острог стоячей, где живут старые осадные сидельцы. Ставлен острог в одно бревно, осиновыми бревнами... И тот острог весь ветх и во многих местех повалился»[12]. В остроге одни «проезжие» ворота названы Киевскими, а вторые – «те, что со стороны Стрижня»;

упомянуты две башни, калитка, а также калитка в городовой стене возле башни, которая вела в нижний острог. На карауле в остроге на двух башнях стояло по 5 человек, у «проезжих» ворот 4, у калитки – 6[13]. На территории острога находились почтовый и кружечный дворы, избы для караула и гонцов, сарай пятнадцати саженей, казенная кузница возле моста[14].

В «Росписном списке» 1701 г. «Острог соснового лесу, в нем двои ворота да калитка, по мере кругом ево 232 сажени, в вышину 2 сажен, без обламов»[15]. «В нижнем остроге: На кружечном дворе изба… Три избы воеводские крыты дранью. У Киевских ворот житница»[16]. Таким образом, острог 1701 года был сооружен из сосновых бревен, в то время, как в 1682 г. – из осиновых.

В Малороссийских приказах 1680 – 1681 гг. есть дело о постройке острога в Чернигове[17] Вероятно, нижний острог был перестроен в конце XVII в., после чего сведений о башнях нет. По-видимому, они были разобраны, так как нижний острог постепенно утратил свое стратегическое значение, о чем свидетельствуют сведения о нижнем остроге, приведенные в описи города Чернигова и крепости, составленных в 1706 г. для князя Дмитрия Голицына. «Нижний острог соснового лесу, где живут великого государя ратные люди ветх и во многих местех розвалился, в остроге двои ворота да калитка к воде»[18] Указана максимальная длина стены острога – 84 сажени, ширина – 51 сажень.

---

[1] Авторы выражают глубокую благодарность заведующей отделом Черниговского исторического музея им. В.В. Тарновского С.А. Половниковой за предоставленные неопубликованные материалы.

Как следует из «Росписных списков», нижний острог XVII в. по площади почти в 4 раза превышал верхний, из-за чего последний именовался малым. Нижний острог, вероятно, в то время окружал обводненный ров. Подтверждением этого предположения может служить упоминание о кузнице, которая стояла у моста на территории острога. Река Стрижень протекала возле острога с востока и юга в непосредственной близости от него. Вполне вероятно, что воды реки могли быть отведены в ров, который окружал острог. Необходимо отметить, что более поздних «Росписных списков» или иных материалов, содержащих сведения об остроге, как оборонительном сооружении, до сих пор не обнаружено.

На самом древнем из сохранившихся планов Чернигова – «Абрисе Черниговском» 1706 г. на месте острога расположены кварталы жилой застройки, обнесенные палисадом и названные Солдатской Слободой[19]. Она занимает площадь несколько большую, чем острог XVII в. Нижний острог не упомянут и в историческом и топографическом описаниях Чернигова А. Шафонского. Территория, расположенная под детинцем, названа им Московской Слободой, а та, что под горою тянется от Екатерининской церкви до Елецкого монастыря – Подолом или нижним городом[20]. Как следует из топографических материалов, застройка Солдатской Слободки и Подола слилась только в конце XVIII в.

На территории Солдатской Слободы до 80-х гг. XX в. значительные земляные работы, а также археологические исследования не проводились, что не позволяло ответить на вопрос: линии укреплений средневекового острога возводились на новом месте или создавались на старой основе.

Первые значительные земляные работы на этой территории были проведены в 1980 г., к сожалению, без согласования и участия органов охраны памятников археологии. Возле гавани, под здание речного порта был вырыт котлован, площадью свыше 500 кв. м и глубиной более 3 м. Грунт из котлована вывозился баржами вниз по течению р. Десны и выгружался на берег в нескольких пунктах за пределами городской черты, где ранее не фиксировался культурный слой.

При обследовании стенок котлована сотрудниками Черниговского исторического музея и Национального архитектурно-исторического заповедника было зафиксировано, что культурный слой залегал на глубину 1,5 3 м, в верхней части он содержал находки XVI -XX вв., в нижней – древнерусского времени. На месте выгрузки культурного слоя в течение многих лет после половодий собирался подъемный материал[21]. Собранное сотрудниками музея и заповедника – А.В. Шекуном и А.А. Карнабедом, попало в фонды этих организаций, найденное кладоискателями попало в частные коллекции и практически недоступно для исследователей.

В фондах Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского (далее ЧИМ) хранится значительная коллекция находок из разрушенного культурного слоя: сборы 1981 1984 гг. составляют коллекции индивидуальных находок № Арх. 82 -117, В. арх. 3 – (108 744)/8; сборы

1985 г. – Арх. 48 а (1 116)/40 (всего 789 индивидуальных находок). Керамический материал (В. арх. 3 (1 107)/8) насчитывает 107 единиц хранения. В фондах Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов Древний» (далее НАИЗ) хранятся коллекции № КП 551 (50 ед. хранения), № КП 1134 (122 ед. хранения). Из них 142 индивидуальные находки и 30 фрагментов керамики.

Отдельные находки, как правило, самые яркие и показательные из этой части древнего Чернигова, хранящиеся в музейных и частных собраниях, опубликованы в различных изданиях[22]. Но сама коллекция, в целом, не исследовалась. Разнообразие и количественный состав находок позволяет только приблизительно оценить насыщенность культурного слоя этой части городской территории.

Хотя наиболее многочисленную хронологическую группу представляют вещи X – XIII вв., вещевой материал позднего времени также представлен в достаточном количестве.

Среди находок, обнаруженных при обследовании культурного слоя, есть две византийские монеты. Одна из них – Романа II (919 921 гг. и позже) (№ Арх. 114), вторая также датируется X в. (№ Арх. 115).

Сфрагистический материал представлен 4 печатями и 1 пломбой дрогичинского типа. Печать, диаметром 20 – 22 мм (№ Арх. 117) на лицевой стороне которой изображена человеческая фигура в полный рост с длинным крестом в правой руке и с княжеской шапкой на голове, а на оборотной – поясное изображение св. Николая Мирликийского с благословляющей правой рукой и кодексом в левой руке, принадлежит Святославу Ярославичу, княжившему в Чернигове с 1054 по 1073 г.[23]

Три печати, хранящиеся в музее, атрибутированы как печати черниговских епископов[24] Печать (№ Арх. 84), диаметром 17 18 мм с изображением на лицевой стороне Иоанна Предтечи и многострочной русской надписью на обороте, по мнению В.П. Коваленко и А.А. Молчанова, принадлежит черниговскому епископу Иоанну, занимавшему кафедру в Чернигове в период княжения в городе Владимира Мономаха. Печать (№ Арх. 86), диаметром 22 -26 мм с изображением на лицевой стороне Богоматери «Знамение», а на обороте – св. Феоктиста, принадлежит черниговскому епископу Феоктисту (1113- 1123 гг.). Следующая печать (№ Арх. 87), диаметром 23 мм с изображением на лицевой стороне Богоматери «Знамение», а на обороте – фигуры святого в полный рост, принадлежит, по-видимому, одному из черниговских епископов первой половины XII в.

Еще одна печать из частной коллекции сильно потертая, диаметром 16-18 мм с пояснными изображениями на лицевой и оборотной сторонах святых, датируется, скорее всего, первой половиной XII в.[25]

Кроме булл, из этой части Чернигова происходят и свинцовые пломбы так называемого дрогичинского типа, время бытования которых приходится на XII – первую треть XIII вв. (учтено 6 экземпляров[26], в музейную коллекцию попала одна, диаметром 12 мм, на лицевой стороне – погрудное изображение бородатого святого, на оборотной – четырехконечный крест, № Арх. 85).

Церковная утварь представлена двумя фрагментами ручки от кадила-кацеи с рельефным изображением Христа Пантократора, с книгой в левой руке, правая сложена в жесте благословения (№ Арх. 116). Ручка, размерами 6,7 х 3,9 см и изготовленная из медного сплава, представляет собой пластинку с расширением в нижней части и круглым отверстием в верхней[27] Аналогичное изображение известно на ручках кацей из Изяславля, Галича и Херсонеса[28].

В коллекции учтены предметы личного благочестия, представленные крестами-тельниками, изготовленными из металла и камня.

Целый крестик, размерами 2,4 х 2,2 см с ушком 0,6 х 0,5 см, изготовленный из медного сплава, имеет утолщение на концах (№ Арх. 110). Часть креста из медного сплава (не сохранилась верхняя часть с ушком) (№ Арх. 108) имеет утолщенные профилированные концы и квадратное средокрестие. Аналогичные находки датируются XII – XIII вв.[29] Из свинца отлит крест со схематическим изображением распятия (№ Арх. 98). Верхняя его часть с ушком не сохранилась. Концы креста неровные.

Два креста-тельника вырезаны из пирофиллитового сланца (№ Арх. 97 и Арх. 111). Первый из них изготовлен из серого, зернистой структуры сланца, с белыми вкраплениями, с дугами в

средокрестии (2,3 х 1,8 х 0,4 см), второй – четырехконечный, изготовленный из коричневого, зернистой структуры сланца с вкраплениями черного и розового цветов (2,8 х 2,2 х 0,7 см). Производство обоих типов крестиков зафиксировано на поселениях Овручского кряжа[30].

Предметы личного благочестия представлены также крестами-энколпионами, хранящимися в частных коллекциях[31]. Среди них выделяется целый крест-реликварий (4,2 х 2,6 х 0,5 см) типа «Распятие (Христос перепоясанный) – Богоматерь Оранта с трехчастной короной». На лицевой створке – Богоматерь, на оборотной – Распятие; рельефы сильно стерты, обломаны верхняя петля лицевой створки и одна из верхних петель оборотной; поверхность обоих створок покрыта мелкими и частыми кавернами. Подобные энколпионы с нестандартным изображением (на лицевой створке – Богоматерь, на оборотной – Распятие) редко встречаются на Руси, происходят с нижнего Дуная и датируются X -XI вв.[32]

Все остальные энколпионы изготавливались на Руси и относятся к IV группе (черневые), по Г.Ф. Корзухиной и А.А. Песковой. Они представлены различными типами. К типу IV.4.6 – с заокругленными концами с изображением креста и букв в медальйонах, относится оборотная створка, отлитая из медного сплава, размерами 6,0 х 5,0 х 0,3 см, которая датируется первой половиной XIII в. От черни остались только следы[33].

Оборотная створка энколпиона очень плохой сохранности изготовленная из медного сплава, размером 3,5 х 2,5 х 0,3 см, принадлежит к типу IV.6.1 (прямоконечные, миниатюрные, с изображением на лицевой створке Распятия, на оборотной – Богоматери Оранты), датируется XII в.[34] Изображение Богоматери только угадывается.

Тип IV.6.3 представлен целым энколпионом, прямоконечным, миниатюрным, отлитым из медного сплава с оглавием. Металл коррозирован, частично сохранилась чернь. На обоих створках изображение 4– конечного креста. Размеры 2,3 х 1,8 х 0,3 см. Датируется XII – первой половиной XIII вв.[35]

Оставшиеся энколпионы не учтены в своде Г.Ф. Корзухиной и А.А. Песковой. В отчете А.В. Шекуна отмечены находки двух створок энколпионов, отлитых из медного сплава. Одна их них (оборотная, размерами 2,1 х 2 см) принадлежит к типу IV.6.4 (прямоконечные, миниатюрные с 4 выступами в средокрестии с изображением креста на обоих створках) и датируется XII – началом XIII вв. Инкрустация серебром сохранилась фрагментарно. Вторая – лицевая створка прямоконечного миниатюрного энколпиона с заостренными выступами на углах (тип IV.6.5 с изображением крестов на обоих створках), размерами 2,1 х 1,8 см. Изображение креста не сохранилось. К этому же типу относится фрагмент оборотной створки плохой сохранности (длина не сохранилась, ширина 1,6 см), хранящийся в частной коллекции. Подобные энколпионы датируются XII – первой половиной XIII вв.

В коллекциях учтены два креста-тельника, отлитые из медного сплава, которые датируются XVIII – XIX вв. (ЧИМ, В. арх. 3 740/8 и НАИЗ, КП 1134/17).

Необходимо отметить находку иконки из слоновой кости, с погрудным изображением Христа Эммануила, хранящуюся в частной коллекции. Иконка размерами 2,6 х 1,5 см, прямоугольная в нижней части, в верхней – с арочным завершеним. Коваленко В.П и Пуцко В.Г. датируют иконку последней четвертью XII в. и предполагают ее византийское происхождение[36].

Предметы вооружения представлены наконечниками копья, наконечниками стрел и алебардой (№ Арх. 91). Наконечник копья (№ Арх. 103) относится к типу III, по классификации А.Н. Кирпичникова[37] В отчете А.В. Шекуна учтен еще один наконечник копья III типа[38]. В коллекцию ЧИМ попало три наконечника стрел, хотя известно их намного больше. Наконечники стрел следующих типов по А.Ф. Медведеву: остролистный без упора (тип 61, № Арх. 88), двурогий срезень с упором (тип 60, № Арх. 89) и шиловидный квадратного сечения без упора (тип 93, № Арх. 102)[39]. Все перечисленные типы датируются широко – X- XIII вв. (тип 61) и X XIV вв. (типы 60 и 93).

Предметы снаряжения всадника и коня представлены фрагментами удил и половиной шпоры. Шпора принадлежит к типу IV, по А.Н. Кирпичникову[40], с полуциркульным изгибом дуг и шипом в виде четырехгранной пирамидки (№ Арх. 48а – 98/40). Шпора украшена точечной серебряной инкрустацией. Подобные находки датируются XII – первой половиной XIII вв.

Интерес вызывает подковообразная фибула, с утолщенными концами, овального сечения с иглой в виде прямого стержня, основание которого расковано в плоскую пластинку. Она отлита из медного сплава и орнаментирована прямыми линиями (№ Арх. 92). Подобную форму

фибул исследователи считают прибалтийской и их распространение зафиксировано в западных и северо-западных областях Восточной Европы. Большинство находок на территории Древней Руси датируется XI- XIII вв.[41]

Среди иных находок, следует отметить железное писало, длинной 11,5 см, с лопаточкой в виде остроребернного бокальчика (тип 6 по А.Ф. Медведеву, XII в.)[42] (№ Арх. 48а–53/40); булавку из медного сплава с шарообразной головкой, (№ Арх. 93), датирующуюся по Новгородским аналогиям XIV -XV вв.[43] Подобные булавки известны по этнографическим данным и называются «пус йеппи», появление их специалисты связывают с проникновением на Русь моды, принесенной монголо-татарами. Кроме этого в коллекции есть литая из медного сплава пряжка с овальной передней частью и трапециевидным приемником для ремня, разделенная осью для крепления язычка и орнаментированная насечками (№ Арх. 107). По Новгородским аналогиям подобные пряжки датируются второй четвертью XII -XIV вв.[44] В коллекциях учтены 4 экземпляра ременных бляшек и один наконечник ремня.

Украшения из металла представлены тремя перстнями, изготовленными из медного сплава. Один круглощитковый, со сплошным фигурным переходом от щитка к кольцу (№ Арх. 106), датируется XII- XIV вв.[45] Второй – изготовлен из обломка криноконечного пластинчатого браслета с растительным орнаментом (№ Арх. 105). Подобные находки зафиксированы в Новгороде, Суздале, Белозерье в слоях XII в.[46] Третий – рубчатый (№ Арх. 48а – 89/40). В коллекциях есть также несколько типов пуговиц.

Значительную часть представляют украшения из стекла – фрагменты браслетов, перстней и бусы. Они заслуживают отдельной публикации. Однако для характеристики коллекции в целом необходимо сделать общие замечания. Стеклянные браслеты – самая многочисленная категория находок из этой части культурного слоя древнего Чернигова. В коллекции ЧИМ учтено 419 фрагментов, в НАИЗ – 49. Они представлены, в основном, фрагментами черного цвета, но есть голубые, синие, фиолетовые, желтые, оливковые, и зеленые. По форме поперечного сечения – браслеты круглые, полукруглые, треугольные и плоские. Особо следует отметить три фрагмента от плоских широких синих браслетов, декорированных росписью желтого, зеленого и бордового цветов, по-видимому, византийского производства. Найдены также 6 фрагментов перстней (3 хранятся в ЧИМ, 3 – в НАИЗ).

В коллекции ЧИМ хранится 49 бус, в НАИЗ – 34. Среди них есть несколько экземпляров сердоликовых. Остальные изготовлены из стекла.

Предметы быта и хозяйственный инвентарь представлены изделиями из железа, кости и камня. Наиболее многочисленными среди них являются ножи. Учтено 54 целых и фрагментированных экземпляра. Кресала представлены двумя типами – овальными заостренными (2 экз.) и овальными (4 экз.). Первый тип бытовал в первой половине XII – первой половине XIV вв., второй – с середины XIII по начало XV вв.[47] Найдены ключи от навесных замков: тип А – 1 экз. (№ Арх. 48а–58/40), тип В – 1 экз. (№ Арх. 48а – 56/40) и от нутряных: тип 2 – 2 экз. (№ Арх. 48а – (54 55)/40) по Б.А. Колчину[48]. Необходимо отметить находки обувных подковок. Хозяйственный инвентарь представлен 9 рыболовными крючками, 2 фрагментами серпов и оковкой лопаты. В отчете А.В. Шекуна учтена еще одна оковка лопаты и часть топора[49]

Изделия из кости представлены рукоятками ножей, пуговицами, гребнями и многочисленными спилами из рога. По-видимому, в этой части города была косторезная мастерская. К сожалению, определить время функционирования ее не представляется возможным. Найдено 14 частей гребней: 4 от односторонних наборных, бытовавших в X- XI вв, остальные двусторонние, с частым и редким зубом, датирующиеся по новгородским аналогиям XI XII вв.[50] Среди последних учтен экземпляр наборного двустороннего гребня XII -XIII вв.

Изделия из камня представлены многочисленными оселками из песчаника, пирофиллитовыми пряслицами и отходами от их производства, а также грузилами. Пряслиц и их фрагментов в коллекции 23 экземпляра. Они по форме поперечного сечения делятся на биконические, боченковидные и шайбовидные. Особо следует отметить 4 фрагмента отходов производства от изготовления пирофиллитовых пряслиц (В. Арх. № 3 – (676 679)/8), вставку перстня из пирофиллита в виде трилистника (Арх. № 112) и поделку в виде головы зверя (В. Арх. № 3 – 675/8). Грузила (8 экз.) изготовлены из кусков пирофиллита, с просверленными отверстиями. На одном из них сохранилась часть поверхности, характерная для жерновов. Таким образом, для их изготовления использовали куски от сломанных больших изделий –

жерновов и, возможно, пирофиллитовых плит от гробниц. Кроме этого в коллекции есть и глиняные грузила.

Среди других находок следует обратить внимание на фрагменты оконниц (8 экз.) и кусочки смальты (10 экз).

Кроме вещевого материала в коллекции ЧИМ и НАИЗ попали и фрагменты керамики. Керамика представлена несколькими хронологическими группами: X в., XI в., XII – первая половина XIII вв. (Рис. 2), вторая половина XIII–XIV вв. – XVI–XVIII вв. (Рис. 3). Среди керамического материала зафиксированы и несколько фрагментов амфор, часть светильника, фрагменты донышек с просмоленной внутренней поверхностью и отверстиями, применявшиеся в смолокуренном производстве.

В 1982 г. к зданию речного вокзала прокладывались инженерные коммуникации, проходящие по территории бывшей Солдатской Слободы. Охранные работы по-прежнему не финансировались, а земляные и монтажные работы велись круглосуточно. Несмотря на эти сложности, представилась возможность провести стратиграфические наблюдения узловых участков траншей под коммуникации[51].

Наибольший интерес вызвала траншея под теплотрассу (ширина 2,5 м, глубина 2 -2,5 м), проложенная у подножия детинца от ул. Горького до Екатерининской церкви (Рис. 1. 1). От начала траншеи до конца улицы Подвальной в ее стенках культурный слой отсутствовал. Культурные напластования в южной стенке траншеи зафиксированы у дома № 19 по ул. Подвальной (ныне снесен) (Рис. 1. I). Они прослежены на участке протяженностью 37 м. Древнерусский слой мощностью 0,8 1,6 м начинался с глубины 1,3- 1,5 м от современной дневной поверхности. В начале зафиксированного культурного слоя, на участке протяженностью 2,2 м отмечено заполнение сгоревшей, углубленной в материк постройки XII XIII в. Через 10 м, на глубине 1,3 м, на участке протяженностью 2,4 м выявлены остатки наземной постройки XVI–XVII вв. Ближе к подножию вала мощность древнерусского слоя увеличивается до 1,6 м, а на расстоянии 21 м от начала древнерусских культурных напластований он выклинивается – начинается вал. У подножия вала зафиксированы заполнения двух построек, погибших в пожаре. Постройка, расположенная ближе к валу частично перекрывала находящуюся перед ней. В их заполнении встречены железоплавильные шлаки и керамика XI XII вв. (Р

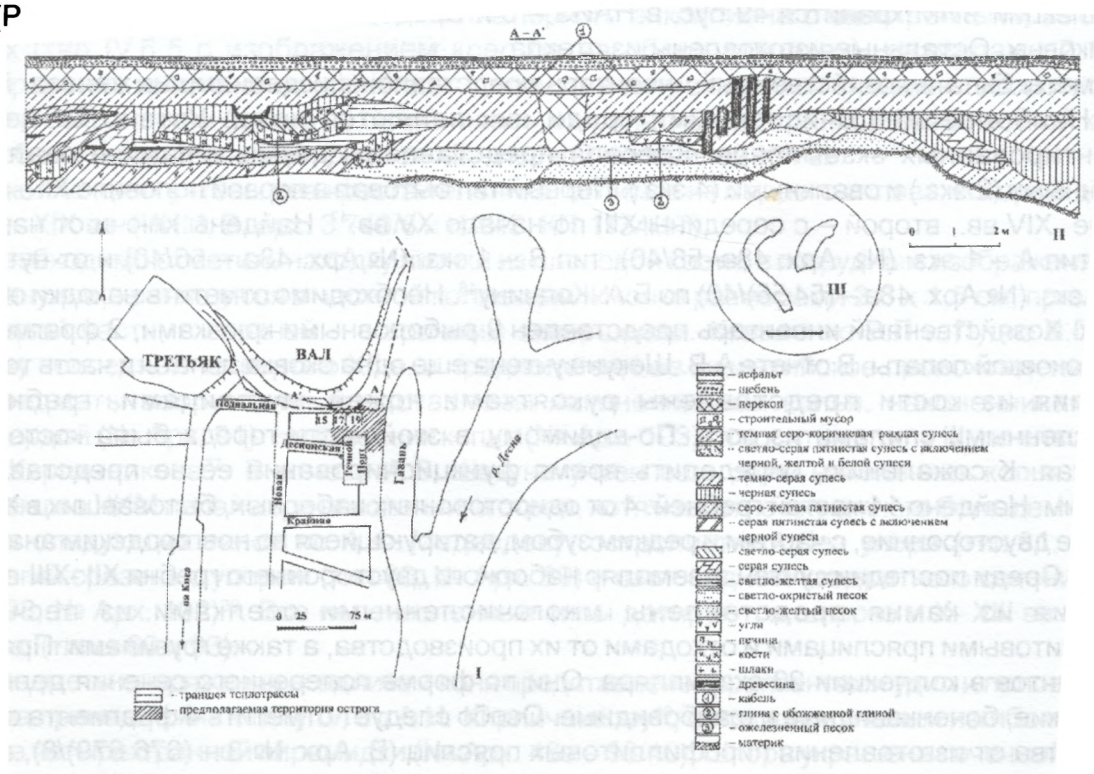

Рис. 1. Острог древнего Чернигова.
I. Схематический план расположения острога;
II. Разрез траншеи А – Аґ; *III. Керамика из клети X в.*

Траншея разрезала вал почти перпендикулярно его оси. Вал возведен на материке, в основании он сохранился на высоту до 1,5 м. Его стратиграфия характеризуется сменой слоев супеси, а в его подножии находился светло-желтый и светло-охристый песок. В насыпи вала находок не обнаружено. В заполнении вала зафиксирован поперечный разрез клети, длиной около 2,2 м, которая сохранилась на высоту 0,6 м. Она состояла из серой пятнистой супеси с включением черной супеси и угольков, а также тонкой прослойки глины с включениями печины, в которой выявлены обломки кружальной керамики X в. (Рис. 1. III). В заполнение клети было впущено 4 вертикальных столба (сохранившийся диаметр древесины 0,2 м, длина от 0,5 до 1,2 м), которые прорезали основание клети, пятый столб зафиксирован рядом с клетью. (Рис. 1. II). За валом находился ров, в сторону которого наблюдается падение слоев. Ширина рва прослежена на 3 м, глубина 1,4 м. На этих отметках склон рва и слои продолжают падение. Необходимо отметить, что падение слоев за границей вала наблюдается на участке около 10 м. В культурном слое на этих участках зафиксированы материалы XIX -XX вв., а также несколько поздних погребений в гробах.

В северной стенке траншеи также были зафиксированы впущенные в насыпь вала столбы диаметром 20 см. Однако они были смещены на 2 м в западном направлении по отношению к южной стенке траншеи.

Вдоль ул. Новой велись наблюдения по траншее водопровода. В ее стенках культурный слой отсутствовал – в верхних слоях зафиксированы речные наносы, под ними материк. В конце улицы траншея пересекала старое русло р. Стрижень, отмеченное на картах города XVIII в. Наблюдения велись и за аналогичной траншеей по ул. Крайней, расположенной параллельно ул. Подвальной. В ее заполнении – гумус, насыщенный древесной щепой, не содержащей археологического материала.

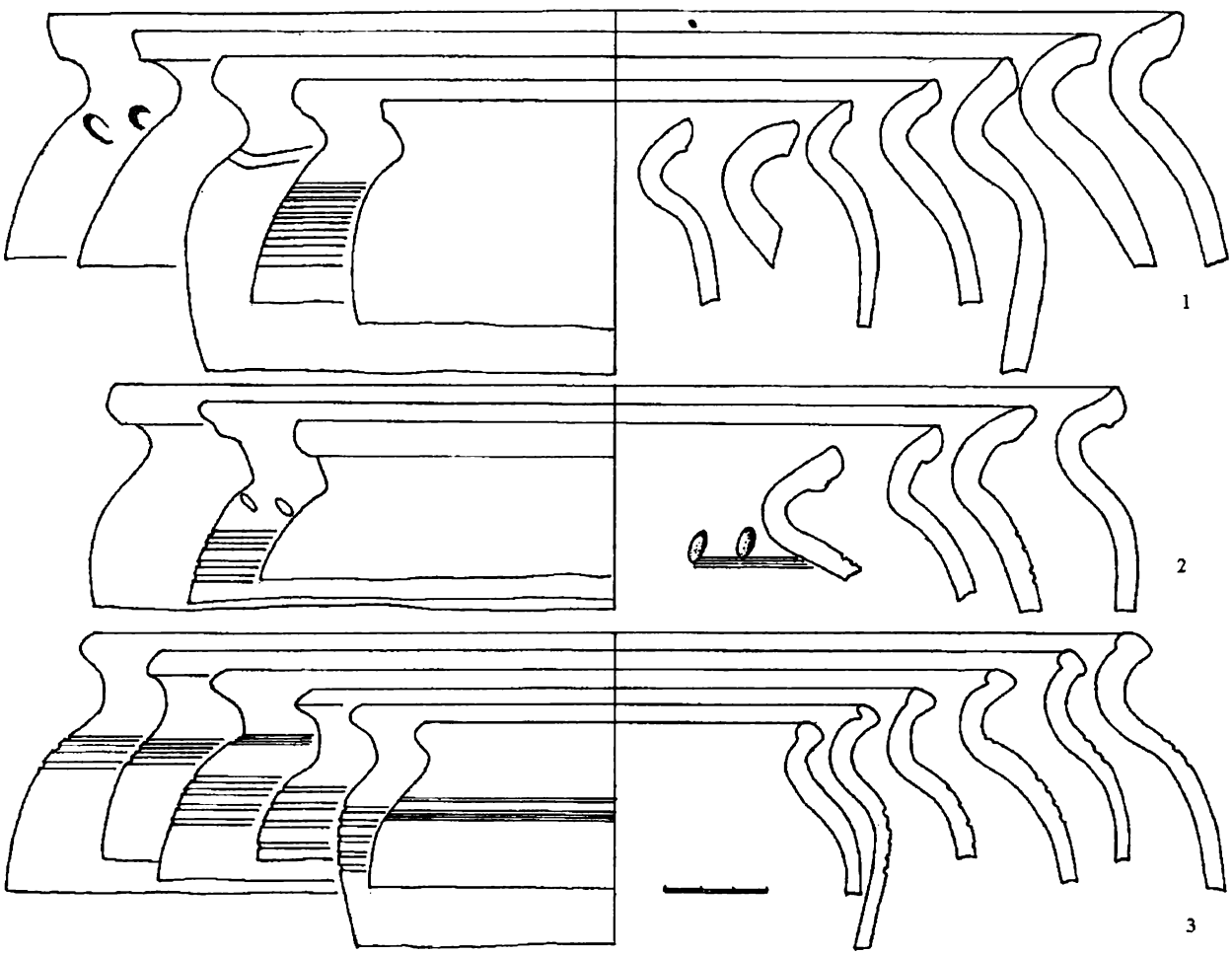

Рис. 2. Керамика из котлована под здание речного порта:
1 – керамика X в.; 2 – керамика XI в.;
3 – керамика XII – первой половины XIII вв.

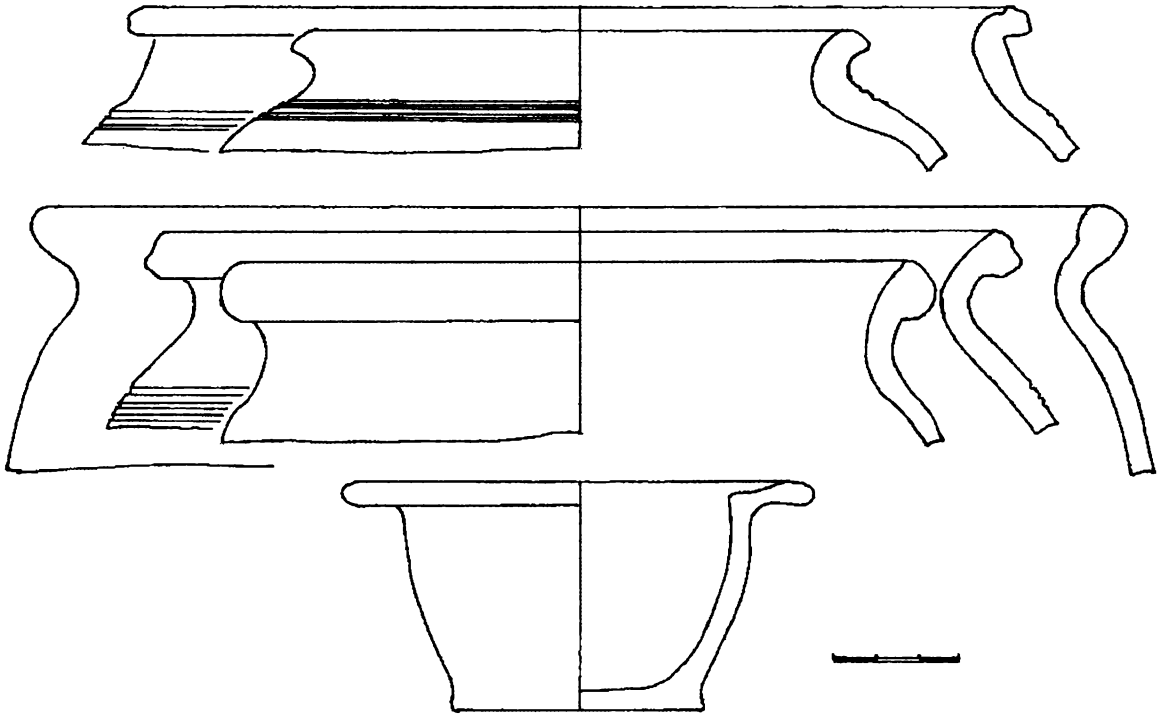

Рис. 3. Керамика второй половины XIII -XIV – XVI -XVIII вв. из котлована под здание речного порта.

Таким образом, как свидетельствуют материалы наших исследований и наблюдений за земляными работами, которые проводились в 1980 -1982 гг. у подножия детинца, эта территория из-за своего низменного расположения оказалась пригодной в древнерусское время для заселения только в границах, огражденных валом. Он выполнял роль, с одной стороны, фортификационного сооружения, с другой – дамбы в период весенних половодий.

Территория, заселенная в древнерусский период длинной осью примыкала к детинцу. Она частично была уничтожена после перекрытия р. Стрижень при сооружении гавани, позже периодически уничтожалась при укреплении ее берега. Кроме этого, как упоминалось выше, значительный участок уничтожен при строительстве здания речного вокзала. В настоящее время сохранилась только западная часть заселенной в древнерусское время территории. Таким образом, конфигурация оборонительных сооружений XVIII в., археологически прослеженная в виде вертикальных столбов, прорезавших древнерусский вал, отражает более древнюю планировку.

Результаты исследований нашли отражение в ряде публикаций, посвященных топографии древнего Чернигова. Возможно, они базируются на краткой характеристике работ, данной в «АО 1982 г.»[52]. В целом, суммарно их можно свести к двум точкам зрения: у подножия детинца в конце X в. возникает вторая линия укреплений вокруг детинца, служившая защитой части посада и гавани, расположенной в устье Стрижня[53] либо подола[54].

По нашему мнению, учитывая археологические и исторические материалы, имеются основания пересмотреть сложившиеся представления относительно места расположения летописного острога и его роли в оборонительной структуре города, а также времени его функционирования.

Как свидетельствуют материалы археологических исследований, проводимых на детинце в последние годы, уже в середине X в. его территория существенно расширилась в восточном направлении и вокруг нее были возведены оборонительные сооружения[55]. Для защиты детинца с юга и расположенной в устье р. Стрижень гавани, во второй половине X в. у его подножия возводится острог на площади около 3000 кв. м. Его стационарные оборонительные укрепления представляли собой вал каркасной конструкции и ров, вероятно, заполненный водой.

Сопоставляя летописные данные об остроге 1094 и 1152 гг. с археологическим комплексом, выявленным нами у подножия детинца, есть все основании для их отождествления. Время функционирования острога на основании археологического материала может быть определено в рамках второй половины X- XIV вв.; середины XVI - начала XVIII вв.

[1] Старославянский словарь (по рукописям X -XI веков) / Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – М.: Русский язык, 1994. – С. 421.
[2] ПСРЛ. – Т. XXV. – М. Л., 1949. – С. 116.
[3] ПСРЛ. – Т. I. – М., 1962. – Стб. 249.
[4] Там же. – Стб. 338; ПСРЛ. – Т. II. –М., 1962. – Стб. 456, 457
[5] Исследователи локализуют остроги 1094 и 1152 г. в разных местах города. Например: Мезенцев В.И. Древний Чернигов. Генезис и историческая топография города. // Автореф. дисс....канд. ист. наук. – К., 1981. – С. 19; Коваленко В.П. До вивчення чернігівського передгороддя // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 43 – 44.
[6] Смолічев П. Чернігів і його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 127
[7] Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – № 11. – М. Л., 1949. – С. 13.
[8] Богусевич В.А. Про топографію древнього Чернігова // Археологія. – Т. V. – К., 1951. – С. 122.
[9] Мезенцев В.И. – Указ. соч. – С. 19.
[10] Коваленко В.П. – Вказ. праця. – С. 44.
[11] Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 88 -95; Харламов В.О. Розписний список Чернігова 1701 р. // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 91 -92.
[12] Половникова С.О. – Вказ. праця. – С. 89.
[13] Там же. – С. 95.
[14] Там же. – С. 91.
[15] Харламов В.О. – Вказ. праця. – С. 91.
[16] Там же. – С. 92.
[17] Дело о постройке острога в Чернигове // Центральный архив древних актов. – Малороссийский приказ 1680 – 1681 г.– Ф. 229. – Оп. 4. – Стб. 158.– Л. 2 5, 41 42, 76, 78; Сведения для Голицына за 1606 г. // Центральный архив древних актов – Ф. 210. – Оп. 8. – Вязк. 37 – Д. 80. – Л. 1 5 с об.
[18] Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – С. 14, 32 -33; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – Табл. XX-XIII.
[19] Шафонський А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). – К., 1851. – С. 244.
[20] Шекун А.В. Охранные работы в районе Черниговского подола в 1982 -1987 гг. // НА ІА НАНУ. – 1987/198. – С. 20- 34.
[21] Коваленко В.П., Молчанов А.А. Древнерусские печати и пломбы из находок в Чернигове // Первая Гомельская областная научная конференция по историческому краеведению. – Гомель, 1989. – С. 99-101; Коваленко В.П., Пуцко В.Г. Византийская резная иконка из Чернигова // СА. – 1990. – № 1. – С. 267-269; Коваленко В.П., Молчанов А.А. Печати черниговских епископов XI-XII вв. // 1000 років Чернігівській Єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 55 58; Коваленко В.П., Молчанов А.А. Древнерусские сфрагистические памятники домонгольского времени из Чернигова // СА. – 1993. – № 4. – С. 208 215; Коваленко В.П., Пуцко В.Г. Фрагмент бронзової кацеї з Чернігова // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 83-86.
[22] Коваленко В.П., Молчанов А.А. Древнерусские сфрагистические памятники... – С. 210.
[23] Там же. – С. 212; Коваленко В.П., Молчанов А.А. Печати черниговских епископов... – С. 55 58.
[24] Коваленко В.П., Молчанов А.А. Древнерусские сфрагистические памятники... – С. 213.
[25] Там же. – С. 213-214; Коваленко В.П. Молчанов АА. Древнерусские печати и пломбы из находок в Чернигове... – С. 101.
[26] Коваленко В.П., Пуцко В.Г – Фрагмент бронзової кацеї з Чернігова – С. 83.
[27] Там само. – С. 84-85; Банк А.В., Залесская В.Н. Кацея XII века из Изяславля // У истоков русской культуры XII-XVII века. – СПб., 1995. – С. 81.
[28] Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997 – С. 349.
[29] Павленко С.В. Изготовление бусин, крестиков и образков из пирофиллитового сланца на специализированных поселениях средневековой Овручской волости // Славяно-Русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2006. – С. 147
[30] Веремейчик Е.М., Руденок В.Я. Древнерусские энколпионы из Чернигова // Символ в философии и религии: Тезисы докладов VI Крымской Международной конференции по религиоведению. – Севастополь, 2004. – С. 14.
[31] Пескова А.А. Памятники культового литья Балкано-Дунайской традиции в древнем Новгороде // У истоков русской государственности.–СПб., 2007 – С. 272, 279.
[32] Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X-XIII вв. – СПб., 2003. – С. 155.
[33] Там же. – С. 170.
[34] Там же. – С. 173.
[35] Коваленко В.П., Пуцко В.Г. Византийская резная иконка – С. 269.
[36] Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. Вып. 2. // САИ. – Вып. Е1 36. – М., 1966. – С. 12-13.
[37] Шекун А.В. Указ.соч. – Рис. 62. 1.
[38] Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // САИ. – Вып. Е1 36. – М., 1966. – С. 72-73, 84.
[39] Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // САИ. – Вып. Е1 36. – Л., 1973. – С. 66.

[40] Мальм В.А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. – Тр. ГИМ. – Вып. 43. – М., 1967 – С. 158; Сергеева З.М. О подковообразных фибулах с утолщенными концами на территории Древней Руси // КСИА. – 1977 – Вып. 50. – С. 34-35.

[41] Медведєв А.Ф. Древнерусские писала X-XV вв. // СА. – 1960. – № 2. – С. 76.

[42] Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X XV вв.). –.М., 1981. – С. 158; Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X-XIV вв.) // Материалы по археологии Новгорода. – М., 1990. – С. 74.

[43] Седова М.В. – Указ.соч. – С. 144.

[44] Лесман Ю.М. – Указ.соч. – С. 54.

[45] Седова М.В. – Указ.соч. – Рис. 42. 8; Сумина И.А. Металлические перстни из средневекового Белозерья // Археологический сборник. – Тр. ГИМ. – Вып. 111. – М., 1999. – С. 170-171.

[46] Колчин Б.А. Хронология Новгородских древностей // Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982. – С. 163.

[47] Там же. – С. 162.

[48] Шекун А.В. Указ.соч. – Рис. 66, рис. 75.

[49] Колчин Б.А. – Указ. соч. – С. 166.

[50] Шекун А.В. Указ.соч. – С. 20 – 23.

[51] Шекун А.В., Кузнецов Г.А. Работы в Чернигове // АО 1982. – М., 1984. – С. 343.

[52] Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С. 26; Бланкоф Ж. Чернігів – суперник Києва? (з приводу його міського розвитку) // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 12.

[53] Казаков А.Л. Чернігів IX-XIII ст. в контексті археологічних джерел // Сумська старовина. – 2006. – №№ XVIII-XIX. – С. 27-28.

[54] Казаков А., Черненко Е. Черниговский детинец IX-XIII вв. в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007 – С. 121.

Лудек Галушка
(Брно)

ВЕЛИГРАД ВЕЛИКОЙ МОРАВИИ - УКРЕПЛЕННАЯ АГЛОМЕРАЦИЯ И ЦЕНТР ВЛАСТИ СТАРЕ МЕСТО-УГЕРСКЕ ГРАДИШТЕ

Великая Моравия была первым государственным образованием, возникшим у западных славян. Ее основание относится к 833 г., когда князь моравов Моймир присоединил к своей территории княжество в Нитре. Постепенно Великая Моравия превращалась в важный центр власти, правители которого из династии Моймировцев главным образом во второй половине IX в. часто вмешивались в события, проходившие в то время во всей Средней Европе. Центральная территория Великой Моравии простиралась в восточной половине сегодняшней Чешской Республики, в Моравии. Там, прежде всего в бассейне реки такого же названия, тоже находились важнейшие великоморавские центры власти и городища (Рис. 1).

Одним из важнейших центров державы моравов была агломерация -центр власти Старе Место Угерске Градиште, известная ранее только как Старе Место[1] Она образовалась, занимая стратегически весьма выгодное место оба берега р. Моравы, рядом с ее слиянием с р. Ольшава. Вдоль берегов обеих упомянутых рек испокон веков проходили известные торговые пути. Собственно говоря, это были участки древнего Янтарного пути, который соединял область Балтийского моря на севере с областями около Средиземного моря на юге. Вместе с другими путями местного значения, проходившими на запад в среднюю Моравию и оттуда далее в Чехию, а также на восток, в сегодняшнюю Словакию, эти пути в месте агломерации образовывали имевший большое значение перекресток торговых путей путей[2]

С сегодняшней точки зрения агломерация простиралась на кадастрах городов Старе Место и Угерске Градиште. На правом, староместском берегу реки Моравы, население концентрировалось на двух ярко выраженных возвышенных террасах и на дюнах в пойме р. Морава. На правом, угерскоградиштском берегу, оно находилось на так называемом речном острове св. Георгия, а также на западных склонах восточной окраины Визовицких холмов (Рис. 2). Заселенная и большей частью тоже укрепленная площадь составляла приблизительно 250 га, ввиду чего староместско-угерскоградиштская агломерация Велиград относится к числу крупнейших по территории поселений времени Великой Моравии. В агломерации жило сильно дифференцированное общество, которое во время его самого большого расцвета, по приблизительным подсчетам, состояло из 3 000 4 000 человек. Во главе этого общества стояли члены княжеского слоя и выдающиеся клирики, а на противоположной стороне находились рабы и люди с общественной точки зрения зависимые. В большой степени здесь был представлен тоже слой специализированных ремесленников и, по всей вероятности, тоже торговцев.

В течение четырех столетий произошло специфическое развитие агломерации Старе Место-Угерске Градиште. Его начало относится ко второй половине VI первой половине VII вв., когда на восточной окраине северного староместского холмика поселились первые славяне. Другие моменты перелома в развитии агломерации имели место во второй половине VIII, а, может быть, даже только на рубеже VIII и IX вв., когда опять на северном староместском холмике возникло укрепленное поселение городище и, одновременно, на речном острове св. Георгия было основано поселение, которое, может быть, служило контрольной точкой при важной переправе через реку[3]. В то же время на возвышенности в Угерском Градиште-Садах был построен каменный христианский храм, один из древнейших не только в Моравии, но и на всей территории, находящейся севернее среднего течения р. Дунай[4].

Весьма интересное и еще более динамичное развитие продолжалось на территории староместско-угерскоградиштской агломерации Велиграда и в следующий период Великой Моравии. В течение этого периода произошло заселение существенной части территории на правом берегу р. Морава в месте Старого Места, расширилась заселенная площадь на речном острове св. Георгия, был достроен церковный ареал на садской возвышенности в юго-восточной части агломерации. Поэтому необходимо было построить новые участки т. н. внешнего укрепления в северо-западной и южной частях Старого Места, а также на восточной

окраине алгомерации в "Рыбарнах"[5]. Наоборот, исчезли укрепления древнего довеликоморавского городища на северном староместском холмике[6]. На некоторых местах, как, напр., в части „На Валах", находящейся как раз на северном староместском холмике, или на гравийной дюне „На Дедине" в пойме р. Морава, их функция и способ использования изменились. В месте „На Валах" остатки сооружений и фортификаций существовавшего некогда городища были закрыты могилами расширяющегося.некрополя при храме, а „На Дедине" простые жилища рыбаков сменили великолепные каменные сооружения дворец и костел-ротонда св. архангела Михаила[7].

Несмотря на то, что в процессе раскопок и исследований, которые длились более ста лет, было получено немалое количество знаний, тем не

менее необходимо констатировать, что наши знания о характере заселения отдельных мест староместско-угерскоградиштской агломерации, которая была центром власти Велиграда, недостаточны и, прежде всего, неравномерны. Вполне логично, что их состояние и уровень прямо пропорциональны величине археологически до сих пор изученных частей и мест находок, качеству их сохранения или, точнее, нарушению первоначальной обстановки находок современными вмешательствами и, наконец, тоже состоянию оценки результатов современных и, прежде всего, проведенных ранее археологических исследований. Но тем не менее, и на основании того, что знаем, можно нарисовать следующую картину староместско-угерскоградиштской агломерации Велиграда, картину того, какой она могла быть во время своего самого большого расцвета.

Самого большого значения староместско-угерскоградиштская агломерация достигла в течение второй половины IX и в начале X в. Она простиралась поперек всей пойменной части р. Морава, ширина которой в этом месте составляла 2,4-2,6 км (Рис. 2). На востоке ее окраина упиралась в западные склоны Лугачовицких холмов, а на западе - в холмистую местность предгорья Хршибы, а также в возвышенные террасы, образованные р. Морава. Очевидно, благоприятные гидрологические условия без уничтожающих разливов воды р. Морава позволяли на территории агломерации заселить подходящие места в пойме (части „На Заградках", „На Зерзавици"), в том числе возвышенные места на речном острове св. Георгия. Постоянно полностью заселенными были места на двух доминантных староместских холмиках, южном и северном, отделенных друг от друга Салашским потоком, а также места, которые простирались восточнее этих холмиков. Итак, основные археологические места находок на южном холмике находятся в частях „Шпиталки" и „На Шпиталках", а на северном холмике в частях „На Валах", „Над Галтыржи" и в части „Паделки" Восточнее них находятся поселения в частях „На Заградках", „На Костелику у Вита", „За Радници" и „На Дедине"[8]. В Угерском Градиште Садах в части „Шпиталки" местный христианский центр простирался на высоком, р. Олынавой обтекаемом холмике, который на востоке резко врезался в моравскую пойму[9] В самом городе Угерске Градиште поселения почти исключительно ограничены историческим центром города[10]

Центр всей староместско-угерскоградиштской агломерации Велиграда, по всей вероятности, находился в части „На Дедине", возле бокового рукава р. Морава, называемого Влака. Он состоял из репрезентативного каменного объекта типа дворца, каменного костела-ротонды св. Михаила и окрестного поселения со срубами. Правый берег Влаки был в этих местах еще укреплен валом, который мог служить не только укреплением, но и защитой от затопления (Рис. 3). При строительстве дворца применялся качественный известковый раствор, бывшие уже в употреблении римские кирпичи и, может быть, их „великоморавские" имитации. Длина дворца составляла минимально 18 м, ширина 10 м, а крыша была устроена из обожженных глиняных компонентов античного характера. Интерьер был оштукатурен, а ходили по нему по трем типологически по-разному выполненным, с применением строительного раствора, полам[11] Весьма вероятно, что во дворце жил вельможа, может быть, сам князь со своей семьей, причем нельзя исключить возможность, что по отношению к представителям моравов он служил тоже зданием парламента. Стоящая рядом ротонда св. Михаила представляет собой централь, в большинстве случаев, считающийся типом частного костела[12], который мог обслуживать именно жителей находившегося недалеко дворца[13] Именно в окрестностях этого ареала власти были найдены остатки поселения. В восточном направлении это поселение тянулось еще на расстояние приблизительно 600 м вплоть до района Рыбарны. Однако, о структуре этого поселения нам ничего более подробного не известно. Но кажется,

что в Рыбарнах существовала церковь неопределенного плана, из окрестностей которой происходят остатки нескольких могил[14]. По бывшему археологу Роберту Снашилу эта церковь была построена в половине IX в. и, по всей вероятности, была посвящена св. Клименту. Позднее, в XV в., именно к этой церкви относилось обозначение „capella Morauorum", капелла моравов, которое упоминается в письменных источниках того времени[15].

Северо-северо-восточнее ареала власти „На Дедине" поселение тянулось на расстояние приблизительно 900 м. На территории этого поселения в части „У Вита" находился ареал ремесленников, который сам еще подразделялся на три участка, а именно: ювелирный с десятью мастерскими, кузнечный с двумя объектами и гончарный с тремя мастерскими. Частью ареала был тоже объект больших размеров, в котором собирались ремесленники[16]. Наличие жилищ в рамках этого ареала установлено не было, так что ремесленники со своими семьями жили в других частях поселения. Это свидетельствует о высокой специализации мастерских, ход которых требовал сложной организации, начиная с приобретения основного сырья и кончая распределением готовых изделий[17] Напрашивается вопрос, кем же был человек, для которого готовые изделия, прежде всего золотые и серебряные украшения и технологически сложные кованые изделия, предназначались. Всего лишь 50 м восточнее части „У Вита", в части „За Костеликем" нами в течение 2005 2006 гг. изучалась самая окраина поселения времени Великой Моравии. Далее на восток, очевидно, простиралась уже лишь затопляемая пойма.

Другие остатки важного интенсивного заселения Старого Места происходят из части „За Заградой", которая находится южнее известного храма в части „На Валах" Оттуда известны доказательства производства, связанные прежде всего с кузнечным делом, а вместе с ними тоже жилища. Аналогичной была ситуация и в случае части „За Радници", где, однако, в 1981 г. был изучен и т.н. длинный производственный объект или производственный участок. Это был объект длиной в 20 м, который был разделен на какие-то производственные отделения, в которых находились рабочие места ювелира, металлурга, производителя керамики античных форм, кузнеца и, может быть, и стеклодела[18]. Часть „За Радници" находится приблизительно 120 м западнее района власти „На Дедине" Я это подчеркиваю потому, что кажется, как будто ареал власти „На Дедине" был окружен высокоспециализированными и, по всей вероятности, тоже хорошо организованными центрами производства. Это вполне логично, ведь кто другой мог в те времена располагать сырьем и, одновременно, приобретать изделия не только ювелиров, но и кузнецов, стеклоделов или металлургов, чем сам правитель или, может быть, еще высокопоставленный вельможа? В конце концов, в Микульчицах самый большой процент связанных с изготовлением украшений и драгоценностей находок находится именно на местном т.н. кремле, причем аналогичное было установлено тоже в районе Поганско под г. Бржецлав, на территории местной усадьбы вельможи[19]

Южные и юго-восточные части северного холмика Старого Места, главным образом часть „На Валах" с половины IX в. использовалась исключительно лишь для захоронения скончавшихся (Рис. 4). На площади величиной приблизительно 4 га там, в течение примерно ста лет, было похоронено даже до 3000 скончавшихся, так что известный некрополь „На Валах" можно считать крупнейшим полем погребения времени существования Великой Моравии[20] Существенная часть могил была сосредоточена вблизи местного однонефного храма с подковообразной апсидой вытянутой формы[21] Однако, немало могил, в том числе небольшая группа с несомненными вмешательствами против вампиризма (Рис. 5), находились еще на расстоянии 70 м восточнее храма[22]. Из этого явствует, что староместский некрополь „На Валах" был с половины IX в. центральным местом погребения если не для всей агломерации, то, по крайней мере, для ее староместской части, причем храм, который на нем стоял, играл роль основной святыни на поле погребения[23]. Западнее и севернее поля погребения „На Валах" опять находились поселения, местами с редкими одиночными могилами или небольшими группами могил. Только в находящейся на окраине части „Над Галтыржи" были обнаружены доказательства литья цветных металлов в виде остатков нескольких печей т. н. тигельного типа. Состояние этих сохранившихся остатков печей и сопутствующие находки позволили провести даже реконструкцию технологических процессов, которые в них применялись. При этом анализ слитков показал, что состав сырья, литье которого происходило в этих печах, почти такой же, как состав колокольной бронзы, так что нельзя исключить местное производство колоколов[24]. На самой окраине северного староместского холмика, в части

„Паделки", возле самой линии внешней полосы укреплений, были обнажены две каменные стены длиной 610 и 570 см и шириной 65 70 см, образующие почти равноплечий крест. Вилем Грубы интерпретировал эту находку как остатки ветряной мельницы и приравнивал ее к более поздним мельницам т. н. немецкого типа, которые с помощью рычага поворачивались против ветра[25]. Если бы это была правда, а нам очень трудно после истечения такого времени высказать ответственное мнение, то это была бы, по всей вероятности, сама древняя ветряная мельница, которую можно было бы отнести к концу существования Великой Моравии.

Во второй половине IX в. южный холмик Старого Места использовался, прежде всего, для селищных и производственных целей. В результате исследований на этом холмике в частях „На Шпиталках", „Писечнице", „Чтврте" и на так называемом месте находок Ф. Миклика, в части „Чертуй кут", были обнажены десятки объектов и могил времени раннего средневековья. Они подкрепили доказательствами железоделательное производство, кузнечное дело и литейное дело, все на основании печей и сопутствующих находок в виде отходов и полуфабрикатов[26]. Люди жили в землянках и в надземных жилищах с конструкцией типа срубов[27] В целом; объекты на южном холмике образуют; по Вилему Грубому; овал со стерильной; с точки зрения находок, серединой или, по Роберту Снашилу, подкову, устье которой ориентировано на запад[28] Роберт Снашил тоже полагает, что эта стерильная середина внутри подковообразного или овального поселения могла использоваться в качестве рынка. Это нельзя с уверенностью подтвердить или же отвергнуть. Гипотетически существование этого рынка могла бы подтверждать найденная там бронзовая византийская монета императора Льва VI, который правил в 886 911 гг.[29] Наряду с возможностью, что на южном холмике Старого Места находился рынок, я думаю, что места без находок, которые изнутри примыкают к внешней полосе укреплений, могли служить убежищем для окрестного сельского населения, которое в Велиграде пряталось во время вражеских нападений.

На самой юго-западной окраине южного холма, в части „Шпиталки", стояло важное сооружение храм византийского типа с пристроенным нартексом[30]. Вблизи находился еще баптистерий, то есть крещальня. Могилы, обнаруженные в интерьере храма и нартекса, а также в ненарушенных окрестностях обоих объектов, нередко содержали золотые и серебряные украшения велиградского типа. Именно отсюда происходит тоже известный серебряный жетончик -мишень с изображением всадника с соколом, т. н. сокольник[31] Ареал храма был, по всей вероятности, обнесен палисадом, служившим оградой. Это все свидетельствует о том, что храм из староместской части «Шпиталки" использовался очень состоятельными моравами, которые относились к сливкам общества не только в рамках населения староместско-угерскоградиштской агломерации, но и всей Великой Моравии[32].

Что касается правобережной, староместской части агломерации, необходимо еще коснуться заселения песчаной дюны в части „На Заградках", которая находится за самой северо-восточной границей застроенной территории Старого Места. К сожалению, местное поселение было уже раньше большей частью уничтожено пахотой и мелиорацией, так что, на основании нескольких изученных ям, можно только констатировать, что в IX в. оно действительно существовало[33], а прекратило свое существование приблизительно в конце XI в.[34].

Фортификацией агломерации в области Старого Места служила полоса внешних укреплений длиной более 2 км[35]. На юге эта полоса примыкала в правому берегу р. Морава (Рис. 6), далее проходила через южный холмик и продолжалась на северо-восток, пересекала поток Салашка и простиралась на северный холмик, откуда тянулась в места на северной окраине Старого Места, где склон холмика постепенно переходил в подтопленную пойму реки Морава. Дальнейшее продолжение укреплений доказательствами пока не подкреплено. При этом, открытым остается вопрос, будут ли они, ввиду местных интенсивных сельскохозяйственных работ, вообще когда-нибудь найдены, и была ли во время Великой Моравии какая-то форма фортификации в этих местах вообще нужна и, следовательно, существовала ли. На восточной окраине всей агломерации, в части „Рыбарны", фортификацию длиной приблизительно 300 м представляла собой могучая оборонительная стена шириной почти 10 м, комбинированной деревянно-глиняной конструкции с торцевой каменной стеной[36]. И, наконец, третья линия укреплений тянулась при правом берегу р. Влаки, на южной окраине Старого Места. Она имела форму вала, на гребне которого был, очевидно, установлен простой частокол.

Если теперь сравнить первоначальные заключения Вилема Грубого, касающиеся характера заселения Старого Места во время перед гибелью великоморавского государства, с

результатами новых исследований, то можно сказать, что они в некоторой степени отличаются друг от друга. Прежде всего уже нельзя работать с разработанной ним системой отделенных друг от друга „Поселков"[37], что, собственно, установил и он, так как в своих последних работах он о „Поселках" уже не писал. Наоборот, в них он первым приводит название „агломерация Старе Место, Рыбарны, остров св. Георгия и Садская возвышенность"[38]. Я подчеркиваю это именно потому, что ссылки на отдельные „Поселки" в рамках великоморавского Старого Места нередко появляются и в только недавно изданных публикациях. Второе отличие связано с гораздо большей долей ремесленного производства и, наоборот, малой долей земледельческого производства, что было установлено в результате исследований, проведенных в течение последних 30 лет. Старе Место просто не было земледельчески ориентированным крупным поселением с признаками ремесленного производства, а раннесредневековым „городом" в котором явно доминировало временами высокоорганизованное и специализированное ремесленное производство. В то же время, это был город, в котором жило весьма дифференцированное общество во главе с представителями высшей великоморавской знати, князями.

О структуре заселения острова св. Георгия в местах сегодняшнего исторического центра Угерского Градиште в период второй половины IX в. мы еще знаем не слишком много. Были встречены, прежде всего, селищные ямы, которые с трудом поддаются интерпретации, а также напластования, в которых местами обнаружены доказательства ремесленного производства[39]. Они связаны, прежде всего, с переработкой костей и рогов и, может быть, тоже железа. Существование литейного дела проблематично, так как о нем говорят, прежде всего, в связи с изготовлением в VIII в. шпор с крючками из бронзы. Большее значение относительно острова св. Георгия имеют обломки связующих и штукатурных растворов, которые свидетельствуют о наличии здесь каменных объектов с кладкой на растворе, датированных, главным образом, периодом гибели Великой Моравии. В единичных случаях были найдены тоже остатки кладки, однако, без возможности определить весь план возможной постройки. По Роберту Снашилу на острове св. Георгия находилось даже семь таких построек[40], но я думаю, что можно предполагать лишь четыре. Одной постройкой могла быть церковь или часовня на сегодняшней площади Масарика[41], а второй юго-восточнее от нее, на улице Градебни, часть никогда не достроенной церкви. Обе конца великоморавского периода[42]. На северо-западной окраине острова, в настоящее время у улицы Отакара, стояла башнеобразная постройка, построенная, по всей вероятности, на каменном основании, которая в данном месте должна была охранять переход мост через реку Мораву, который служил соединением со староместской частью агломерации[43]. По наличию остатков каменной архитектуры и по некоторым другим находкам можно судить, что и остров св. Георгия был во время великоморавского периода домом членов общественной знати, а не только ремесленников и простого населения агломерации. Укрепление острова, уже описанное в некоторых работах, пока с уверенностью не подкреплено находками. Поэтому говорить о поселении на острове св. Георгия как об островном городище[44] или даже как о довеликоморавском и великоморавском кремле[45], является, учитывая состояние полевых исследований в настоящее время, по крайней мере, преждевременным[46].

Группа построек на возвышенности в Угерском Градиште-Садах во второй половине IX в. уже на первый взгляд напоминает важный христианский центр с некоторыми чертами монастыря[47] Центр садского ареала представляет собой группу каменных церковных построек с кладкой на растворе (Рис. 7). В первую очередь, это храм в виде вписанного креста с могучей четырехгранной башней с шатровой крышей, далее его западная пристройка нартекс, северные пристройки, служившие часовней-гробницей с одной камерой для гроба и, наконец, недалеко стоящая ротондообразная постройка баптистерий. Около этих построек и в их интерьерах было постепенно похоронено более 80 человек, занимавших видное место в обществе. Самый видный из них, мужчина, который опочивал в деревянном гробу с оковкой, был похоронен в обшитой досками и раствором и выложенной, камнями гробнице в часовне на северной стороне храма. Гипотетически этим похороненным мог быть даже сам князь Святоплук (правил с 870 г. и скончался 894 г.). Еще далее на север от центрального храма находилось поселение со срубами. Наоборот, южнее храма стояло деревянное здание зального типа длиной 36 м и шириной 8 м, с пристройкой. Все части садского христианского центра были соединены узкими тротуарами повышенной прочности. Так же, как Вилем Грубы, я и

некоторые другие коллеги полагаем, что церковный ареал в Угерском Градиште-Садах был, по всей вероятности, резиденцией архиепископа святой церкви моравской Мефодия, и что этот святой там был вначале тоже похоронен[48]. После изгнания учеников Мефодия из Моравии садский ареал был, очевидно, на короткое время оставлен, однако уже в 900 г., по всей вероятности, произошло его новое заселение. Я полагаю, что его пользователем в то время мог быть один из вновь посвященных в сан церковных представителей, скорее всего, сам архиепископ[49]. Последний, а может быть тоже его преемник, по моему мнению, совершал в садском храме богослужения еще в течение первой половины X в., то есть во время, когда структуры власти моравского государства уже некоторое время не существовали[50].

Агломерация Старе Место Угерске Градиште располагалась не в безлюдной местности. Наоборот, она была частью довольно густо заселенной территории, осью которой была плодородная пойма реки Морава. Однако, в месте агломерации ее ширина составляла всего лишь 2- 3 км. Приблизительно в 10 -12 км западнее агломерации Старе Место Угерске Градиште в меридиональном направлении тянулись хребты Хршибов, а восточнее простиралась холмистая местность Визовицких холмов, которая на расстоянии приблизительно 22 -25 км переходила в пограничные горы Белые Карпаты. Севернее агломерации, на расстоянии 10 км, находилось узкое Напаедельское ущелье, шириной всего лишь около 0,5 км. Наоборот, южнее агломерации никакой естественной границы не было. Ограниченная таким образом территория, длина которой с запада на восток составляла приблизительно 40 км, а с севера на юг приблизительно 25 30 км, являлась областью интересов всей староместско-угерскоградиштской агломерации Старого Места-Угерского Градиште, которая образовалась, по всей вероятности, еще до возникновения Великой Моравии. Однако влияние, политика и связи этой агломерации - Велиграда охватывали, несомненно, не только эту область. В западном направлении они, несомненно, не ограничивались Хршибами, на востоке они, скорее всего, доходили в область Поважья, а на севере - в район Пршерова. На юге эти влияния сталкивались с влиянием другого важного центра Великой Моравии городища Валы под Микульчицами[51].

Частью сферы влияния Старого Места Угерского Градиште были непосредственно связанные с агломерацией окрестности. В прошлом в связи с этими окрестностями говорили о территории в виде круга диаметром 10 км, с центром в Старом Месте, в рамках которого в IX в. существовало 67 поселений и почти 40 полей погребения[52]. Подобные показатели численности на столь малой площади не встречаются ни у одного из других великоморавских городищ. Однако, я лично полагаю, что непосредственно связанные с агломерацией Старе Место Угерске Градиште окрестности не представляли собой круг, а скорее всего какой-то воображаемый треугольник со слегка выпуклыми сторонами, который лучше отражает характер ландшафта в окрестности агломерации[53]. Одна сторона этого треугольника, западная, проходила по склонам Хршибов, приблизительно по линии Оржехов Стршибрнице Бухловице Велеград Напаедла. Вторая, южная сторона, проходила, очевидно, где-то между Бзенцем, Веселим над Моравой, точнее Стражницей и Глуком, и тянулась, очевидно, вплоть до Угерского Брода. Третья, северная северо-восточная сторона воображаемого треугольника этих окрестностей, соединяла район Угерского Брода с Напаедельским ущельем. Если взять крайние точки этого воображаемого треугольника и вычислить его площадь, то в результате получим 330. Это число представляет собой вероятную площадь непосредственных окрестностей, связанных со староместско-угерскоградиштской агломерацией, в квадратных километрах. Интересно, что площадь тех же окрестностей в виде предполагаемого ранее круга диаметром 10 км была бы лишь не намного меньше.

Гибель Великой Моравии в первом десятилетии X в. существенным образом на местах находок староместско-угерскоградиштской агломерации - Велиграда не отразилась. В археологическом материале не установлены насильственные вмешательства относительно скелетов, не зафиксированы могилы с большим количеством скелетов, нет сожженных слоев после завоевания городищ. Ничего, что можно было бы отнести к братоубийственной борьбе между Моймиром II и Сватополком II за наследство после их отца Сватоплука I, ни к сражениям между моравами и венграми, во время которых Великая Моравия как центр власти прекратила свое существование.

Поэтому я полагаю, что за крепостные стены староместско-угерскоградиштской агломерации никакая борьба где-то в начале X в. не велась[54]. По моему мнению, это решающее

Kouшil. – Z. Ммшнnskэ (ed.): Velkб Morava mezi Vэchodem a Zбpadem. Brno 2001, 123-137; L. Galuљka: Starй Ммsto. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 29. Berlin 2005, 525-530.

[2] V. Hrubэ: Starй Ммsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965, 28, 30-31; R. Snбљil: Prщbмh cesty mezi Uherskэm Hradiљtмm-Sady a Starэm Ммstem v dobм hradiљtnh, Slovбcko XVI-XVII, 1974-1975, 13-18; A. a M. Jщzovi: Uherskй Hradiљtм. Monografie o stavebnнm a umмleckйm vэvoji mмsta. Uherskй Hradiљtм 2003, 9-12 и другие.

[3] L. Galuљka: Na dбvnй jantarovй stezce – Slovanй. In: Uherskй Hradiљtм – krбlovskй mмsto na шece Moravм. Uherskй Hradiљtм 2007, 42-43.

[4] L. Galuљka: Uherskй Hradiљtм – Sady. Kшesќanskй centrum Шnљe Velkomoravskй. Brno 1996; L. Galuљka: Christianity in Great Moravia and Its Centre in Uherskй Hradiљtм -Sady, Byzantinoslavica LIX (1998), 161-180.

[5] Galuљka L. Die grossmdhrische Siedlungsagglomeration Starй Ммsto - Uherskй Hradiљtм und ihre Befestigungen. In: J. Henning – A. T. Ruttkay (Hrsg): Frьhmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn 1998, 341-348.

[6] L. Galuљka: K problematice pшedvelkomoravskйho opevnмnн Starйho Ммsta. In: Z pravмku do stшedovмku. Brno 1997, 73-83.

[7] V. Hrubэ: Kostel sv. Michala ve Starйm Ммstм. Иasopis Moravskйho mus. 52. Brno 1967, 47-74; L. Galuљka: Pшedbмhnй hodnocenн vэzkumu profbnnн kamennй architektury ve Starйm Ммstм „Na Dмdinм" In: Staroммstskб vэroин. Brno 1990, 121-132.

[8] – A. Zelnitius: Starй Ммsto, archeologickэ vэzkum „Na љpitблkбch" od roku 1925 do konce r. 1936. Uherskй Hradiљtм 1943; V. Hrubэ: Starй Ммsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965; L. Galuљka: Staroммstsko-uherskohradiљќskб aglomerace – vэvoj oshdlenн..., 123-137.

[9] L. Galuљka: Uherskй Hradiљtм – Sady. Kшesќanskй centrum ШnљeVelkomoravskй. Brno 1996.

[10] R. Snбљil – R. Prochбzka: Pшnspмvek k poznбnн velkomoravskйho stшediska severnн иbsti Dolnomoravskйho ъvalu, Slovбcko XXIII, 1981, 9-58; R. Snбљil – J. Novotnэ: Vэzkumy v Uherskйm Hradiљti v roce 1983, Pшehl. vэzk. 1983, 71-74; – D. Frolнkovб-Kaliszovб: Vэsledky archeologickйho vэzkumu v Uherskйm Hradiљti v letech 1987 – 1988, Slovбcko XXXI, 1989, 115-125; – R. Prochбzka – P. Havlниek: Die slawische Besiedlung von Uherskй Hradiљtм und ihr natьrliches Milieu. In: И. Stata – L. Polбиek (Hrsg): Frьhmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjdhrige Grabungen und ihre Auswertung. Brno 1996, 200-212.

[11] L. Galuљka: Pшedbмhnй hodnocenн vэzkumu profbnnн kamennй architektury... 121-132.

[12] V. Hrubэ: Kostel sv. Michala ve Starйm Ммstм. Иasopis Moravskйho mus. 52. Brno 1967, 47-74.

[13] L. Galuљka – L. Polбиek: Cнrkevnн architektura v centrблnн oblasti velkomoravskйho stбtu. In: P. Sommer (ed.): Иeskй zemм v ranйm stшedovмku. Praha 2006, 104-108.

[14] R. Snбљil – T. Kruќa – M. Stloukal: Vэzkum v Uherskйm Hradiљti-Rybбrnбch v roce 1986, иbst I – materiбly. Slovбcko XXXV, 1993, 115-147

[15] R. Snбљil: „Capella Morauorum" a Templum Sub Titulo s. Clementis" Slovбcko XLII, 2000, 179-187

[16] L. Galuљka: Vэrobnн areбl velkomoravskэch klenotnнkщ ze Starйho Ммsta – Uherskйho Hradiљtм, Pam. Arch. 80, 1989, 405-454; L. Galuљka: Dvм velkomoravskй kovбrny s depoty ze Starйho Ммsta. Иasopis Moravskйho mus. 77 Brno 1992, 123-161.

[17] L. Galuљka: Slovanй. Doteky pшedkщ. O ћivotм na Moravм 6.-10. stoletн. Brno 2004, 102-103.

[18] L. Galuљka:Velkomoravskй шemeslo a zpracovбnн kovu ve Starйm Ммstм. Nepublikovanб diplomovб prбce uloћenб na katedшe archeologie Filozofickй fakulty Univerzity Komenskйho. Bratislava, 1983, 123-136.

[19] Z. Klanica: Prбce klenotnнkщ na slovanskэch hradiљtнch, Studie AЪ ИSAV v Brnм II/6. Praha, 1974, 24, 55, abb. 27; B. Dostбl: Bшeclav – Pohansko IV. Velkomoravskэ velmoћskэ dvorec. Brno, 1975, 56-57; B. Dostбl: Slovanskй шemeslo na jiћnн Moravм do roиbtku 10. stoletн. In: Mikulovskб sympozia XIII, 13-26. Praha, 1984, 23.

[20] V. Hrubэ: Starй Ммsto. Velkomoravskй pohшebiљtм „Na valбch" Praha 1955; L. Galuљka: Archdologische Untersuchungen in Starй Ммsto bei Uh. Hradiљtм in den Jahren 1990-1991 (Bez. Uherskй Hradiљtм), Pшehled vэzkumщ za r. 1991, 1993, 71-73, Taf. 13; L. Galuљka Deset let archeologickэch vэzkumщ Moravskйho zemskйho muzea v oblasti Starйho Ммsta (1992-2001). Pшehled vэzkumщ 43 (2001), 2002, 56-61.

[21] V. Hrubэ: Zбklady kostela na staroslovanskйm pohшebiљti ve Starйm Ммstм „Na valбch" Pam. Arch. 46. Praha 1955, 265-306.

[22] L. Galuљka: Velkomoravskй hroby revenantщ ze Starйho Ммsta. In: G. Fusek (red.): Zbornнk na poиesќ Dariny Bialekovej. Nitra 2004, 81-90.

[23] L. Galuљka – L. Polбиek: Cнrkevnн architektura v centrблnн oblasti..., 99-101.

[24] V. Hrubэ: Starй Ммsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965, 323-336.

[25] V. Hrubэ: Starй Ммsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965, 170-174.

[26] R. Snбљil: Oshdlenн ъzemн mмsta v pravмku a иasnй dobм dmjinnй. In: Uherskй Hradiљtм. Dmjiny mмsta. Brno 1981, 67-69.

[27] V. Hrubэ: Starй Ммsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965, 52-71.

[28] V. Hrubэ: Starй Ммsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965, 68; R. Snбљil: Oshdlenн ъzemн mмsta v pravмku a иasnй..., 67

[29] V. Hrubэ: Starй Ммsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965, 347

[30] T. Љtefanoviиovб: Architektъra Veskej Moravy v eurypskom kontexte. In: L. Galuљka – P. Kouшil. – Z. Ммшнnskэ (ed.): Velkб Morava mezi Vэchodem a Zбpadem. Brno 2001, 402.

[31] J. Poulнk: Nбlez kostela z doby шnље Velkomoravskй v trati „Љpitблky" ve Starйm Ммstм. Pam. Arch. 46. Praha 1955, 307-351.

[32] L. Galuљka – L. Polбиek: Cнrkevnн architektura v centrблnн oblasti... 101-104.

[33] V. Hrubэ: Starй Ммsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965, 91-92.

[34] L. Galuљka: Starй Ммsto-Veligrad v obdobн mezi zбnikem Velkй Moravy a zaloћenнm Uherskйho Hradiљtм-Novйho Velehradu (10.-polovina 13. stoletн). In: L. Galuљka – P. Kouшil – J. Mitбиek; Vэchodnн Morava v 10. – 14. stoletн. Brno, в печати.

[35] V. Hrubэ: Starй Mмsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965, 215-225; L. Galuľka: Die grossmдhrische Siedlungsagglomeration Starй Mмsto-Uherskй Hradiľtм und ihre Befestigungen. In: J. Henning – A. T. Ruttkay (Hrsg):Frьhmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn 1998, 341-348.

[36] L. Galuľka: Velkomoravskб hradba v Uherskйm Hradiľti – Rybбrnбch, Arch. Rozhl. LVIII-2006, 486-510.

[37] V. Hrubэ: Starй Mмsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965.

[38] V. Hrubэ: Nejstarљn dmjiny stшednпho Pomoravn. In: Uherskohradiľќsko. Brno 1982, 136, 140 142, 144, 145.

[39] R. Snбљil: Specializovanб шemesla z ostrovnпho hradiska v Uherskйm Hradiľti a jejich pшnnos pro dalљn poznбnн spoleиenskй diferenciace 8. – 9. stoletн. In: XIII. Mikulovskй sympozium 1983. Praha 1984, 152-161.

[40] R. Snбљil: Pokus o novэ vэklad vzniku, vэvoje a funkce velkomoravskй... 150-151.

[41] V. Hrubэ: Starй Mмsto. Velkomoravskэ Velehrad. Praha 1965, 206-207

[42] R. Prochбzka – P. Havlниek: Die slawische Besiedlung von..., 210.

[43] D. Frolнkovб-Kaliszovб: Vэzkum na Otakarovм ulici v Uherskйm Hradiľti – nмkterй otбzky vэvoje velkomoravskйho hradiska. L. Galuľka – P. Kouшil. – Z. Mмшnnskэ (ed.): Velkб Morava mezi Vэchodem a Zбpadem. Brno 2001, 115-116.

[44]D. Frolнkovб-Kaliszovб: Vэzkum na Otakarovм ulici v Uherskйm Hradiľti..., 115, 119.

[45] R. Snбљil: Pokus o novэ vэklad vzniku, vэvoje a funkce velkomoravskй..., 154.

[46] L. Galuľka: Velkomoravskб aglomerace Starй Mмsto – Uherskй Hradiľtм: Problйm funkcн jejnch jednotlivэch иbstн na bбzi fortifikacн. In: Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frьhmittelalterlicher Zentren. Brno, в печати.

[47] L. Galuľka: Uherskй Hradiľtм – Sady. Kшesќanskй centrum Шnљe Velkomoravskй. Brno 1996; L. Galuľka: Uherskй Hradiľtм – Sady. Zaniklэ velkomoravskэ komplex klбљternпho charakteru s kostelem. In: D. Foltэn a kolektiv: Encyklopedie moravskэch a slezskэch klбљterщ. Praha 2005, 702-705.

[48] V. Hrubэ: Hrob svatйho Metodмje v Uherskйm Hradiľti-Sadech?. Slovenskб archeolygia XVIII, 87-96; L. Galuľka: Uherskй Hradiľtм – Sady. Kшesќanskй centrum Шnљe Velkomoravskй. Brno 1996, 118-122; И. Stara: Hledбme hrob sv. Metodмje. Sbornнk velehradskэ, Tшetн шada, 1996, 16.

[49] L. Jan: Poиbtky moravskйho kшesќanstvn a cnrkevnн sprбva do doby husitskй. In: XXVII. Mikulovskй sympozium 2002, 2002, 10; L. Jan: Starб Morava mezi Vэchodem a Zбpadem. In: P. Sommer (ed.): Svatэ Prokop, Иechy a stшednн Evropa. Praha 2006, 255-256; Z. Mмшnnskэ: Иeskй zemм od pшnchodu Slovanщ po Velkou Moravu II. Praha, 2006, 932-934.

[50] L. Galuľka: Bylo povмdomн o Svatoplukovм Moravм, Veligradu a Metodмjovм arcibiskupstvn na Moravм 10. – 12. stoletн skuteиnм vмsn neznбmou? In: Od knнћat ke krбlщm. Sbornнk u pшnleћitosti 60. narozenin Josefa Ћemliиky. Praha 2007, 53-54.

[51] L. Galuľka: Uherskй Hradiľtм – Sady. Zaniklэ velkomoravskэ komplex klбљternпho charakteru s kostelem. In: D. Foltэn a kolektiv: Encyklopedie moravskэch a slezskэch klбљterщ. Praha 2005, 160-168.

[52] V. Hrubэ – J. Pavelинk: Nejstarљn dmjiny stшednпho Pomoravn. In: V. Nekuda (redig.) Uherskohradiľќsko. Brno 1992, 158-161; R. Snбљil: Poleљovice ve svмtle archeologickэch pramenщ. In: Poleљovice 1595 – 1995. Velehrad 1995, 17-47

[53] L. Galuľka: K otбzce otevшenэch snдliľќ ranм stшedovмkй Moravy a zбzemн staromмstsko-uherskohradiľќskй aglomerace doby velkomoravskй. Slovбcko XLVII, 2005, 159-164.

[54] L. Galuľka: Slovanй. Doteky pшedkщ. O ћivotм na Moravм 6.-10. stoletн. Brno 2004, 134, 138-139.

[55] P. Kouшil: Staшn Mапаші a Morava z pohledu archeologie. In: Dmjiny ve vмku nejistot. Sbornнk k pшnleћitosti 70. narozenin Duљana Tшelљtnka. Praha 2003, 112-120, 136.

[56] L. Galuľka: Starй Mмsto-Veligrad v obdobн mezi zбnikem Velkй Moravy...

[57] L. Galuľka: Bylo povмdomн o Svatoplukovм Moravм, Veligradu a...

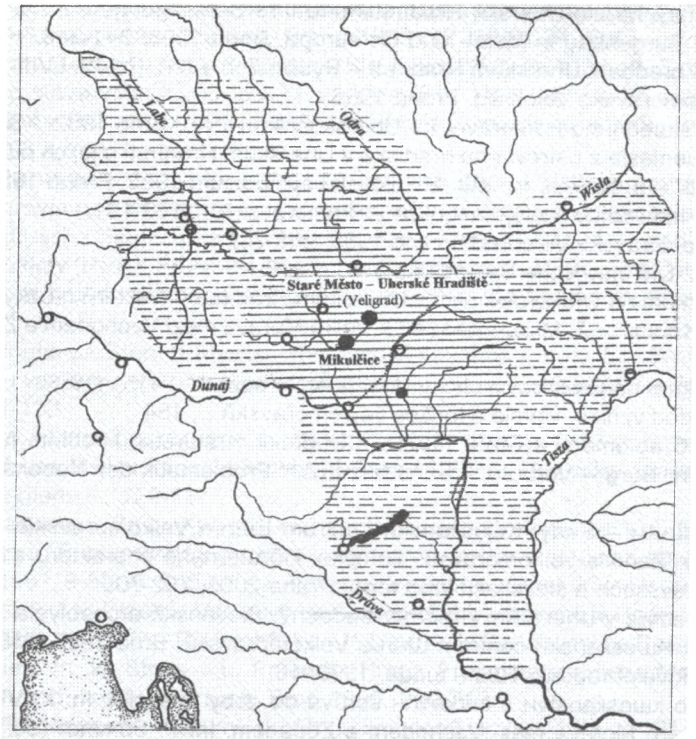

Рис. 1. Великая Моравия во время своего самого большого территориального размаха во второй половине IX в. Центральная территория (сплошные лини), завоеванные территории или территории под влиянием Великой Моравии (прерывистые линии), важные великоморавские центры (черные точки), городища и другие центры (кружочки). По Л. Галушке.

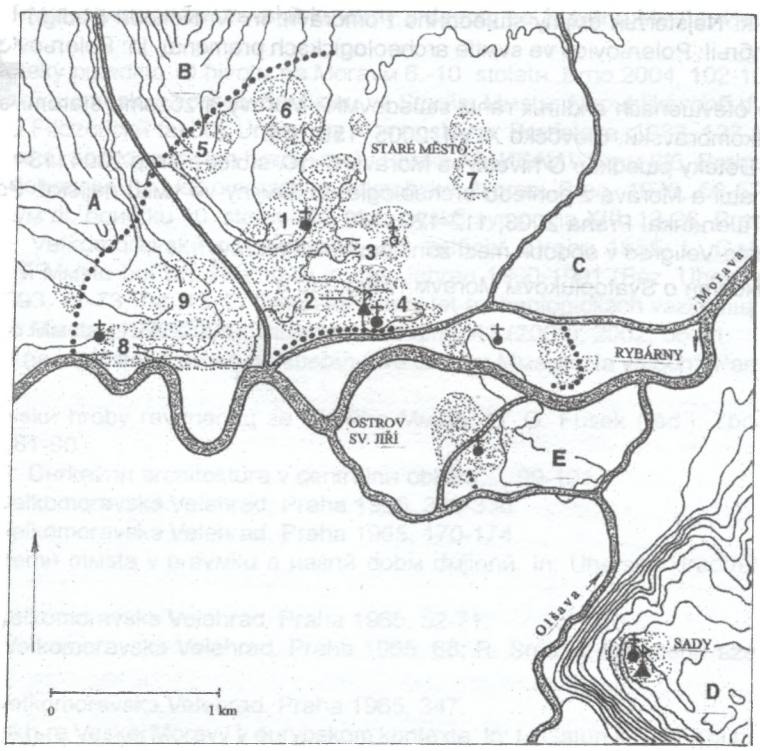

Рис. 2. Великоморавская агломерация - центр власти Старе Место-Угерске Градиште во второй половине IX в. Заселенная территория (черный густой пунктир), фортификации (линии точек), церковные постройки (точки с крестиками), постройки типа дворцов (треуголник). A южный холмик, B северный холмик, C пойма р. Морава, D садская возвышенность, E речные острова. 1 На Валах, 2 На Заграде, 3 У Вита, 4 На Дедине, 5 Паделки, 6 Над Галтыржи, 7 На Заградках, 8 Шпиталки, 9 На Шпиталках. По Л. Галушке.

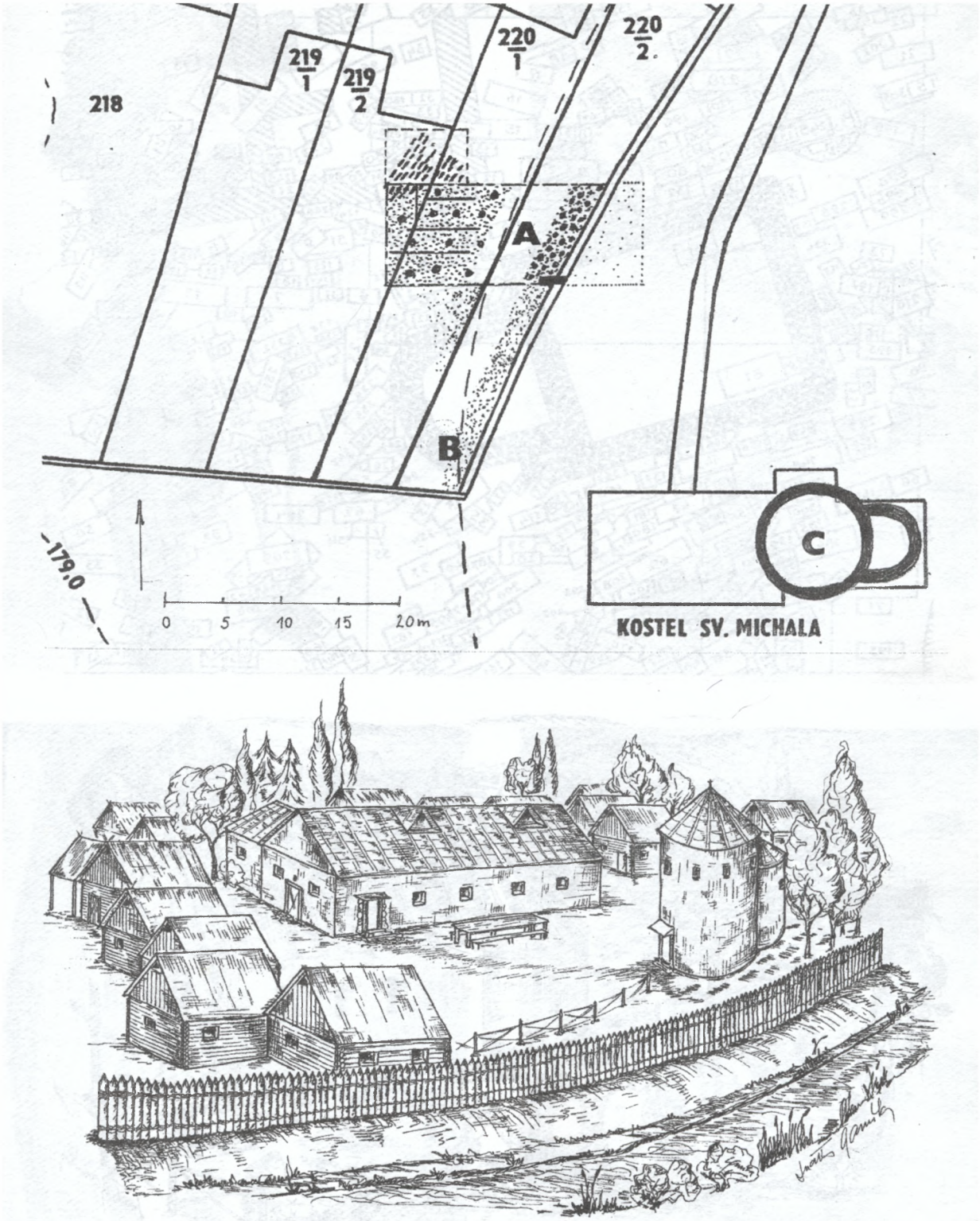

Рис. 3. Старе Место, место находок „На Дедине". Обстановка находки объектов времени Великой Моравии (наверху) и попытка нарисовать ее реконструкцию (внизу). А постройка типа дворца с литыми полами, В слой песчано-гравийной смеси из тротуара, С ротонда св. Михаила. Тема и рисунок Л. Галушка.

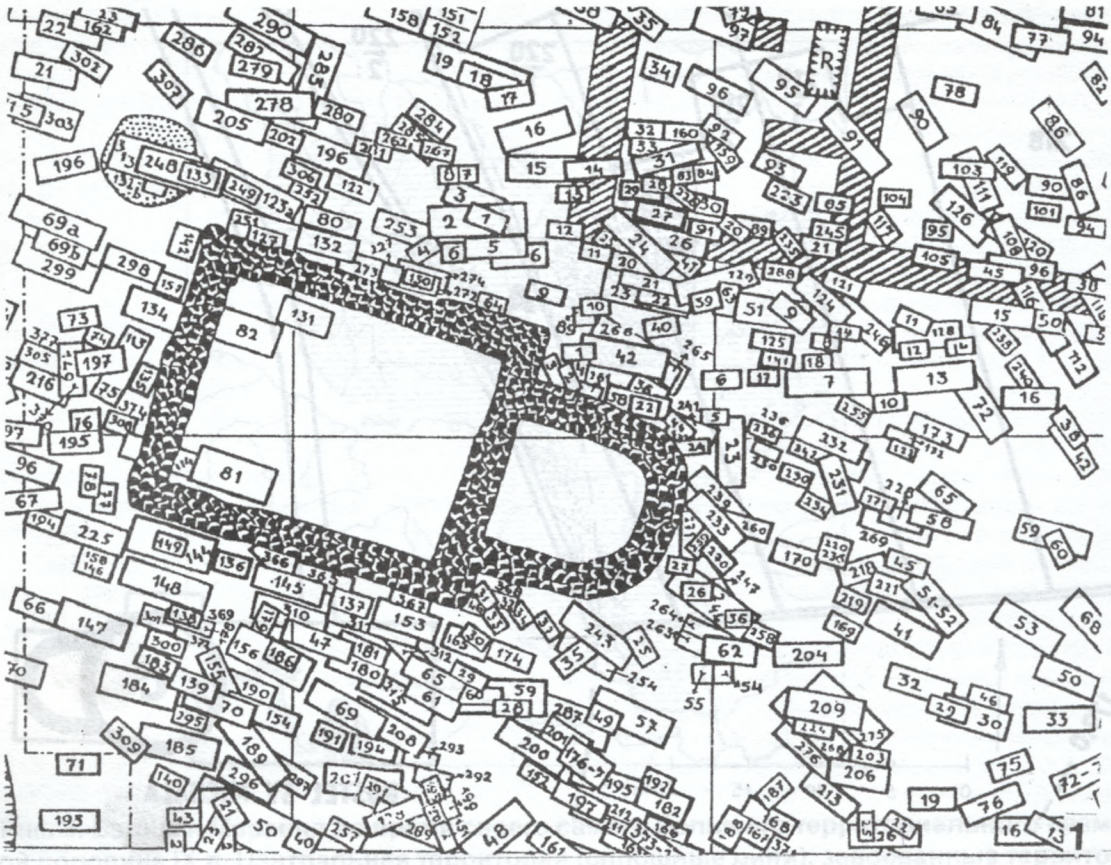

Рис. 4. Старе Место, храм и поле погребения „На Валах". Обстановка находки центральной части поля погребения с обозначением фундамента храма, по В. Грубому (1) и попытка нарисовать реконструкцию, тема и рисунок Л. Галушка.

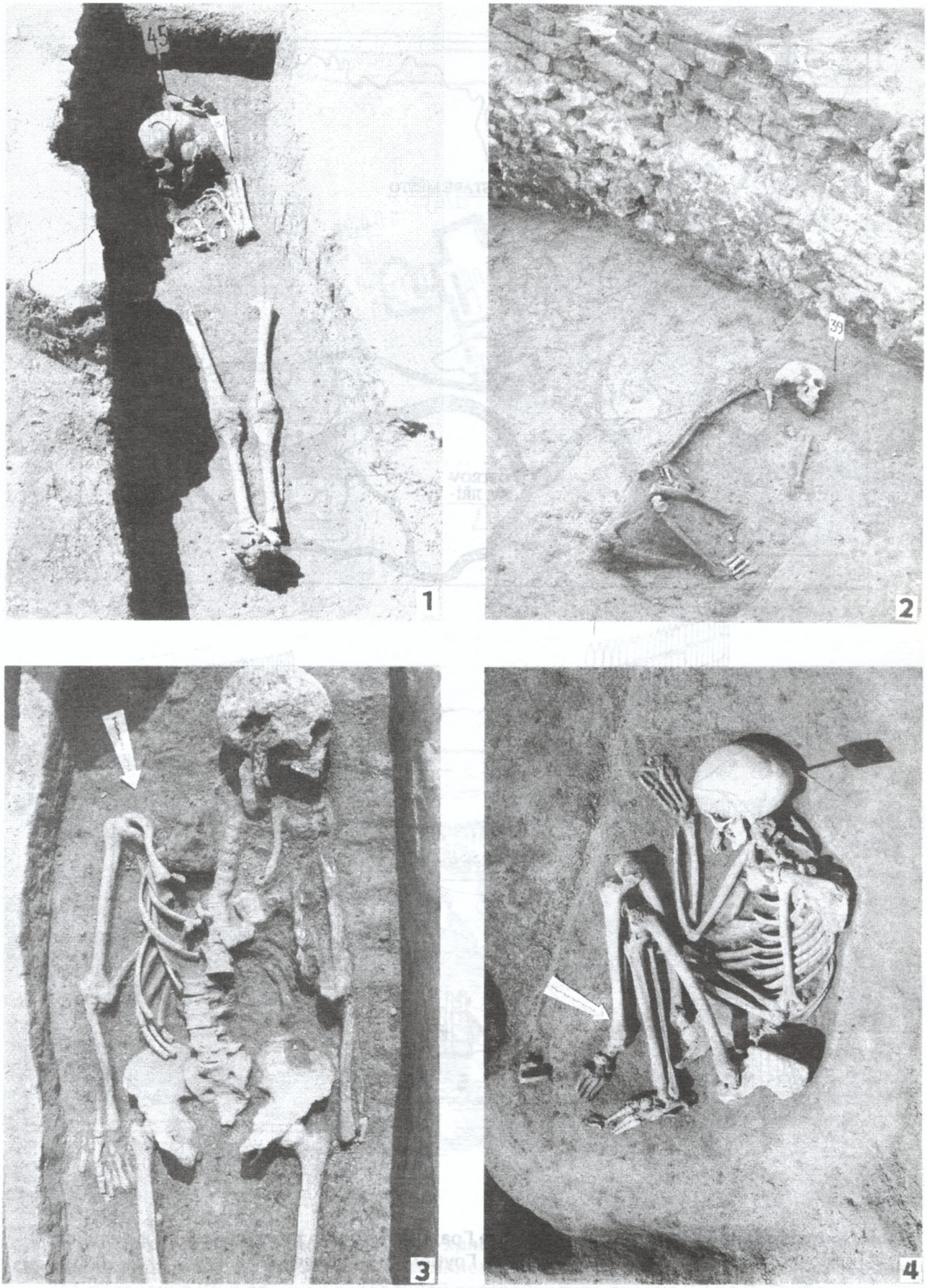

Рис. 5. Старе Место, поле погребения „На Валах" могилы с несомненными вмешательствами против вампиризма на скелетах силой согнутые трупоположения (2, 4), отрубленные части конечностей (1, 3, 4), сожжение верхней части туловища (3).

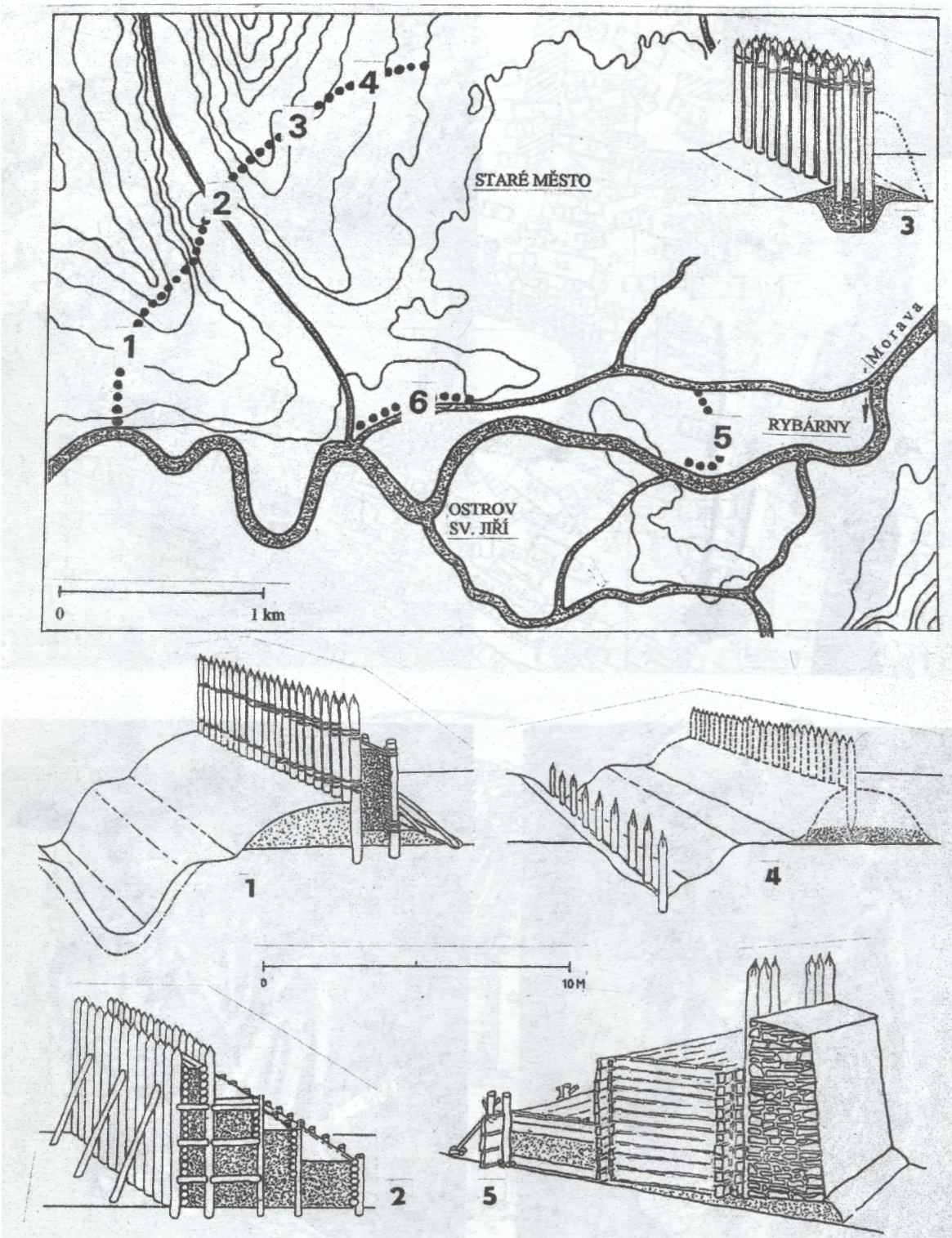

Рис. 6. Агломерация Старе Место Угерске Градиште. Линии фортификаций и рисунок реконструкции. По В. Грубому и Л. Галушке.

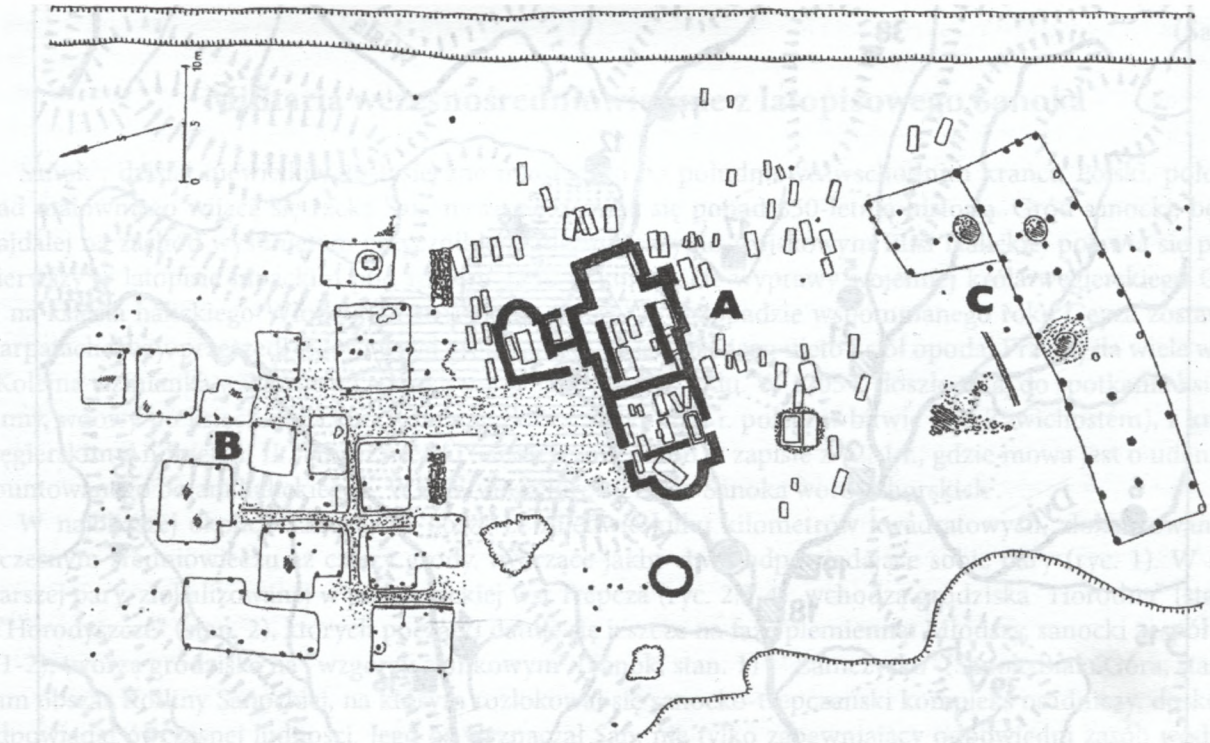

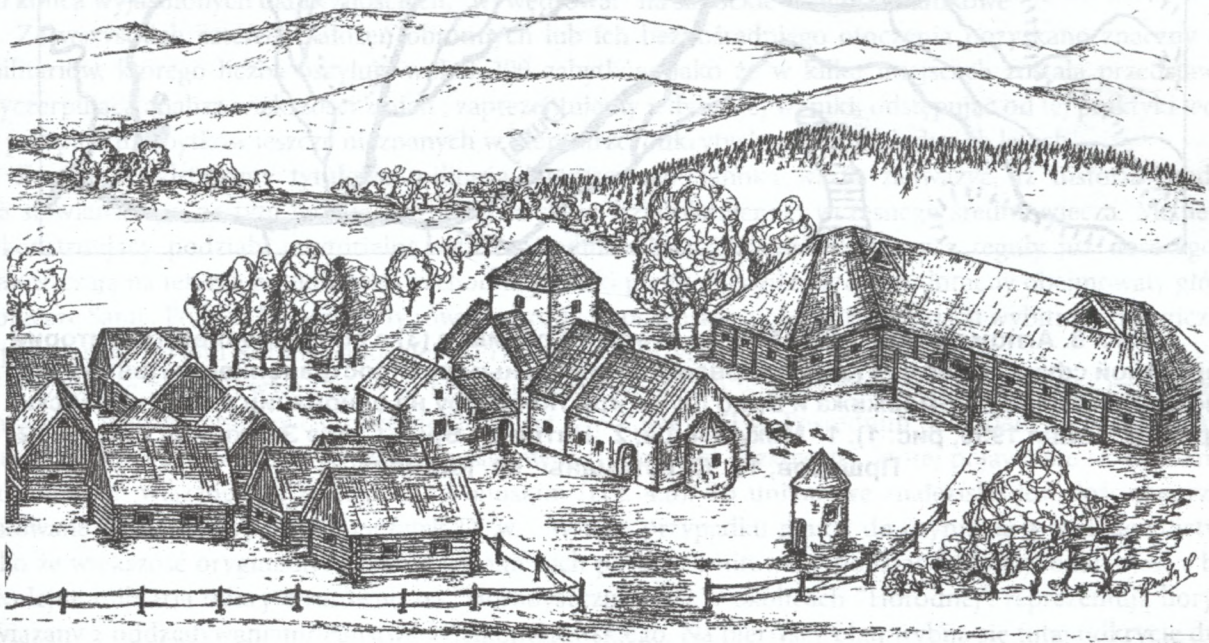

Рис. 7. Угерске Градиште Сады, христианский центр второй половины IX в. Обстановка находок (1) с обозначением комплекса церковных построек и поля погребения (A), поселения (B) и длинной деревянной постройки типа дворца (C) по В. Грубому и Л. Галушке. Ситуация, тема и рисунок Л. Галушка.

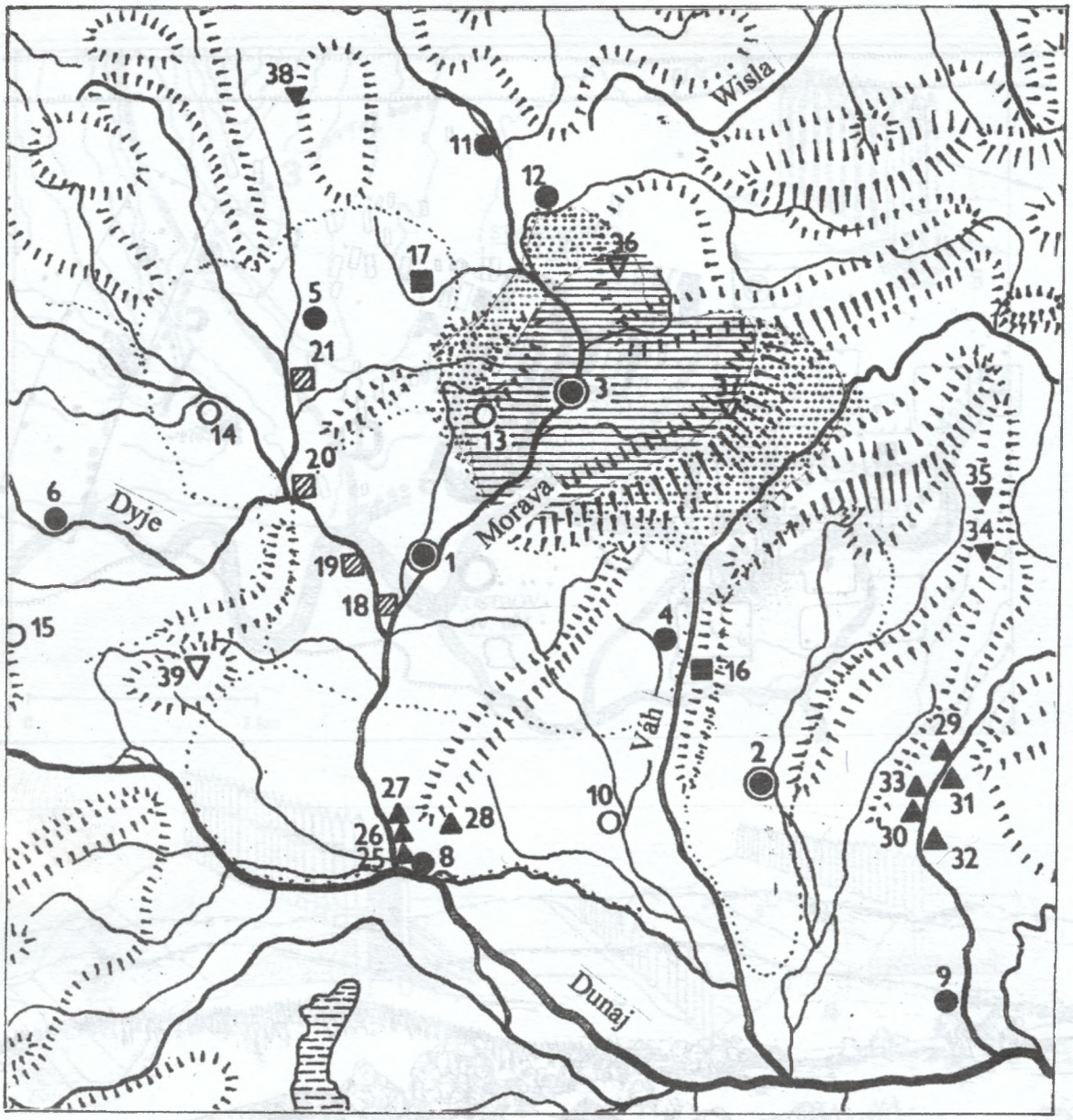

Рис. 8. Агломерация Старе Место Угерске Градиште (3) с обозначением территории вероятной сферы влияния (заштриховано) с возможным распространением в Поважье, в районы Пршерова, Кромержижа и Брно (пунктир). По автору на основании карты моравских городищ (Станя 1990, рис. 1). 1 Микульчице, 2 Нитра, 5 Брно-Старе Замки под Лишни, 12 Пршеров, 13 Осветиманы св. Климент.

M. Glinianowicz, P. Kotowicz,
(Sanok)

Militaria wczesnośredniowieczne z latopisowego Sanoka

Sanok , dzisiaj niewielkie, 40-tysięczne miasteczko na południowo-wschodnim krańcu Polski, położone nad malowniczo wijącą się rzeką San, może poszczycić się ponad 850-letnią historią. Gród sanocki, będący najdalej na zachód wysuniętym przyczółkiem administracyjno-wojskowym Rusi Halickiej pojawia się po raz pierwszy w latopisie hipackim pod rokiem 1150 w kontekście wyprawy wojennej króla węgierskiego Geyzy II na księcia halickiego Włodzimierza Wołodarewicza. W listopadzie wspomnianego roku Geyza zostawił w Karpatach wozy, przeszedł Góry i wziął gród Sanok i posadnika jego ujęto i siół opodal Przemyśla wiele wzięto . Kolejna wzmianka wskazuje na wysoką rangę sanockiego grodu. W 1205 r. doszło tutaj do spotkania księżnej Anny, wdowy po księciu halickim Romanie (który 19.06.1205 r. poległ w bitwie pod Zawichostem), z królem węgierskim Andrzejem II . Po raz ostatni Sanok wymieniono w zapisie z 1231 r., gdzie mowa jest o udaniu się zbuntowanego bojara halickiego – Włodzisława Jurewicza do Sanoka worot uhorskich .

W najbliższej okolicy Sanoka, na obszarze zaledwie kilku kilometrów kwadratowych, zlokalizowano we wczesnym średniowieczu aż cztery grody, tworzące jakby dwie odpowiadające sobie pary (ryc. 1). W skład starszej pary, zlokalizowanej w podsanockiej wsi Trepcza (ryc. 2:3-4), wchodzą grodziska "Horodna" (stan. 1) i "Horodyszcze" (stan. 2), których początki datuje się jeszcze na fazę plemienną. Młodszy, sanocki zespół (ryc. 2:1-2), tworzą grodziska na "wzgórzu zamkowym" (Sanok, stan. 1) i "Zamczysko" (Sanok-Biała Góra, stan. 1). Sam obszar Kotliny Sanockiej, na którym rozlokował się sanocko-trepczański kompleks osadniczy, doskonale odpowiadał ówczesnej ludności. Jego oś wyznaczał San, nie tylko zapewniający odpowiedni zasób wody, ale także będący doskonałym węzłem komunikacyjno-handlowym Jeszcze do niedawna za centralny ośrodek całego kompleksu uważano gród na "wzgórzu zamkowym" w Sanoku, z dominującym w krajobrazie XVI-wiecznym zamkiem królewskim . Ostatnie badania archeologiczne na "Horodyszczu" w Trepczy wskazują jednak, że to właśnie tutaj znajdował się pierwotny, wymieniany w latopisach gród o tej nazwie, który następnie, w nie do końca wyjaśnionych okolicznościach, "wywędrował" na sanockie "wzgórze zamkowe"

Ze wszystkich czterech założeń obronnych lub ich bezpośredniego otoczenia pozyskano znaczny zbiór militariów, którego liczba oscyluje wokół 200 zabytków. Jako że w kilku miejscach została przedstawiona wyczerpująca analiza większości z nich , zaprezentujemy jedynie jej wyniki, odstępując od tej praktyki jedynie w przypadku zabytków jeszcze nieznanych w literaturze, odkrytych w ostatnich dwóch latach.

Zanim przedstawimy tytułowe militaria latopisowego Sanoka warto zauważyć, iż historia osadnictwa słowiańskiego na tym terenie rozpoczyna się w fazie plemiennej wczesnego średniowiecza. Mediewiści rekonstruujący podziały terytorialne wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny z reguły już dość zgodnie umieszczają na terenie południowo-wschodniej Polski plemię Lędzian, których domeny obejmowały głównie dorzecze Sanu . Pod ich kuratelą były również grody trepczańskie, położone w miejscu wybitnie strategicznym, u północnego wylotu Kotliny Sanockiej w Przełomie Międzybrodzkim .

Pozyskane zabytki, wśród których najważniejszą rolę pełnią właśnie militaria, wskazują, iż przypuszczalna geneza założeń obronnych może sięgać nawet 2. połowy VIII w. Pośrednim dowodem na to jest odkrycie na grodzisku "Horodyszcze" żelaznego naśladownictwa ostrogi oczkowatej, której pojawienie się na ziemiach słowiańskich wiązane jest z kręgiem karolińskim (ryc. 4:6). To unikatowe znalezisko jest dość precyzyjnie datowane na 2. połowę VIII i początek IX w. W tym przypadku mamy do czynienia z naśladownictwem, jako że większość oryginalnych ostróg karolińskich posiada wnitowany bodziec bądź wykonana jest z brązu

Kolejne militaria odkryte zarówno na "Horodyszczu", jak i w okolicach "Horodnej", reprezentują horyzont związany z oddziaływaniami Państwa Wielkomorawskiego. Na pierwszy plan wybija się tutaj odkrycie dwóch skarbów przedmiotów żelaznych. Pierwszy z nich zawierał m.in. uszkodzone egzemplarze żeleźców czekana typu "bradatica" i topora typu IV wg A.N. Kirpičnikova (ryc. 4: 1-2). Okoliczności znalezienia przedmiotów, jak i analiza zestawu pozwoliły określić ich chronologię na 2. połowę IX i początki X w. . Z tym horyzontem czasowym wiązać również z pewnością można, odkryte na osadzie podgrodowej (Trepcza, stan. 25), położonej po południowej stronie grodziska "Horodna", dwie przewleczki, które z reguły uznawane są za elementy garniturów ostróg, ale z pewnością mogły pełnić również inne funkcje. Jedna z nich (ryc. 3:13) została odkryta na tym stanowisku w trakcie planowych badań wykrywaczem metali , drugą znaleziono już w trakcie badań w 2007 r., w humusie, na głębokości 30 cm, około 20 cm nad obiektem mieszkalnym w typie półziemiankowym (ryc. 3:14). Przewleczki te uznawane są w literaturze za zabytki wielkomorawskie w typie późnokarolińskim. Ich datowanie określane jest generalnie na IX w., ewentualnie na początek X w. , chociaż ostatnie ustalenia mogą

wskazywać na dłuższe przeżywanie się niektórych z tych zabytków na terenie południowej Polski . Uznaje się je za wynik bezpośrednich oddziaływań Wielkich Moraw, przy czym trwa dyskusja, czy są one rzeczywistymi importami, czy też miejscowymi naśladownictwami.

Pozostałe zabytki o metryce plemiennej trudno jest precyzyjnie datować. Uwaga ta odnosi się przede wszystkim do jednego zachowanego w całości oraz dwóch fragmentów ostróg o zaczepach haczykowatych zagiętych do wnętrza, odkrytych na "Horodyszczu" . Jedna z nich stanowi zapewne naśladownictwo ostrogi oczkowatej i może być datowana na 2. połowę VIII – początek IX w. (ryc. 4:7) Pozostałe fragmenty ostróg są mało charakterystyczne i można je tylko ogólnie datować w ramach 2. połowy VIII – początku X w. Ostrogi te są śladem większego skupiska zabytków tego typu, określanego mianem "nadsańskiego" . Podobnie niesprecyzowaną do końca chronologię ma trójlistny grot strzały z trzpieniem (ryc. 4:3). Groty o takiej konstrukcji ostrza występują w zasadzie do X w. i wiązane są głównie z koczownikami, choć popularne były chociażby wśród Bałtów . Na obszarach najbliższych terenom nadsańskim groty takie znane są dość powszechnie z cmentarzysk awarskich na Słowacji . Z uzbrojeniem plemiennym z okolic "Horodnej" i "Horodyszcza" wiążą się też najprawdopodobniej groty strzał z tulejką i trzpieniem (ryc. 3:1-5; 4:4-5) typów 2, 34, 41/1, 43, 48, i 63 wg A.F. Medvedeva .

Niezwykle interesujący jest również pozyskany ostatnio (2007 r.) zbiór grotów strzał z osady podgrodowej (stan. 25) grodziska "Horodna" w Trepczy. Dwa z nich (ryc. 3:6-7) znalazły się w wypełnisku wspomnianego wyżej obiektu mieszkalnego. Jeden z nich to popularna forma szeroko datowanego typu 2 wg A.F. Medvedeva ; drugi zawiera cechy typów 47 i 49 . W klasyfikacji A. Ruttkaya grot ten zaliczyć należy do typu B2a, datowanego głównie na IX - połowę X w., chociaż znane są także okazy późniejsze . Kolejnych pięć grotów (ryc. 3:8-12) odkryto w najbliższym sąsiedztwie wspomnianego obiektu, ale na poziomie humusu. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje okazały egzemplarz o smukłym, trójgraniastym liściu, z wklęsłymi bokami, zaopatrzony w tulejkę (ryc. 3:9). Analogii do takich zabytków brak w klasyfikacji A.F. Medvedeva. Jedyne znane autorom pochodzą są z terenu Bułgarii. V. Jotov zalicza je do typu II/4/B, tzw. sześciościennych. Na terenie Bułgarii zarejestrowano cztery takie egzemplarze: dwa odkryto w twierdzy Rujno (IX-XI w.), jeden pochodzi z obiektu 51 w na stan. w Dżedżovi (VIII-X w.), czwarty odkryto w miejscowości Veliki Preslav, gdzie znaleziony został prawdopodobnie w obrębie majdanu . Również kolejne dwa groty (ryc. 3:8,10) mają swe najbliższe analogie na terenie Bułgarii. V. Jotov zalicza je do typu I/3/B i datuje na VIII-XI w. . Nieliczne okazy z ziem polskich (Gilów, Bruszczewo) o plemiennej chronologii przedstawia W. Świętosławski . Typ 63 wg A.F. Medvedeva reprezentują jeszcze dwa groty o tej konstrukcji (ryc. 3:11-12). A. Ruttkay okazy laurowate zalicza do grupy B1a i b , a z terenu Słowacji przytacza około 50 takich znalezisk datowanych głównie na IX - połowę X w., choć zdarzają się także przykłady z XII-XIII w. Ukazana chronologia powiązana z materiałem ceramicznym, odkrytym w obiekcie półziemiankowym oraz odkrytą nad nim przewleczką wskazują na datowanie omówionego zbioru na IX i ewentualnie początki X w. Niewykluczone, że strzały zaopatrzone w te groty wypuszczone zostały przez napastników, którzy doprowadzili do zniszczenia odkrytego budynku mieszkalnego.

Palącym, w świetle analizy militariów, problemem jest ustalenie, który z grodów trepczańskich pełnił w tym czasie rolę dominującą. Fakt tak bliskiego usytuowania dwóch monumentalnych założeń obronnych zdaje się negować tezę o jednoczasowym ich funkcjonowaniu. Jednak, jak zauważyliśmy wyżej, tak na jednym, jak i w najbliższych okolicach drugiego grodziska odkryto militaria (i nie tylko) o zbliżonej chronologii. Znalezisko naśladownictwa ostrogi oczkowatej zdaje się obecnie wskazywać na "Horodyszcze" jako obiekt o starszej metryce, być może jeszcze z 2. połowy VIII w. Datowania takiego nie potwierdza odkryta na grodzisku ceramika, której chronologię ustalono najwcześniej na koniec IX – X w. . Czy jest to rozbieżność tylko pozorna, trudno, na obecnym etapie badań i przy braku dobrze sprecyzowanej chronologii materiałów ceramicznych w południowo-wschodniej Polsce kategorycznie stwierdzić. A może jednak zabytki tej rangi przeżywały się na stanowiskach po północnej stronie Karpat dłużej niż analogiczne znaleziska z Kotliny Karpackiej i sąsiadujących z nią obszarów (co potwierdza chociażby przykład Śląska). Problem mogą wyjaśnić dalsze badania zarówno na "Horodnej", jak i "Horodyszczu".

Niezwykle interesujący jest także problem upadku grodów plemiennych w Kotlinie Sanockiej. Być może związek z tym wydarzeniem miał fakt ukrycia początkiem X w. wspomnianych wyżej skarbów przedmiotów żelaznych. Trudno jednoznacznie stwierdzić, w jakim celu je zdeponowano. Fakt umieszczenia w jednym z nich częściowo uszkodzonych militariów (czekan miał ułamaną osadę, natomiast topór wyraźnie złamane i uformowane na nowo ostrze) może sugerować, iż ukryto go w celu tezauryzacji surowca. Niewykluczone jednak, że uczyniono to nagle, w obliczu niespodziewanego niebezpieczeństwa, które mogli stanowić przemieszczający się wtedy ku Nizinie Węgierskiej koczowniczy Madziarowie . Fakt stacjonowania w Przemyślu zbrojnej drużyny Węgrów wraz z rodzinami może nadawać tej hipotezie znamion prawdopodobieństwa. Inwazja taka mogłaby poniekąd tłumaczyć brak wyraźnego horyzontu znalezisk łączącego okresy: plemienny z wczesnopaństwowym

Trudno sobie wyobrazić, aby stacjonujący kilkadziesiąt kilometrów na północny-wschód garnizon, mający, jak się przypuszcza, sprawować pieczę nad szczególnie newralgicznymi militarnie punktami – w tym wypadku przełęczami karpackimi - pozwoliłby sobie na obecność silnego grodu (lub grodów) usytuowanego niemal u wylotu strzeżonego terytorium. Wzmianka o stosunkach słowiańsko-węgierskich u arabskiego autora Ibn Rosteha, piszącego w początkach X w., zdaje się wskazywać raczej na tę pierwszą ewentualność. Wspomina on, iż: panują oni nad wszystkimi sąsiadującymi z nimi Słowianami, nakładają na nich ciężkie daniny, oni zaś są w ich rękach jako brańcy wojenni. [...] Urządzają na Słowian wyprawy łupieskie. Czy ich śladem jest także spalony obiekt mieszkalny na osadzie podgrodowej (stan. 25) grodziska "Horodyszcze" w Trepczy, w którego wypełnisku i okolicach odkryto zespół grotów strzał, a które mają ścisłe analogie w uzbrojeniu starowęgierskim? Trudno kategorycznie stwierdzić.

Najpóźniej w końcu XI w. tereny nadsańskie znalazły się, na niemal 250 lat, pod panowaniem książąt ruskich. W tym czasie w obrębie sanockiego kompleksu osadniczego funkcjonowały zapewne trzy grody. Jak wspomniano wyżej główną rolę odgrywał tutaj, otoczony poczwórnym systemem fortyfikacji, gród na wzgórzu "Horodyszcze" w Trepczy, na którego reliktach odkryto m.in. pozostałości dwóch, następujących po sobie drewnianych obiektów sakralnych i otaczającego je rozległego cmentarzyska. Wśród odkrytych na grodzisku zabytków ruchomych wyróżniają się przede wszystkim pieczęcie książęce, liczne złote, srebrne i brązowe ozdoby oraz przedmioty związane z kultem religijnym (w tym siedem krzyży – enkolpionów), a także militaria, w liczbie niemal 100 zabytków, Uwagę zwracają tutaj przede wszystkim odkryte na terenie majdanu grodziska, fragmenty dwóch brązowych korpusów kiścieni, których wnętrza wypełnione były pierwotnie ołowiem (ryc. 5:1-2). Oba datować można na XII - XIII w. Jeden z nich, pokryty ornamentem naśladującym granulację należy zaliczyć do typu IIA wg A.N. Kirpičnikova; drugi, na którym zachowało się prawdopodobnie wyobrażenie ptasich nóg zakończonych szponami reprezentuje typ IIIA. Te elementy uzbrojenia wiązane są z wyposażeniem elit możnowładczych na Rusi. Uzbrojenie zaczepne reprezentuje także duża seria grotów strzał i bełtów. Groty strzał (ogółem 52 sztuki) to zarówno okazy z tulejką, jak i z trzpieniem (ryc. 5:4-13). Wśród egzemplarzy z tulejką znajdują się szeroko datowane groty zaliczane przez A.F. Medvedeva do typów 1, 2, 3, 4 oraz jeden grot typu 10 odkryty w grobie nr 34 (zapewne jednak na wtórnym złożu), a także nie znajdujące odpowiedników w typologii tego badacza trzy groty o zaostrzonej tulei typu 6 wg T. Kempkego Szeroką gamę reprezentują również, trudne do jednoznacznej chronologizacji, groty strzał z trzpieniem typów 40, 43, 48, 52 (w tym jeden odkryty w wypełnisku XIII-wiecznej (?) studni), 81, 91 w klasyfikacji A.F. Medvedeva. Na tym tle wyróżnia się sześć grotów typów 65/66, 67, 68/69 i 72 (ryc. 5:8-12), które w opinii różnych badaczy wiązać można z XIII-wiecznymi najazdami tatarskimi. Wśród grotów bełtów (14 sztuk) przeważają okazy z tulejką (13 egzemplarzy) – najliczniejsze są tutaj okazy typu 6 wg A.F. Medvedeva, z których jeden wystąpił w wypełnisku XIII-wiecznej studni. Pozostałe groty reprezentują typy: 1, 2, 5 i 8. Chronologia tych zabytków jest dość szeroka i obejmuje okres od 2. połowy XII po XIV w. Znaleziskiem, które należy datować na końcową fazę tego okresu jest masywny grot typu 8 (ryc. 5:14), który występuje głównie w XIV-XV w. Z uzbrojeniem zaczepnym wiąże się również, bliżej nie datowany, tok włóczni. Skromne są natomiast pozostałości uzbrojenia ochronnego. Ta kategoria reprezentowana jest przez cztery fragmenty kolczugi (ryc. 5:3), na które ogółem składa się około 40 ogniw, a które pochodziły zapewne z jednego pancerza – wskazują na to zbliżone wymiary kółek i sposób ich wykonania, a także bliskość znalezienia – w obrębie cmentarzyska, ale poza samymi jamami grobowymi

Z wyposażeniem zbrojnych jeźdźców wiąże się również oporządzenie jeździeckie (ostrogi, wędzidła) oraz elementy rzędu końskiego (podkowy). Te pierwsze reprezentowane są przez charakterystyczną głównie dla Rusi ostrogę z bodźcem ograniczonym czworokątnym mankietem (ryc. 5:15) typu IVa wg A.N. Kirpičnikova, datowaną na 2. połowę XII – 1. połowę XIII w. Pozostałe rozpoznawalne zabytki należą do typu z bodźcem gwiaździstym. Jedna z ostróg, odkryta w wypełnisku XIII-wiecznej studni (ryc. 5:16), reprezentuje zapewne typ B/C w klasyfikacji autorstwa S. Kołodziejskiego dla zabytków tego typu z terenu Małopolski. Należy ją najpewniej datować na 2. ćwierć XIII – początek XIV w. Pozostałe zachowane fragmentarycznie ostrogi typów B-D mają chronologię ustaloną w przybliżeniu na 2. połowę XIII – początek XIV w. Wędzidła z "Horodyszcza" (sześć sztuk) reprezentują formy typowe, dwuczłonowe, typu IV wg A.N. Kirpičnikova. Niestety, tylko jeden z fragmentów międzyzębia ma ściślej ustaloną chronologię – odkryto go na hałdzie powstałej z urobku pochodzącego ze wspominanej tutaj wielokrotnie studni. Na grodzisku odkryto również cztery podkowy. Reprezentują one typy I/1 i II/1 wg J. Kaźmierczyka, datowane ogólnie na X - XIII w..

Kolejnym obiektem, na którym odkryto militaria z interesującego nas okresu jest grodzisko na "wzgórzu zamkowym" w Sanoku. Na tym jednoczłonowym założeniu obronnym, powstałym prawdopodobnie w XI w. stwierdzono liczne ślady osadnictwa w postaci obiektów mieszkalnych i gospodarczych oraz rozległego cmentarzyska, które funkcjonować musiało wokół nie odkrytej dotąd świątyni. Ślady zbrojnej załogi grodu są tutaj

znacznie słabiej poświadczone, ale jednak wymowne . Oprócz dwóch grotów strzał typu 2 wg A.F. Medvedeva (ryc. 6:1-2) uwagę zwraca brązowa, ornamentowana i prawdopodobnie pierwotnie złocona ostroga typu IV wg A.N. Kirpičnikova o XII-wiecznej chronologii (ryc. 6:3). W ostatnich latach na wzgórzu zamkowym odkryto jeszcze dwie ostrogi. Jedna z nich wystąpiła podczas badań w 2005 r. w południowo-wschodniej partii wzgórza. Odkryto ją na obrzeżach obiektu wczesnośredniowiecznego nr 3/2005, już na poziomie calca. Należy ona najprawdopodobniej do typu I wg A.N. Kirpičnikova, datowanego na X – XII w. . Kolejną ostrogę, tym razem typu IV wg A.N. Kirpičnikova (ryc. 6:4), odkryto w tym samym rejonie, w trakcie badań w 2006 r., niestety na wtórnym złożu. Na podstawie analogii ruskich można ją datować na XII – 1. połowę XIII w. . Na terenie Polski ostrogi takie (typ II/5 wg Z. Hilczerówny) występują głównie w XIII i początkach XIV w. .

Vis-à-vis "wzgórza zamkowego", po drugiej stronie Sanu, w paśmie zalesionych Gór Słonnych, znajduje się kolejne grodzisko, zwane "Zamczyskiem". Ten niewielki obiekt, na który składa się trójkątny, mocno wyodrębniony majdan otoczony fosą i pojedynczym wałem, datowany wstępnie (brak dokumentacji z badań w latach 70. XX w.) na 2. połowę XII – XIII w., przyniósł znaczną serię militariów. Wśród nich najważniejszy jest zbiór około 38 zbrojników pancerza lamelkowego, odkrytych na majdanie grodziska, wśród których przeważają wąskie okazy w kształcie litery D (ryc. 7:1-14). Jest to jeden z największych zbiorów tego typu uzbrojenia odkryty na terenach zachodniej Rusi Z uzbrojeniem ochronnym związane są także dwa zbrojniki z nitami, będące być może pozostałością po płatach lub brygantynie . Elementy uzbrojenia zaczepnego odkryte na samym grodzisku, ale też w jego okolicach (stan. 1A, 1B, 6 i 7) reprezentuje przede wszystkim masywny topór typu IV wg A.N. Kirpičnikova znaleziony w okolicach grodziska (Sanok-Biała Góra, stan. 6), a także groty strzał i bełtów. Wśród tych pierwszych są przedstawiane wyżej cztery groty z tulejką typu 2 wg A.F. Medvedeva oraz pojedynczy okaz typu 3. Dużą grupę, 14 okazów, stanowią groty strzał z trzpieniem typów 33/34, 41, 47, 52(?), 63, 65, 69 i 90/2 w klasyfikacji tego badacza. Zwracają zwłaszcza uwagę dwa okazy typu 69, uznawanego za tatarski (ryc. 7:15-16). Z grodziska i okolic pochodzi też zbiór 26 grotów bełtów. Reprezentowane są tutaj niemal wszystkie typy wyróżnione przez A.F. Medvedeva. Brakuje jedynie typu 5 i 7 Wśród zabytków tutaj odkrytych znajdują się również elementy oporządzenia jeździeckiego. Dwie w całości zachowane ostrogi z bodźcem gwiaździstym (ryc. 7:17) zbliżone są najbardziej do odmian C i D w klasyfikacji S. Kołodziejskeigo . Datowane są generalnie na 2. połowę XIII – 1. połowę XIV w. Poza nimi odkryto także dwa kółka od ostróg, w tym jedno brązowe. Pozostałe elementy wyposażenia jeźdźca to fragment strzemienia podtypu IVA wg W. Świętosławskiego , a także trzy podkowy odmian III/1, V/2 i VI/1 wg J. Kaźmierczyka , datowane odpowiednio na XII - XIII, XII – 1. połowę XIII w. oraz 2. połowę XIII – XIV w. .

Zaprezentowane militaria pokazują znakomicie, iż wszystkie trzy obiekty funkcjonowały w zbliżonym czasie. Czy równocześnie? Trudno kategorycznie odpowiedzieć na to pytanie twierdząco, aczkolwiek wiele wskazuje, że tak właśnie było. Tutaj nasuwa się kolejne pytanie. W jakim celu na niewielkiej przestrzeni ufortyfikowano aż trzy grody? Odległości pomiędzy nimi nie były wielkie. Odległość między "wzgórzem zamkowym", a "Zamczyskiem" wynosi ok. 2,4 km. Nieco większe odległości dzielą grodziska "sanockie" i "Horodyszcze" – odpowiednio 3,0 i 4,2 km. Takie rozplanowanie miało naszym zdaniem charakter nieprzypadkowy, powodowało, iż grody miały ze sobą doskonały kontakt wzrokowy, sugerujący istnienie między nimi ścisłej zależności. W innym miejscu sformułowano hipotezę o funkcjonowaniu tutaj systemu militarnego, który we wczesnym średniowieczu określano mianem Sanoka. Jak wspomniano wyżej, głównym jego członem, sprawującym kontrolę nad pozostałymi, był cofnięty ku północy gród na wzgórzu "Horodyszcze". Dwa obiekty sanockie, położone po przeciwległych stronach Sanu, mogły pełnić rolę wysuniętych ku południowi strażnic, zabezpieczających dostęp do głównego grodu od strony potencjalnego zagrożenia, które w owym czasie stanowiło Królestwo Węgier, dążące do podporządkowania sobie księstwa halicko-włodzimierskiego. Refleksem źródłowym takiego rozwiązania strategicznego może być przytoczona wyżej wzmianka o Sanoku, jako worotach uhorskich. W literaturze przedmiotu przyjmuje się z reguły, że termin ten oznaczał jedną z przełęczy karpackich, u której wylotu znajdował się Sanok. Z reguły wskazuje się tutaj na Przełęcz Łupkowską . Zauważyć jednak należy, iż kronikarz bezpośrednio wskazał Sanok jako owe worota. Spoglądając na mapę usytuowania sanockiego systemu militarnego nasuwa się myśl, że wysunięte ku południowi dwa grody strażnicze tworzą rodzaj bramy-wrót prowadzących do grodu głównego na "Horodyszczu". Takie rozplanowanie miało w razie najazdu z południa niewątpliwe zalety. Dwa flankujące grody pomocnicze, obsadzone silną załogą musiały być brane pod uwagę w trakcie ataku. Ich pozostawienie wiązało się z narażeniem na atak od boku lub tyłu. Z kolei szturmowanie ich przed atakiem na gród główny pozwalało obrońcom tego ostatniego na lepsze przygotowanie przed oblężeniem. Oczywiście napastnik mógł rozdzielić siły i zaatakować wszystkie trzy grody jednocześnie, ale działanie takie wiązało się z dużym ryzykiem niepowodzenia. Całym tym systemem militarnym, być może zorganizowanym w wołość', zarządzał znany ze źródeł posadnik.

Kres systemu militarnego Sanoka nastąpił zapewne w wyniku jednego z XIII-wiecznych najazdów tatarskich. System nastawiony na atak z południa zupełnie nie sprawdził się w czasie ataku ze strony, z której się go nie spodziewano – z północnego-wschodu. Najazd ten dokumentowany jest głównie znaleziskami charakterystycznych dla tych koczowników grotów strzał z trzpieniem, odkrytych zarówno na "Horodyszczu", jak i "Zamczysku". Warto jednak zauważyć, iż większość inwentarza ruchomego odkrytego na "Horodyszczu" zalegała bezpośrednio w ściółce leśnej, bez jakiegokolwiek kontekstu stratygraficznego. Fakt ich bezładnego zalegania płytko pod powierzchnią pozwala domniemywać, iż zostały one porzucone w wyniku dramatycznych wydarzeń. Ich analiza chronologiczna pozwala sugerować czas drugiej wyprawy mongolskiej na Polskę w 1259 r., chociaż nie można wykluczyć i innych możliwości.

Liczne militaria odkryte na terenie sanockiego kompleksu osadniczego są o tyle istotne, że wnoszą konkretne możliwości interpretacji przekazów historycznych dotyczących tej części wczesnośredniowiecznej Europy. Militaria plemienne wskazują przede wszystkim na szerokie kontakty mieszkańców terenów nadsańskich, nawiązywane głównie z ludami zamieszkującymi obszary zakarpackie. Nie zawsze były to (jak w przypadku Węgrów) kontakty pokojowe. Zróżnicowanie i charakter uzbrojenia w fazie wczesnopaństwowej pozwala również stwierdzić fakt, iż drużynnicy posadnika sanockiego dysponowali najnowocześniejszym zestawem militariów, nie odbiegającym w swych standardach od realiów znanych z innych głównych grodów księstwa halickiego. Co więcej, zaryzykujemy twierdzenie, iż trafiała tutaj (bądź była produkowana) broń najwyższej klasy, niezbędna do utrzymania w pokoju terenów przygranicznych. Jej rzeczywistą wartość będzie jednak można stwierdzić dopiero po kompleksowej analizie uzbrojenia zachodnioruskiego, którego, w ujęciu monograficznym, jak dotąd brak.

---

1. Powiat sanocki, województwo podkarpackie, Polska.

2. Latopis kijowski 1118-1158, przeł. E. Goranin, Slavica Wratislavensia 86, Wrocław, 1995., s. 91-93.

3. Ginalski J. Enkolpiony z grodziska "Horodyszcze" w Trepczy koło Sanoka, Acta Archaeologica Carpathica 35, 1999-2000, s. 252: przyp. 29.

4. Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650, wyd. 2, Sanok. 2007, s. 52.

5. Parczewski M., Pohorska-Kleja E. Najdawniejsze dzieje Sanoka, [w:] Sanok. Dzieje miasta, red. F. Kiryk, Kraków, 1995, s. 80.

6. Parczewski M., Pohorska-Kleja E. Najdawniejsze dzieje Sanoka...s. 84-85; Zielińska M. Badania archeologiczne na wzgórzu zamkowym w Sanoku, Mówią Zbiory 1, Sanok, 1996, s. 5-20.

7. Ginalski J. Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku "Horodyszcze" w Trepczy koło Sanoka, [w:] Początki chrześcijaństwa w Małopolsce, Dzieje Podkarpacia 5, red. J. Gancarski, Krosno, 2001, s. 373.

8. Kotowicz P.N. Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanok, Sanok, 2002; Kotowicz P.N. Żelazna przewleczka z grodziska wczesnośredniowiecznego "Horodna" w Trepczy stan. 1, pow. Sanok, Rocznik Przemyski, Archeologia 41/2, 2005, s. 113-124; Kotowicz P.N. System militarny Sanoka we wczesnym średniowieczu, Acta Militaria Mediaevalia 1, 2005, s. 61-86; Kotowicz P.N. Zabytki archeologiczne z okolic grodziska wczesnośredniowiecznego "Horodna" w Trepczy, pow. Sanok, stan. 1, [w:] Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich, red. J. Gancarski, Krosno, 2006, s. 453-500; Kotowicz P.N. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady, Vìsnik Nacìonal'nogo Unìversitetu "L'vìvs'ka Polìtehnìka" 571, 2006, s. 18-47; Kotowicz P.N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski, Acta Militaria Mediaevalia 2, 2006, s. 51-66; Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego "Horodyszcze" w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 25, 2004, s. 187-257; Fedyk R., Kotowicz P.N. Zamczysko. Średniowieczne grodzisko w Sanoku-Białej Górze. Część 1. Zabytki metalowe i kamienne, Sanok, 2006.

9. Parczewski M. Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej, [w:] Civitas Schinesghe cum pertinentiis, red. W. Chudziak, Toruń, 2003, s. 151-165 – tam wcześniejsza literatura.

10. Parczewski M., Pohorska-Kleja E. Najdawniejsze dzieje Sanoka..., 78.

11. Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska, 219-222, tabl. XI:1

12. Bialeková D. Sporen von slavischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung), Slovenská Archeologia 25/1, 1977, s. 123-124.

13. por. Bartošková A. Slovanské depoty železných předmětů v Československu, Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně 13, Brno, 1986.

14. Ginalski J. Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z grodziska "Fajka" w Trepczy koło Sanoka, Sprawozdania Archeologiczne 49, 1997, s. 223-241; Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska...,2004, s. 230.

15. Kotowicz P.N. Żelazna przewleczka z grodziska wczesnośredniowiecznego "Horodna"...

16. Kotowicz P.N. Żelazna przewleczka z grodziska wczesnośredniowiecznego "Horodna"..., s. 118-119.

17. Rzeźnik P. Problem tezauryzacji mis żelaznych typu śląskiego w świetle tzw. skarbów jednorodnych, Fontes Archaeologici Pos-

nanienses 42, 2006, s. 183 i przyp. 12.

18. Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska... s. 222-223, tabl. XI:2-4.

19. Kotowicz P.N. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.)..., s. 23.

20. Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska..., tabl. VI:1; Świętosławski W. Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczach Wisły i Odry, Łódź, 2006, s. 79-82, ryc. 19:A.

21. Medvedev A.F. Ručnoe metatel'noe oružie. Luk i strely, samostrel, [w:] Arheologiâ SSSR. Svod arheologičeskih istočnikov, Vyp. E1-36, Moskva, 1966, s. 58.

22. Kazakevičius V. Geležies amžiaus strėlės lietuvoje II - XII/XIII a, Vilnius, 2004, s. 28-39, 11-12 pav.

23. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des bis 9. zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slovakei (II), Slovenská Archeologiá 24/2, 1976, s. 331, ryc. 54.

24. Medvedev A.F. Ručnoe metatel'noe oružie. Luk i strely, samostrel...; Kotowicz P.N. Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego..., s. 7-8; Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska...,s. 212, tabl. VI:4,6,8; Świętosławski W. Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczach Wisły...

25. Na stanowisku tym odkryto jeszcze jeden grot tego typu.

26. Medvedev A.F. Ručnoe metatel'noe oružie. Luk i strely, samostrel...

27. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des bis 9. zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts..., s. 330.

28. Jotov V. Väoräženieto i snarâženieto ot bälgarskoto srednovekovie (VII-XI vek), Varna, 2004, 30, tabl. 25:377-380.

29. Jotov V. Väoräženieto i snarâženieto ot bälgarskoto..., s. 27.

30. Świętosławski W. Ślady koczowników Wielkiego Stepu..., s. 93.

31. Medvedev A.F. Ručnoe metatel'noe oružie. Luk i strely, samostrel..., s. 74-75.

32. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des bis 9. zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts ..., s. 329-330.

33. Łojowska K. Wczesnośredniowieczna ceramika z grodziska "Horodyszcze" w Trepczy koło Sanoka, [w:] Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich, red. J. Gancarski, Krosno, 2006, s. 391-451.

34. por. Rzeźnik P. Problem tezauryzacji mis żelaznych typu śląskiego w świetle tzw. skarbów..., s. 182-183.

35. Kotowicz P.N. System militarny Sanoka we wczesnym średniowieczu, Acta Militaria..., s. 68-69.

36. Koperski A. Przemyśl, [w:] The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue, Budapest, 1996, s. 439-448.

37. Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska..., s. 232-233.

38. Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach, Kraków., 1991, s. 40-41.

39. Parczewski M. Uwagi o przejawach wczesnośredniowiecznej aktywności militarnej w północnych Karpatach, Acta Militaria Mediaevalia 1, 2005, s. 31.

40. Ginalski J. Enkolpiony z grodziska "Horodyszcze"...; Ginalski J. Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku "Horodyszcze"...

41. Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska...

42. Na południowym stoku sąsiedniego grodziska - "Horodna", w trakcie badań powierzchniowych wykrywaczem metali znaleziono także militaria wiążące się z omawianym przedziałem chronologicznym. Są to dwa groty bełtów typu 1 wg A.F. Medvedev (Kotowicz P.N. Zabytki archeologiczne z okolic grodziska wczesnośredniowiecznego..., s. 461, ryc. 2:I-J) i trzy podkowy, zachowane fragmentarycznie i stąd trudne do określenia typologicznego, ale pochodzące najpewniej z XI-XIII w. (Kotowicz P.N. Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego..., s. 14-15, tab. XII: 5-6, 8).

43. Kirpičnikov A.N. Drevneruskoe oružie. Vypusk II. Kop'â, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vv., Arheologiâ SSSR, Svod arheologičeskih istočnikov, E1-36, Moskva-Leningrad. 1966, s. 59-64.

44. Kotowicz P.N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski..., s. 59.

45. Medvedev A.F. Ručnoe metatel'noe oružie. Luk i strely, samostrel...

46. Kempke T. Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien. III. Die Waffen des. 8.-13. Jahrhunderts, Offa-Bücher 73, Neumünster., 1991. Abb. 13; Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska..., tabl. V:5,7-8; Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca, Kraków. 2004, s. 274.

47. Medvedev A.F. Ručnoe metatel'noe oružie. Luk i strely, samostrel...; Świętosławski W. Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w., Łódź, 1997.

48. Jeden z grotów tego typu został znaleziony we wspomnianej wcześniej studni.

49. Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska...

50. Kirpičnikov A.N. Snarâženie vsadnika i verhogo konâ na Rusi v IX-XIII vv., Arheologiâ SSSR, Svod arheologičeskih istočnikov, E1-36, Leningrad, 1973, s. 66-67.

51. Kołodziejski S. Les éperons à molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Âge, [w:] Memoires Archeologiques, red. A. Kokowski, Lublin, 1985, s. 161-179.

52. Kirpičnikov A.N. Snarâženie vsadnika i verhogo konâ na Rusi..., s. 16-17.

53. Kaźmierczyk J. Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku. Studia z dziejów kultury materialnej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. 1978.

54. Kotowicz P.N. Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego...,2002.

55. Ostroga ta, ze względu na totalne skorodowanie i brak metalicznego rdzenia została zadokumentowana in situ.

56. Kirpičnikov A.N. Snarâženie vsadnika i verhogo konâ na Rusi..., s. 64-65.

57. Kirpičnikov A.N. Snarâženie vsadnika i verhogo konâ na Rusi..., s. 62.

58. Hilczerówna Z. Ostrogi polskie z X-XIII wieku, Poznań, 1956, s. 58.

59. Bezkonkurencyjny jest tutaj zespół zbrojników odkryty w pracowni płatnerskiej na grodzisku w białoruskim Gomelu, gdzie odkryto około 1500 egzemplarzy takich zabytków (Makušnikov O. Drevnerusskaâ oružejnaâ masterskaâ iz Gomiâ, [w:] Starožitnostì Pivdennoï Rusì, Černìgìv, 1993, s. 121-130; Makušnikov O., Lupinenko Û. Lamellârnyj dospeh vostočnoslavânskogo ratnika načala XIII v. (po materialam raskopok v Gomele), Gistaryčna-Arhealagičny Zbornik 18, 2003, s. 213-225.)

60. Fedyk R., Kotowicz P.N. Zamczysko. Średniowieczne grodzisko..., s. 14-15.

61. Kirpičnikov A.N. Drevneruskoe oružie. Vypusk II. Kop´â, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni...

62. Fedyk R., Kotowicz P.N. Zamczysko. Średniowieczne grodzisko..., s. 10-11.

63. Medvedev A.F. Ručnoe metatel´noe oružie. Luk i strely, samostrel...

64. Fedyk R., Kotowicz P.N. Zamczysko. Średniowieczne grodzisko..., s. 13-14.

65. Kołodziejski S. Les éperons à molette du territoire de la Petite Pologne...

66. Świętosławskiego W. Strzemiona średniowieczne z ziem polskich, Łódź. 2000, s. 46-48.

67. Kaźmierczyk J. Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku. Studia z dziejów...

68. Fedyk R., Kotowicz P.N. Zamczysko. Średniowieczne grodzisko..., s. 17-18.

69. Kotowicz P.N. System militarny Sanoka we wczesnym...

70. Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej..., s. 52.

71. szerzej Kotowicz P.N. System militarny Sanoka we wczesnym...

72. Nie spełnia go z pewnością artykuł V.M. Petegiriča w opracowaniu podsumowującym stan badań archeologicznych na terenie zachodniej Ukrainy (Petegirič V.M. Oružie i snarâženie vsadnika, [w:] Arheologiâ Prikarpat´â, Volyni i Zakarpat´â rannoslavânskij i drevnerusskij periody), Kiev, 1990, s. 163-171.).

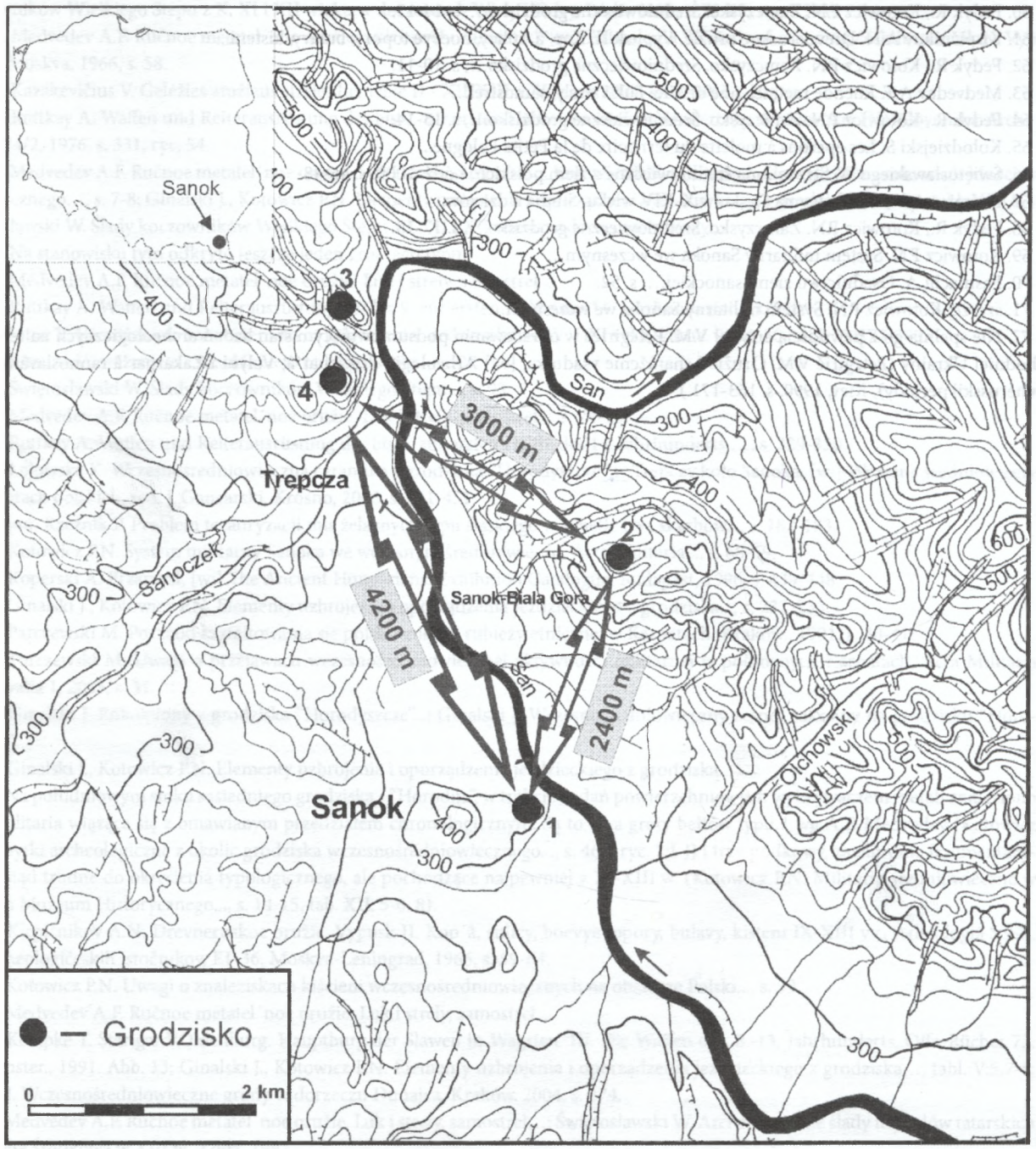

Ryc. 1. Lokalizacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na terenie Kotliny Sanockiej. 1 – Sanok „wzgyrze zamkowe", stan. 1; 2 – Sanok-Biaia Gyra „Zamczysko", stan. 1; 3 – Trepcza „Horodna", stan. 1; 4 – Trepcza „Horodyszcze", stan. 2. Opr. P.N. Kotowicz.

Ryc. 2. Plany sytuacyjno-wysoko[ciowe grodzisk na terenie Kotliny Sanockiej.
1 – Sanok „wzgyrze zamkowe", stan. 1; 2 – Sanok-BiaBa Gyra „Zamczysko", stan. 1;
3 – Trepcza „Horodna", stan. 1; 4 – Trepcza „Horodyszcze", stan. 2
(wg Kotowicz P.N. System militarny Sanoka we wczesnym [redniowieczu, 2005, Acta Militaria Mediaevalia 1, s. 61-86.).

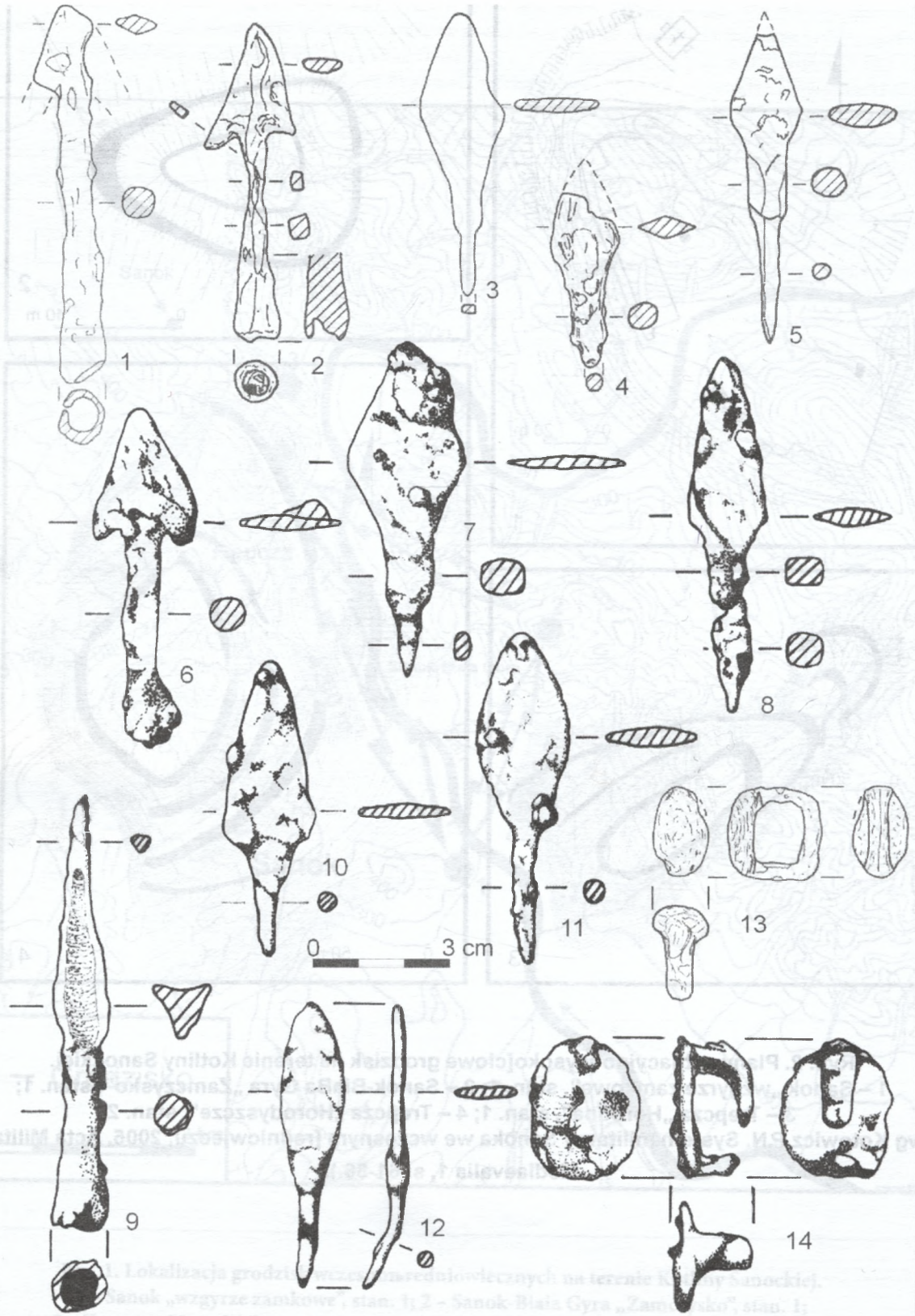

Ryc. 3. Militaria o metryce plemiennej z osady podgrodowej (stan. 25) grodziska „Horodna" w Trepczy. 1-12 – groty strzaB; 13-14 – przewleczki do ostryg (?) (1-5,13 – wg Kotowicz P.N. System militarny Sanoka we wczesnym [redniowieczu, 2005, Acta Militaria Mediaevalia 1, s. 61-86.; 6-12, 14 – rys. M. Glinianowicz).

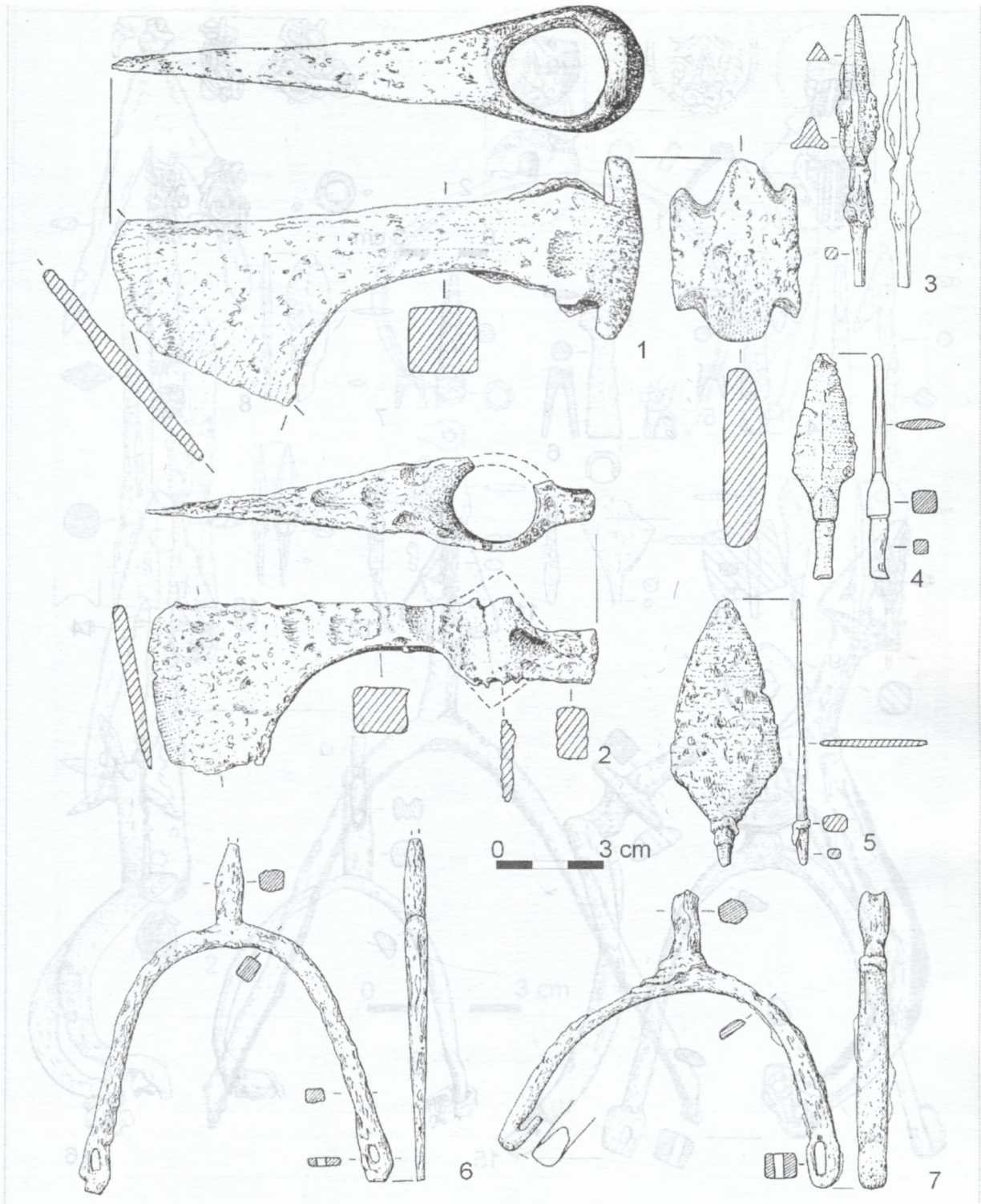

Ryc. 4. Militaria o metryce plemiennej z grodziska „Horodyszcze" w Trepczy. 1 – topyr; 2 – czekan typu „bradatica"; 3-5 – groty strzaB; 6 – ostroga oczkowata; 7 – ostroga z zaczepami haczykowatymi (wg Ginalski J., Kotowicz P.N. Elementy uzbrojenia i oporzdzenia jezdzieckiego z grodziska wczesno[redniowiecznego "Horodyszcze" w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2, MateriaBy i Sprawozdania Rzeszowskiego O[rodka Archeologicznego 25, 2004, s. 187-257.).

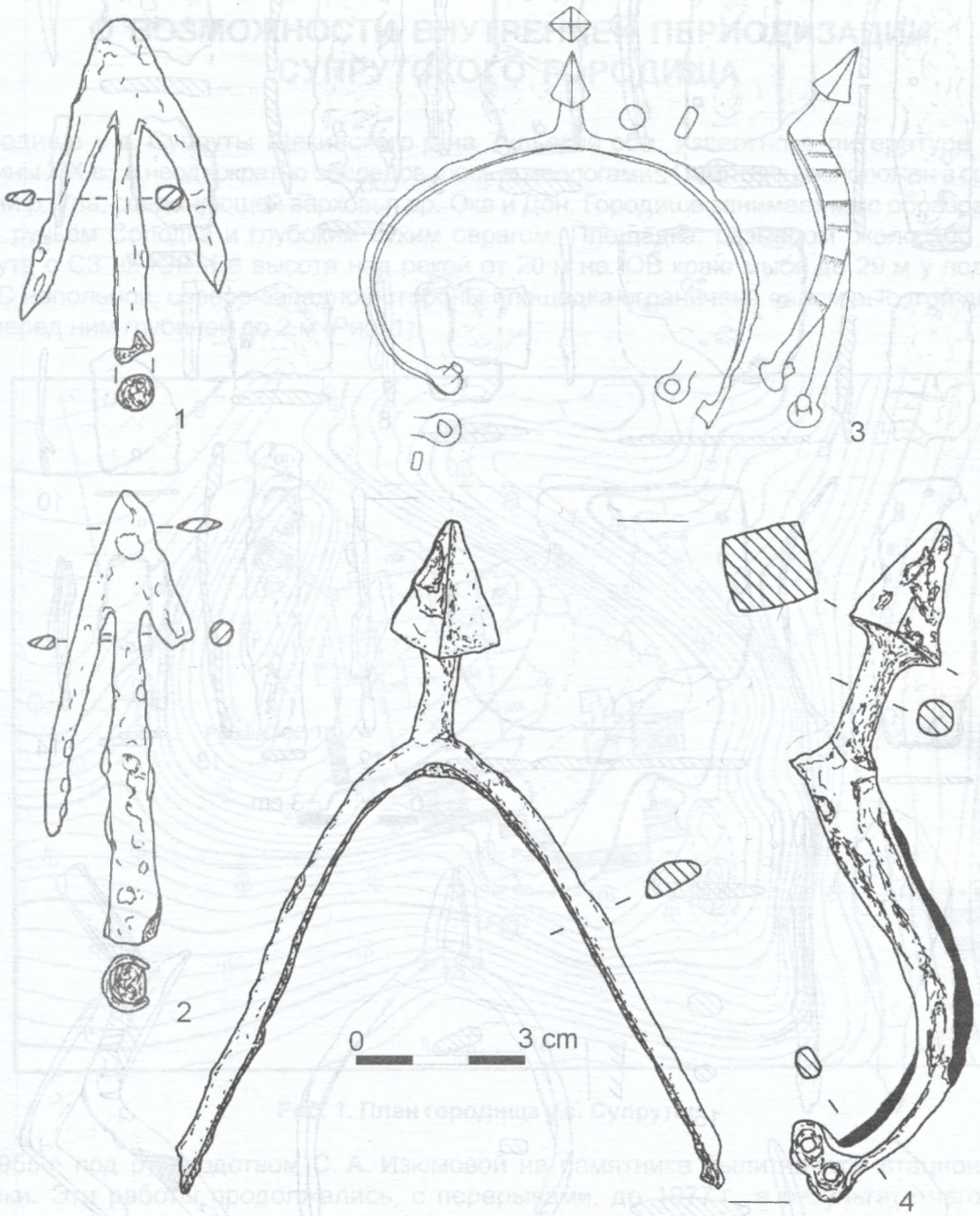

Ryc. 6. Militaria o metryce wczesnopaDstwowej z grodziska na „wzgyrzu zamkowym" w Sanoku. 1-2 – groty strzaB; 3-4 - ostrogi z bodzcem kolczystym (1-3 – wg Kotowicz P.N. System militarny Sanoka we wczesnym [redniowieczu, Acta Militaria Mediaevalia 1, 2005s. 61-86.; 4 – rys. P. N. Kotowicz).

Ryc. 7. Militaria o metryce wczesnopaDstwowej z grodziska „Zamczysko" w Sanoku-BiaBej Gyrze. 1-14 – fragmenty pancerza lamelkowego; 15-16 – groty strzaB; 17 – ostroga z bodzcem gwiazdzistym (wg Fedyk R., Kotowicz P.N., Zamczysko. Zredniowieczne grodzisko w Sanoku-BiaBej Gyrze. Cz'[1. Zabytki metalowe i kamienne, Sanok, 2006.).

А.В. Григорьев
(Москва)

О ВОЗМОЖНОСТИ ВНУТРЕННЕЙ ПЕРИОДИЗАЦИИ СУПРУТСКОГО ГОРОДИЩА

Городище у с. Супруты Щёкинского р-на Тульской обл. известно в литературе со 2-й половины XIX в.[1] и неоднократно обследовалось археологами[2]. Памятник расположен в среднем течении р. Упа, соединяющей верховья рр. Ока и Дон. Городище занимает мыс образованный рекой, ручьём Солодка и глубоким сухим оврагом. Площадка, размером около 100 х 40 м, вытянута с СЗ на ЮВ. Её высота над рекой от 20 м на ЮВ краю мыса до 29 м у подножия вала. С напольной, северо-западной стороны площадка ограничена валом высотой до 5 м и рвом перед ним глубиной до 2 м (Рис. 1).

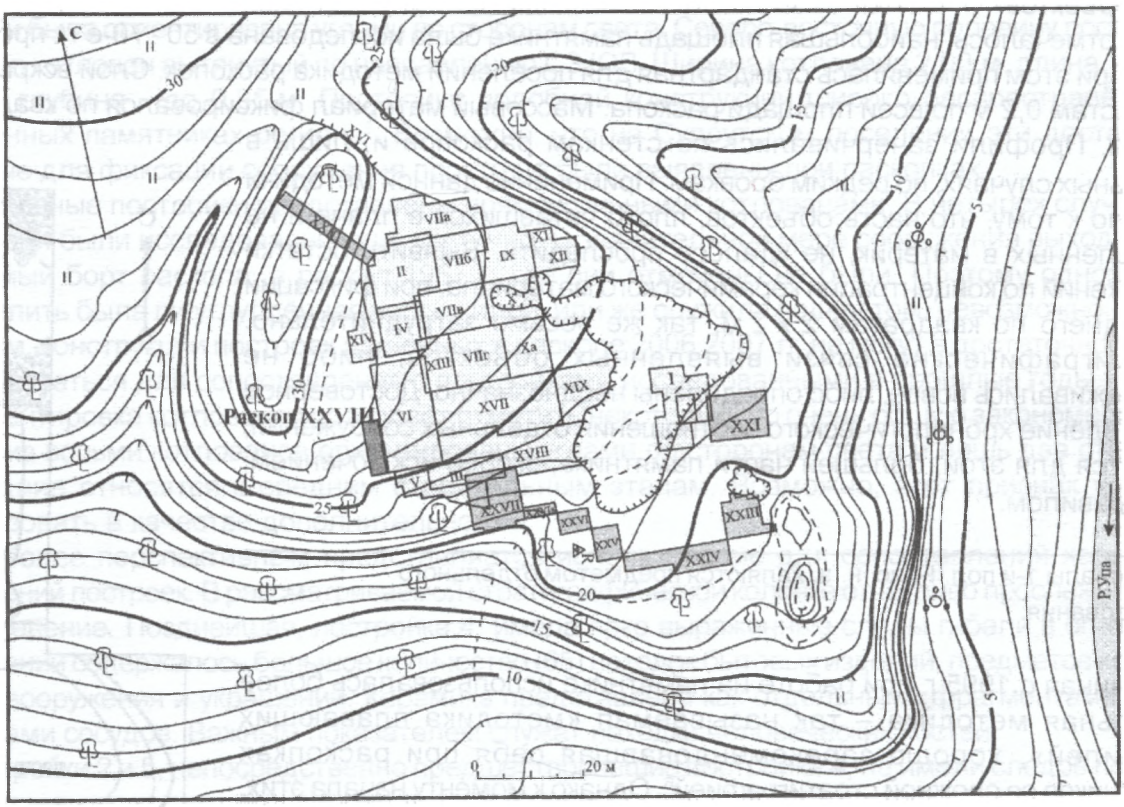

Рис. 1. План городища у с. Супруты.

В 1955 г. под руководством С. А. Изюмовой на памятнике были начаты стационарные раскопки. Эти работы продолжались, с перерывами, до 1977 г., в результате чего было исследовано ок. 2300 м²[3]. В конце 1950-х гг. на территории городища началась разработка песчаного карьера. Несмотря на то, что работы были остановлены, в ходе проведения вскрыши было уничтожено порядка 2000 м² культурного слоя. После окончания работ С. А. Изюмовой, оставшиеся неисследованными участки подверглись многочисленным грабительским разрытиям. С целью доследования памятника, в период с 1995 по 2007 г. отрядом Тульской археологической экспедиции проводились раскопки оставшихся частей площадки[4]. Были изучены практически все пригодные для стационарных работ участки по восточному и южному краю мыса на площади более 500 м².

На сегодняшний день, городище является наиболее полно изученным памятником славянского времени в регионе. Раскопано более половины его площади. Особенность поселения в том, что оно погибло единовременно, в результате пожара. Сгоревшие постройки, множество человеческих костяков, обилие разнообразного вещевого материала делают памятник необычайно привлекательным для исследователей. К сожалению, результаты

многолетних работ опубликованы крайне отрывочно, что не позволяет использовать материалы памятника в должной мере[5].

Одной из важнейших задач при подготовке памятника к полной публикации, является построение его внутренней периодизации. Наиболее надёжной основой для построения относительной хронологической шкалы поселения могут служить данные стратиграфических наблюдений. Однако, задача осложняется как характером залегания культурных напластований, так и особенностями их изучения и фиксации.

Мощность культурного слоя в центральной части площадки не превышала 0,50 м, при чём в значительной степени он был повреждён распашкой. В привальной части городища сохранность слоя много лучше. Здесь его толщина достигала 1 м. Ещё большая мощность, до 3 м, наблюдается вдоль склонов мыса. Но здесь, основную его часть составляли напластования 1-й пол. I тыс. н. э. Объекты славянской поры были заглублены преимущественно в ранние отложения, что затрудняло их фиксацию. Очевидно, что при подобном характере культурного слоя, требовалась крайне тщательная разборка и фиксация всех объектов.

Как отмечалось, наибольшая площадь памятника была исследована в 50 - 70-е гг. прошлого века. При этом применялась стандартная для поселений методика раскопок. Слой вскрывался по пластам 0,2 м по всей площади раскопа. Массовый материал фиксировался по квадратам 2 х 2 м. Профили зачерчивались по стенкам раскопов и, лишь в отдельных случаях, по редким бровкам. Применение данной методики привело к тому, что часть объектов, плохо читавшихся в плане и не заглублённых в материк, не удалось проследить. Выявить остатки сооружений по концентрации керамического материала, при фиксации последнего по квадратам 2 х 2 м, так же весьма затруднительно. Стратиграфические связи выявленных объектов, либо не прослеживались вовсе, либо определены неоднозначно. Достоверное определение хронологического соотношения отдельных сооружений, является для этой, большей части памятника, скорее исключением, чем правилом.

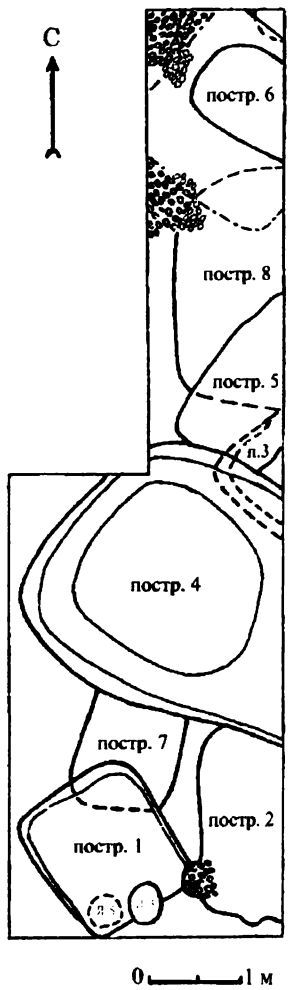

Рис. 2. Городище у с.Супруты, раскоп XXVIII. Схема расположения построек славянского периода.

---

* Материалы 1-й пол. I тыс. н. э. являются предметом отдельного исследования.

Начиная с 1995 г. при работе на памятнике использовалась более детальная методика – так называемая «методика плавающих профилей», хорошо зарекомендовавшая себя при раскопках памятников со сложной стратиграфией[6]. Однако к моменту начала этих, по сути своей охранных работ, большая часть пригодных для раскопок участков была сильно повреждена. Более чем на половине исследованной площади слой был полностью или частично уничтожен в результате хозяйственной деятельности. В полной мере, стратиграфические исследования удалось провести лишь в 1995 г. на юго-восточном склоне городища[7] и 2006 2007 гг. на небольшом участке между юго-западным склоном мыса и раскопом VI (1967 г.). Полученные при этом данные могут послужить отправной точкой в попытке понять внутреннюю хронологию славянского периода жизни памятника.

Наиболее информативным, в плане стратиграфии, является раскоп 2006- 2007 гг. (Раскоп XXVIII). Здесь, на площади всего 90 м^2, были зафиксированы остатки восьми построек и нескольких хозяйственных ям славянского времени. Все они, так или иначе, были связаны (Рис. 2, 3). Наиболее поздняя, постройка 4 перекрывала две группы последовательно существовавших сооружений. С юга это постройка 2, перекрывшая постройку 1, в свою очередь, прорезавшую постройку 7 С севера, соответственно, постройки 5, 8 и 3. Кроме того, постройка 8

была перекрыта постройкой 6. Таким образом, можно с уверенностью говорить, как minimum, о четырёх строительных этапах на данном участке поселения. Отсюда возникает вопрос возможно ли, и в какой степени, использовать полученную стратиграфическую колонку для создания хронологической шкалы всего памятника?

Постройки, включённые в стратиграфическую колонку имели некоторые различия по конструкции, ориентировке и характеру заполнения. От наиболее поздней постройки 4 сохранился подпрямоугольный котлован размерами 5,60 на более чем 6,50 м, глубиной 0,40 0,50 м. Вся северо-западная его часть была занята котлованом подквадратной формы размерами 3,50 х 4,00 м и глубиной до 1,30 м от уровня пола внешнего котлована (до 1,70 м от верха заполнения). Отметим, что столь значительные размеры не характерны ни для рассматриваемого, ни для синхронных памятников данного региона[8]. Поэтому данная конструкция мало пригодна для сквозных сопоставлений.

Постройка 6, так же не имеет достоверных аналогий в материалах Супрут. В основе своей она была наземной и прослеживалась в виде пятна тёмного гумусированого суглинка с мелкими включениями угля. Постройка имела форму близкую к квадрату размерами приблизительно 4 х 4 м и была ориентирована углами по сторонам света. Северо-восточную половину постройки занимал котлован вытянутый по направлению СЗ ЮВ. Ширина котлована 2,00 м, длина более 2,50 м, глубина до 0,35 м. Постройки подобной конструкции широко распространены на синхронных памятниках региона[9] Возможно, что на Супрутском поселении эти достаточно сложные для фиксации сооружения просто не были выявлены при раскопках.

Остальные постройки представлены прямоугольными котлованами. В четырёх случаях из шести они были исследованы лишь частично. В значительной мере сооружения выходили за восточный борт раскопа, в раскоп 1967 г., где они отмечены не были. Поэтому однозначно определить была ли углублённая часть жилой, или же служила подклетом, невозможно. Таким образом, конструкции построек изученных в раскопе 2006 2007 гг. не могут в достаточной мере использоваться для сопоставления с постройками исследованными в прошлые годы.

Ориентировка котлованов позволяет отметить некоторую, но очень общую закономерность. Шесть из восьми котлованов ориентированы углами по сторонам света и лишь два стенами. Последние относятся к средним строительным этапам. Возможно, этот признак удастся использовать в качестве дополнительного.

Наиболее перспективным представляется использование для сопоставлений характера заполнений построек. В рассматриваемой стратиграфической колонке отчётливо прослеживается его изменение. Позднейшая, постройка 4, имела ярко выраженные следы гибели в огне. В её заполнении содержалось большое количество (65) находок бытовых изделий, предметов конской сбруи, вооружения и украшений. Керамика представлена как отдельными фрагментами, так и развалами сосудов. Важным показателем служат находки человеческих костей.

Постройки 2 и 5, непосредственно предшествовавшие постройке 4, не имели следов пожара. Их заполнения возникали единовременно и носили характер заполнения помойных ям. Они были очень сильно гумусированы и содержали большое количество костей животных и керамики. Интересно отметить значительное количество находок в этих постройках – преимущественно мелких предметов, деталей одежды, мелких украшений и их фрагментов.

Залегавшие ниже постройки 8, 1 и 7 имели заполнения характерные для забутовок. Они были заполнены однородным средне гумусированым суглинком и содержали крайне небольшое количество керамики. Находки в этих постройках единичны. Отметим, что постройки с подобным заполнением не единовременны – постройка 1 перекрывала постройку 7

Наиболее ранняя постройка 3, как и наиболее поздняя, носила ярко выраженные следы пожара.

Таким образом, на основании стратиграфической колонки раскопа 2006 2007 гг., с учётом характера заполнений построек, можно выделить пять этапов застройки исследованного участка поселения и попытаться сопоставить их с материалами других раскопов. Прежде всего, с материалами работ последних лет. Для этого рассмотрим строительные этапы от раннего к позднему (Рис. 3).

Этап I характеризуется постройками погибшими в результате пожара, но перекрытыми позднейшими славянскими комплексами. Человеческие костяки или их фрагменты в них отсутствуют. Часть такой постройки была исследована в раскопе 1995 г. на восточном краю

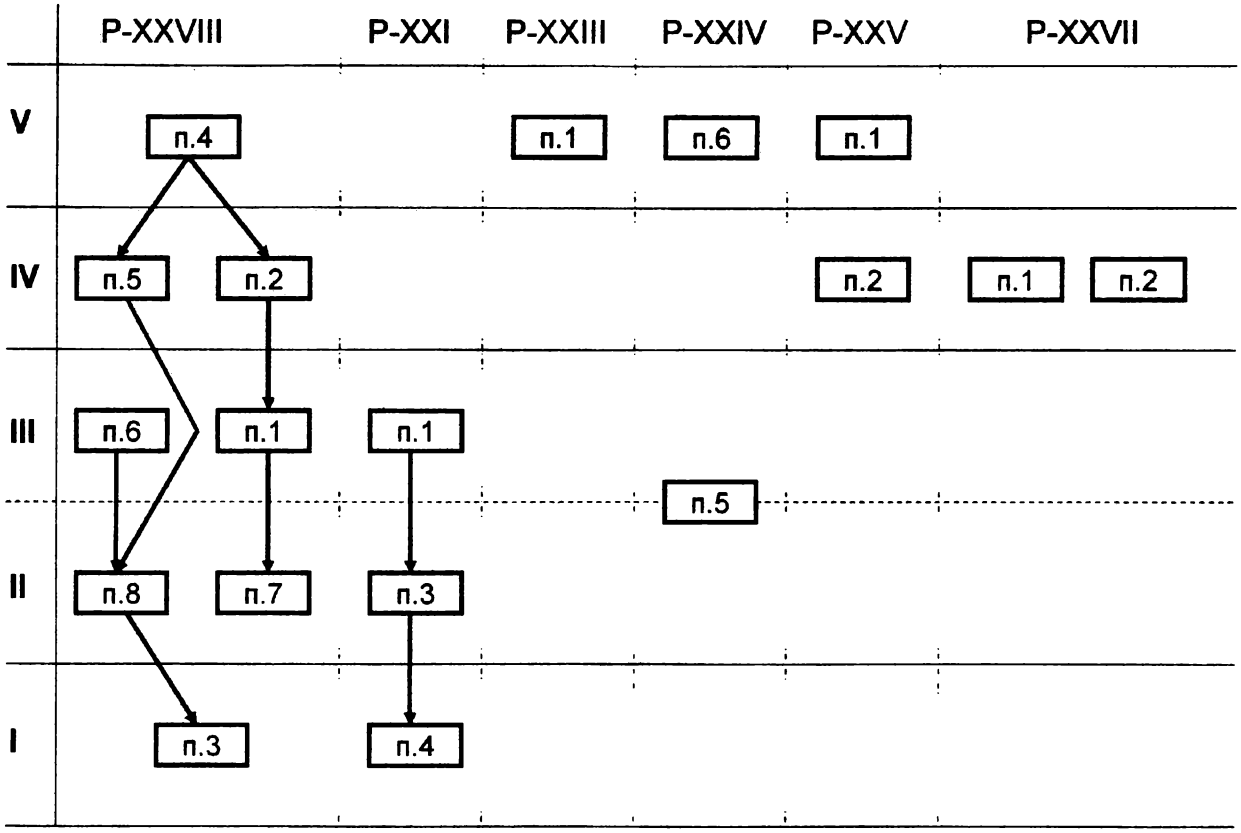

Рис. 3. Хронологическое соотношение построек раскопов 1995 – 2007 гг.

городища. Постройка 4 перекрывала слои мощинской культуры и, в свою очередь, перекрывалась постройкой 3 (Рис. 3)[10]. В сооружении отчётливо прослеживались следы пожара. В материалах С. А. Изюмовой тоже отмечаются подобные случаи. Так, в раскопе VIII (1969 г.) сгоревшее жилище 2 было прорезано жилищем 3, погибшем в конце жизни поселения.

Этапы II и III различаются между собой только при условии прямого перекрытия построек с характерным заполнением. Последнее представляет собой забутовки слабо и средне гумусированым слоем с минимальным содержанием керамики и находок. То, что этапов было два, подтверждается стратиграфией раскопа 1995 г. Там, последовательно существовавшие жилища 3 и 1, имели близкое по характеру заполнение. Для этих этапов характерны жилища, ориентированные как углами, так и стенами по сторонам света.

Заполнения построек этапа IV отличаются высокой степенью гумусированности, большим содержанием костей животных, керамики и находок. При этом следы пожара отсутствуют. Подобные комплексы были выявлены в раскопах последних лет (Раскоп XXV, постройка 2; Раскоп XXVII, постройка 1).

Этап V соответствует времени гибели поселения. Относящиеся к нему сооружения носят выраженные следы пожара, часто содержат человеческие костяки и их фрагменты. К этому этапу относятся три постройки, исследованных в последние годы (Раскоп XXIII, постройка 1; Раскоп XXIV, постройка 6; Раскоп XXV, постройка 1). Все они были ориентированы углами по сторонам света и имели одинаковую конструкцию – неглубокий нежилой котлован по всей площади сооружения[11].

Предложенная система позволяет стратифицировать значительную часть комплексов, исследованных в 50 70-е гг., и следовательно получить более полную картину истории жизни поселения. Предварительно можно отметить, что первое славянское поселение на городище погибло в результате пожара. Следы этого пожара прослежены на различных участках памятника, что говорит о его глобальности. Однако установить был ли этот пожар результатом военных действий, или же носил бытовой характер затруднительно. После пожара посёлок отстраивается вновь и существует без видимых потрясений, вероятно, в течении периода активной жизни двух поколений. Трудно объяснить происхождение комплексов следующего периода. По не ясной пока причине, часть построек была разобрана, а их котлованы забросаны

бытовым мусором. При этом туда попало большое количество достаточно ценных предметов, таких как сердоликовые и хрустальные бусины, бронзовые детали одежды и даже половинка дирхема. Правда, большая часть предметов из этих заполнений были сломаны. Отстроенные после этого сооружения погибли в результате военного разгрома, вероятно, в 10-е гг. X в.[12]

Определить продолжительность периода существования поселения на основе стратиграфических данных затруднительно. Если длительность 2-го и 3-го этапов можно связать с временем активной деятельности двух поколений (ок. 50 лет), то продолжительность раннего и поздних этапов, прерванных пожарами и реконструкцией – не известна.

---

[1] Горожанский Н. Н. Материалы для археологии России по губерниям и уездам. Вып. 1. М., 1884. С. 13.

[2] Успенская А. В., Фехнер М. В. Указатель к карте «Поселения и курганные могильники Северо-Западной и Северо-Восточной Руси X XIII вв.» // Очерки по истории русской деревни X XIII вв. Тр. ГИМ. Вып. 32. М., 1956. С. 177; АКР. Тульская обл. – Часть 2. С. 214 217;

[3] Изюмова С. А. Раскопки городища у с. Супруты // АО – 1969 г. М., 1970. С. 67; она же. Раскопки городища у с. Супруты // АО 1970 г. М., 1971. С. 75, 76; она же. Раскопки городища у с. Супруты // АО – 1971 г. М., 1972. С. 92, 93; она же. Исследования в Тульской области // АО. – 1972 г. М., 1973. С. 64; она же. Раскопки городища у с. Супруты // АО 1973 г. М., 1974. С. 53 54;

[4] Шеков А. В. Работы в Щёкинском и Дубенском районах Тульской области // АО 1995 г. М., 1996. С. 201 203; Григорьев А. В. Весовые гирьки Супрутского городища // Тез. докл. конф. «Поволжье в средние века». Нижний Новгород, 2001. С. 77; он же. Работы на городище у с. Супруты // АО 2001 г. М., 2002. С. 138, 139;

[5] Изюмова С. А. Ранние типы лучевых височных колец Супрутского городища // Вестник МГУ. № 6. М., 1978. С. 100 102; она же. Супрутский денежно-вещевой клад // История и культура древнерусского города. М., 1989. С. 206 213; она же. К вопросу о "погребениях" на Супрутском городище // Историческая археология. Традиции и перспективы. М., 1998. С. 114 116; она же. Супрутский клад 1969 г. // Н. И. Троицкий и современные исследования историко-культурного наследия Центральной России. Т. I. Тула, 2002. С. 88 108; Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I - начале II тыс.н.э. Тула, 2005.

[6] Григорьев А. В. Северская земля в VIII начале XI в. по археологическим данным. Тула, 2000. С. 27, 28;

[7] Григорьев А. В., Узянов А. А., Шеков А. В. О стратиграфии Супрутского городища // Отчётная сессия ГИМ. Тез. докл. М., 1996. С. 67 69;

[8] Григорьев А. В. Жилые постройки начального этапа славянской колонизации бассейна р. Упы // Куликово поле. Исторический ландшафт. Природа. Археология. История. Т. I. Тула, 2003. С. 319 343;

[9] Григорьев А. В. Жилые постройки С. 324 326;

[10] Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I - начале II тыс.н.э. Тула, 2005. С. 18, 19.

[11] Там же. С. 38 41. Рис. 11.

[12] Там же. С. 139;

П.М. Довгань
(Львів)

ОБОРОННІ СПОРУДИ ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА

Місто Буськ сучасний районний центр на Львівщині. Його стародавню назву Бужськ або Бужеськ ми вперше знаходимо на сторінках Літопису Руського під 1098 р.[1] у зв'язку з подіями після Любецького з'їзду князів. Питання про те, чи знаходився літописний Бужськ на території нинішнього Буська в науковій літературі можна вважати розв'язаним[2].

В кінці XI ст., потрапляючи на сторінки літопису, Бужськ виступає вже як значний осередок тогочасних політичних і державних процесів. У 1100 р. він стає центром удільного князівства, що як територіально-адміністративна структура під різними назвами (земля, волость, староство) із невеликими перервами проіснувала до кінця XVIII ст.[3]

На території сучасного Буська знаходяться залишки чотирьох давніх городищ. Найбільше з них власне літописний Бужськ локалізується в центрі сучасного міста. Воно складається з трьох частин, що відмежовуються між собою глибокими та широкими ровами з водами Західного Бугу (Рис. 1). Перша з них, північно-східна, розташована поруч із сучасною площею Незалежності. Найбільшу її ділянку займає колишня військова частина, що була розташована в маєтку кінця XVIII - початку XIX ст. графа Бадені. Вона займає площу близько 1,4 га.

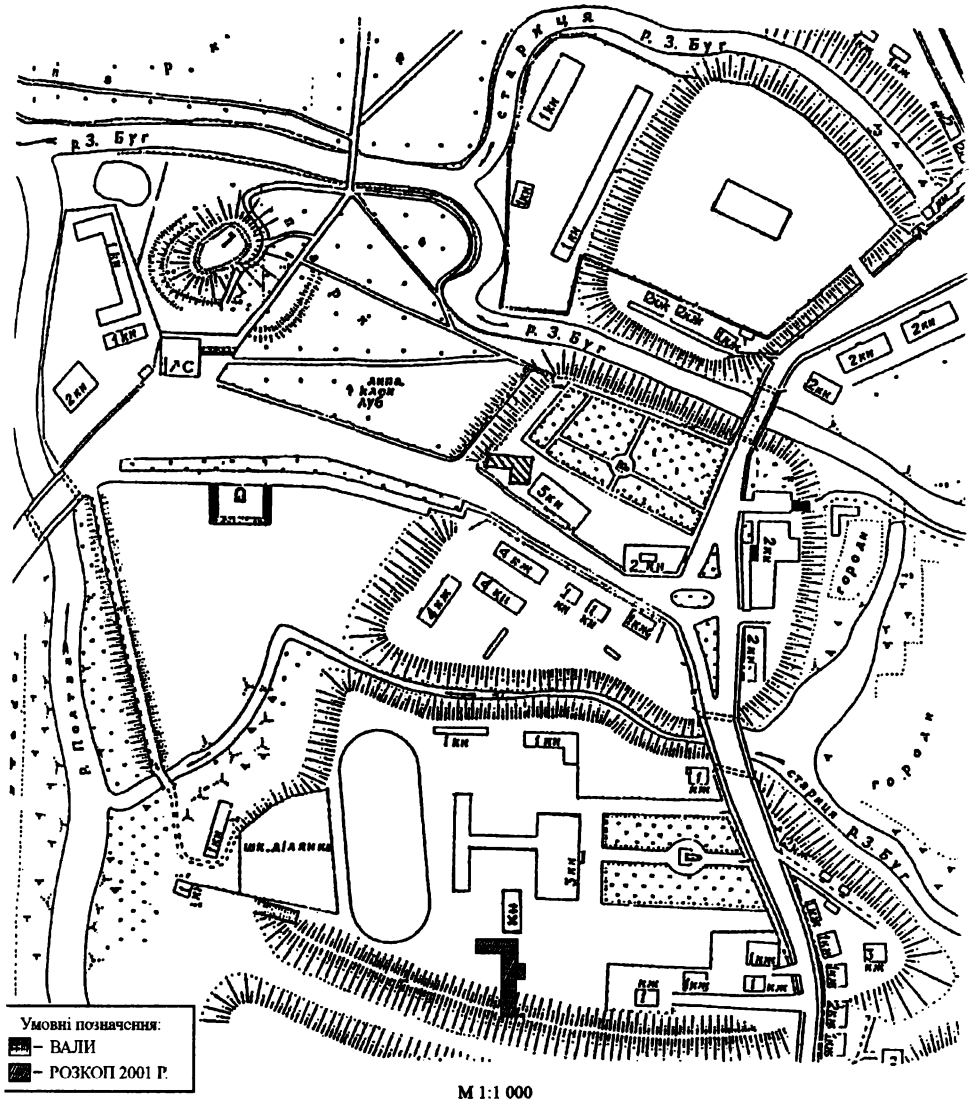

Рис. 1. Інструментальний план городища в місті Буську (за М. Филипчуком)

Друга, площею 2,8 га, знаходиться південно-західніше першої. Їх розмежовує сучасне русло річки Західний Буг. Зараз тут розташовані будівлі міської та районної адміністрації та церква Святих апостолів Петра і Павла.

Найбільшою за площею (понад 5 га) є третя частина літописного міста. З північного сходу між нею та центральною площадкою проходить рів, а від напільної південної сторони вона оточена валом та ровом. Ця частина городища відома в археологічній літературі як Велике городище. Саме тут збереглися залишки давніх потужних оборонних споруд.

В 30-х рр. XX ст. цю найбільшу частину колишнього міста обстежував відомий західноукраїнський археолог-аматор Лев Чачковський, але результати його досліджень залишилися неопублікованими[4]. На початку 60-х рр. минулого століття Велике городище досліджував П. Раппопорт. Він виготовив і опублікував його план, подав короткий опис та розміри оборонних споруд[5].

У 1988 р. всі три частини городища давнього Буська ґрунтовно досліджував М. Филипчук. Особливу увагу він звернув на оборонні споруди Великого городища. Ним було встановлено, що оборонний рів з північно-східної його сторони має ширину від 8 до 35 м, а глибину до 10 м. Вал з напільного боку насипаний на висоту 3 м і має ширину 20 м, а рів ширину від 15 до 40 м при глибині 10 м[6]. Розміри оборонних споруд давнього міста характеризує такий факт, що жителі сучасного Буська називають цей рів яром.

У 2001 р. розкопками на Великому городищі були продовжені дослідження Буського археологічного комплексу експедицією Інституту археології Львівського національного

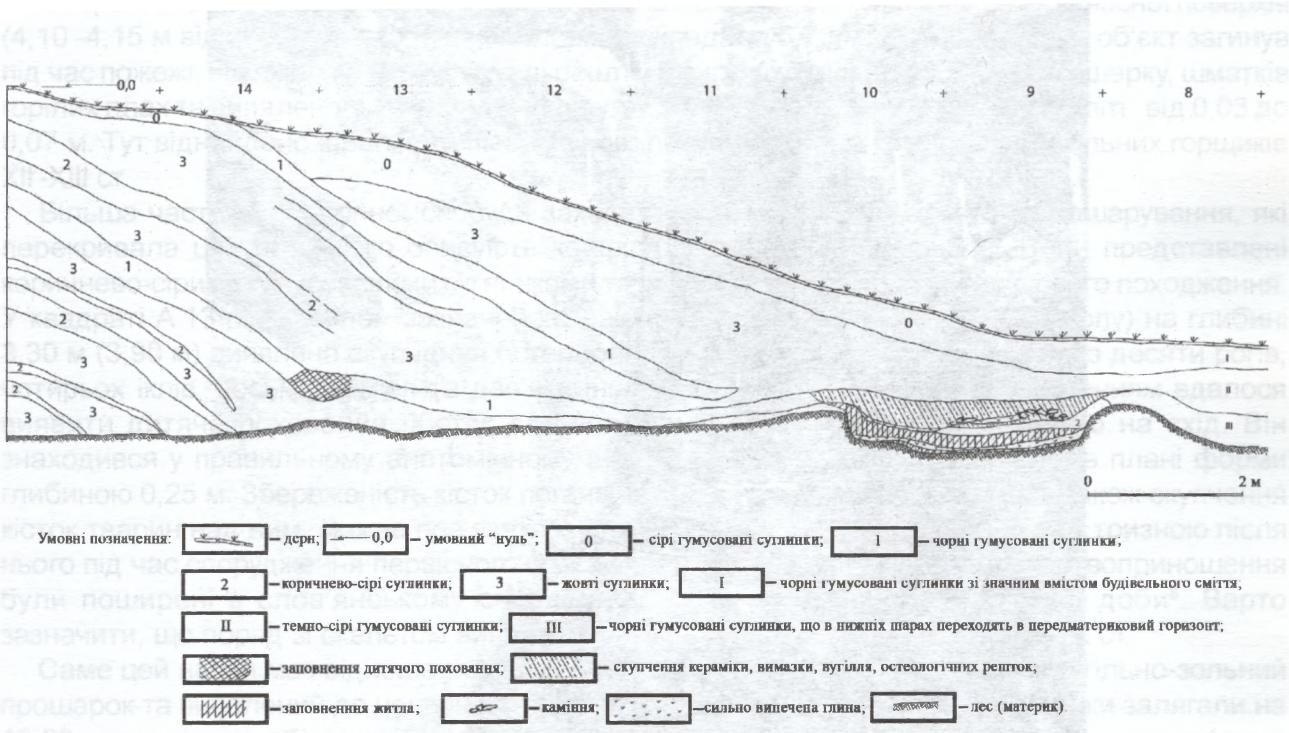

Рис. 2. Стратиграфія валу Буського городища

університету імені Івана Франка під керівництвом автора. В південній ділянці цієї частини городища закладено розкоп I, який охоплював внутрішню частину валу та територію, що прилягала до нього. Він репрезентований траншеєю (шириною 2 м і довжиною 30 м), закладеною перпендикулярно до основи насипу валу. Його орієнтація проходила в північному напрямі. Нумерація квадратів починалася з північної сторони (квадрати А1–А15). Перед початком робіт проведено нівелювання майбутнього розкопу: абсолютний нуль проходив на рівні сучасної поверхні гребеня насипу валу, тому відмітки розташування об'єктів і культурних нашарувань подано від зазначеного репера. З метою деталізації характеру нашарувань насипу валу та місцезнаходження виявлених у них об'єктів виготовлено розвернуту стратиграфію розкопу[7] Крім того, здійснювалася поштикова фіксація, яка детально фіксувалася описово, а також за допомогою фото- і відеозйомки.

Підніжжя валу розпочиналося з квадрату А 9, а гребінь припадав на квадрат А 15. Як було встановлено в процесі розкопок, максимальна висота збереженого земляного насипу сягала 4,5 м, ширина основи (від підніжжя до гребеня) сягала 14 м (Рис. 3).

Під дерновим шаром у квадратах А 9–13 простежено лінзоподібний шар світло-сірих суглинків. У ньому виявлено різночасовий керамічний матеріал XV XVII ст. Походження цього шару можна пов'язати із залишками оборонних споруд зазначеного періоду, від яких збереглася масивна стовпова яма діаметром 0,80 м, що була віднайдена в межах гребеня валу на глибині 0,70 м (кв. А 14–15). Тут же знайдено масивний залізний цвях та перове сверло.

Лінзовидний прошарок перекривав споруду господарського призначення, сліди якої виявлено в квадратах А 9–10. У квадраті А 9 заповнення зазначеного об'єкта виступало відразу після дернового шару. Воно представлене коричнево-сірими гумусованими суглинками. Його товщина сягала від 0,50 до 1,50 м. Загальна глибина цього об'єкта становила 1,30 м. В південній частині

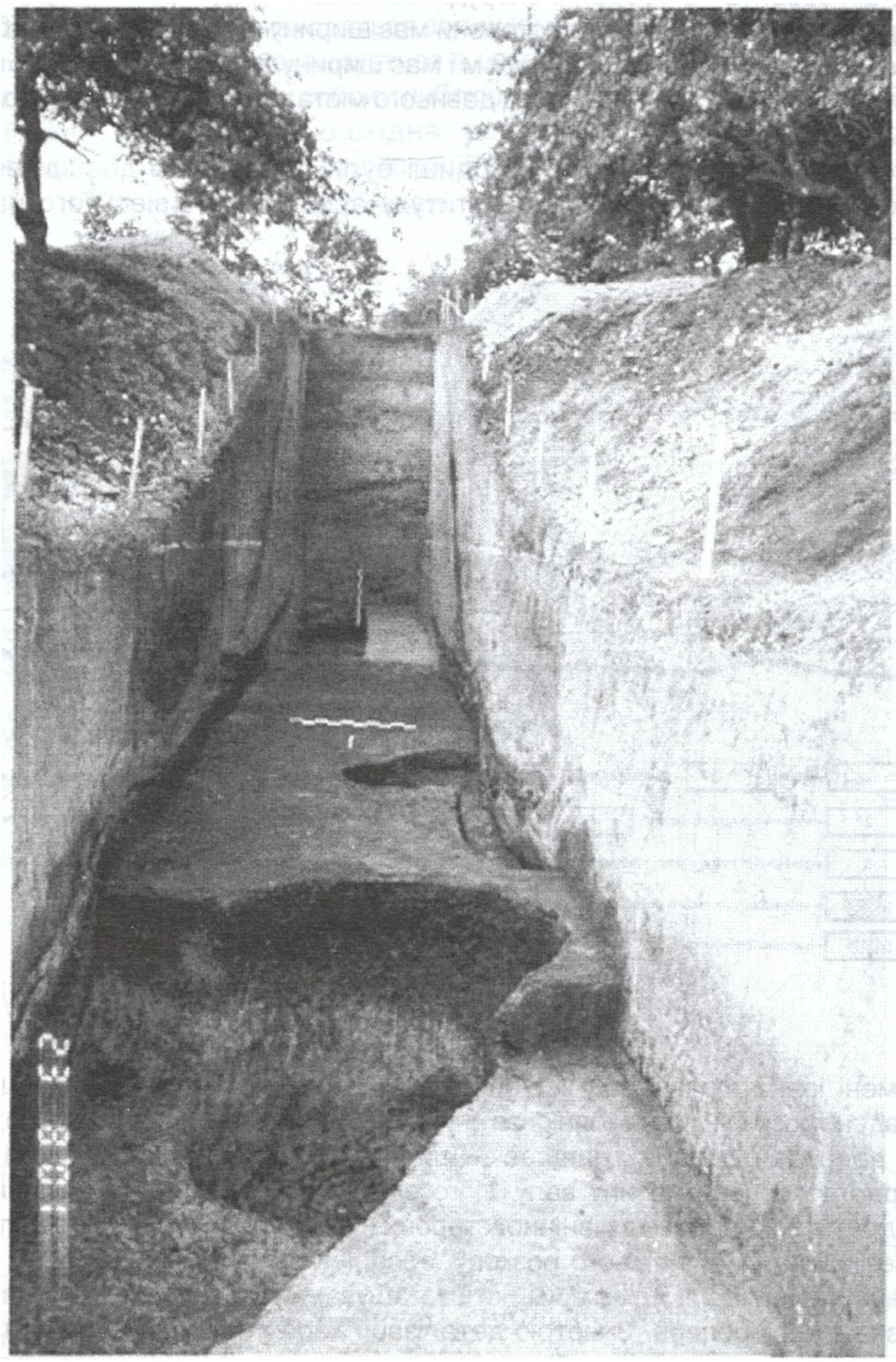

Рис. 3. Розріз валу Великого городища в Вуську. Вигляд з півночі.

долівку перекривав потужний шар світло-жовтих суглинків. Ширина дослідженої ями сягала 0,80 м. Тут на різних глибинах вдалося віднайти різночасовий керамічний матеріал.

Південна частина описаної ями прорізала чотири нашарування: коричнево-сірі гумусовані суглинки товщиною 0,15 0,50 м, що знаходились на глибині (0,60- 1,00 м від рівня схилу валу (3,60- 4,00 м від абсолютного нуля)). Вона описувала конфігурацію внутрішнього підніжжя насипу валу. Слідом, починаючи з глибини 0,20 -1,10 м (2,50- 3,40 м) квадрати А 10–13 виявлено прошарок жовтих суглинків. Жодних знахідок в зазначених шарах не знайдено. У двох наступних прошарках, товщиною 0,25- 0,40 м, представлених чорними гумусованими та жовтими суглинками, виявлено значну кількістъ фрагментів глиняної вимазки та кружального посуду XVI -XVII ст.

Скупчення цих знахідок припадало на квадрати А 10–11 на глибині 1,80 -1,95 м (3,50- 3,65 м), тобто як показує стратиграфічний розріз, в підніжжі насипу валу. Саме з цим нашаруванням можна пов'язувати змиті рештки рухомого матеріалу з оборонних споруд XVI XVII ст.

Земляний насип ранішого часу репрезентований подальшими нашаруваннями різної товщини, які простежено в квадратах А 11–15. Відносно рівня схилу сучасного валу, вони знаходилися на різних глибинах: у квадратах А 11–12 глибина їх верхньої межі сягала 1,90- 2,10 м (3,90 - 4,10 м); в квадратах А 13–15 вона підходила до дернового шару. Ці нашарування мали різну товщину від 0,20 до 0,60- 0,80 м. Вони представлені жовто-сірими та жовтими суглинками. На основі стратиграфічного аналізу та характеру ґрунтів, що складали їхню основу, можна припустити, що вони є рештками земляного насипу XII -XIII ст., оскільки в квадратах А 11–13 перекривали оборонну кліть зазначеного часу.

Оборонна кліть XII -XIII ст. частково виявлена на глибині 1,80- 3,20 м від рівня сучасної поверхні (4,10 -4,15 м від абсолютного нуля). Її ширина складала 5,70 м. Досліджуваний об'єкт загинув під час пожежі, від якої збереглися горілі рештки у вигляді вугільно-зольного прошарку, шматків горілих плах та випаленої до червоного кольору долівки. Товщина заповнення кліті від 0,03 до 0,07 м. Тут віднайдено фрагменти керамічного посуду, зокрема кухонних кружальних горщиків XII -XIII ст.

Більша частина оборонної споруди заходила в східну частину розкопу. Нашарування, які перекривала ця кліть, чітко описують конфігурацію земляного насипу. Вони представлені коричнево-сірими гумусованими суглинками та жовтими суглинками материкового походження. У квадраті А 13 під насипом зазначеного нашарування (західна частина розкопу) на глибині 3,30 м (3,90 м) виявлено скупчення остеологічного матеріалу, яке складалося з десяти рогів, чотирьох іклів, восьми щелеп та дев'яти інших кісток тварин. Під цим скупченням вдалося виявити дитяче поховання. Кістяк довжиною 0,50 м зорієнтований головою на схід. Він знаходився у правильному анатомічному порядку в неглибокій ямі овальної в плані форми глибиною 0,25 м. Збереженість кісток погана. На нашу думку, це поховання, а також скупчення кісток тварин над ним, можна пов'язати із ритуальним жертвоприношенням та тризною після нього під час спорудження первісного оборонного валу. Подібні ритуальні жертвоприношення були поширені в слов'янському середовищі дохристиянської язичницької доби[8]. Варто зазначити, що поряд зі скелетом виявлено кілька уламків керамічного посуду X ст.

Саме цей насип має відношення до оборонної кліті X ст., від якої зберігся вугільно-зольний прошарок та випалений до червоного кольору ґрунт, шириною 4,20 м. Ці залишки залягали на 10 20 см нижче від оборонної кліті XII XIII ст. На рівні долівки оборонної кліті X ст. віднайдено декілька уламків кухонних кружальних горщиків з манжетоподібним викінченням вінець, супісковою структурою тіста та нередукованим випалом. Подібний матеріал дає підстави віднести цей об'єкт до кінця X ст. До цього ж часу, напевно, належать виявлені на глибині 2,30 м від рівня сучасної поверхні три стовпові ямки, діаметром 10- 12 см і глибиною 35 -40 см, імовірно, від оборонних дерев'яних конструкцій.

В західній частині розкопу (квадрати А 8–10) на глибині 1,7- 1,9 м від внутрішнього схилу валу (4,60- 4,80 м від абсолютного нуля) виявлено залишки заглибленого житла. Його земляний котлован, розміром 3,00 Ч 0,50 м, опущений в материкову основу до глибини 0,65 м. Його заповнення представлене коричнево-жовтими та чорними гумусованими суглинками, а також завалом каміння. Долівка вистелена вугіллям та попелом. Зі сходу постежено вхід шириною 0,90 м. На долівці віднайдено фрагменти кухонного кружального горщика XI ст., а також мергелеве біконічне прясло та залізну засувку. Надзвичайно важливим аспектом у датуванні житла є те, що його земляний котлован перерізав верству, пов'язану з насипом валу X ст.

Таким чином, проведені археологічні дослідження на Великому городищі у 2001 р. дали змогу виявити три періоди функціонування оборонного валу, що відповідно датуються X, XII -XIII та XVI -XVII ст., які разом із синхронною забудовою в даній частині міста свідчать про етапи його розвитку. Їх можна пов'язати з важливими моментами в давній історії Буська: виникненням самого міста та походом Володимира Великого на Червенські міста 981 р., монголо-татарською навалою середини XIII ст., а також походом Богдана Хмельницького на Львів у 1655 р., під час якого пізньосередньовічний Буськ зазнав найбільших руйнувань.

---

[1] У науковій та науково-популярній літературі ця згадка подається здебільшого під 1097 р., що не відповідає дійсності (див. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. К., 1990. С. 151).

[2] Филипчук М. А. Звіт про рятівні роботи Буської госпдоговірної експедиції в 1988 р. // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. С. 1 2; Петегирич В. М. Початки Буська // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X Наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2002. С. 145.

[3] Савчин І. Буськ у вирі століть. Львів, 1996. С. 59.

[4] Петегирич В. Чорновус В. Лев Чачковський дослідник галицько-волинських міст княжої доби // Постаті української археології. МДАПВ. Вип. 7 Львів, 1998. С. 94.

[5] Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X XIV вв. Л., 1967 С. 39 40.

[6] Филипчук М. А. Звіт про рятівні роботи Буської госпдоговірної експедиції в 1988 р. // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. С. 2.

[7] Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2001 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. С. 25. Рис. 4.

[8] Тайлор Э. Б. Первобытная культура. М., 1989. С. 86.

С. Демидко
(Хмельницький)

ДАВНЬОРУСЬКИЙ "ІЗЯСЛАВЛЬСЬКИЙ" МІКРОРЕГІОН

Процес заселення межиріччя Горині – Південного Бугу у XII-XIII ст. залишив сучасним дослідникам чимало нерозв'язаних до сьогодні питань. Природні особливості регіону, де пролягла межа Лісу (точніше – Малого Полісся) та Лісостепу, до певної міри обумовили "прикордонний" характер освоєння території протягом багатьох періодів – від неоліту до пізнього середньовіччя. Давньоруський час не був винятком: саме тут стикались межі старих "племінних" земель – Київської, Волинської, Галицької та "позаплемінного" новоутворення – Болохівської землі. Формування та ґенеза систем заселення межиріччя у X–XIII ст. поки що не привертали особливої уваги дослідників і, як наслідок, не висвітлювались адекватно: з урахуванням сукупності археологічних та писемних джерел. Не в останню чергу це було пов'язано з явно недостатнім рівнем дослідженості території досить проблемного у науковому плані прикордоння. З огляду на методику проведення археологічних розвідок у 20–70-х рр. XX ст. у цьому немає нічого дивного. Головна увага дослідників довоєнного періоду була спрямована насамперед на перевірку даних В. Антоновича [1] У другій пол. XX ст. археологи зосередились на пошуку та обстеженні нових об'єктів – але виключно вздовж берегів відносно великих річок: Горині, Случі, Бужка та ін. [2] Басейни зазначених рік, як не дивно, опинялись поза увагою дослідників. Як наслідок – значна частина пам'яток (у нашому випадку давньоруських) до цього часу залишається невиявленою.

Саме з такою ситуацією ми зустрілись під час проведення повторного обстеження пам'ятки археології державного значення – городища XII–XIII ст. поблизу с. Городище Шепетівського р ну Хмельницької області. У літературі воно більш відоме як "стародавній Ізяславль" [3]. Поновлення інтересу до, здавалось би, давно дослідженого та відповідним чином інтерпретованого городища пов'язане зі збігом багатьох обставин. На жаль, однією з найвагоміших серед них виявилась суто кримінальна: у 2006 р. за наказом керівництва місцевого сільгосптовариства прокопкою траншей під бурякосховище на території окольного міста було знищено залишки культурного шару на площі понад 0,5 га. З цього приводу порушена кримінальна справа за ознаками злочину, передбаченого ст. 298 Кримінального кодексу України "Знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці" Для обстеження стану городища, визначення розмірів руйнації та суми завданих збитків правоохоронними органами були залучені спеціалісти ДП "ОАСУ Подільська археологія" (м. Тернопіль) та охоронної археологічної експедиції (далі – ХОАЕ) Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Під час проведення зазначених робіт було встановлено, що, по-перше, інформація щодо повного розкриття укріпленої площі Галицько-Волинською експедицією під керівництвом М. Каргера у 1957 1964 рр. та загальна характеристика виявлених археологами об'єктів, ймовірно, не зовсім відповідають дійсності; по-друге, площа зазначеної пам'ятки суттєво перевищує визначені дослідником 3,6 га. Виходячи з останнього, співробітники ХОАЕ згодом значно розширили зону обстеження – вона охопила частину басейну р. Гуска поблизу сіл Городище і Пашуки Шепетівського р-ну Хмельницької обл. Розвідками, проведеними у жовтні-листопаді 2007 р., на зазначеній території виявлена сукупність з 19 компактно розташованих різночасових пам'яток, що дозволило виділити їх у окремий археологічний мікрорегіон. Більшість із них є багатошаровими: матеріали доби бронзи виявлені у 3 пунктах, черняхівської культури – в 1, давньоруські – у 15, пізнього середньовіччя – у 7 [4]. У наведеному нижче описі згадано лише пам'ятки з культурним шаром XII–XIII ст. Вони згруповані (по можливості) у напрямку течії р. Гуска. Нумерація пунктів у опису відповідає позиціям на Рис. 1.

1. Городище "Вали" Перші відомості про пам'ятку наведено у роботах кін. XIX ст. [5], перше розвідкове обстеження здійснене у 1949 р. П. Третьяковим [6]. У 1957–1964 рр. стаціонарні дослідження у межах укріпленої площі городища проводились Галицько-Волинською археологічною експедицією (далі – ГВАЕ) Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. Каргера [7] У 2007 р. співробітниками ХОАЕ проведене повторне розвідкове обстеження території городища та прилеглої до нього місцевості.

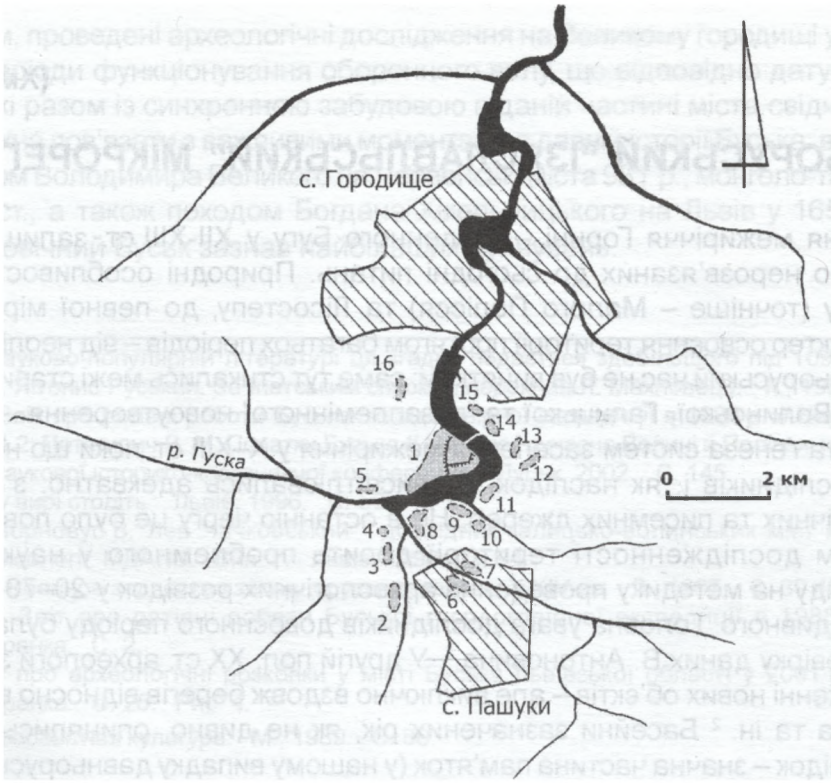

Городище розташоване на лівому березі р. Гуска (Гуска – Цвітоха – Горинь – Прип'ять – Дніпро) за 0,6 км на південь-південний захід від села в уроч. Вали (Рис. 2). Городище складається з 3 частин: 2 укріплених (дитинець та окольне місто) і неукріпленої (посад). Загальна площа укріплених частин складає 3,6 га. Дитинець, розташований у східній частині пам'ятки, свого часу був захищений одним валом та зовнішнім ровом. Оборонна система окольного міста була значно потужнішою і складалась з 3 рядів "вал – рів", підсилених із західного та південно-західного боків додатковими валами (Рис. 3, 4). Зовнішні вали земляні, внутрішній вал окольного міста та вал дитинця споруджені із застосуванням дерев'яних клітей (окремих зрубів розмірами від 3 ґ 4 до 3 ґ 3,5 м), відстань між якими складала 1...1,2 м. Потужність культурного шару у межах укріплень перевищує 1,5 м. Загальна кількість споруд на площадках дитинця та окольного міста залишається невизначеною, проте за наявними джерелами всі вони інтерпретуються як наземні [8] Стосовно останнього зазначимо, що під час візуального обстеження траншей бурякосховища у центральній частині окольного міста (2007 р) виявлено плями заповнень як мінімум двох напівземлянок. Не виключено, що у даному випадку ми маємо справу із залишками недокопаних (невиявлених?) підвалин т.зв. "наземних" споруд.

Дослідженнями 1957-1964 рр. виявлено різноманітний речовий матеріал. Незначна частина знахідок (фрагменти посуду, фібули, кістяний гребінь тощо) походить з культурного шару III–IV ст., ділянки якого простежені у північній та східній частинах городища. Решта матеріалу, серед іншого – імпорти, датована кін. XII – першою половиною XIII ст. [9] Результати досліджень засвідчили загибель городища і його мешканців (понад 1,5 тисячі чоловік) внаслідок бойових дій [10]. Сучасна активна господарська діяльність завдала пам'ятці значних втрат: суттєво

Рис. 2. Городище "Вали".
Сучасний вигляд укріпленої частини з північного сходу (з плато над поселенням Городище 4).

Рис. 3. Північний край оборонної системи окольного міста.
Вигляд з півдня-південного сходу (з внутрішнього валу окольного міста).

перепланованої укріплення (особливо їх південна та південно-східна ділянки), на території дитинця споруджено птахоферму і т.п.

На момент повторного обстеження 2007 р. вільна від забудови територія дитинця була задернована, заросла бур'янами. Підйомний матеріал на поверхні не виявлений. Вал дитинця скритий під заростями дерев і чагарників. Площадка окольного міста також задернована, іноді використовується під пасовище. На поверхні виявлено поодинокі фрагменти горщиків XII–XIII ст.

Неукріплений посад прилягає безпосередньо до зовнішнього валу окольного міста і оточує укріплену частину городища з півночі та заходу. Практично вся площа посаду відведена під орні поля, засіяні озиминою або багаторічними кормовими травами. Наявність останніх суттєво ускладнила пошук матеріалу та визначення просторових меж пам'ятки. За попередніми даними, площа поширення підйомного матеріалу перевищує 50 га. На території посаду виявлено дрібні фрагменти гончарного посуду, фрагментовані металеві та скляні вироби. Знахідки розташовані відносно рівномірно по всій площі, без виразних плям скупчень.

Колекція керамічних виробів складається переважно з фрагментів горщиків з відігнутим вінцем із закраїною або без неї (Рис. 6: 7, 8, 9). Крім цього, виявлено фрагмент світильника (Рис. 6: 18). Посуд виготовлений на гончарному колі. Відбитки на окремих фрагментах денець засвідчують використання під час формовки піщаної підсипки (Рис. 6: 16). Тісто – глина з домішкою просіяного піску (різних фракцій), на зламах деяких фрагментів помітні також включення відносно дрібного (до 0,3 см у перетині) шамоту. Поверхня посуду у багатьох випадках ангобована розчином білого кольору, нанесеним пензлем. Ангобом вкрито, зазвичай, до Т!

Рис. 4. Північний край оборонної системи окольного міста.
Вигляд з півночі (з північної частини посаду).

Рис. 5. Поселення Пашуки 10.
Загальний вигляд центральної частини поселення з південного заходу.

зовнішньої поверхні горщиків та внутрішня поверхня горловини до переламу шийки. Характер нанесення розчину різноманітний: на частині фрагментів наявне суцільне покриття поверхні, на частині – окремими смугами. Втім, як показують матеріали з синхронних пам'яток цього та сусідніх регіонів, на одній формі (посудині) могли поєднувались обидва прийоми покриття. Скоріш за все подібне ангобування мало радше не технологічний, а декоративний характер* На жаль, на даний момент ми не маємо можливості порівняти типо-технологічні ознаки посуду, виявленого ГВАЕ із зібраним нами матеріалом: анонсований Г. Пєсковою рукопис О. Овсянникова** так і залишився рукописом, а характеристики посуду у польових звітах вкрай лаконічні. Як приклад, можемо навести найбільш докладний опис зі Звіту 1957 р.. "*Вся керамика городища по формам и технике изделий должна быть отнесена к XII–XIII векам. Все керамические изделия (без исключения) сделаны на вончарном круге и обычно хорошо обожжены. Наиболее массовый тип изделий представлен кухонными горшками, иногда с линейной орнаментацией по плечикам. Распространенным типом глиняной посуды на городище является также невысокий кувшин без ручек с сильно отогнутым венчиком и более высокий сосуд с цилиндрическим горлом. Характерными особенностями состава керамических изделий, найденных на городище, являются:*

а. полное отсутствие больших узкогорлых сосудов для хранения зерна (жбанов), столь типичных для городищ Среднего Поднепровья;

б. незначительное количество фрагментов амфорной керамики;

в. ничтожно малое количество местной поливной керамики;

г. полное отсутствие керамических светильников, находки которых на городищах Среднего Поднепровья весьма многочисленны.

Среди керамических изделий, найденных на городище, нередки плоские миски, глиняные пряслица." [12]

---

* Висновки зроблено на підставі аналізу переданих до фондів обласного краєзнавчого музею матеріалів експедицій І. Винокура та М. Нікітенка (городище "Рогнеда у м. Ізяслав), М. Кучери (поселення В. Яромирка 1), Ю. Толкачова (городище і фортеця у Меджибожі), В. Якубовського (городища Теліженці, Городище, або т.зв. "Божський", Михнів, або т.зв. "Гнійниця").

Вироби зі скла нечисленні – фрагменти 2 браслетів з внутрішнім діаметром Н" 8 см: профільованого перекрученого (оливковий; Рис. 6: 19) та гладкого, напівкруглого у перетині (блакитний; Рис. 6: 20).

Вироби з чорного металу – частини пластин невизначеного призначення та досить значна за кількістю збірка різного розміру фрагментів шлаків. Останні виявлені переважно у північно-західній та північній частинах посаду.

Більш репрезентативною є колекція виробів з кольорових металів. До її складу входять прикраси (уламки 3-намистинної "сережки" київського типу, фрагменти каблучок, орнаментованих пластинчастих браслетів), сакральні речі (фрагмент натільного медальйону, медальйон-хрест (Рис. 6: 21) та ін.), деталі одягу та паса або збруї (ґудзик, декоративна накладка (Рис. 6: 22, 23), пряжка).

За сукупністю типологічних та технологічних ознак виявленого матеріалу період функціонування посаду може бути визначений (попередньо) у межах XIII ст., що не суперечить датуванню укріпленої частини городища.

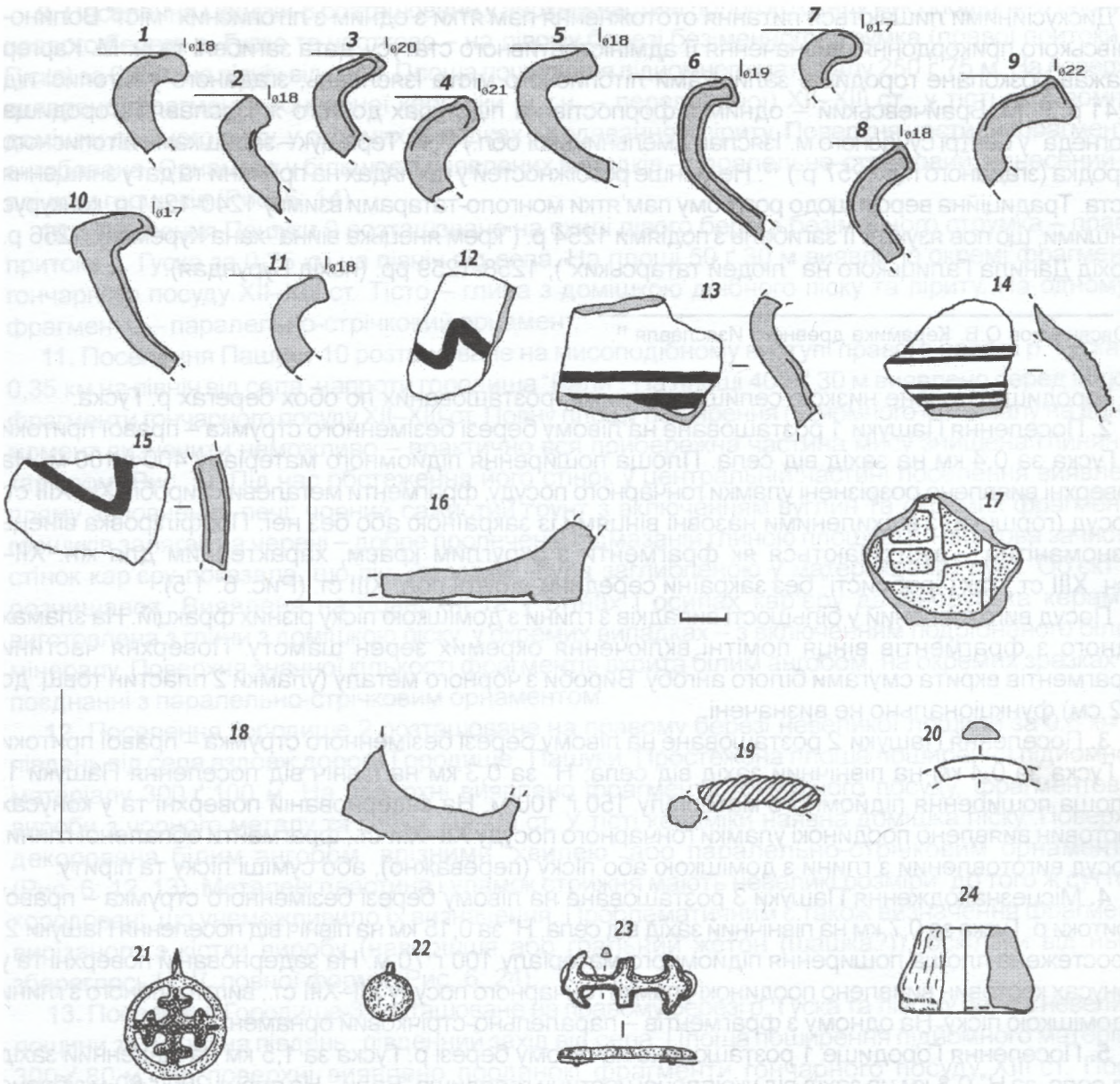

Рис. 6. Підйомний матеріал з давньоруських пам'яток поблизу сс. Городище і Пашуки.
1…18 – глина; 19, 20 – скло; 21…23 – кольоровий метал; 24 – кістка.

Дискусійними лишаються питання ототожнення пам'ятки з одним з літописних "міст" Волино-Київського прикордоння, визначення її адміністративного статусу, дата загибелі та ін. М. Каргер вважав розкопане городище залишками літописного міста Ізяславль, згаданого у літописі під 1241 р. [13], М. Брайчевський – одним з форпостів на підступах до того ж Ізяславля (городища "Рогнеда" у центрі сучасного м. Ізяслав Хмельницької обл.) [14], К. Терещук – залишками літописного Городка (згаданого під 1257 р.) [15]. Не менше розбіжностей у поглядах на причини та дату знищення міста. Традиційна версія щодо розгрому пам'ятки монголо-татарами взимку 1240-1241 р. конкурує з іншими, що пов'язують її загибель з подіями 1254 р. ("крем'янецька війна" хана Куремси), 1256 р. (похід Данила Галицького на "людей татарських"), 1258-1259 рр. (похід Бурундая).

[**] Овсянников О.В. Керамика древнего Изяславля [11]

Городище оточене низкою селищ-супутників, розташованих по обох берегах р. Гуска.

2. Поселення Пашуки 1 розташоване на лівому березі безіменного струмка – правої притоки р. Гуска за 0,4 км на захід від села. Площа поширення підйомного матеріалу 400 ґ 100 м. На поверхні виявлено розрізнені уламки гончарного посуду, фрагменти металевих виробів XII–XIII ст. Посуд (горщики) з відхиленими назовні вінцями із закраїною або без неї. Профіліровка вінець різноманітна – зустрічаються як фрагменти з округлим краєм, характерним для кін. XII–поч. XIII ст., так і "ребристі" без закраїни середини–другої пол. XIII ст. (Рис. 6: 1 5).

Посуд виготовлений у більшості випадків з глини з домішкою піску різних фракцій. На зламах одного з фрагментів вінця помітні включення окремих зерен шамоту. Поверхня частини фрагментів вкрита смугами білого ангобу. Вироби з чорного металу (уламки 2 пластин товщ. до 0,2 см) функціонально не визначені.

3. Поселення Пашуки 2 розташоване на лівому березі безіменного струмка – правої притоки р. Гуска за 0,4 км на північний захід від села, Н" за 0,3 км на північ від поселення Пашуки 1. Площа поширення підйомного матеріалу 150 ґ 100 м. На задернованій поверхні та у конусах кротовин виявлено поодинокі уламки гончарного посуду XII–XIII ст., фрагменти обпаленої глини. Посуд виготовлений з глини з домішкою або піску (переважно), або суміші піску та піриту.

4. Місцезнаходження Пашуки 3 розташоване на лівому березі безіменного струмка – правої притоки р. Гуска за 0,7 км на північний захід від села, Н" за 0,15 км на північ від поселення Пашуки 2. Простежена площа поширення підйомного матеріалу 100 ґ 70 м. На задернованій поверхні та у конусах кротовин виявлено поодинокі уламки гончарного посуду XII–XIII ст., виготовленого з глини з домішкою піску. На одному з фрагментів – паралельно-стрічковий орнамент.

5. Поселення Городище 1 розташоване на лівому березі р. Гуска за 1,5 км на південний захід від села, за Н" 0,8 км на захід від укріпленої частини городища "Вали" На площі 200 ґ 60 м зібрано фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст. У тісті кераміки наявна домішка просіяного піску.

6. Поселення Пашуки 4 розташоване у верхній частині схилу правого берега безіменного струмка – правої притоки р. Гуска у центральній частині села. Площа поширення підйомного матеріалу 200 ґ 80 м. На поверхні виявлено дрібні маловиразні фрагменти ліпного посуду доби бронзи, гончарної кераміки XII–XIII ст., XVII–XIX ст. Серед давньоруських знахідок – частина ангобованого білим розчином денця з клеймом (Рис. 6: 15, 17). Для виготовлення посуду використане тісто з домішкою піску (переважно) або комбінації піску та подрібненого білого мінералу.

7. Поселення Пашуки 5 розташоване на схилі правого берега безіменного струмка – правої притоки р. Гуска у центральній частині села. Простежена площа поширення підйомного матеріалу 200 ґ 100 м. На поверхні виявлено фрагменти гончарної кераміки XII–XIII ст., XV–XIX ст. Давньоруський посуд виготовлено з глини з домішкою піску (переважно) або комбінації піску та подрібненого білого мінералу. Поверхня частини фрагментів вкрита білим ангобом.

8. Поселення Пашуки 7 розташоване у верхній частині схилу мисового виступу при впадінні безіменного струмка – правої притоки р. Гуска та на правому березі р. Гуска за 0,5 км на захід-північний захід від села. Площа поширення підйомного матеріалу 600 ґ 150 м вздовж обох берегів. На поверхні виявлено дрібні маловиразні фрагменти ліпного посуду доби бронзи, фрагменти гончарної кераміки XII–XIII ст. (Рис. 6: 6) та пізнього середньовіччя. Давньоруський посуд за технологічними ознаками ідентичний матеріалам з поселень Пашуки 4 і 5. На одному з фрагментів – паралельно-стрічковий орнамент.

9. Поселення Пашуки 8 розташоване у верхній частині пологого схилу мисоподібного виступу правого берега р. Гуска та частково – на лівому березі безіменного струмка (правої притоки р. Гуска) за 0,5 км на північ від села. Площа поширення підйомного матеріалу 250 ґ 75 м. На поверхні виявлено фрагменти гончарної кераміки (у т.ч. – перепаленої) XII–XIII ст., у тісті якої помітні домішки дрібного піску, у окремих випадках з додаванням піриту. Поверхня частини фрагментів ангобована. Орнамент у більшості виявлених випадків – паралельно-стрічковий, нанесений по плічкам горщиків (Рис. 6: 14).

10. Поселення Пашуки 9 розташоване на схилі лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Гуска за 0,25 км на північ від села. На площі 50 ґ 30 м виявлено окремі фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст. Тісто – глина з домішкою дрібного піску та піриту. На одному з фрагментів – паралельно-стрічковий орнамент.

11. Поселення Пашуки 10 розташоване на мисоподібному виступі правого берега р. Гуска за 0,35 км на північ від села, напроти городища "Вали" На площі 400 ґ 30 м виявлено серед іншого фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст. Повну площу поширення підйомного матеріалу на даний момент визначити неможливо – практично вся прибережна частина мису знищена глиняним кар'єром (Рис. 5). Під час обстеження його стінок у центральній частині поселення виявлено пляму заповнення печі: чорний сажистий ґрунт з включенням вуглин та окремих фрагментів горщиків залягав на черені – добре пропеченій підмазаній глиною площадці. Часткова зачистка стінок кар'єру показала, що піч, ймовірно, була заглибленою у материковий ґрунт. Об'єкт не розчищався. Виявлена на поверхні та у стінах і осипах кар'єру давньоруська кераміка виготовлена з глини з домішкою піску, у окремих випадках – з включенням подрібненого білого мінералу. Поверхня значної кількості фрагментів вкрита білим ангобом, на окремих зразках – у поєднанні з паралельно-стрічковим орнаментом.

12. Поселення Городище 2 розташоване на правому березі невеликої лощини за 0,6 км на південь від села вздовж дороги Городище Пашуки. Простежена площа поширення підйомного матеріалу 300 ґ 100 м. На поверхні виявлено фрагменти гончарного посуду, фрагментовані вироби з чорного металу та кістки XII–XIII ст. У тісті кераміки наявна домішка піску. Поверхня декорована білим ангобом, врізними "хвилею" або паралельно-стрічковим орнаментом (Рис. 6: 12, 13). Металеві пластина і уламок стрижня мають невеликі розміри, до того ж суттєво кородовані, що унеможливило їх визначення. Проблематичним є також визначення фрагменту вирізаного з кістки виробу (навершшя або гральний жетон (шашка?)), оскільки від нього збереглось Н" $^1/_6$ повної форми (Рис. 6: 24).

13. Поселення Городище 3 розташоване на правому березі р. Гуска та лівому березі невеликої лощини за 0,5 км на південь південний захід від села. Площа поширення підйомного матеріалу 300 ґ 80 м. На поверхні виявлено поодинокі фрагменти гончарного посуду XIII ст. Посуд виготовлено з суміші глини та просіяного піску, іноді з домішкою подрібненого білого мінералу. Поверхня частини знахідок ангобована, іноді декорована врізним паралельно-стрічковим орнаментом. Серед знахідок відзначимо фрагмент вінця горщика? з нетиповим для XII XIII ст. профілюванням верхньої частини (Рис. 6: 10).

14. Поселення Городище 4 розташоване на правому березі р. Гуска за 0,5 км на південь південний захід від села. Через центральну частину пам'ятки проходить ґрунтова дорога від села до уроч. Вали (давньоруського городища). Простежена площа поширення підйомного матеріалу 300 ґ 100 м. На задернованій поверхні та у конусах кротовин виявлено поодинокі фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст., виготовленого з глини з домішкою піску. Поверхня деяких фрагментів вкрита білим ангобом.

15. Поселення Городище 5 розташоване на мисоподібному виступі правого берега р. Гуска, частково – лівому березі невеликої лощини за 0,15 км на південь південний захід від села. Простежена площа поширення підйомного матеріалу 150 ґ 50 м. На задернованій поверхні виявлено поодинокі дрібні фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст. (Рис. 6: 11). Для виготовлення посуду використано суміш глини та піску, у окремих випадках – з домішкою подрібненого мінералу білого кольору.

16. Поселення Городище 6 розташоване на мисоподібному виступі плато при з'єднанні двох невеликих лощин, що утворюють ліву безіменну притоку р. Гуска за 1,2 км на південний захід від села. Площа поширення підйомного матеріалу 450 ґ 100 м. На поверхні виявлено окремі фрагменти гончарних горщиків XII–XIII ст. Посуд виготовлено з суміші глини та просіяного піску,

у окремих випадках – з домішкою подрібненого білого мінералу. Поверхня частини знахідок ангобована.

Не виключено, що подальші дослідження дозволять, з одного боку – дещо зменшити кількість наявних селищ-супутників[***], з другого – залучити до нашого переліку низку інших синхронних пам'яток. Насамперед, мова йде про ще одне городище, згадане у В. Антоновича: "*На северной стороне села есть круглое городище, 33 сажени в окружности, обнесенное двойными: валом и рвом*" [16]. На час підготовки статті ця пам'ятка ще не була повторно не обстежена, тому приналежність її до давньоруського періоду залишається під сумнівом. Зазначимо також, що у мікрорегіоні до цього часу не виявлено жодного курганного могильника [17] Опосередковано це може свідчити на користь відносно пізньої дати освоєння досліджуваної нами території: не раніше рубежу XII–XIII ст. (остаточний перехід від підкурганного до ґрунтового типу поховань).

[***] На даний момент ми не можемо заперечувати можливості об'єднання частини нововиявлених пунктів у більші за площею поселення (насамперед мова йде про Пашуки 8 і 9, Городище 2 і 3, Городище 4 і 5). Так само ми не виключаємо, що більшість із виявлених нами пам'яток, насправді, могли бути не окремими пунктами, а єдиною за площею 4 ю (зарічною) частиною міста: кількість і якість отриманих розвідкою 2007 р. матеріалів дозволяють будь-яке тлумачення і побудову будь яких гіпотез.

[1] Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1 132; Кочубей В.І. Археологічне обстеження берегів р. Горині в 1928 р. – Шепетівка, 1929. – 12 с., Кочубей В.І. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині (окремий відбиток). – Шепетівка, 1929. – 7 с.

[2] Тиханова М.А. Разведка в районе верхнего течения р. Горыни // КСИА – 1962. – Вып. 87 – С. 46 53; Приходнюк О.М. Археологічна розвідка в верхів'ях р. Случ // Археологія. – 1974. – № 13. – С. 79 84; Якубовський В.І. Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині // Археологія. – 1982. – 38.

[3] Каргер М.К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1964 гг. // Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1965. – С. 39–41; Пескова А.А. Древний Изяславль // КСИА. – М., 1981. – Вып. 164. – С. 66- 73.

[4] Демидко С.Ю. Давньоруський "Ізяславльський" мікрорегіон // Археологічні дослідження в Україні 2007 року (у друці).

[5] Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния. – СПб, 1888. – С. 51; Антонович В.Б. Указ. соч. С. 104.

[6] Пескова А.А. Указ. соч. С. 66.

[7] Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957 году. // НА ІА НАНУ – 1957/27а; Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции ИИМК АН СССР и Ленинградского Гос. Университета в 1958 г. // НА ІА НАНУ – 1958/36; Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции Института археологии АН СССР и Ленинградского Гос. Университета им. А.А. Жданова в 1959 г. // НА ІА НАНУ – 1959/33; Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии АН СССР и Ленинградского Гос. Университета им. А.А. Жданова в 1960 г. // НА ІА НАНУ – 1960/49; Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии АН СССР и Ленинградского Гос. Университета им. А.А. Жданова в 1960 г. // НА ІА НАНУ – 1960/49; Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии АН СССР и Ленинградского Гос. Университета им. А.А. Жданова в 1961 г. // НА ІА НАНУ – 1961/49; Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии АН СССР и Ленинградского Гос. Университета в 1962 г. // НА ІА НАНУ – 1962/46; Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии АН СССР и Ленинградского Гос. Университета в 1963 г. // НА ІА НАНУ – 1963/46. Звіт про роботи 1964 р. у науковому архіві ІА НАНУ відсутній.

[8] Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII–XIII вв. Автореф. дис...канд. истор. наук. – Л., 1988. – С. 10 -12.

[9] Там же. – С. 16.

[10] Пескова А.А. Древний Изяславль С. 72.

[11] Там же. – С. 72 (примітка 8).

[12] Каргер М.К. Отчет о раскопках в 1957 году. – С. 12.

[13] Літопис руський. – К., 1989. – С. 397, 398; Каргер М.К. Отчет о раскопках в 1957 году. – С. 17

[14] Брайчевський М.Ю. Про інтерпретацію так званого "давньоруського Ізяславля" // Тези доповідей п'ятої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам.-Подільський, 1980. – С. 35.

[15] Терещук К.І., Терещук Л.К. На міжнародному шляху // Дивокрай: Науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. 1. Хмельниччина волинська. – С. 32- 35.

[16] Антонович В.Б. Указ. соч. С. 104.

[17] Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимощук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – С. 98.

Звіздецький Б.А., Польгуй В.І.,
Петраускас А.В., Сірко О.В., Осадчій Є.М.

Дослідження Іскоростеня 2005-2008 рр.

Археологічні дослідження пам'яток літописного Іскоростеня ведуться з 1994 р. , хоча їм і передував дослідницький етап 1920 -1930-х рр., що був пов'язаний з ім'ям Ф.Козубовського, першого директора Корост енського музею Краєзнавства, пізніше, директора Інституту історії матеріальної культури АН УРСР[1].

Попри всі недоліки тогочасних досліджень пам'яток стародавнього Іскоростеня, Ф. Козубовський перший спостерігав та досліджував їх перед значною руйнацією у 1920-1930-х рр. м.Коростень інтенсивно розбудовується; є потреба у будівельних матеріалах, які добувають, руйнуючи гранітну основу древлянських городищ. Саме тому, опублікована ним у 1925 р. праця не втрачає і до сьогодні своєї наукової цінності та доповнює сучасні спостереження.

У 2001 р. стаціонарні археологічні дослідження пам'яток літописного Іскоростеня розпочала Житомирська експедиція ІА НАН України під керівництвом Б.А.Звіздецького.

На 2006 р. було відкрито та досліджено площу що дорівнює 1149,2 м^2. Результати робіт 2001, 2003 та 2004 рр. опубліковано у ряді наукових видань.[2]

У 2005 р. дослідження пам'яток Іскоростеня , за відсутністю коштів, були не тривалими та носили розвідковий характер. Об'єктом досліджень був майданчик городища №1. Незважаючи на майже повну його руйнацію, надія отримати хоч якусь інформацію все ж таки була по самому обрізу східного краю, як і на бермі 1-го ескарпу, проходила траншея Першої світової війни, що, враховуючи конкретну ситуацію, говорило про певну перспективу археологічних досліджень.

Виходячи з обрисів майданчика було закладено шурф розміром 4,5 на 3,6 м. Військова траншея пошкодила культурний шар, прорізавши його до скелястого материку. Велика кількість каменів, що залягали "in situ", а також зміщених, що було зафіксовано в розкопі, дозволяє припустити, що це були залишки крепіди схилу майданчика (узгоджується з попередніми спостереженнями). Незначні розміри розкопу, не дають можливості більш детально коментувати історичну стратиграфію.

Предметний матеріал, що було здобуто під час досліджень, складали 94 уламки керамічного посуду, три аморфні фрагменти залізних виробів та уламок «оселка» із дрібнозернистого сланцю.

Культурно-хронологічна належність керамічного матеріалу виглядає наступним чином: один фрагмент ліпного посуду датується ранньозалізним віком; один , безумовно, належить до культури Лука Райковецька та датується VIII ст., переважна більшість – це зразки слов'яно-руської кружальної кераміки IX – сер.X ст. Привертає увагу знахідка трьох фрагментів стінок ліпних горщиків, що дуже близькі до посуду пражсько-корчакської культури VI- VII ст.

Дана ситуація дуже цікава і важлива. Присутність матеріалу ранньозалізного періоду, можливо, з'ясує час виникнення та культурну належність городища №4;старожитності VI – VII ст. можуть віднести час виникнення міста до більш ранніх часів. Але все це можливо при подальшому, масштабному дослідженні старожитностей літописного міста.[3]

Крім зазначених робіт було проведено додаткове обстеження території відкритого поселення (посаду) , що прилягає до городища . Оглянуто невелику територію , яка прилягає зі сходу до 1-ої ділянки розкопу №1 , що був закладений у 2001 р. Тогочасні дослідження зафіксували велике скупчення різночасових об'єктів (кількість – 13) та надзвичайну насиченість предметним матеріалом культурного шару. Під час огляду зазначеної ділянки з допомогою метало детектора, на глибині 0,2 м., було виявлено дві бронзові бляшки ремінної гарнітури, що вже мають аналогії на місці; відзначено і перебування речей у полум'ї великої пожежі. Піднято було залізну риболовну блешню ромбоподібної форми. На окрему увагу заслуговує знахідка хрестоподібної підвіски із листового срібла із петлею для підвішування. Виготовлена вона у техніці вальцювання металу. Орнамент по ранту підвіски та у центрі нанесений за допомогою чотиригранного стального чекану. Даний

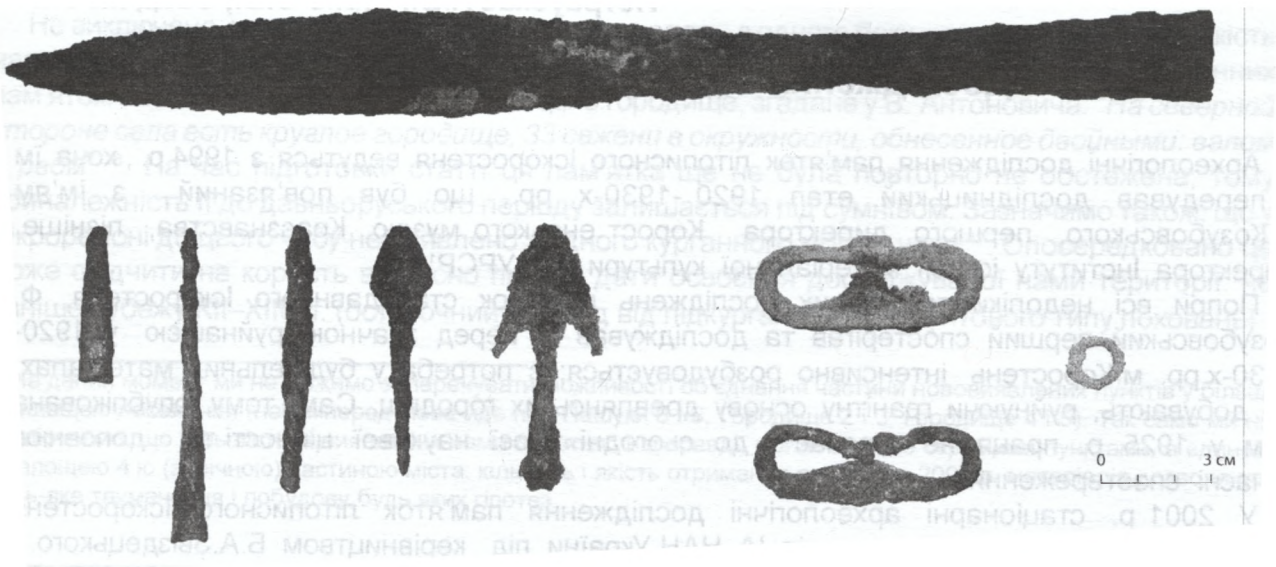

хрест має явне південно-скандинавське походження (Південна Швеція, Бірка). На території Русі такі хрести відомі у скандинавських похованнях курганного некрополя Києва, а на півночі - у Гньоздово та Тимерево. За класифікацією шведського археолога Й.Штекера він належить до типу 1.2.2. і датується у межах II пол.. IX – I пол. X ст. Тут слід відмітити, що коростенська знахідка є чи не єдиною, яка виявлена не у складі поховального речового комплексу, а у культурному шарі поселення. Це , у значній мірі, спростовує твердження про виключно «ритуальний» характер використання даного типу підвісок.

У 2006 р. дослідження пам'яток були продовжені. Роботи проводились на городищах №3 та №1

Поновлення досліджень на городищі №3 зумовлювалось роботами по його впорядкуванню. У 2005 р. на місці садово-паркової скульптури поч. 1960-х рр.. що символізувала підкорення космосу та знаходилась у напівзруйнованому стані, було встановлено пам'ятник древлянському князю Малу. Щоб відокремити від сучасної забудови залишки городища було заплановано створити стилізовану огорожу, яка б нагадувала стародавні оборонні споруди. Конструкція повинна була перетинати майданчик городища з півночі на південь та впритул підходила до будівель і заасфальтованого подвір'я міської школи №2.

Відповідно напрямку та зони робіт було закладено траншею шириною 2 м та довжиною 44 м. Враховуючи стан збереження пам'ятки, попередні спостереження, сучасну ситуацію, дані роботи повинні були більш широко та рельєфно визначити інформативність, наукову цінність об'єкта, перспективу подальшого його дослідження. В результаті було зафіксовано потужність культурних нашарувань від 0,5 до 1,7 м, що утримували в собі рештки як давньоруського періоду, репрезентованого переважно фрагментами гончарних посудин IX-XIII ст., так і наступних за ним історичних епох, включаючи знахідки сучасного будівельного та побутового сміття. Стратиграфічна ситуація виявилась, в цілому, тотожною зафіксованій в ході досліджень майданчика городища №3 в 2001 р. – близька до сучасної денної поверхні материкова скеля унеможливила використання заглиблених споруд, внаслідок чого ми маємо змогу досліджувати лише культурний шар, який внаслідок продовження функціонування поселення на місці городища після 946 р., дійшов до нас не стратифікованим.

Протягом польового сезону 2008 р. було проведено невеликі за площею розкопки городища №1, на якому досліджувались нашарування берми 2, рову та посаду, які виявили чисельний та різноманітний інвентар: поодинокі знахідки фрагментів ліпних посудин VI-VII ст., фрагментів кераміки культури Лука-Райковецька та велику кількість гончарного посуду IX-X ст., кістки тварин; предмети побутового та господарського призначення, ремісничі знаряддя, елементи військового обладунку, зброя та прикраси, монети.

На бермі 2, впритул до розкопу 2001 р., було закладено розкоп 1 з метою вивчення системи оборонних споруд. Загальна площа дослідженої ділянки становить 20 м^2. Для вивчення

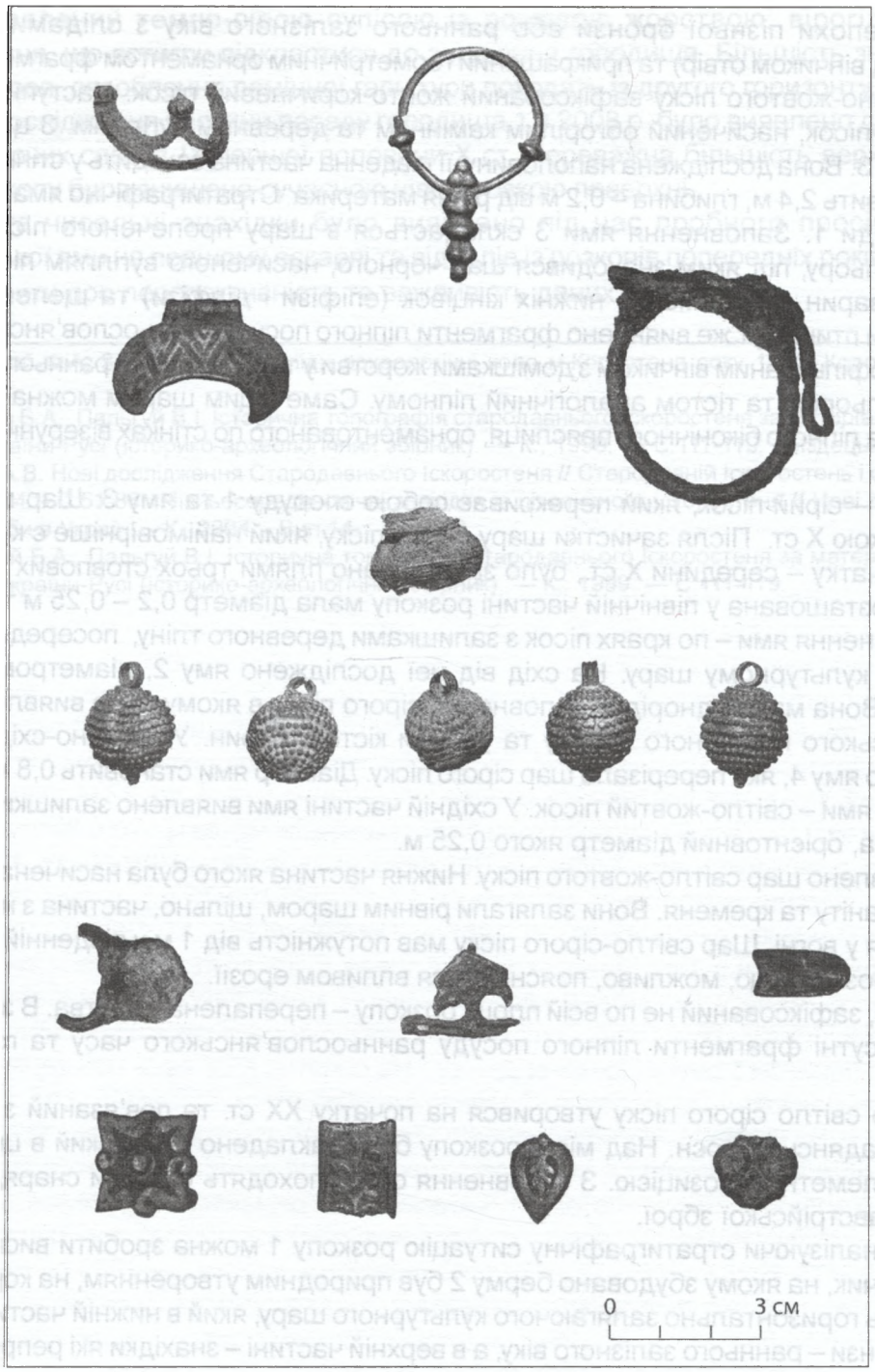

стратиграфії в розкопі було залишено бровку, орієнтовану за лінією схід-захід. В результаті дослідження було виявлено сім основних шарів, які сформувалися впродовж існування городища. Найнижчий шар – перед материк це темно-жовтий пісок, насичений дрібним деревним вугіллям. В цьому шарі було виявлено фрагмент стінки ліпного горщика, найімовірніше періоду пізньої бронзи. До цього горизонту належить споруда 1, яка стратиграфічно простежується з рівня перед материка.

Споруда 1 розташована у південно-західній частині розкопу. Її південна стінка залишилася недослідженою через близькість виходу скальних порід. Споруда підпрямокутної форми із заокругленими кутами. Орієнтовні розміри споруди 4,4 х 3,2 м, глибина від рівня материка становить 0,15-0,2 м. Заповнення споруди – пісок чорного та темно-сірого кольору, насичений шматками граніту із слідами перебування у вогні, деревним вугіллям та фрагментами кераміки. З заповнення споруди 1 походять два фрагменти ліпного посуду – слабо профільований вінчик

ліпного горщика епохи пізньої бронзи або раннього залізного віку з слідами ремонту (просвердлений під вінчиком отвір) та прикрашений геометричним орнаментом фрагмент стінки.

Над шаром темно-жовтого піску зафіксований жовто-коричневий пісок. Наступний шар – темно-коричневий-пісок, насичений обгорілим камінням та деревним вугіллям. З цього шару простежується яма 3. Вона досліджена наполовину, її південна частина заходить у стінку розкопу. Діаметр ями становить 2,4 м, глибина – 0,2 м від рівня материка. Стратиграфічно яма перерізає заповнення споруди 1. Заповнення ями 3 складається з шару пропеченого піску темно-помаранчевого кольору, під яким знаходився шар чорного, насиченого вугіллям піску. З ями походять кістки тварин – фрагменти нижніх кінцівок (епіфізи і діафізи) та щелеп свині та кальциновані кістки птиці. Тут же виявлено фрагменти ліпного посуду ранньослов'янського часу з прямим слабо профільованим вінчиком з домішками жорстви у тісті та уламки ранньогончарного посуду, який за кольором та тістом аналогічний ліпному. Саме з цим шаром можна пов'язати знахідку фрагмента ліпного біконічного пряслиця, орнаментованого по стінках візерунком з трьох крапок.

Наступний шар – сірий пісок, який перекриває собою споруду 1 та яму 3. Шар насичений гончарною керамікою X ст. Після зачистки шару сірого піску, який найімовірніше є культурним нашаруванням початку – середини X ст., було зафіксовано плями трьох стовпових ям. Яма 1 округлої форми розташована у північній частині розкопу мала діаметр 0,2 – 0,25 м та глибину 0,1 – 0,15 м. Заповнення ями – по краях пісок з залишками деревного тліну, посередині – сірий пісок аналогічний культурному шару. На схід від неї досліджено яму 2, діаметром 0,3 м та глибиною 0,25 м. Вона мала однорідне заповнення сірого піску в якому було виявлено дрібні уламки давньоруського гончарного посуду та уламки кісток тварин. У північно-східному куті розкопу розчищено яму 4, яка перерізала шар сірого піску. Діаметр ями становить 0,8 м, глибина 0,4 м. Заповнення ями – світло-жовтий пісок. У східній частині ями виявлено залишки згорілого дерев'яного стовпа, орієнтовний діаметр якого 0,25 м.

Вище було виявлено шар світло-жовтого піску. Нижня частина якого була насичена камінням – фрагментами граніту та кременя. Вони залягали рівним шаром, щільно, частина з них носила сліди перебування у вогні. Шар світло-сірого піску мав потужність від 1 м у південній до 0,6 м у північній частині розкопу, що, можливо, пояснюється впливом ерозії.

Наступний шар, зафіксований не по всій площі розкопу – перепалена жорства. В заповненні даного шару присутні фрагменти ліпного посуду ранньослов'янського часу та гончарного давньоруського.

Найвищий шар світло сірого піску утворився на початку XX ст. та пов'язаний з подіями І світової або Громадянської воєн. Над місці розкопу було закладено окоп, який в цьому місці був посилений кулеметною позицією. З заповнення окопу походять осколки снарядів та кулі від російської та австрійської зброї.

Таким чином аналізуючи стратиграфічну ситуацію розкопу 1 можна зробити висновок, що, вірогідно, майданчик, на якому збудовано берму 2 був природним утворенням, на користь чого свідчить наявність горизонтально залягаючого культурного шару, який в нижній частині містить знахідки доби бронзи – раннього залізного віку, а в верхній частині – знахідки які репрезентують перед давньоруський та давньоруський час.

Стовпові ями, зафіксовані в межах розкопу слід відносити до давньоруського періоду. Їх наявність може свідчити про будівельні та ремонтні роботи, які поводилися на городищі.

Про пожежу на дитинці може свідчити сильно пропечений шар жорстви в якому кераміка майже спеклася з гранітною крихтою та присутні фрагменти як ранньослов'янського так і давньоруського посуду.

З метою з'ясування конструктивних особливостей оборонного рову городища впритул до східної стінки траншеї 2003 р., яка перерізала рів закладено р.1 розмірами 4х6 м. В ході досліджень було зафіксовано декілька стратиграфічних горизонтів заповнення об'єкту. Верхній шар лінзовидної форми був представлений однорідним темно-сірим супіском, який разом із знахідками давньоруського часу утримував окремі предмети сучасного та новітнього періодів. Вірогідно, він утворився за рахунок планування місцевості, під час якого було знівельовано западину рову. Нижче залягав горизонт, представлений тонкими замивними шарами сірой супісі та рожевої жорстви, що утворилися природнім шляхом після припинення функціонування рову внаслідок карального походу княгині Ольги. Нижній тонкий прошарок практично без знахідок

представлений темно-сірою супіссю із рожевою жорствою, вірогідно представляє нашарування, що встигли відкластися до знищення городища. Більшість знахідок (прикраси, монети. зброя, оздоблення ремінної гарнітури походять із другого горизонту.

В ході дослідження частини посаду городища 1 в 2008 р. було виявлено декілька побутових та господарчих споруд IX першої половини X ст. Переважна більшість верхніх нашарувань в межах розкопу була знищена сучасною нівеліровкою поверхні.

Цікаві та чисельні знахідки було виявлено під час пробного просіювання грунту із грабіжницької ями на першому ескарпі та відвалів із розкопів попередніх років дослідження, що може свідчити про перспективність та важливість даних робіт.

---

[1] Козубовський Ф.А. Записки про досліди археологічні коло м.Коростеня року 1925. Коростень. — Нове село. 1926. — 24 с.

[2] Звіздецький Б.А., Пальгуй В.І. Історична топографія стародавнього Іскоростеня за матеріалами розвідки 1994 р. // Історія України-Русі (історико-археологічний збірник). — К., 1999. — С.111-119; Звіздецький Б.А., Польгуй В.І., Петраускас А.В. Нові дослідження Стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов"янські гради VIII-X ст. - К., 2004. - С.51-86. Пізньосередньовічні знахідки із літописного Іскоростеня // Нові дослідження пам"яток козацької доби в Україні. - К., 2004. - Вип.14. - С.71-76.

[3] Звіздецький Б.А., Пальгуй В.І. Історична топографія стародавнього Іскоростеня за матеріалами розвідки 1994 р. // Історія України-Русі (історико-археологічний збірник). — К., 1999. — С.111-119.

В.М. Зоценко
(Київ)

СКАНДИНАВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ "ДРУЖИННОЇ ДОБИ"

Вивчення становлення матеріальної культури Києва, як виразно доводить практика археологічних досліджень, неможливе без аналізу етносоціального контексту сукупності речових комплексів. Виявлені розкопками, особливо останніх десятиліть, ділянки давньоруського міста, виявляють абсолютно відмінні від традиційної організації поселенських структур східних слов'ян принципи облаштування масової забудови вже на початкових етапах урбанізації київської території. З погляду на це, є цілком закономірним більш пильне ставлення до артефактів ранніх міських горизонтів, відірваних від генетично слов'янського генетичного коріння. Дякуючи історичним обставинам, що склалися на київському ґрунті останньою чвертю IX – серединою XI ст., особливої актуальності набуває висвітлення скандинавської складової культурних шарів Києва «дружинної доби», зокрема його Подолу[1]. Додатковою спонукою до джерелознавчого аналізу скандинавського "імпорту", отриманого розкопками київського Подолу, де фіксуються найстарші документально датовані будівельні горизонти міського культурного шару, є "непомітність" його складу на тлі яскравих зразків північноєвропейської зброї та прикрас Київських некрополів[2].

Археологічний Поділ "дружинної доби" (Рис. 1) постає подібністю трапеції, витягнутої з південного сходу, де він був обмежений могутнім (до 28 м завширшки) водотоком, що ідентифікується з літописним "Ручаєм" з гирлом у Почайну-Дніпро близько сучасної Поштової Площі, на північний захід, до наступного річища завширшки від 3 до 22 м, простеженого розкопками у підніжжя Замкової (Киселівки) гори (котлован будівництва критого Житнього ринку, 1973 р.), у кварталі поміж вулицями Хорива – Верхній Вал (котлован метробуду, 1972 р.), на перехресті вулиць Хорива – Волоська (Волоська, 17 19, 1974 1975 р.), у кварталах поміж вулицями Хорива – Спаська (вул. Хорива, 30, 1985 р., Почайнинська, 11, 1985 р.) та Спаська – Григорія Сковороди на розі з Почайнинською (котлован будівництва "Бізнес-центру", 1999 2001 рр., район його гирла у Почайну-Дніпро). З півночі межу району визначали підніжжя Михайлівської (Володимирської), Старокиївської з Уздихальницею та Замковою гір, з півдня Поділ прилягав до берегової смуги Почайни-Дніпра. На початок X ст. весь цей терен, площею до 150 га, була вже опанована масовою забудовою садибами[3].

Дослідження по трасі будівництва подільської лінії Київського метрополітену та у котловані будівництва Житнього ринку надали можливість синхронізації нижніх горизонтів стратиграфії окресленої (третьої, у хронологічній системі М.А. Сагайдака) зони розповсюдження культурного шару на київському Подолі[4]. Отримані дендродати об'єктів розкопок на Контрактовій площі 1972 р., Житньому ринку 1973 р., Нижньому Валу 1974 р., Верхньому валу, 1975 р., вулиці Петра Сагайдачного, 6 1975 р., розподіляють нашарування подільської археологічної стратиграфії зони за вісьма ярусами. Перший з них, відповідає давньоруському освоєнню території Подолу, залягає на відмітках балтійської шкали висот 97,5 (сучасна денна поверхня, 107,3 – Житній ринок) 91,6 -91,5 (100 – Ніжній-Верхній вали) 92,3 (103 квартал поміж вул. Спаська Хорива) 91 (102 – Контрактова площа) – 95,5 (103,5 – вул. Петра Сагайдачного, 6) й нараховує шість будівельних горизонтів, відповідно 887, 900, 901, 903, 904 і 913 рр.

Другий ярус: 98 (Жітній ринок) – 92,15 (Нижній Верхній вали) 92,8 (квартал поміж вул. Спаська Хорива) 91,6 (Контрактова площа) при трьох будівельних горизонтах 918, 924 та після 944 945 р. (фолліси Романа I, 920 944 рр. та Константина VII, 27 січня – 6 квітня 945 р. з підошви шару денної поверхні зрубів 4-а та 2 розкопу на Контрактовій площі 1972 р.), але до 972, 975 рр. (дендродати названих зрубів).

Третій: 93,1 (квартал поміж вул. Спаська-Хоріва) – 92,6 (Контрактова площа), при трьох будівельних горизонтів 972, 975, 983 рр.

Четвертий: 92,7 (Контрактова площа) при будівельних горизонтах 996 та 1002 рр.

П'ятий: 100,6 (Житній ринок), при будівельних горизонтах 1033, 1039, 1042, 1043, 1045 рр.

Шостий: 100,9 (Житній ринок) – 93,8 (Контрактова площа) – 95,7 (вул. Петра Сагайдачного, 6), при будівельних горизонтах 1054, 1055 та 1058 рр.

Рис. 1. Топографія розкопок Подолу 1972 2001 рр.

Сьомий: 101 (Житній ринок) 96,5 (вул. Петра Сагайдачного, 6), при будівельних горизонтах 1062 та 1065 рр.

Восьмий: 102 (Житній ринок), при будівельних горизонтах 1075 та 1080 рр.[5]

Скандинавський речовий "імпорт" у складі повсякденного інвентарю житлово-господарських комплексів означених горизонтів досить виразний, хоч й нечисленний. При проходці тунелю метро по вулиці Петра Сагайдачного на ділянці поміж будинками 6 8 у самому нижньому ярусі культурних нашарувань (8,0 – 8,5 м від рівня сучасної поверхні) був виявлений фрагмент залізної, з візерунковим плакуванням позолоченою бронзою, оббивки стрижньової дерев'яної деталі, найправдоподібніше - носового завершення санного полозу (Рис. 2). Предмет має вигляд зігнутої на конус напівсфери. У широкій частині з відступом від краю ("вінця") є округлий отвір. Одна з плакировок смугою охоплює широку частину корпусу. З боку отвору пластина накладки оформлена з виступом під овал й, також, з функціональним отвором; протилежна сторона – декілька виступає над краєм корпусу. Друга пластина розміщена уздовж корпусу по центру, ажурно орнаментована, її край, що примикає до верхньої платівки, заокруглений під контур останньої. Платівки плакування фіксувалися невеличкими скобами, кінці яких розведені з тильного боку. Краї "вінця" позначені двома гострими шпильками пірамідального перетину, направлених усередину. Шляпки шпильок накриті верхньою пластиною плаківці, яка має під них грибоподібні опуклості. У виступаючій над краєм, частини цієї плакуючої платівки є, до того ж, два отвори, залишені меншими шпильками кріплення оббивки до дерев'яної основи. Довжина фрагменту – 175 -135 мм, завширшки по хорді має 60 -47 мм; отвір, з відступом у 35 мм від широкого краю ("вінця"), має діаметр 27 мм; ширина верхньої накладки: 33- 52 мм; подовжня накладка: 104 х 18 мм; довжина цвяхів фіксації 16 мм, діаметр шляпки – 5 мм; перетин стрижня цвяха у шляпки – 3 мм.

Ажурний бордюр подовжньої платівки оббивки репрезентований ромбічним плетивом, утвореним плетінкою з ромбічних фігур, утворених рядом дотичних напівкружжів. У чистому

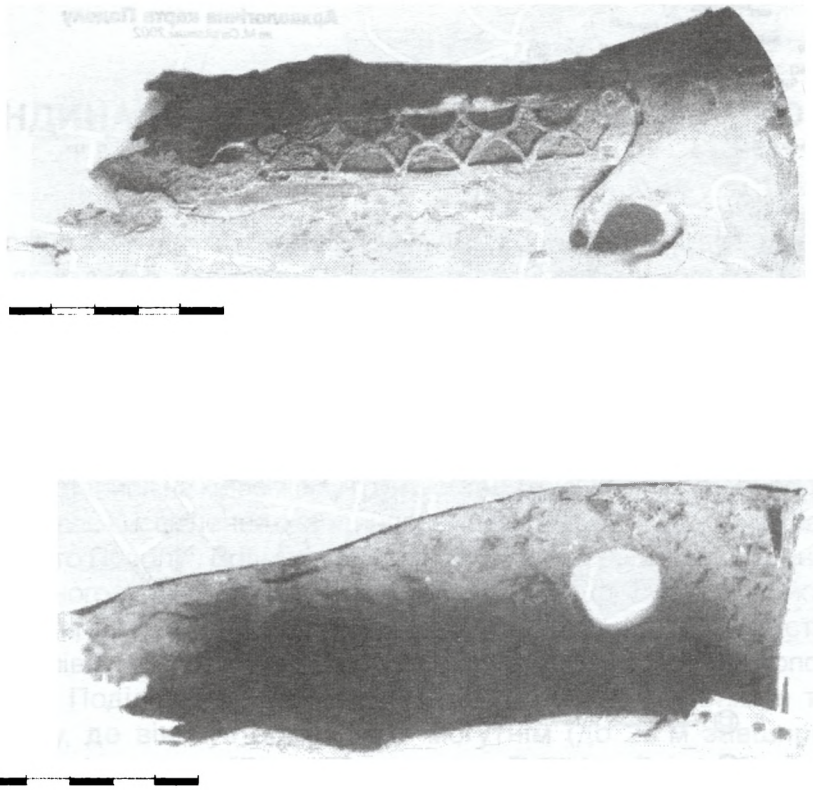

Рис. 2. Фрагмент оббивки стрижневої дерев'яної деталі (тунель метро по вулиці Петра Сагайдачного на ділянці поміж №№ 6 8, 1975 р.).

вигляді ця композиція представлена вже у декорі однієї з нащокових накладок до ременю наголів'я кінської вузди вендельського кургану XI ст., речовий комплекс якого належить часу не пізніше 700 р.[6] Пізніше мотив "ромбічної" плетінки виразно домінує у різьбленні рамок, накладених на зооморфний візерунок довгих бортів та однієї зі спинок корита "саней Шетеліга" Усебергського поховання[7] Узагальнено, декоративне різьблення цих саней, разом зі своєрідним обрамленням головного зооморфного сюжету, виявляє нову тенденцію художньої стилістики Півночі, що відступаючи від пластики доби Венделю ("бруастиль"), опанує лейтмотивом художні уподобання у оформленні вжиткової штуки ранішньої фази розвитку "стилю Бірки"[8]. Підтвердженням тому є рамки обрамлення основних сюжетів на спинках овальних фібул поширених на зламі вендельської та вікінгів діб: "першотип" Bj 485; типи JP 35, 37, а також типу JP 42, побутування якого охоплює й початок "пізнього часу Бірки"[9]. Пізніше ромбічний візерунок, утворений півкружжями, практично не зустрічається й ромби рамки найбільш масового типу овальних фібул кінця IX – середини X ст. – JP 51 вже виконані перехрещенням прямих відрізків. Хоча, витоки останнього варіанту ромбічного мотиву північноєвропейської орнаментиці вендельської й вікінгів діб, можливо, також сходять до "усебергського стилю" (пор. рамку, що обрамляє різьблення другої спинки "саней Шетеліга"). Виходячи зі стилістичних особливостей візерунку подовжньої платівки, оббивку з тунелю будівництва подільської лінії Київського метрополітену можна розцінювати одним з найранішніх у Києві артефактів північноєвропейського декоративного мистецтва, пов'язаного, швидше за все, з художньою традицією Бірки або Південної Скандинавії (названі типи фібул).

Із заповнення зрубу 4 (рівень мостин, ближче до північно-західного кута споруди), що належить до самого нижнього ярусу будівельних горизонтів (дендродати 887- 913 рр.) садиби, дослідженої у котловані будівництва станції метро "Контрактова площа" (квартал поміж вулицями Спаська Хорива), походить значних розмірів (діаметр: 37 мм; заввишки: 10 мм; діаметр отвору: 12 мм) дископодібне прясельце з дещо випнутим гуртом (Рис. 3). Зовнішність цього виробу є досить незвичною, стосовно місцевих біконічних, рідше (зазначеним часом) – зонних, пряселець. Відмінний від кам'яних пряселець Південної Русі й матеріал зразку: замість рожевого

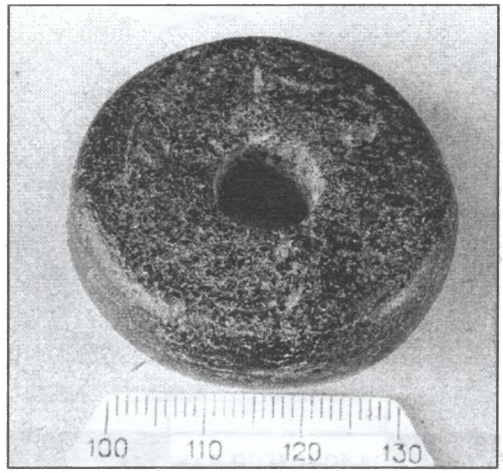

Рис. 3. Пряслиц з алевритового вуглецевого аргіліту (котлован будівництва станції метро "Контрактова площа", квартал поміж вулицями Спаська та Хорива, 1972 р.).

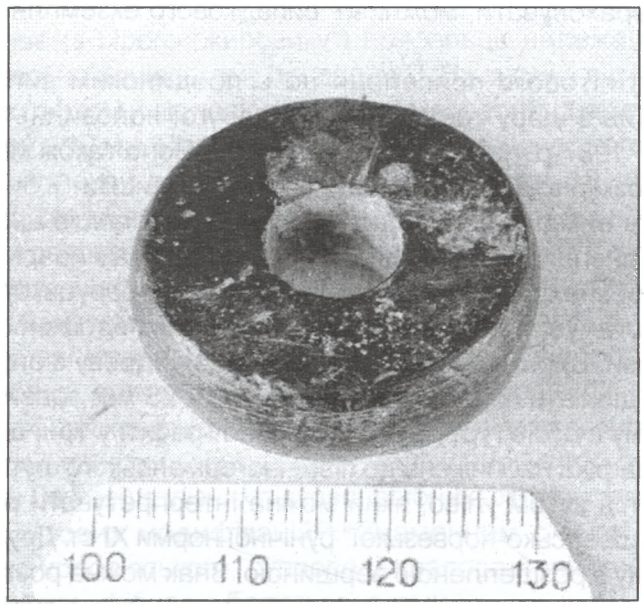

Рис. 4. Аргілітове пряслице з розкопок 1987 р. по вул. Нижній Вал, 41.

пірофілітового сланцю ("овруцький шифер") - алевритовий вугільний аргіліт (глинистий сланець чорного кольору – Dunkel Tonschiefer). Диск прямокутній або злегка закругленого огрануванння гурту був найбільш поширеним й стійким обрисом кам'яних пряселець Північної Європи від часу Венделю – вікінгів та пізніше, але переважно у IX -XI ст. Маємо зауважити, у Хайтабу прясельця такого різновиду з сірого стеатиту ("жировику") складають 66 % сукупності врахованих Х.Г. Різі цих пристосувань[10]. Дископодібна та конічна форми пряселець, з погляду на матеріали досліджень фортеці Екеторп III на Еланді, залишалися домінуючими й наступною за вікінгів добою середньовіччя Швеції, при тому, що у XII- XIII ст. знаходить вияв стійка традиція використання сплащено-біконічних[11].

Візуальні ознаки сировини подільського прясельця (колір, полиск, твердість, щільність, пружність) цілком відповідають показникам глинистих темних сланців родовища "Grythyttfdlt" у шведському Вестманланді[12]. Імпорт доби вікінгів шведських та норвезьких кам'яних, особливо з сірого стеатиту ("жировику"), пряселець разом з казанами на пам'ятках балтійських слов'ян виступає достатньо пересічним явищем. У Старігарді (Ольденбурзі) – центрі ободридиських вагрів, знахідки стеатитових та з пісковику дископодібних пряселець, що яскраво вирізняються на тлі місцевих біконічних з глини, складали у X ст. відповідно 5 й 3 %, а наступним сторіччям

Рис. 6. Бронзовий циліндричний гольник з розкопок котловану метробуду на Контрактовій (Красній) площі поміж Торговими рядами та вулицями Сагайдачного – Покровською (1972 р.).

того, ці ж прикраси відомі за пам'ятками VIII – середини X ст. фінно-угрів Волго-Окського межиріччя[18].

Наступне стеатитове (з сірого "жировику") прясельце належало заповненню житла № 6 розкопок Г.Г. Мезенцевої на Канівському поселенні[19] На відміну від попередніх, мало виражену зонну форму з опуклим гуртом й відповідало типові Haithabu[20]· діаметр основ – 30 мм; заввишки – 15 мм; діаметр отвору – 10 мм. У заповнені житла виявлено, до того ж, два глиняних біконічних прясла. Кераміка комплексу репрезентована розвалами 10 ліпних горщиків та одного підправленого на крузі, серед яких два значних за розмірами – зерновики. За типологією посуду житла, воно може бути датоване кінцем VIII – серединою IX ст.[21] Не суперечить запропонованій даті й решта металевих виробів комплексу. Це суцільнолита бронзова пряжка з овальною рамкою й прямокутним щитком, що має потовщення у місці переходу рамки до щитку та залізна підковоподібна фібула напівовального перетину ободу з циліндровими закінченнями. Ремінні пряжки, подібні до описаної, притаманні євразійським культурам VIII – IX ст., у тому й салтівській[22]. Цього ж самого часу такі пряжки фіксуються середовищем носіїв смоленських довгих курганів[23] З VIII IX ст. пов'язується й початки побутування у населення Балтії (особливо на узмор'ї скальвів й куршів та на долішній Даугаві) залізних підковоподібних фібул, поява яких за часом передувала розповсюдженню бронзових модифікацій[24]. Знаменним є й те, що канівське стеатитове прясельце, подібне до ходосівського, супроводжувалося й іншими артефактами "північного" імпорту. У даному випадку фібулою балтської схеми.

З нижнім ярусом будівельних горизонтів Подолу розкопу у котловані метробуду на Контрактовій (Червоній) площі поміж Торговими рядами та вулицями Петра Сагайдачного – Покровською пов'язане також виявлення бронзового циліндрового голечнику з накладним вічком фіксації типу 3 Thunmark Nylйn SHM 2976:194, Gotland, o.F. (Рис. 6). Знахідка походила з шару поміж, розташованих один над одним, зрубів 7 та 1 садиби "А", перший з яких мав дендродату 913 р., а другий покоївся на рівні дещо нижчому за денну поверхню зрубів 4а та 2, дендродати яких, відповідно 972, 975 рр. Правда, початок формування шару зазначених споруд маркують фолліси костянтинопільського карбу 920 944 та першого календарного кварталу 945 рр.

Річ збереглася цілковито. Виготовлена з бронзової фольги, згорнутої й скутої у циліндр. По шву кування була злютована платівка фіксації з вічком, у якому збереглися дві ланки кільцевого ланцюгу для підвішування. Поверхня корпусу та платівки з вічком несли сліди золочення. Розміри гольнику укладаються в наступні параметри: довжина рурки – 67 мм; діаметр – 8 мм; перетин корпусу 0,5 мм; планка з вічком – 55 х 4,5 мм; вічко – 8 х 6 мм при перетині від площини до овалу шини отвору 0,5–1,5 мм; перетин дроту кілець ланцюгу 1,5 мм.

Футляри для голок були пристосуванням притаманним, головним чином, саме населенню європейської Півночі. Проте, серед відомих авторові східноєвропейських металевих горизонтальних трубчастих голечників, подібне кріплення було лише у екземплярі нагрудної оздоби кургану 12 могильника лівів басейну Гауї у Аллажі, що містив жіночу інгумацію XI ст.[25] На відміну від київської знахідки, рурка якої має рівні за діаметром кінці, корпус голечнику названого поховання був потовщеним на розтруб, подібно до горизонтальних футлярів для голок 1 типу

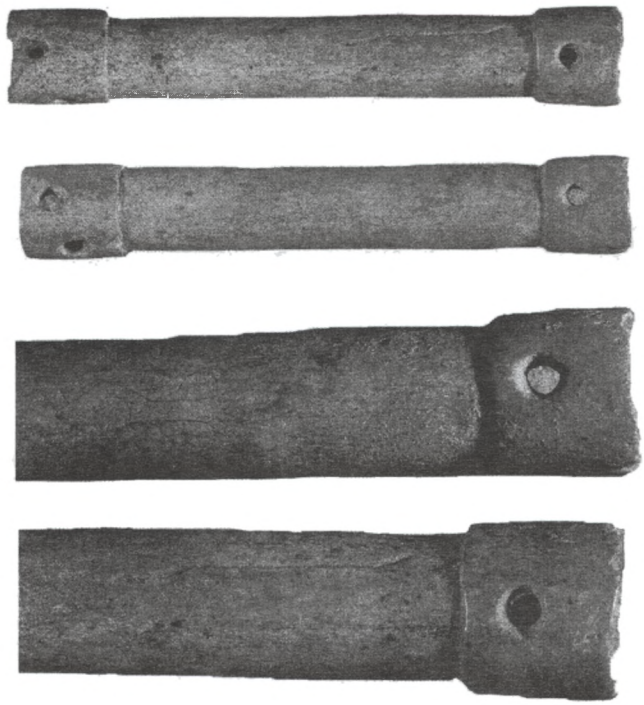

Рис. 7. Кістяний гольник з розкопок по вул. Оболонська, 11 (1989 р.).

за класифікацією Л.А. Голубєвої. За походженням такі пристосування не мали місцевого східноєвропейського коріння. Раніше за все на півночі Східної Європи вони з'являються протягом X ст. у Приладожжі, куди буди занесені, найвірогідніше, зі Скандинавії. Пізніше голечники типу 1 Голубева, отримують побутування середовищем білозерської весі та у Ярославському Поволжі[26]. У XI -XII ст. ці пристосування, як привіска до жіночої нагрудної гарнітури, отримують помітне розповсюдження серед лівів Даугави та Гауї[27] Практично ідентичний київському зразкові, голечник відомий з Готланду. Віднесений до розряду випадкових знахідок доби вікінгів з втраченим місцем виявлення[28]. Цілком імовірно, цього ж типу пристосування, але зі втраченими накладними платівками-вічками, належали до складу інвентарю кремацій на місці курганів Вj 345, 456[29]. За спостереженнями Х. Меларштедт, циліндрові голечники (з накладним кріпленням й без нього) у Бірці з'являються услід за конічними, а пов'язані вони з комплексами пізньої фази розвитку пам'ятки[30].

Дослідженнями 1989 р. по вул. Оболонська, 11 на Подолі (керівник М.С. Сергеєва) у одному з заповнень кінця XI – першої чверті XII ст. (польова індексація – будівля 2 "А"), поблизу розвалу печі був виявлений порожнистий циліндр з обрізку діафізу рурчатої тваринної кістки. Кінцівки обрізку підкреслені широкими обідками-манжетами, що позначені наскрізними округлими отворами, просвердленими за однією віссю на протиставлених площинах манжету. Причому, на одному з манжетів таких отворів просвердлено чотири, по парі за середохрестям, осей свердління. Подвійність, найвірогідніше викликана псуванням пари, розташованої у безпосередній близькості до горішнього краю, один з отворів якої мав відкриту сектором вищербину. Поверхня речі ретельно загладжена. Завдовжки річ складає 75 мм; манжети завширшки мають 12 та 10 мм (більшій з щербленим краєм); діаметр за манжетами – 12 мм; діаметр корпусу – 10 мм; діаметр каналу – 7 мм; діаметри отворів 2,5- 3,0 мм (Рис. 7).

Функціонально річ може бути зарахована у категорію футлярів для зберігання голок. У типологічних секвенціях кістяних гольників Північної Європи подібна форма не фіксується. Хоча й відповідає, повною мірою, циліндричним футлярам з піднятою над площиною рури окантовкою країв, що складали добою вікінгів найчисленнішу модифікацію металевих, переважно бронзових, гольників Скандинавії. Згідно типології футлярів для голок східноєвропейської Півночі, розробленої Л.А. Голубєвою, сукупність таких пристосувань складала 1 тип горизонтальних гольників, або кшталту Вj 902, 935, 968, 1038[31]. Головна відміна гольників цього типу від київського репрезентанту, окрім матеріалу й розмирів (бронзові зразки є дещо меншими), полягає у способі фіксації. Гольники зазначеного типу мали кріплення у вигляді вертикального

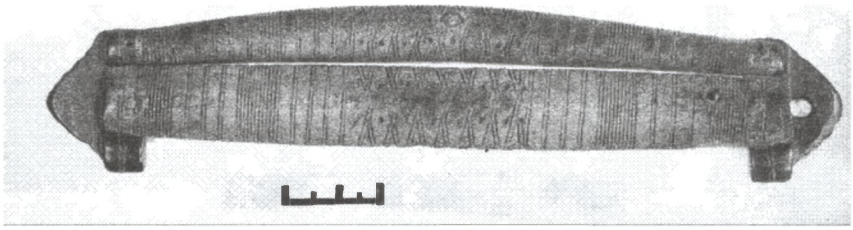

Рис. 8. Фрагмент футляра односторонней костяной гребенки из раскопок котлована метростроя на Контрактовой (Красной) площади между Торговыми рядами и улицами Сагайдачного – Покровской (1972 г.).

пластинчатого вічка по центру циліндру, тоді як футляр з розкопок київського Подолу 1989 р. підвішувався на шнурках або шкіряних ремінцях, що продівалися крізь отвори на манжетах. Ці ж самі ремінці могли фіксувати й заслони рури корпусу.

Поверхня корпусу гольника має орнаментальне оздоблення, різьблене надзвичайно тонким інструментом. Візерункова композиція складає декілька сюжетів. Над напільною кромкою манжету з подвійною парою отворів нанесено плетінку, що складається з двох "волосяних"(техніка граффіто) стрічок у ідеограмі звичайного плетива "косичкою"· "4 x >6 cord plait"[32]. Зазначений орнаментальний мотив надзвичайно широко репрезентований у добу вікінгів та після її закінчення, як у східно-, так і північноєвропейському декоративному мистецтві. До виразних аналогій плетінці на київському, що наразі розглядається, гольнику, можна зарахувати орнаментацію вікон кайми нижньої шкаралупи деяких з фібул типу JP 52 A, сюжетно-композиційна схема якої у аналітичній систематиці овальних застібок Інгмара Янссона отримала індексацію – Bd (berd) k2[33]. Ціла серія виробів різьблення по дереву, декорованих подібною плетінкою, походить з культурних шарів Новгороду від середини X ст. до третьої четверті XIII ст.[34]

У такий самий спосіб виконано й сюжети орнаментального поля по центру циліндру. Вони складаються з двох пар ромбічних візерунків, оточених рисками променів. Середина однієї з пар позначена колом, від якого прокреслено два вертикальних відрізків, що накладаються, виходячи за межі ромбу, на горішні вершини. Кінцівки їх за межами ромбічного поля розігнуті на меандр. Зображення дзеркально розгорнуті за вертикальною віссю й реалістично нагадують давньоруський лучковий гудок з ромбічно витягнутим резонатором та роздвоєною кілковою коробкою грифа. Остання деталь зближує малюнок з конструктивною схемою норвезької філди або фінської стронарфи[35]. Один з ромбів іншої пари при умовно долішній вершині має додаткове мигдалеподібне вічко, яке можна трактувати елементом нанизування. Зазначений елемент уподібнює зображення з мотивом східнослов'янської, зокрема української, архаїчної орнаментики, що за нових часів теренами Лісостепового Лівобережжя та Східного Поділля номінуються книшем або книшковим вирізуванням й асоціюються з хлібом[36].

На загально семантичному рівні ромб ув'язується зі всебічною активністю, а його витягнута вздовж вертикальної вісі конфігурація є знаком динамічної взаємодії долішніх та горішніх сфер[37] Як декоративний елемент цей символ знаходить досить широке застосування у езотеризмі та народному вжитковому мистецтві залізного віку та середньовіччя Європи. Ромбічне візерункове креслення вкриває кам'яні чоловічі постаті з кельтського святилища III II ст. до н.е. у Roquepertuse

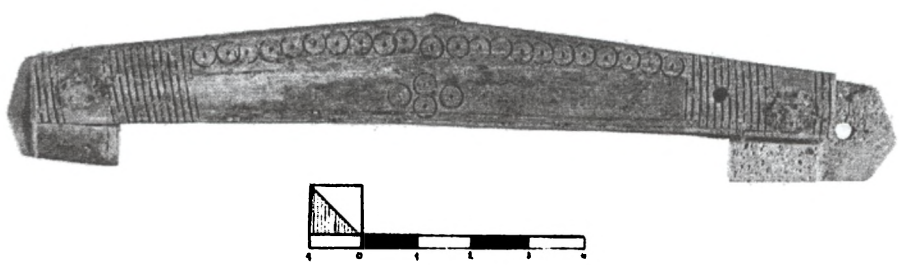

Рис. 9. Фрагмент односторонней костяной гребенки из раскопок по ул. Нижний Вал, 41 (1987 г.).

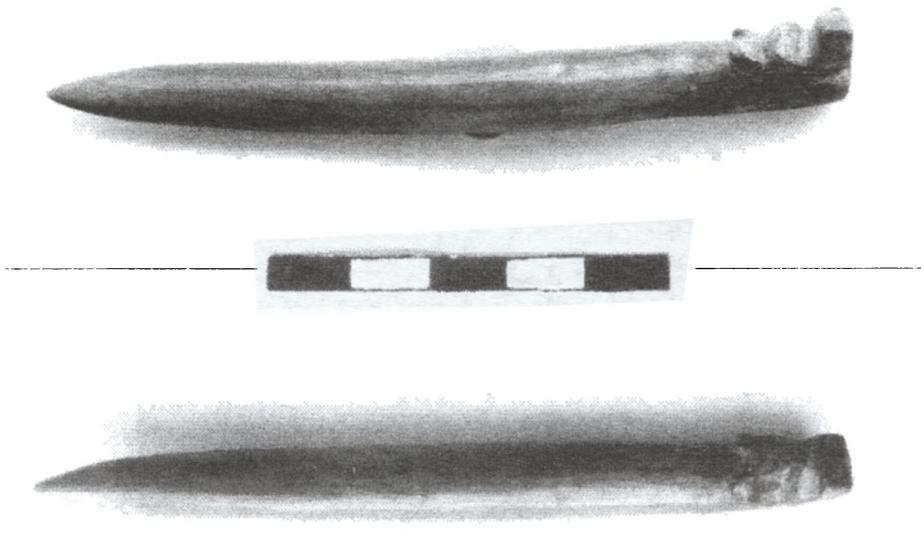

Рис. 10. Роговой стержень с зооморфным окончанием (станция метро «Контрактова площа», квартал между улицами Спасская и Хорива, 1972 г.).

(Bouches-du-Rhфne, Франція). Скульптурні тіла зображені у позі сидячого Будди й за сукупністю артефактів пам'ятки можуть інтерпретуватися скульптурним втіленням небесного заступника худоби – галльського бога Цернунну[38]. Ромбічне візерункове шиття у ідеограмі кшталту згаданого "книшу" або подібної йому "пшенички"[39] знаходить прояв й у археологічному матеріалі Литви. Перший з названих мотивів фіксується тканим у саржевий спосіб посагом одного з жіночих поховань X ст. некрополю Paragaudis у Жямайчє, інший – витканий тією ж технікою зі застосуванням металевих оздоб на жіночих головних вінцях з поховань № 121 (VII- VIII ст.) могильнику Роюегл у Жямайчє та № 7 (поховання дівчинки XVI ст.) могильнику Griеюл на земгальсько-куршському порубіжжі[40] Мотив "пшенички" фіксований, також, у обрамленні гаптованих килимів з хрестоматійного кургану Oseberg (дата за C_{14} – 760±60 рр., за типологічною сукупністю інвентарю перша половина IX ст.) та зі шведської місцини Skog у Hдlsingland (кінець XI – середина XIII ст.). Обидва гобелени зображають ритуальні процесії, лише перша належала до язичницької містерії, інша – храмовий хресний хід[41]

Зв'язок орнаментики цього києво-подільського гольнику з сакральною сферою, а саме північно європейською, засвідчений й рунічними символами, що є вписаними до книшевих ромбів. Своєю графікою ці знаки тотожні з літерами "нормального" ("данського") молодшого 16-ти літерного футарку" |" ("нss" - "лід") та "'!" ("Тэг", – ас "Тюр"). Прорис рун вирізняється чіткістю, здійснений у одному натиску з контуром ромбічних візерунків та їх променевого оточення. З погляду на відсутність лексичного сенсу, напис можна вважати за магічну формулу, що призначалася власникові речі. Враховуючи ж дзеркальність зображень, яка передбачає мантичне (пряме й перегорнуте) читання літер, маємо всі підстави розглядати цей гольник й як інструмент гадання на рунах. Спираючись на езотеризм футарків Рунаталу та валькірії Сіґрдріви[42], практикою ворожби можна вбачати у обох приведених рунах охоронювальну функцію. Причому, як зазначає Ганна Кайя, для утримання контролю над подіями руна "нss" вимагає підтримки руною "Тэг"[43].

Окрім графіті, нанесених первинно, по виготовленню речі, на корпусі гольнику вишкрябані ще два руноподібних знаки. Вони розташовувалися вище первинної візерункової комбінації, безпосередньо під неушкодженим манжетом поміж ромбом з руною "|" та резонатором одного з гудків, гриф якого опущено у бік протилежного (пошкодженого) манжету, накладаючись на вершину зображення корпусу інструмента. Знаки нанесено зі значно потужнішим натиском й меншою дбайністю, аніж попередні. Є вони й більш видовжені, складаючи заввишки до 22 мм. Одна з рун цієї групи (перша, – при читанні зліва направо) цілком відповідає графіці літери "нss" Інша, дещо складнішого накреслення й являє собою пряму з симетрично роздвоєними у дзеркальному ракурсі кінцівками. Для "нормального" молодшого ряду північноєвропейських рун графіка цього знаку є досить незвичною. Цілком вірогідно, він репрезентує аллографічний дзеркальний варіант руни "kaun" ("хвороба", "гнійник", "виразка"; за іншою версію - -"kauna" -

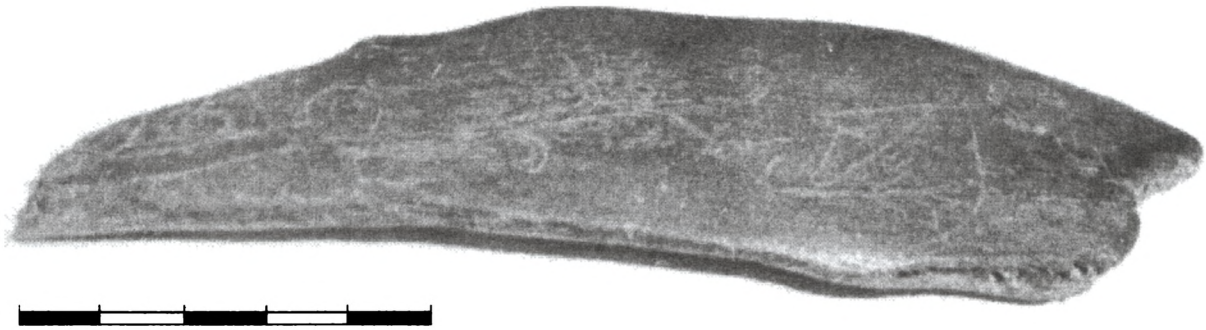

Рис. 11. Тупик из реберной кости в манере "motif-pieces" из раскопок по ул. Хорива, 40 (1984 г.).

"смолоскип") у повногілчастій версії 16 ти літерного футарку або руни "jбга" ("врожайний рік") у короткогілчастому ("шведсько-норвезькому") ряді молодшого футарку. Як і у випадку зі вписаними до ромбів первинними рунами речі, вторинна пара літер розрахована на монтичне осмислення. Тобто, руни, нанесені пізніше за плетінку, гудки та книші з "нss" та "Тэг", до того ж іншою рукою, також мали використовуватися магією ворожби. Згідно рунічній езотериці, сполука "нss" з обома наведеними варіантами другої літери може бути тлумаченою цілком позитивним сенсом, пов'язаним із зародженням нового життя, з результативністю життєдіяльності[44].

У культурному шарі четвертого ярусу будівельних горизонтів (дендродати 996 і 1002 рр.) цієї ж садиби виявлений фрагмент (одна з двох половин) однобічної кістяної гребінки (Рис. 8). Річ складається з двох поздовжніх платівок, одна з яких ("розтяжна") широка прямокутна й у перерізі сплощено трикутна (118 х 16 х 2,5 мм). Інша ж ("захисна") – вузька вигнута аналогічного перерізу (118 х 6 х 10 по центру, х 2,5 мм). Платівки фіксувалися бронзовими штифтиками до трикутних, дещо виступаючих сходинками, боковин. З боку паза під гребінку, там де ширша платівка прилягала до боковин, знаходились циліндричні фіксатори ("направляючи плати" розміром 58 х 27 мм). Окрім того, по центру однієї з боковин та знизу її на відстані 15 мм просвердлині два отвори діаметром 5 й 3 мм для кільця кріплення шнуру та шплінту, що фіксував

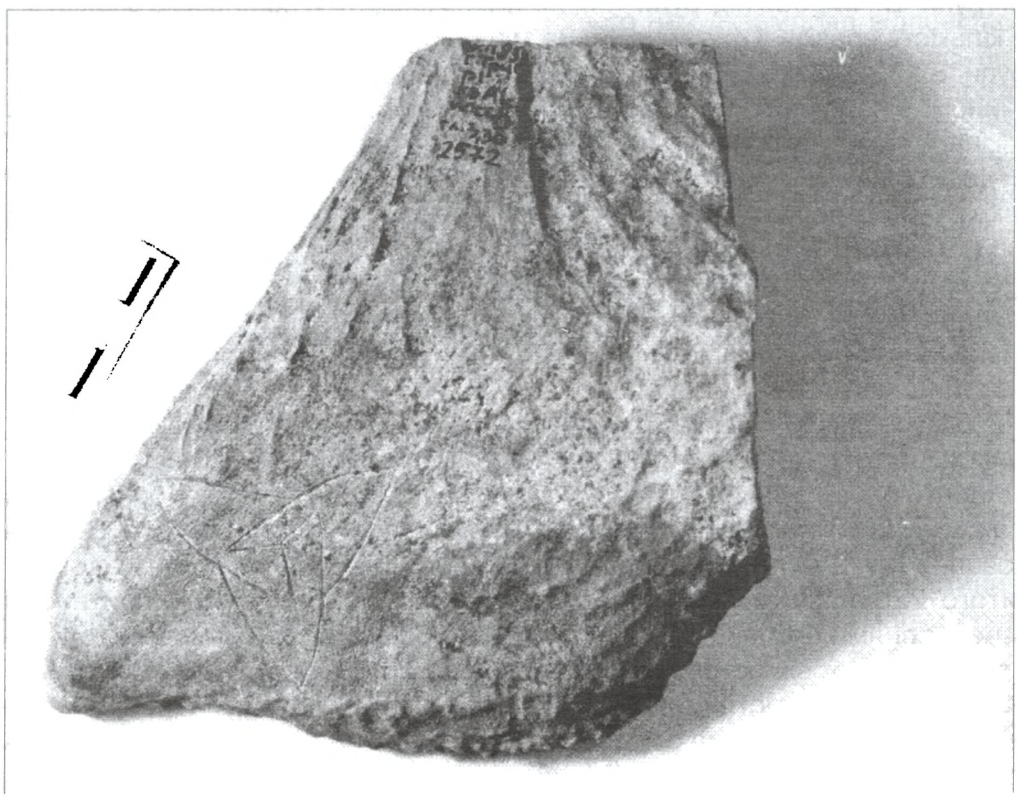

Рис. 12. Лопасть рога лося с граффити в манере "motif-pieces" из раскопок по ул. Спасская (Героев Триполья), 20 (1985 г.).

з'єднання гребінки з футляром. Поверхня подовжніх платівок вкрита візерунком з вертикальних прямих, між якими уміщений фриз з ламаних пересічних ліній, утворюючих ромби; їх внутрішнє поле, до того ж, помічене парою крапчастих наколювань, розташованих за вертикаллю. Стосовно конструкції, футляр з розкопок на Контрактовій площі належить, згідно Л. Тунмарк-Нюлен з доповненнями Н. Шерни, до типу 1 («Birka-typen») варіанту зі сплощено трикутною розтяжною та боковинами другого виду формоутворення: профільовані направляючи на уступчастих по зовнішньому контуру клиноподібних у перетині пластинах[45]. У типологічному ряду футлярів однобічних гребенів Помор'я, запропонованому Е. Цнотлівим, цей різновид за профілем виступів боковин відповідає типові II: 2c, але при направляючих платах, що складають єдине ціле з боковинами, аналогічно до типів II: 1 і II: 2a[46].

Орнаментальна композиція накладок подільського футляра повністю відповідає візерунку різьблення на спинці гребінців підгрупи "В 1: 3" що її відокремлює на матеріалах Бірки К. Амбросіани, або ж третій градації типології орнаменту на футлярах однобічних гребінок доби вікінгів Н. Шерна[47] За результатами аналізу орнаментації давньоруських гребенів IX XI ст., здійсненного О.А. Кондратьевою, така композиція (група "Г" Кондратьева) зустрінута на зразках з теренів лише Русі та Скандинавії, при тому, що "их происхождение, вероятнее всего, северо-европейское"[48]. Слід також мати на увазі, що футляри були притаманні, в першу чергу, гребінцям групи "В" У виробів ранішої групи "А" вони практично відсутні. Н. Шерна, що провів аналіз футлярів гребінок з розкопок Гарнізону 1874 і 1934 рр. у Бірці, обґрунтовуючи виникнення за доби вікінгів звичаю зберігати гребінці у такий спосіб раніше кінця IX ст., наводить лише один випадок знахідки футляру, приналежність якого асоціюється з гребенем групи A3 Амбросіані, – це екземпляр SHM 5208: 527 з "Чорної землі"[49] Проте, названий різновид гребенів групи "А" з'являється не раніше самого кінця IX ст. (якщо, не на початку X ст.) й цілком належить пізній фазі функціонування пам'ятки[50]. Наведений Н. Шерною з цією ж метою зразок з розкопок Воліна на Сребнєм Взгуржу, належав гребеню групи "В 3" (за Е. Цнотливим – група I B, тип VII: 5b) й походив з шару, що датувався від рубежу IX -X до середини X ст.[51] З 18 футлярів могильника Бірка, в п'ятьох випадках футляри виявлені без гребінок (Bj 74, 793, 900, 1040, 1052); шість футлярів належало гребеням "В 1: 3" (Bj 112A, 115, 154, 830, 1053, 1070); чотири – "В 1: 1" (Bj 368, 496, 955, 1051); два – "В 1: 2" (Bj 359, 376B); один – "В 3" (Bj 128).

Якщо виходити з наведеної статистики, слід визнати, що у комплексах могильнику Бірки з гребінцями групи "В", вироби підгрупи 1: 3, до якої належить й подільська знахідка, складають найбільшу кількість зразків з футлярами. За масовістю ця підгрупа посідає друге місце після гребінок групи "В 1: 2" 33 екземпляри проти 56. Знаменно й те, що гребінці "В 1: 3" перебували, головним чином, у чоловічих похованнях. У плані датування, гребінці "В" групи належали до поховань пізньої фази некрополю, а підгрупа 1: 3 датується X ст.[52] Гребені "В 1: 3" разом з футлярами досить виразно репрезентовані, також, комплексами пізнього етапу доби вікінгів на Готланді, включно до першої половини XI ст.: Пільгордс, прихід Буге (гребінь з фрагментом футляру, орнаментація відповідає візерунку спинки гребінки, випадкова знахідка на пашні); Трешвельде, прихід Тінгстеде, поховання 3 (гребінь при кістяку; стать нез'ясована); Бйоркомє, прихід Вешінде (гребінь з фрагментом футляру, орнаментація втрачена; ґрунтова інгумація, стать невизначена); Вібблє, прихід Вестерґейде (гребінь при чоловічому кістяку); Вісбю, південна частина могильнику Коппарсвік, поховання 3 (гребінь з футляром при чоловічому кістяку) та 223 з гребінкою при жіночому кістяку[53] Не суперечать цим датуванням й знахідки футлярів циркумбалтійської зони типу II: 1 2a c, представлені Е. Цнотливим[54].

Гребінь з ідентичною (група "В 1: 3" Ambrosiani) подільському футляру орнаментацією спинки належав, також, жіночій інгумації, відкритої 1975 р. під будинком № 3 по вул. Володимирській у Києві. Поховання (№ 1) було уміщено до дерев'яного саркофагу з колотих дошок завтовшки 30 мм, збитого 22 залізними цвяхами, що мав розмір 1,80 x 0,45 м при висоті 0,35 м, з виступаючими торцями боковин. Кістяк жінки 30 40 років був орієнтований головою на захід; кістки рук витягнуті уздовж остову тулуба. Гребінець розташовувався праворуч від поясних хребців. Складався з п'яти кістяних вкладишів з пропиляними зубцями гребінки, що кріпляться бронзовими штифтами між двома роговими напівовальними за профілем накладками. Спинка накладок помітно вигнута, краї – дещо підведені й прямо обрізані. Довжина речі за накладками спинки – 150 мм; завширшки (max) – 13 мм; висота зубців середульших вкладишів – 15 мм; крок 0,8 мм[55].

Морфологічна характеристика гребінця поховання 1 розкопок 1975 р. у підпіллі будинку № 3 по вул. Володимирській повністю відповідає типові VIII: 1а Cnotlivy, що виокремлюється у групі I B[56]. Такі гребені IX X ст. набувають широкого поширення, саме у Швеції (у Бірці їх присутність відмічена 24 похованнями) та на Готланді, при тому, що з середини X ст. вони поступово виходять з ужитку (ср. зразки гребенів групи II, типу[57] або типу E 2 Gotland[58]). Не дивлячись на відносно раннє датування їх сукупності у Скандинавії та на Західному Помор'ї, дата археологізації описаного гребеня, виходячи зі стратиграфічної ситуації київського комплексу, значно пізніша. Яма зазначеного поховання стикалася з південним закругленим виступом фундаментного рову якоїсь споруди, заповненої будівельним матеріалом аналогічним до плінфи та розчину Десятинної церкви, й опущена нижче за підошву на 0,75 м. Автор розкопок інтерпретував рів, як підставу язичницького капища Володимира Святославича, влаштованому на руїнах християнського храму часу княгині Ольги[59]. Проте, логічніше припустити, що відкритий розкопками 1975 р. рів міг належати церкві Василя на Перуновом горбі, поставленій Володимиром Святославичем невдовзі офіційного хрещення Русі 988 р. У будь-якому випадку, поховання № 1 повинно датуватися не раніше самого кінця X ст. й може належати вже християнському цвинтарю згаданого храму.

Окрім Києва, у Середній Наддніпрянщині відомий ще один гребінець з орнаментом типу "B 1: 3" Ambrosiani, що походить з поховання середини другої половини X ст. за № 28/18 Шестовицького некрополю. Поховання являло собою кремацію, здійснену на місці. Уламки накладки на спинку гребеня перебували у північній частині багаття, разом з дрібними кальцинованими кістками, у тому числі і пташиними. Згідно конструктивної типології гребенів Е. Цнотливого, гребінець цього поховання співвідноситься з найбільш поширеними, починаючи з V VI ст., європейськими зразками групи I B типу VII: 2b[60].

Цілком імовірно, скандинавського походження є досить великий однобічний складений з вкладишів гребінь, виявлений у заповненні виробничої споруди другої половини XI ст. № 4 садиби "А" розкопок 1987 р. по вул. Нижній Вал, 41 (Рис. 9). Виріб дійшов у залишках трьох кістяних прямокутних вкладишів з пропиляними зубцями, що скріплялися бронзовими штифтами поміж накладками з ледве вигнутою спинкою. Орнаментальна композиція репрезентована вертикальними насічками по краю та фризом з вписаних у квадрат подвійною лінією косих хрестів зі заштрихованими полями гілок. Розміри збережених фрагментів накладок: 130 х 16 мм, при висоті зубців – 20 мм[61]. У типології Е. Цнотливого цей екземпляр відповідає гребінцям групи I B типу VI: 1, орнаментика накладок групі B 1: 1 Ambrosiani[62]. Не дивлячись на франкське походження форми та подальший (у VI- IX ст.) її розвиток у Фрізії, подільський зразок гребінця I B VI: 1 можна зв'язати саме зі скандинавським імпортом. Про це говорить не тільки збереження у його художньому оздобленні традиційної для гребенів Бірки орнаментики, але й та обставина, що датування подільської знахідки цілком укладається у часовий відрізок домінування гребенів I B VI: 1 на Скандинавському півострові та шведських островах[63]. До речі, виявлений в одному із зрубів 1155 -1186 рр. новгородського Троїцького VIII розкопки гребінь цього ж типу, але без орнаменту на накладках спинки, також визнаний північноєвропейським імпортом[64]. А косий хрест із заштрихованими між гілками полями репродукуються на гребенях типів ЕК 2 3 Готланду навіть у XII ст.[65] Елементи орнаменту B 1: 1 гребінців Бірки зустрічаються і на трондґеймських гребенях другої чверті XI – першої XIV ст.[66].

Крім розглянутих, з Києва та Шестовиць походять ще 10 гребенів групи "В", чотири з яких складають комплекти з футлярами типу II. У похованні № 110 (польовий № 28) "дружинного" некрополю на Старокиївській горі гребінь розташовувався праворуч реберної клітки кістяку 6 8 літнього хлопчика. Нижній репер датування комплексу визначають два дірхеми, перетворені у підвіски карбу міста Шаш 911/12 р., що розташовувалися в області грудної клітини. Гребінець зберігся не повністю: на довжину трьох вкладишів. З них два серединних мали обломлені зуби. Судячи з усього, вкладишів було чотири. Бік крайнього з них – прямий. Кріплення – залізними штифтами. Розміри, що збереглися: 100 х 30 – 8 мм; висота спинки (max): 13 мм; ширина кроку: 1,5 мм. При повному збігу конструктивної типології гребінця 110 поховання з гребенем могили № 1 цвинтаря Васильевської церкви (група I B, тип VIII: 1а за Е. Цнотливим), накладки спинки цього екземпляру – неорнаментовані, що є ознакою зразків групи B 4 – Birka[67]

Ідентичну конструкцію мав гребінець, що був уміщений й до камерної інгумації дружинника (поховання № 4) з багатим інвентарем кургану № 61/52 Шестовицького могильнику (950-

960 рр.). Гребінь перебував у "сумці-ташці" ліворуч від кістяку на рівні перших двох ребер, його максимальні розміри – 90 х 25 мм. Орнаментація гребеня репрезентована вертикальною, у дві зони від країв накладок, насічкою, що відповідає групі В2 зразків Бірки[68].

Наступний гребінець цього ж типу, але декілька іншої модифікації, належав похованню № 24 за реєстром М.К. Каргера, виявленого 1911 р. (польовий № 1) на південний схід від "нової" (1842 р.) Десятинної церкви. Гребінь мав футляр, розташовувався поблизу черепа кістяку нез'ясованої статевої приналежності[69]. За складом інвентарю, комплекс поховання може бути датований часовим відрізком функціонування Київського некрополю І, тобто з кінця IX по 80 і роки X ст. Проте, враховуючи те, що його яма була перерізана впускним похованням № 25[70], верхня дата 24 го може бути звужена до середини X ст. Гребінець й футляр, за допомогою бронзового штифту, пропущеного через виступаючу боковину останнього та горішній беззубий кут самої гребінки, складають єдине ціле. Конструкція гребінця сполученого з футляром у середовищі західно-германських племінних об'єднань відома вже в VI-VII ст. Та все ж, з урахуванням того, що у VIII столітті на європейському північному Заході звичай збереження гребінок у футлярах практично зникає, пряма спадкоємність у використанні конструктивного принципу відкидного футляру від франків до вікінгів навряд чи можлива[71].

Гребінець 24 поховання був складений з п'яти кістяних вкладишів, скріплених бронзовими штифтами по спинкам поміж двома роговими, слабо вигнутими напівовальними у профілі, накладками. Дещо підведені догори краї накладок мали стилізоване під звірячі морди профілювання. Зовнішні боки крайніх вкладишів – прямі. Довжина по спинці: 118 мм; ширина накладок спинки (max): 10 мм; ширина плати гребінки: 28 мм; крок зубів: 1,5 мм. Наведений опис у класифікації Е. Цнотливого відповідає гребінцям групи І В типу VIII: 5, поширеним IX - X ст. у Скандинавії та віками Циркумбалтійської зони, Фрізії, Британських островів. Вірогідними центрами їх виробництва могли бути Бірка, або Стара Ладога дослов'янського періоду[72]. Орнаментика накладок спинки представлена вертикальними насічками в п'ять секторів, що повністю співпадає з узором на спинках гребенів Бірки групи В 2[73]

Футляр розмірами 121 х 23 мм, був складеним з двох широких підпрямокутних планок, що кріпляться бронзовими штифтами на двох бічних платах, одна з яких прямокутного, з дещо скошеними кутами контуру, інша з помітно закругленим виступом. Цілісні з боковинами підовальні у перетині направляючи, також різні: на підставі прямокутної боковини – трапецеїдальна із закругленою вершиною; на боковині з виступом – підпрямокутна. Орнаментика планок футляру ідентична групі В 1: 1 гребенів Бірки: шість секторів вертикальної насічки з двома косими хрестами подвійної смуги по центру, поля яких від середохрестя, також, заповнені вертикальною насічкою[74]. Згідно конструкції, Е. Цнотливий зарахував цей футляр до виділеного їм типу І: 1а з прямокутними широкими планками на прямокутних же з вертикальними краями боковинах[75] Проте, профілюванням боків боковин цей київський футляр практично однаковий зі зразком шару 11 (друга половина XII в.) розкопок Воліна на Ринку, що був віднесений Е. Цнотливим до сукупності типу II з характерними заокругленими боковинами, виступаючими за дві (II: 1) або чотири (II: 2а) планки. Не дивлячись на пізню дату шару виявлення екземпляру з Воліна, сам футляр, відповідно скандинавським, а також з Хайтабу, Йорка та Приладожжя, аналогіям міг бути виготовлений ще у IX -X ст.[76]

Ще один гребінь групи І В належав камерному похованню середини – другої половини X ст., дослідженого при розкопках 1999 р. поміж Михайлівським Золотоверхим собором та Варваринським корпусом Михайлівського монастирю у Києві (поховання № 30). Гребінець із залишками футляра виявлений на рівні лівого стегна зрушеного кістяку дівчинки-підлітка, орієнтованого за черепом на південний захід. Був складений з п'яти кістяних вставок, що скріплялися залізними штифтами поміж двома роговими слабо вигнутими, напівовальними у перетині накладками. Крайні вставки мали прямі зовнішні краї. У одній з бічних вставок, ближче до нижньої підстави, просвердлений отвір під шплінт, що фіксує гребінець у футлярі. Довжина гребеня 103 мм при ширині бічних плат – 18 мм; діаметр отвору під шплінт – 5 мм[77] Типологічно гребінець цього поховання аналогічний розглянутому вище зразкові з шестовицького кургану № 28/ 18: група группа I B тип VII: 2b E. Cnotlivy. Футляр, від якого збереглися центральна частина з підставами "розтяжної", підстави "захисної" планок та одна ціла боковина, при фрагментарній іншій, цілком відповідає "Birka-typen" з аналогічними подільському екземплярові розкопок 1972 р. на Контрактовій площі варіантами "розтяжної" планки й боковин, проте з накладними підовальними

направляючими платами та залізними штифтами кріплення. Наведені ознаки, беззастережно, включають футляр 30-го поховання до сукупності таких пристосувань типу II: 2c, найбільш, серед інших, притаманного, саме, циркумбалтійській зоні[78]. Візерунок декору накладок спинки гребінця та планках футляру – ідентичний. Є кутастою плетінкою з нахилених лінійних відрізків, утворюючих ромби, до яких уміщені кола з крапкою у центрі. Крім того, з країв накладок спинки гребеня гравійовано дві зони паралельних насічок у три – чотири та шість борозенок. Репрезентована орнаментальна композиція з кінця IX й у X ст. є пересічним декором гребенів, в першу чергу в Південній Скандинавії: Треллеборг, гребінь групи I B типу VII: 8c; Лунд, футляр типу II: 2 та гребінь I B VII: 2b; Уппсала, гребінь VI: 1. Цим же орнаментом позначена й спинка єдиного на Помор'ї гребеня групи I B типу VIII: 5, виявленого у Волині на Сребнем Взгуржу (шарі 2 ої половини X ст..), який визнається за прямий північноєвропейський імпорт[79]. Фінальною стадією доби вікінгів кутаста плетінка, що обрамляє циркульні кола, досить часто фіксується на гребенях Готланду та Західного Помор'я: Барлінгбю, гребінь та футляр типа FK 2 або I B VII: 2b II: 2; Хемсе, гребінь та футляр FK 3 або I B VII: 2b II: 2a, гребінь та футляр FK 2,3 або I B VII: 2b II: 2b; Гарда, гребінь та футляр FK 2,4 або I B VII: 2b II: 3; Хавдем, гребінь та футляр FK 2,3 або I B VII: 2b II: 2d; Волін, гребінь I B VII: 9b та футляр II: 2c; Щецин, футляри I: 1; II: 1[80]. На Русі знахідки гребенів групи I B й футляри з подібною орнаментацією складають досить непоказову чисельність й визнаються дослідниками за імпорт половини з них зі Скандинавії або Балтійсько-Поморського регіону, що поширювався, головним чином, першою половиною X XI ст.[81]

Окрім згаданого шестовицького кургану № 28/18, гребені групи I B типу VII: 2b E. Cnotlivy були виявлені ще у п'ятьох комплексах названого некрополю: №№ 21/22; 38/32 1; 42/X; 46/2; 78/56. Перший з них належав до камерних чоловічих інгумацій. Гребінь розташовувався поряд калачевого кресала, ножа та точильного бруску, розчищених "вздовж кістяку" За складом інвентарю, у ньому була знайдена і сферична гирька-важок, поховання може бути датованим межами першої половини – середини X ст. Накладки спинки гребінця, завдовжки 80 мм, – не орнаментовані[82].

Наступне поховання з гребенем названого типу належало жінці 25 30 років. Кістяк був орієнтований головою на північний захід. Гребінець знаходився у північно-східній частині ями разом з пружинними ножицями. Накладки спинки скріпляли бронзові штифти[83]. Орнаментика репрезентована вертикальними насічками у дві зони з країв накладок спинки й відповідає зразкам групи B 2 – Birka[84]. Разом з гребінцем у комплексі перебував ще один предмет, пов'язаний з матеріальною культурою Скандинавії: бронзове ремінне кільце ("кільце з чотирма гульками") типу Bj. 1046.

Гребінь, що належав камерному парному похованню з конем № 42/X, мав футляр. Гребінець та його футляр були розчищені кожний окремо. Не виключено, складали вміст сумки-ташки, що розташовувалася праворуч стегна чоловічого кістяку. Гребінець нараховував п'ять вкладишів поміж двома напівовальними у перетині роговими накладками зі слабо вигнутою спинкою, скріплених мідними штифтами (6 шт.). Крайні вкладиші з прямими зовнішніми гранями. Один з бічних вкладишів мав округлий отвір, просвердлений ближче до горішньої підстави під шплінт кріплення футляру. Довжина гребеня 105 мм при ширині бічних плат – 30 мм, діаметр отвору під шплінт – 5 мм[85]. Орнаментація спинки гребеня аналогічна попередньо описаному екземпляру (група B2 гребінців Бірки). Від футляра збереглися лише по парі "розтяжних" та "захисних" планок. Конструкція футляру цього гребеня відповідає загальнобалтійському типу II, варіанту 2 (за відсутності боковин). Таки пристосування набули широкого поширення циркумбалтійською зоною з середини X ст. Судячи з різноманітності орнаментального оформлення їх виготовлення здійснювалося різними центрами: від скандінавського на півночі до поморського на півдні узбереж[86]. Орнаментальна композиція планок відповідна групі B 1: 1 Бірки й аналогічна візерункам спинок, згаданого вище гребеню з розкопок на київському Подолі 1987 р. по вул. Нижній Вал, 41 та футляру гребінця з поховання 24 Київського Першого некрополю.

Гребінь кургану 46/2 зберігся у чотирьох фрагментах, що є боковинами й середульшою частиною двох планок спинки й розташовувався зверху багаття спільно з ще одним північноєвропейським виробом з рогу, про який мова йде нижче. Між уламками одного з країв зберігся бічний, прямо обрізаний, вкладиш з обломленими зубами. Розмір предмету встановлений за реконструкцією: 120 x 18 мм, при максимумі завширшки планок спинки – 10 мм. Орнаментація останніх також належить групі B 1: 1 Бірки. Комплекс являв кремацію чоловіка

на місці, що супроводжувалася багатим інвентарем, датування у сукупності якого визначається серединою – 2 ою половиною X ст.

Останній з наведених середньодніпровських гребенів групи I B типа VII: 2b E. Cnotlivy відноситься до інвентарю шестовицького кургану № 78/56 з сидячі інгумованою жінкою, уміщеною до камери з накатом, над яким перед здійсненням насипу був розведений вогонь. Поховану супроводжував багатий інвентар, у тому числі й пара овальних фібул рідкісного різновиду, типу J.P. 51c, відокремленого Інгмаром Янссоном у окремий "Hagevariant" варіант (за місцезнаходженням на півночі норвезького фюльку Оппланн). За дірхемами t.p.q. комплексу визначається у межах 913/14 рр.[87] Уламок гребінця знаходився у футлярі (також фрагментарному). Збережені розміри планок спинки гребеня складають 70 х 10 мм. Частково збережена, без боковин, "розтяжна" платівка футляру мала розміри: 72 х 18 мм. Типологічно футляр може бути включений до сукупності типу II: 2 E. Cnotlivy (відсутність боковин не дозволяє дати більш точну ідентифікацію). Орнаментацію, як планки спинки гребеня, так й платівки футляру, складають рифлені зони по сім рисок в групі паралельних ліній, від яких збереглися лише крайні. У типологічному ряду декору гребенів Бірки описаний візерунок індексований підгрупою B 2[88].

Поховання №№ 92/9 та 96/57 Шестовиці позначені ще й іншими модифікаціями гребенів типу I B – VII, E. Cnotlivy. Перший з названих комплексів уміщував жіночу кремацію на місці з багатим різноманітним інвентарем, у тому числі уламки овальної фібули J.P. 52. Гребінь перебував серед скупчення залишків перепаленого одягу й прикрас, що концентрувалися у західній частині кургану. Зберігся на половину довжини планок спинки із залишками трьох вкладишів, один з яких – бічний. Розміри фрагменту: 33 х 22 мм, планки спинки завширшки з країв – 8 мм. За складом інвентарю поховання здійснено не пізніше за 50- 60 рр. X ст.[89] З погляду на дугоподібний вигин планок спинки та скіс на тупий кут бічного вкладишу гребінка цього поховання повною мірою відповідає ознакам зразків зазначеного типу у варіанті 5c E. Cnotlivy. Орнаментика планок спинки репрезентована перпендикулярними насічками (збереглася лише одна з крайніх зон у шість рельєфних ліній), що засвідчує приналежність виробу до підгрупи B 2 Ambrosiani.

Інший курган містив ямну чоловічу інгумацію, орієнтовану головою на північний захід. Гребінь перебував з іншим особистим приладдям (залізний ніж, калачеве кресало, фрагменти двох залізних підвісок – символів "молотків Тора") зверху залишків шкіряної сумки-ташки, розташованої окремо від кістяку з "правого боку" могильної ями. За сукупністю датування речового комплексу поховання може бути віднесено до першої половини X ст.[90] Від гребінця збереглися лише планки спинки завдовжки 170 мм, при максимальній ширині – 12 мм. Їх горішній край був дугоподібно випнутим, що також співвідносить річ зі зразками 5 го варіанту типу I B – VII (нажаль, відсутність бічних вкладишів робить неможливим більш дрібне, за профілем краю, визначення типології цього гребінця). Орнаментика накладок представлена п'ятьма зонами вертикальних насічок, притаманних тій самій типологічній групі, що й вище розглянутий екземпляр.

Гребені групи I B типа VII: 5, зокрема у варіанті 5b, впродовж IX XII ст., переважно ж у X – першій половині XI ст., мали досить широке розповсюдження циркумбалтійською зоною. Своїм походженням зазначений зобов'язаний подальшому розвитку фризьких зразків типу VII: 2c E. Cnotlivy. На слов'янських землях гребінці I B VII: 5b зустрінуті, головним чином, у Західному Помор'ї, де можливо існував й один з центрів їх різьблення. Щодо ж різновиду з поховання № 92/9 у Шестовиці, слід зазначити поодинокість їх знахідок поза фризького узбережжя та Скандинавії: у слов'янському Помор'ї, наприклад, відома лише одна знахідка гребню I B – VII: 5c[91].

Те що однобічні набірні гребені групи B, відповідні зразкам східноєвропейської групи II, з другої половини X ст., виготовлялися й на Русі факт науково обґрунтований. Так, продукцією київських різьбярів кості гребінників можна визнати невеликий гребінець з футляром, що походив з об'єктів XII ст., відкритих В.В. Хвойкой в садибі Петровського (нині садиба НМІУ)[92]. У типологічному відношенні цей гребінець та футляр до нього, цілком відповідають загальноєвропейським зразкам: I B VII: 2b; II: 1. Проте, орнаментація спинки у вигляді косої насічки, поміж крайніх секторів з прямих відрізків, не знаходить аналогій серед гребенів інших частин європейського континенту. Київською продукцією був й футляр типу II: 1, прикрашений лінійно циркульним орнаментом, з косторізної майстерні, також XII ст., дослідженою Ф.М. Мовчанівським 1936 р. в південно-західній частині цієї ж садиби[93]. Спільнослов'янським,

вужче поморським або давньоруським, виробом можна вважати й футляр однобічного гребеня, що є варіантом названого типу за Е. Цнотливим (відмінність від звичайних зразків загострені боковини), що походив зі заповнення споруди 7 (перша половина XI в.) садиби "Б" розкопок 1987 р. по вул. Нижній Вал, 41. Орнамент планок футляра складався із крайніх зон вертикальних насічок по краях та циркульного обрамленого фризу на спинці; центральне поле також обрамлене подвійною стрічкою, прикрашене хрестоподібно розташованими колами[94]. Стосовно ж вищерозглянутих гребенів та футлярів Першого київського некрополю, включаючи цвинтар Василевської церкви на Старокиївській горі, подільських знахідок з Контрактової площі та Нижнього Валу, 41 (споруда № 4), а також Шестовицьких курганів, то їх північноєвропейське походження сумнівів викликати не повинно.

На тій же подільській садибі, до якої належить перше з описаних вище пряселець (розкоп у кварталі поміж вулицями Спаська і Хоріва), зі заповнення зрубу № 5 (другий ярус будівельних горизонтів, після 918 – не пізніше 980 рр.), походив ще один північноєвропейський виріб. Це дещо вигнутий роговий відросток завдовжки 100 мм із загостреним робочим закінченням; тильний потовщений бік має вигляд звіриної морди. Скульптурне різьблення зооморфного закінчення характеризує виражена паща з піднятим до гори сплощеним носом, виразні над колами очей дуги "брів", підтрикутні вушні виступи з плавно підкресленими вершинами (Рис. 10).

Стилістично наближені рогові стрижні, як більш-менш масовий матеріал, відомі за комплексами IX – початку XI ст., пов'язаними з поселеннями та похованнями культурою вікінгів басейнів Балтійського й Північного морів, включаючи острови Готланд, Рюген, Великобританію, Мейнленд: всього 23 місцезнаходження. Характерною деталлю цих стрижнів була наявність округлого або підтрикутного отвору, зазвичай просвердленого у області пащі. Хоча, зустрічаються й стрижні з повністю цілісними (глухими) звіриними мордами, подібно київо-подільському екземпляру. Серед інших пунктів виділяються такі віки, як Бірка та Хайтабу, де на рівнях другої половини IX – початка X ст. зафіксовані як готові вироби так і сліди їх виробництва[95] Не дивлячись на різницю художніх дрібниць у оформленні зооморфних закінчень, рогові стрижні цього кшталту об'єднує приналежність до скандинавського стилістично-образотворчого ряду голови хижака або дракону, рецептуючого Oseberg та ранішній Borre стилі. За цією ознакою Г Шварц-Маккензен відокремлює таки стрижні у перший тип з наявними варіантами, у тому числі й "особливими"[96]. Т.А. Пушкіна на матеріалах Гньоздова ці предмети розподіляє за двома групами: "вістря з лаконічним орнаментом та стилізованою головкою"; "вістря з добре модельованими виразними головками"[97] Таким чином, подільський екземпляр можна розглядати підваріантом типу 1: 5 – G. Schwarz Mackensen або ж співвіднести з виробами другої групи Т.А. Пушкиной. При цьому, зооморфне закінчення стрижня з Подолу знаходить схожість із звіриною пластикою одного зі зразків шапу X ст. Хайтабу[98].

З Києва походять ще три подібні стрижні, що належали інвентарю поховань Першого некрополю №№ 24, 25, та були фігуровані попереднім викладом, та інгумації, відкритої дослідженнями підмурків Десятинної церкви 2006 р. Стрижень (довжина 126,5 мм), першого з названих поховань, розташовувався поблизу черепа погано збереженого кістяку[99], належав типові 1: 1 – G. Schwarz-Mackensen. Стрілчаста орнаментальна композиція цього зразку аналогічна центральному мотиву декору на такому ж виробі однієї з кремацій Бірки – Bj 1153.

Стрижень чоловічого поховання 25, що також належав типові 1: 1, G. Schwarz-Mackensen, був розташованим згідно польової документації "біля кістяку", мав довжину – 105 мм. Датування цього комплексу, за накладками "сумки-ташки" й, виходячи зі стратиграфічної ситуації, укладається у межах від середини X ст. до початку будівництва Десятинної церкви[100]

У Південній Русі, окрім Києва, рогові стрижні зі зооморфним оголів'ям наявні ще п'ятьма похованнями Шестовицького могильнику: згадуваний вище курган № 46/2; курган № 61/ погребение 4 – чоловіча камерна інгумація 950 960 рр. (пристосування, що розглядаються перебували ц сумці-ташці ліворуч кістяку на рівні перших двох ребер); № 84 – можливо чоловіча кремація на стороні X ст. (фрагмент стрижня був вкладеним після спалення до урни – горщику разом з перепаленими кістками та суцільнолитим ґудзиком); № 141 – невизначена, щодо статі, кремація на місці першої половини X ст. (стрижень, разом з рештками кресала, руркою для гніту, точильним бруском, розчищений по центру багаття). До цієї ж категорії похоронного інвентарю міг належати й фрагмент рогового відростку з полірованою поверхньою, який уміщував інвентар чоловічої кремації на місці кургану № 24, датування якого не пізніше за середину

X ст.[101]. Серед наведених рогових зооморфних стрижнів Шестовицького могильнику, зважуючи на їх збереженість, лише два визначаються за типом. Так, стрижень з речового інвентарю кургану 46/2 може бути визнаним репрезентантом одного з варіантів типу 1 "особливої форми 6 "[102]. Тильна вершина цього стрижня у вигляді голови дракону відокремлена від решти корпусу рельєфною з трьох строчок плетінкою, бордюр якої накладений, в свою чергу, на не зовсім чітке зображення птаха у геральдично розпластаному ракурсі[103]. Стилістично різьблення корпусу вироба наближене до орнітологічного ажурного візерунку у полі бутеролів піхв мечів "з германським пташиним мотивом" скандинавської групи П. Паульсена, виконаному в манері пізнього "Borre"[104]. Техніка гравійованого на стрижні шестовицького 46/2 кургану малюнку далеко не досконала, що надає можливості розглядати його, як невдале копіювання художньої символіки названих наконечників. Пластика звірячої личини стрижня (ріг косулі) четвертого поховання кургану 61/52 є досить близькою до зразків типу 1: 9[105]. Верхівка стрижню, як й у попередньому випадку, відокремлена від тулова візерунчастим бордюром, але з перекреслених навскіс ліній, обрамлених подвійним лінійним рантом. Потовщення голови від пащі до ошийнику вкрито точковою насічкою, яка імітує волосяний покрив. У верхній частині тулубу від "ошийника" прокреслена плетінка з двох відносно широких стрічок. Паща звіриної личини мала підтрикутний наскрізний отвір з протягнутим крізь нього бронзовим кільцем. Завдовжки виріб мав – 130 мм[106]

Рогові стрижні із зооморфною голівкою цього типу Г. Шварц-Маккензен зустрінуті й на інших пам'ятниках Лівобережжя. У одній з ям біля землянки № 1, дослідженої у 1939 р. П.М. Третьяковим на поселенні давньоруського етапу роменської культури (кінець IX -X ст.) Зарічне (колишнє Петрівське) Тростянецького району Сумської області (верхів'я р. Ворскли), разом з астрагалами сарни та кістяними проколками виявлено рогове вістря із закінченням у вигляді голови дракону, що є варіантом типу 1: 9, Schwarz-Mackensen[107] Із заповнення житла XI ст. на північному схилі городища в урочищі Замок у межах села Городище Чернухинського району Полтавської області (Середнє Посулля, р. Многа) був вилучений роговий стрижень, зооморфне закінчення якого відповідає типові 1: 5, Schwarz-Mackensen[108] Характерною особливістю останнього виробу була наявність двох отворів, одне з яких, підтрикутне, було прорізано у пащі, друге ж, округле, вертикально пронизувало голову дракону.

Знахідки рогових зооморфних стрижнів виготовлених у типовій скандинавській манері відзначеній й іншими регіонами Східної Європи. На рівні поміж горизонтами Е1 Д (кінець IX – початок X ст.) Старої Ладоги виявлене зооморфне вістря з лосиного рогового відростку, яке можна включити до сукупності типу 1: 6, Schwarz-Mackensen[109]. З горизонту Д (X ст.) походив ще один роговий стрижень з зооморфною, кшталту дракона, личиною на потовщеному кінці. Пластика різьблення цього зразку не знаходить прямої відповідності у типології Г. Шварц-Маккензен, його можна розглядати "особливим варіантом" типу 1, названої дослідниці. Головною особливістю цього виробу є постава голови у ракурсі під прямим кутом до загостреного, практично прямого стрижню. Скульптурне зображення відрізняється реалістичністю й нагадує морду собаки з широко відкритою пащею[110].Окрім готових виробів, матеріали Ладоги дають певні підстави говорити про місцеве виробництво таких стрижнів. Заготовками зооморфних вістер або ж їх виробничим браком цілком могли бути деякі з наведених О.І. Давідан рогових "знарядь для плетіння та пряжі" з нижніх горизонтів $Е_{3-2}$ на рівні третьої чверті VIII – початку IX ст.[111]. З того ж рівня горизонту Д, що і перший зі згаданих староладозьких стрижнів, походив явний напівфабрикат цього виду знарядь, описаний О.І. Давідан, як "роговий предмет у формі увігнутої лопатки з руків'ям (?) у вигляді головки змії"[112]. З поховання 4 сопки 11 I (нумерація В.П. Петренка) урочища Плакун у Старій Ладозі, що містило дружинну інгумацію X ст. у супроводі двох коней, походив зооморфний роговий стрижень, який за стилістикою різьблення можна зіставити зі зразками типу 1: 6 – Schwarz-Mackensen[113]. У цьому ж регіоні відомий ще один зооморфний стрижень з характерними північними рисами у пластиці різьблення. Річ належала чоловічій кремації X ст., дослідженою М.Є. Бранденбургом у насипу CXXVIII курганної групи по правому берегу Сясі поблизу с. Городище Тіхвинського повіту. Типологічно це рогове вістря репрезентує сукупність виробів типу 1: 5, Schwarz-Mackensen[114]

Згідно Т.А. Пушкиної з Гньоздова відомо 10 "кістяних вістря, прикрашених різьбленим орнаментом й скульптурними головками тварин на потовщених кінцях" З них лише один зразок був виявленим у шарі Центрального городища, решта – у складі виключно чоловічих поховань, серед яких 6 було здійснено за обрядом кремації[115]. Надані дослідницею графічні зображення

гньоздовських зооморфних стрижнів дозволяють співвіднести знаряддя з кургану Ц. 249 з типом 1: 1, а з кургану Оль. 3 – 1: 9, Schwarz-Mackensen[116]. Стрижень з кургану Ц. 255 не знаходить чіткої відповідності у типологічних секвенціях Г. Шварц-Маккензен. Проте, пластика його скульптурної кінцівки виявляє, поза сумнівом, північноєвропейську традицію художнього різьблення. Випадання останнього гньоздовського зразку з типології зооморфних рогових стрижнів Хайтабу визначається зовнішністю оформлення його скульптурного закінчення, яка ближче до ціпкоподібних шпильок. При цьому, згорнута на циліндр морда дракону цілком відповідає типові 1: 1 Schwarz-Mackensen. Ґрунтуючись на незакінченості наскрізних отворів по підставам пащ звірячих голів скульптурних кінцівок вістер кургану Ц. 249 та з культурного шару городища, Т.А. Пушкіна висловлює думку про можливість різьблення цих стрижнів на місці. Самі по собі отвори під фіксатор не є обов'язковою деталлю цих предметів, тому вони, дійсно, могли бути пов'язані з Гньоздовом, але, як ознака вторинної доводки. Явні ж сліди різьблення рогових стрижнів з нордичними стилістичними рисами, на сьогодні, відомі лише за матеріалами Бірки та Хайтабу.

Зооморфні стрижні перебували й у складі інвентарю чоловічих (№№ 7 та 52), здійснених на місці, кремацій X ст. Тімеревського могильнику. М.В. Фехнер у їх скульптурних кінцівках убачає риси личини бобра, ув'язуючи зображення з культом названої тварини, що існувала в середовищі середньовічних фінно-угрів Горішнього Поволжя та Передуралля[117] Проте, художня стилістика різьблення цих стрижнів цілком відповідна драконоподібним завершенням стрижнів типу з головами типу 1: 9, Schwarz-Mackensen у першому випадку та 1: 5, Schwarz-Mackensen у другому[118]

З шару кінця IX – початку XI ст. селища, що з півдня прилягало до Городища на Менкі (стародавній Мінськ-Мінськ), походить рогове вістря із закінченням у вигляді голови дракону, яке коректно співвідноситься з сукупністю таких інструментів типу 1: 2, Schwarz-Mackensen[119] Ще одне вістря з території Білорусі відоме за матеріалами розкопок В.І. Шадири на городищі Прудникі у Браславському Поозер'ї (Міорській район Вітебської обл.). Виріб походив з шару X – першої половини XI ст. й може бути зіставленим з типом 1: 6, Schwarz-Mackensen[120]

Робота зі стрижнями з рогових відростків, потовщений кінець яких завершується фігурним зооморфним різьбленням, виявлених на східноєвропейських пам'ятниках IX -XI ст., вимагає обережності у визначенні їх етнічної приналежності. Річ у тому, що Східна Європа мала й власні центри виготовлення подібних знарядь. Один з них окреслюється у Старій Ладозі. Змієголове закінчення, згаданого вище лопатоподібного рогового напівфабрикату з горизонту Д "земляного городища", характеризується граничною реалістичністю передачі зооморфної пластики, чим різко відрізняється від голівок виконаних у каноні скандинавського "звіриного стилю" Швидше за все, це незавершене вістря вийшло з під руки майстра угро-фінського походження. Цілком можливо, фінському населенню Ладоги належали й "рогові знаряддя для плетіння та в'язання" горизонтів E_{3-2} наведені О.І. Давідан на малюнках 2: 3 -5,7[121] Випадає з ряду виробів зі скандинавськими рисами у пластичному декорі й роговій стрижень з упізнано зміїною головою на потовщеному кінці, що належав інвентарю поховання (парне, чоловіка та жінки, кремація) кургану CXVI могильнику поблизу с. Верхушево на правому березі ріки Паші у Південному Приладожі[122]. Про можливе угро-фінське походження зооморфних стрижнів Приладожя, у тому числі й з названого поховання, висловлювався ще автор цих розкопок[123] Рогові лосині та північного оленя стрижні, увінчані об'ємними зображеннями голів лося, ведмедя, коня, птахів, меншою мірою змій, притаманні також старожитностям середньовічних удмуртів та комі-перм'яків[124].

Окрім фінно-угрів рогові та кістяні вістря із змієголовими закінченнями, виконані у схематичній манері, але з виразною пащею, існували й у середовищі носіїв салтово-маяцької культури[125] У хазарському шарі Саркелу, разом з готовими стрижнями, закінчення яких були виконані у вигляді тваринних голів зображеннями тварин були виявлені й їх заготовки[126]. Зооморфні рогові стрижні салтівської культури, які лише віддалено нагадують зразки Північно-західної Європи типів 1: 1 та 1: 9, Schwarz-Mackensen, зустрінуті, також, на слов'яно-руських пам'ятках. Хозарським різьб'ярам належали змієголові стрижні з рогів косуль Боршевського (заповнення землянки № 21, розкопки П.П. Єфименко 1928 -1929 рр., перша половина X ст.) та Гочевського (насип валу, розкопки Б.А. Рибакова 1939 р; X ст.) городищ[127] У салтівській традиції було виконано й рогове зооморфне вістря з пізньороменського шару Переверзівського II городища на Горішньому

Сеймі[128]. З хозарськими старожитностями можна співвіднести вістря шарів X XI ст. Пліснеська та Другого городища у Судовій Вишні, які вирізнялися невиразністю деталей змієголових завершень[129]. Характерно салтівським було змієголове вістря з розкопок на Центральному городищі у Гньоздові, яке Т.А. Пушкіна приймає за напівфабрикат, оскільки, як здається дослідниці, у нього, разом з "тільки наміченим" отвором для кільця, "незакінчене опрацьовування деталей самої голівки"[130]. Проте, така ж схематичність й сухість деталей оформлення зооморфного оголів'я властива готовим виробам такого кшталту салтівської культури[131] Концентричне ж поглиблення на нижній горизонтальній площині кінцівки екземпляру гньоздовського городища, виходячи з розташування, могло служити чисто декоративним елементом. Цілком імовірно хозарським за походженням було й вістря з кургану XI ст. на озері Йомоложьє біля Бологово у верхів'ях Ловаті, згадане П.М. Третьяковим як аналогія екземпляру Борщевського городища хоча не можна виключати і угро-фінського його походження[132]. Враховуючи те, що рогові зооморфнокінцеві вістря угро-фінського й салтівського походження зустрінуті на пам'ятниках яскраво вираженої дружинної культури Русі, іноді разом зі скандинавськими аналогічними виробами (Ладога та Південне Приладожя, Гньоздове), можна думати, для їх господарів етновизначальні ознаки особливої ролі не грали. Всі три етностилістичні групи цієї категорії речей дружинним середовищем Русі, швидше за все, сприймалися єдиним суспільно знаковим та функціональним масивом матеріальної культури.

Складнощі при роботі із зооморфними роговими стрижнями виникають не тільки у складанні типологічних рядів, але й зі з'ясуванням їх призначення[133]. Зазвичай їх розглядають, як швайки або інструменти для плетіння й в'язання. Висловлювалися думки про те, що вони могли служити костюмерними шпильками або шпильками для утримування волосся. Можна припускати їх використання гольцями для підбиття ниток утоку до основи на вертикальному ткацькому верстаті[134], рукоятей невеликих пуг для управління упряжними тваринами[135], як робоча гіпотеза розцінюється думка про використання даних стрижнів як вуздечкових псалій[136]. Поширеними є версії, щодо їх використання, як культових оберегів[137] або ж приналежності до ранніх різновидів стилів для письма[138]. Можливо, деякі з них, найбільш вірогідно, ті що походили з шарів розвиненого середньовіччя, наприклад, новгородські рогові зооморфнокінцеві стрижні, й були писарським інструментом[139] Проте, визнання подібних знарядь часів вікінгів Північній Європі або дружинної у Східній, як стилів для письма, коли писемність, будь то північно-німецька рунічна та латинська або слов'янська кирилична, мали гранично обмежене розповсюдження, переконливим може бути визнаним лише із значними обмовками. До того ж, природна вгнутість рогових відростків, з яких вирізувалися таки стрижні, вкрай незручна у практиці письма (слід зазначити, що у всіх трьох новгородських стрижнів із зооморфними закінченнями, що походили з горизонтів XI, XII XIV, XIII ст., робоча частина була практично прямою).

Якщо відкинути інтерпретацію зооморфних стрижнів доби вікінгів як стилів для письма, то, згідно вірного застереження Л.І. Смирнової, основні функції знаряддя із загостреним робочим кінцем зводяться до трьох операцій: проколювання голка, а також шило; закріплення шпилька; плетіння/розплутування кочедик[140]. Тобто робочий кінець цих знарядь обумовлює їх універсальність. З чотирьох, вище перерахованих, поховань Бірки зі стрижнями цього вигляду, лише курган Bj 644 уміщував чоловічий та жіночий комплекти інвентарю. Решта ж належали чоловікам[141] Речове супроводження зазначеного поховання концентрувалося навколо фрагментарно збереженого жіночого кістяку. Стрижень перебував поміж стегнових кісток. Серед інших речей, що були розчищені у західному куті камери, знаходився фрагмент ткацького гребеню[142]. Поєднання зооморфного стрижня та гребеню прядки цім похованням, дійсно, може засвідчувати приналежність першого з названих предметів до ткання, яким традиційно займалися жінки. Але з доступного авторові матеріалу, комплекс Bj 644 є єдиним жіночим похованням з подібного роду стрижнем. У тих же випадках, коли вдається встановити статеву приналежність поховань "дружинних" некрополів Північної та Східної Європи зі зооморфними роговими стрижнями, виконаними у стилістиці північного різьблення, маємо констатувати їх приналежність виключно до чоловічого набору поховального інвентарю.

Останнє спостереження наштовхує на думку про те, що функція кочедику-швайки у рогових зооморфних стрижнів була основною. Назване знаряддя (шведське "splitsnel") було необхідним у напівкочовому побуті вікінгів, коли доводилося в'язати вузли корабельного такелажу та перев'язувати різноманітні тюки з поклажею й товаром на суходолі. Шкотове оснащення

вітрильного такелажу лодії вікінгів утворювалося зі складного переплетення вузлів. Зображення лодій на готландських рунічних каменях VIII – початку XII ст. мають під долішнім шкоторинням оснащення безліч вузлових сплетень на леєрах, які не тільки несли декоративне навантаження, але й відбивали реалії засобів зарифування прямого вітрила. На цих же "кам'яних світлинах" вузловою мережею вкрито й саме вітрильне полотнище. У реаліях мореходства вікінгів, пришита до вітрила мотузяна мережа, надавала додаткову цупкість парусному оснащенню[143]. Так само й з товаром, який, згідно численним свідоцтвам з текстів саг, не укладався, а прив'язувався: " Торлейв їде й купує у торгових людей корабель... та наймає веслярів. Потім він поїхав додому на Схил й зустрівся з своїми татом та матір'ю. Він попросив забезпечити його товаром й отримав добра, скільки захотів. Навесні він велів прив'язати товари до корабля й виїхав зі Схилу"[144]. Цікаво відзначити, що сцена в'язання вузлів на канаті за допомогою двох загострених стрижнів гравійована на одному з рогових зооморфних кочедиків чоловічої кремації на Хемланде у Бірці – Bj 1153[145]. В'язання вузлів у скандинавів, можна сказати, утілювало один із стрижньових укладів матеріальної та духовної культури доби вікінгів. Красномовне підтвердження тому найвища хвала скальдові, що полягала у майстерному "плетінню" слів "примхливим візерунком" поетичної рими, а самостійні сюжети у цілісній оповідці саги іменувалися "пасмом", оскільки вони є "вплетеними" до оповідання, "подібно до того, як окремі нитки або пасма вплетені у канат"[146].

Враховуючи обставини того, що знахідки зооморфних стрижнів-кочедиків найчастіше пов'язані з поховальним інвентарем, не можна повністю виключати їх сакрального застосування. Про магічне, у складі поховань, призначення цих знарядь може свідчити розміщення їх в деяких випадках не на рівні поясу небіжчика, де зазвичай знаходився робочий інструмент, а поблизу черепа, як у похованні № 24 Київського Першого некрополю або у ніг, як в одному з чоловічих поховань Багаєвського (Ростовська область) салтівського могильнику[147] Магічною силою володів й сам вузол, який утілював знаковими системами архаїчних індоєвропейських культур ідею вічності та оберегу від зла. Вузли, що розкидалися стародавніми германцями на перехрестях доріг, позбавляли від усіляких морових напастей й ворожих підступів[148]. Таким чином, кочедик зі зооморфним кінцем, подібно до звіриної насадки на форштевень драккару вікінгів, у дружинних могилах Скандинавії та Русі функціонально сприймався атрибутом охоронювальної магії.

З повсякденно-виробничою культурою вікінгів зв'язаний, також, звичай нанесення графіті у вигляді орнаментальних й зооморфних сюжетів на різноманітні побутові предмети з кістки та м'якого каменю. Кістка, меншою мірою каміння, вкриті гравірованими й різьбленими візерунками плетінки, іншими орнаментальними елементами, зооморфним та антропоморфним малюванням, виконаними у "скандинавській" стилістичній манері, спеціальною англомовною літературою визначаються, як "Carved bones" – "motif-pieces" Знахідки цих артефактів охоплюють час з V по XIII ст., при тому, що доба вікінгів й романське середньовіччя становили пік їх використання. Географія розповсюдження "motif-pieces" за часів вікінгів й наступної за ними доби репрезентує північноєвропейську повсякденну матеріальну культуру Швеції, Дані, Ірландії та Британських островів. Зустрінуті ці артефакти, також, у Норвегії, Гренландії та Східній Європі. Функціональне призначення такого кшталту артефактів визначається по-різному. Більшість версій зводиться до появи малюнків на уламках кісток унаслідок випадкового вільного різьблення, допоміжного моделювання зразків орнаменту, ремісничого учнівства або до їх вотивної, сувенірної природи[149]. До припущень щодо функцій "motif-pieces" з реберних кісток великої худоби можна додати їх використання у вичинці шкір, як ніж з вигнутим тупим лезом – етнографічний тупик, тупак. Принаймні, шорні знаряддя з реберних й інших пласких кісток з вигнутими краями у європейському археологічному матеріалі фіксуються з античних часів. Існування такого інструменту засвідчується однією з реляцій Геродота, щодо обробки шкір скіфами: "...шкіру відокремлюють від м'яса ребром бика"[150].

Розкопками Подолу отримано два кістяних "motif-pieces" Перший з предметів репрезентований частиною коров'ячої реберної кістки, природно-сплощеного підпрямокутного контуру. У долішній, функціональній, підставі була вирізана виїмка під вказівний палець. Робоче закінчення обопільно загострене. Перехід до вістря плавний, як з боку "спинки", так й леза. Річ мала завдовжки (max) 150 мм; завширшки (max) 37 мм; з країв 27 та 13 мм. Враховуючи матеріал й спеціальну обробку, цей фрагмент ребра може бути визнаний, саме, за тупак (Рис. 11). Інструмент був виявлений у шарі кінця X – початку XI ст. (2 ярус, будівельний горизонт 4, глибина

5,93 від сучасної поверхні) поміж рядів "широких" й "вузьких" клітей для зміцнення ґрунту, досліджених 1984 р. по вул. Хоріва, 40[151].

Зображення нанесені по одній зі сторін по площині інструменту. Перше з них, під кутом від "спинки" до леза, подвійною лінією з проміжком 4 2 мм. Композиція орнаментального сюжету: бордюр з односторонніх здвоєних вічок, випущені кінці яких переходять у рослинний паросток зі закрутками відростків обапіл "гілки" Дещо подібна орнаментація спостерігається на графіті тупику з шару кінця X ст. північно-західної частини Земляного городища Старої Ладоги та на пласкому боці сланцевого диску 16А2 з шару початку XII ст. поселення Tullymacnous (розкопки 1959 р.), графство Даун на сході Північної Ірландії[152]. Друге з семи лінійно перехрещених відрізків, три з яких утворюють подібність трикутника, виконане, також, у подвійній лінії з проміжком 2 3 мм. Чотири інших вписані до прямокутнику трикутники, поділені бісектрисою, яка є продовженням підстави однієї з підтрикутних фігур. Останні прокреслені однією лінією. Не виключено, весь малюнок являє собою розмітку трикветра. Близький по зображенню ескіз є на фрагменті реброві кістки з розкопок 1971 р. на Hige Str. у Дубліні, шар з датою t.a.q. 1195 р.[153]. Подібна ж конфігурація прямолінійних відрізків прокреслена й на уламку тваринної кістки зі заповнення "кузні" другої половини VIII ст., відкритої розкопками 1985 р. на Земляному староладозькому городищі. Згідно припущенню Е.А. Рябініна дане граффіті – схематичне зображення лодії з "необычным для ранних северных кораблей "латинским" парусом"[154]. На зворотньому боці подільського тупику простежуються безсистемні лінійні, під кутом, насічки, Що утворюють три зони.

З Південної Русі відомо ще два тупики з мальованими у манері північноєвропейської орнаментальної традиції графіті. Один з них походив з розкопок В.Є. Козловської 1910 р. на Сосницькому городищі[155]. Гравірування цього зразку являє драконоподібну істоту. Хвіст чудовиська зображений плетінкою, ідеограма якої наближена до хвостового плетіння дракону, зображеного стилістикою "Mammen" на кістяному гребню зі Svarta Jorden у Бірці[156]. Зображення лапи успадковує відповідні елементи тваринного тіла, відтвореного в стилі "Det store dyr", наприклад, на рунічних каменях U 766, 767, U 759[157] Фрагмент іншого інструменту несе на собі зображенням птаха кшталту орнаментальних елементів стилістичної групи "Jelling", випадково виявлений на Замковій горі давньоруського Турова[158]. Мальоване графіті "motif-pieces" з Турова виявляє цілком очевидну схожість до орнітологічного візерунку на оббивці хомуту з Sollesled на Фюне[159].

Друга подільська річ з категорії "motif-pieces" походить із заповнення житлової споруди № 5 (горизонт II, гл. знахідки 3, 30 м від сучасної поверхні, XI в.) розкопок 1985 р. по вул. Спаській (Героїв Трипілля), 20 (Рис. 12). Є обпиляною на неправильний шестикутник лопаттю рогу лося, на одній з кутових, заздалегідь затертій, площин якої нанесений малюнок трикветра (триплета). Графіті прокреслене тонкою ординарною, але глибокою, лінією. Вузол сплетення променів уписаний до середини зображення, Самі промені мають V подібний контур зі стрілчастими вершинами. Розміри обрізку по гранях: 23 x 140 x 63 x 85 x 35 x 94 мм; висота променів трикветра від центру до вершин 28 мм, при ширині підстав 20 мм[160]. У корпусі орнаментальних символів східних слов'ян, "триплет"-"трикветр" займає досить скромне місце. На Русі цей елемент декору стає помітним, головним чином, у другому столітті після прийняття християнства християнізації на деяких зразках церковного начиння або коштовного оздоблення міщан: фриз під медальйонами з птахами на арці напрестольного покрову зі Вщижа; плетіння деталей зооморфних фігур на стулках широких пластинчастих наручнів "київської школи" Й навпаки, аналогічна схема нанесення контурних малюнків трикветра простежується, як мінімум, п'ятьма "motif-pieces" з шару середньовічного Дубліна: стара знахідка на Christ Church Place, X- XIV ст., частина щелепної тваринної кістки, подібні графіті 22 A 2 3, 12, B 10 11; з розкопок 1967 1973 рр. на High Street, sq. 3, XII ст., частина довгої трубчастої кістки тварини, подібні графіті 39 D 6; стара знахідка на Thomas street, t.p.q. 910 р., центральна частина реброві тваринної кістки, подібні графіті 52 A 3 5; з розкопок 1968 1973 рр. на Winetawern Street, sq. 1, середина XI ст., частина реброві кістки тварини, подібні графіті 57 A 4 5, 6 7, 13; з розкопок 1968 1973 рр. на Winetawern Street, sq. 2, XIII ст., частина щелепної тваринної кістки, подібні графіті 60 A 2, 8, 41[161].

У системі символічного відбиття світобудови германців Півночі, включно з населення Британських висп, "трикветр" знаходить незвичайно широке застосування. Добами переселення народів, вікінгів та подальшого часу, цей візерунок сприймався універсальним знаком троїстого єднання сакрального буття, його вічності й циклічності. Поширення віри у Христа серед людності

скандинавських конунґств трансформує смислове навантаження цього образотворчого мотиву відповідно до нової віри. "Трикветр" у декоративній й побутовій орнаментиці часу перших християнських місій до Данії, Швеції та Норвегії стає втіленням ідеї божественної Трійці, що знаходить підтвердження писемними джерелами. "Хроніка Оденсе", укладена поміж років 1098 1120/22 єпископом Айльбертом, прибулим в це данське місто з Кента, підкреслює, що "дани", як й "інші люди, що живуть ще північніше" "краще сприймають віру через Трійцю"[162]. Контекст цього фрагменту однозначно свідчить про сприйняття скандинавами християнської віри саме через зрозумілу їм ідею божественної троїстості.

Таким чином, особливістю виявлених на київському Подолі, скандинавських артефактів є те, що вони безпосередньо пов'язані з повсякденною життєдіяльністю. Своїм складом та археологічним контекстом скандинавські за типом й стилем вироби Подолу являли цілком природну складову матеріальної міської культури. Користування ними поширювалося, як чоловічим, так й жіночим середовищем мешканців. Скандинавське етнічне коріння деяких з київських подолян виразно відчувалося ще в другій половині XI ст. У плані хронології вироби цього кола знаходять вияв у часі від початкового опанування району міською масовою забудовою аж до фіналу "дружинної доби" історії міста, синхронній середній та пізній фазам доби вікінгів у Північній Європі. Всі наведені артефакти добре синхронізуються з курганними старожитностями Київських та інших дружинних некрополів Русі, побутування зразків північноєвропейської зброї та гонорових прикрас й оздоб.

На "дружинному" Подолі, одночасно з побутуванням окремих речей, з Північною Європою ув'язуються й певні виробничі традиції, що простежуються на прикладі склоробства, сліди якого були отримані розкопками горизонту 913 -972 рр. на Контрактовій Площі та садиби-майстерні XI ст. по вул. Нижній Вал, 41 -43[163]. З іншого боку, маємо свідоцтва зворотного зв'язку. Аплікації бойового паску, що відливалися у Києві (ливарна формочка з пірофілітового сланцю овруцького родовища з розкопок 1985 р. ювелірної майстерні другої чверті X ст. по вул. Верхній Вал), знаходять повні аналогії серед пізніх матеріалів некрополю Бірки. Все вищенаведене засвідчує взаємопроникнення урбаністичних процесів Східної й Північної Європи дружинною, а рівно – вікінгів, діб історії Русі та Скандинавії.

---

[1] Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева "дружинного периода" // Ruthenica. Т. II. 2003. С. 26 -27

[2] Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // Ruthenica. Т. III. 2004. С. 10.

[3] Сагайдак М.А., Актуальні питання зародження та формування раннього Києва // Маґістеріум. Археологічні студії. Вип. 6. 2001. С. 14.

[4] Сагайдак М.А. Стратиграфия и строительные горизонты Киевского Подола // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К., 1982. С. 153-167; Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. – К., 1991. С. 59-64; Сагайдак М.А., Актуальні питання... С. 8.

[5] Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ... С. 78-83.

[6] Stolpe H., Arne T. La necropole de Vendel. – Stockholm, 1927 P. 41, 59 60. Pl. XXIX: 4.

[7] Shetelig H. Osebergfundet. B. III. – Kristiania, 1920. S. 86 91, 95, fig. 74 75, 77 79, 80.

[8] Jansson I. Ovala spdnnbucklor. – Uppsala, 1985. S. 98, 101, 193.

[9] Ibid. S. 23, 44, 46, 194-195.

[10] Resi H.G. Die Specksteinfunde aus Haithabu. // Berichte ьber die Ausgrabungen in Haithabu. B. 14. 1979. S. 76, 78, abb. 74: 10 11, 77· 1, 2, 4.

[11] Eketorp III. – Stockholm, 1998. S. 155 156, fig. Z 13: 40 CE, T 13: 101 CE, E 22 85 CE.

[12] Sundbergh K., Arwidsson G. Schlief und Wetzsteine // Birka II: 3. – Stockholm, 1989. S. 103.

[13] Gabriel I. Handel und Fernverbindungen // Starigard. – Oldenburg Hauptburg der Slaven in Wagrien. – Neumьnster, 1991. Kap. 10. S. 21. Tab. 1.

[14] Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. – К., 1993. С. 82, 91-95.

[15] Trdgerdsmdstaren 9 et 10 - Sigtuna museer, 2124; kv. Trdg. 9010.

[16] Resi H.G. Op.cit. Abb. 74: 10, 77· 4.

[17] Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпровї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. № 2. 1989. С. 32-43; Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Дніпра. К., 1992. С. 89.

[18] Kivikoski E. Die Eisenzeit Finnland S. – Helsinki, 1973. S. 168. № 463, 550; Zariґa A. Seno latgalu apgзrbs 9 13 gs. – Roga, 1970. Lpp. 185; Pnore E. Izrakumi Kшncu kapulaцka // Zinвtniskвs atskaites sesias materiвli par arheologu un etnogrвfu 1980/81 gadu. – Roga, 1982. Lpp. 121 122. Att. 19: 16; Седов В.В. Длинные курганы кривичей // САИ. Вып. Е 1 18. М., 1974. С. 32; Розенфельд И.Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI-IX вв. – М., 1982. С. 91-93, рис. 20: 2.

[19] Мезенцева Г.Г. Канівське поселення полян. – К., 1965. С. 29, 112, рис. 10; 57: 3.
[20] Resi H.G. – Op.cit. Abb. 74: 7
[21] Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка... С. 83 84.
[22] Айбабин А.И. Салтовские поясные наборы из Крыма // СА. № 3. 1977 С. 228; Ковалевская В.Б. Поясные наборы Евразии IV-IX вв. // САИ. Вып. Е 1 2. М., 1979. С. 27, табл. X: 5; Генинг В.Ф. Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н.э. // КСИА. Вып. 158. 1979. С. 102 103, рис. X: 12, Ц: 3.
[23] Седов В.В. Указ.соч. С. 31, табл. 24: 5.
[24] Tautaviius A. Vidurinis geleћies amћius Lietuvoje (V IX a.). Vilnius, 1996. P. 222.
[25] Txnisson E. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – anfang 13. Jh S.). – Tallinn, 1974. S. 86, taf. XXVI: 6.
[26] Голубева Л.А. Игольники восточноевропейского Севера X XIV вв. // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. – М., 1979. С. 202.
[27] Txnisson E.Op.cit. S. 125; Zariта A. Salaspils Vзjstыru kapulauki. // Arheoloмija un etnogrвfija. Laid. XV. 1987 35 lpp.
[28] Thunmark Nylйn L. Die wikingerzeit Gotland. Bd. I, II, IV. – Stockholm, 1995,1998, 2000. – 1998: taf. 215: 10.
[29] Arbman H. Birka I. Die Grдber. – Stockholm, 1943. S. 98, 128; Ibid. – 1940. Taf. 168: 12 13.
[30] Mдllerstedt H. Nadelnbьchsen // Birka II: 1. – Stockholm, 1984. S. 194.
[31] Arbman H. Op.cit. – 1940. Taf. 168: 5 8; Mдllerstedt H. Op.cit. – 1984. S. 192; Голубева Л.А. Указ.соч. – 1979. С. 202.
[32] O'Meadhra U. Early Christian Viking and Romanesque Art, 1 2. – Stockholm, 1979. P. 11.
[33] Jansson I. Op.cit. – 1985. S. 103, fig. 89, 90.
[34] Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево // САИ. Вып. Е 1 51. 1971. С. 28, 45 46, рис. 15: 6 7, табл. 3: 28, 30; 18: 2.
[35] Паветкин В.И. Новгородские гудки и гусли // Новгородський сборник. – М., 1982. С. 312 319, рис. 5: 2; Гринде Н. История норвежской музыки. – Л., 1982. С. 9 12; Линг Я. Шведская народная музыка. – М., 1981. С. 51-52.
[36] Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики. – К., 2005. С. 192-193, рис. 2; 294.
[37] Керлот Х.Э. Словарь символов. М., 1994. С. 440; Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. – М., 2004. С. 530.
[38] G№ssowski J. Mitologia Celtyw. – Warszawa, 1979. S. 143 144, il. 52 53.
[39] Селівачов М.Р.Вказ. праця. С. 294, 314.
[40] Volkaitл-Kulikauskienл R. Senovls lietuviш drabuћiai ir jш papuoљalai. Vilnius, 1997 P. 16, 37, 92, pav. 6: 1; 29: 4; 101.
[41] Viking og Hvidekrist. – Kшbenhavn, 1993. S. 47, fig. 5; Klenoder ur alder svensk historia. – Statens historiska museum, 1984. S. 90-91.
[42] Старша Едда: "Промови Високого" 154, 156; "Промови Сiґрдріви" 6, 8.
[43] Кайя А. (сост.). Руны.– М., 1998. С. 142 144, 151 153, 295 296, 302-303.
[44] Там же. С. 134-135, 144-145.
[45] Thunmark-Nylйn L. Gotlands vikingatid och dess kammar. Gotlandskt arkiv. 1991. S. 118-123; Stjerna N. Fodralkammar fren Birkas Garnison. // CD uppsatser i laborativ arkeologi 96/97 – Del I. 1997 S. 13, 17, tab. 6: 2, fig. 12: 102, 103, 113.
[46] Cnotlivy E. Rzemiosio rogownicze na Pomorzu Wczesnoњredniowiecznym. – Wrociaw-Warszawa-Krakyw-Gdacsk: 1973. S. 166, 171, ryc. 39d, 70 71, 79b, 105e.
[47] Ambrosiani B. Kдmme // Birka II: 1. Stockholm, 1984. S. 164, 166, abb. 18: 8; Stjerna N. Op.cit. – S. 20, fig. 20: 3.
[48] Кондратьева О.А. "Язык гребня" К вопросу о семиотическом статусе вещи // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – СПб., 1999. С. 304, рис. 2: Г
[49] Stjerna N. Op.cit. – S. 7
[50] Ambrosiani B. Op.cit. – S. 169.
[51] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 167, ryc. 60: c,d.
[52] Ambrosiani B. Op.cit. – S. 164 166, 169 170, 173, tab. 18: 1.
[53] Thunmark-Nylйn L. Die wikingerzeit... 1995. Abb. 360: 7; 1998. Taf. 190: 5; 191: 3; 195: 1a b, 2, 4a b; 2000. S. 68, 686, 704, 732, 834, 859.
[54] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 167 168, 171-172.
[55] Толочко П.П., Боровський Я.Є. Язичницьке капіще в "городі Володимира" // Археологія Києва. – К., 1979. С. 7 9, рис. 5-6.
[56] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 150 -152.
[57] Давидан О.И. Гребни Старой Ладоги // АСГЭ. № 4. – 1962. С. 100-101, рис. I,1.
[58] Thunmark-Nylйn L. Gotlands vikingatid...
[59] Толочко П.П., Боровський Я.Є. Вказ. праця. С. 3-9, рис. 1 6; Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992. С. 56-67
[60] Бліфельд Д.І. Древньоруські пам'ятки Шестовиці. – Київ, 1977 С. 125, табл. VI: 9; Cnotlivy E. Op.cit. – S. 91, 93 98, ryc. 30.
[61] Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Вказ. праця. - С. 85, рис. 21: 3.
[62] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 87-88; Ambrosiani B. Op.cit. – S. 164, abb. 18: 6.
[63] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 90-91.
[64] Смирнова Л.И. К вопросу о верхней границе бытования односторонних составных гребней в Новгороде. // Новгород и Новгородская земля. Вып. 11. 1997 С. 177-178, рис. 1.
[65] Thunmark-Nylйn L. Die wikingerzeit... Taf. 190: 2 3, 192: 1, 5.
[66] Смирнова Л.И. Указ.соч. С. 181, рис. 3.
[67] Каргер М.К. Древний Киев. Т. I. – М.–Л., 1958. С. 174-176, рис. 26-27 табл. XVI-XIX; Рябцева С. Знахідки з розкопок Десятинної церкви у колекції Державного Ермітажу (Санкт-Петербург) // Церква Богородиці Десятинна у Києві. – К., 1996. С. 200, № 55.

[68] Бліфельд Д.І. Вказ. праця. С. 154, табл. XVII: 10; Ambrosiani B. Op.cit. – S. 164.
[69] Каргер М.К. Указ.соч. С. 144, табл. VI: 1, 2.
[70] Там же. С. 145.
[71] Stjerna N. Op.cit. – S. 7, fig. 6 7; Cnotlivy E. Op.cit. – S. 158.
[72] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 155-157; Давидан О.И. Указ.соч. С. 95, рис. 2: 2; 3: 1 3.
[73] Ambrosiani B. Op.cit. – S. 164, abb. 18: 9.
[74] Ibid. – S. 164, abb. 18: 6.
[75] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 162.
[76] Ibid. – S. 166, 170-171, гус. 79b.
[77] Івакін Г., Козюба В. Нові поховання X-XI ст. Верхнього Києва (з розкопок архітектурно-археологічної експедиції 1997-1999 рр. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. – Чернігів, 2003. С. 40-41, рис. 4Б: 6 7
[78] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 166, 171-172, гус. 70: 2c.
[79] Ibid. – S. 143, 155 157, 166, 171, гус. 60: b.
[80] Thunmark-Nylйn L. Die wikingerzeit... 1995. Abb. 5a: 8 9, 227: c, 460: 3; Ibid. – 1998. S. 55, 218, 358, 444-445, 459, taf. 196: 5 6; IV: 1 2., Cnotlivy E. Op.cit. – S. 139, 143, 171, 160, 167, гус. 39: d, 53: a, 72: b, 73: b.
[81] Давидан О.И. Указ. соч. С. 100-101, рис. 3; Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. – Л., 1981. С. 11-12, рис. 5: 8; Голубева Л.А., Кочкуркина С.И. Белозерская весь. – Петрозаводск, 1991. С. 90-92, рис. 43: 4; Кондратьева О.А. Указ.соч. С. 304-305, рис. 4: 8.
[82] Бліфельд Д.І. Вказ. праця. С. 122, табл. V: 5.
[83] Там само. С. 132, табл. VII: 2.
[84] Ambrosiani B. Op.cit. – S. 164, abb. 18: 9.
[85] Бліфельд Д.І. Вказ. праця. С. 139, табл. XI: 9a.
[86] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 171-172, гус. 74.
[87] Бліфельд Д.І. Вказ. праця. С. 162, табл. XXI: 3.
[88] Ambrosiani B. Op.cit. – S. 164, abb. 18: 9.
[89] Бліфельд Д.І. Вказ. праця. С. 168, табл. XXIV: 2.
[90] Там само. С. 170, рис. 41, табл. XXVI: 3.
[91] Cnotlivy E. Op.cit. – S. 113-115, гуs. 34, 42.
[92] Каргер М.К. Указ.соч. С. 470, табл. XCIII, верх.
[93] Там же. Табл. XCIII, низ.
[94] Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Вказ. праця. С. 85 87, рис. 21: 4.
[95] Schwarz Mackensen G. Die Knochennadeln von Haithabu. // Berichte ьber die Ausgrabungen in Haithabu, 9. 1976. S. 18-22, abb. 5; Ulbricht I. Die Geweichverarbeitung in Haithabu. // Die Ausgrabungen in Haithabu, 6. 1978. S. 82 83; поховання некрополю Бірки, інвентар яких уміщував таки стрижні - Bj. 308, 369, 644, 1153; заготівки для їх виготовлення з розкопок "чорної землі": SHM 5208:1587;1589; 1590; 1591; 5208: 1677 – 2 экз., 1678 – 16 экз; SHM 5211; Die Slawen in Deutschland. – Berlin, 1985. S. 292, abb. 140: c, f.
[96] Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – S. 18 19, abb. 4: 1 9; 6: 1 6.
[97] Пушкина Т.А. Изделия косторезного ремесла из Гнездова. // Средневековые древности Восточной Европы. / Труды ГИМ. Вып. 82. 1993. С. 66.
[98] Ulbricht I. Op.cit. – S. 82, taf. 44: 7
[99] Каргер М.К. Указ.соч. С. 144, табл. VI: 3.
[100] Там же. С. 145, табл. VII: 5.
[101] Бліфельд Д.І. Вказ. праця. С. 86 87, 123 124, 151 155,165, 186-187
[102] Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 6: 6.
[103] Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. Вып. 87 1962. С. 23, рис. 81.
[104] Paulsen P. Schwertobdnder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zьr frьhgeschichte Osteuropa. – Stutgart, 1953. S. 17-22, abb. 5 7
[105] Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 9.
[106] Бліфельд Д.І. Вказ. праця. С. 153-154, табл. XVII: 5, 11.
[107] Третьяков П. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскла. // Археологія. Т. I. 1947 С. 138, рис. 6: 4; Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 9.
[108] Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Новые находки в урочище "Замок" у с. Городище. // 100 річчя Полтавського краєзнавчого музею. Полтава 1991. С. 93-95, рис. 3: 1; Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 5.
[109] Давидан О.И. Староладожские изделия из кости и рога. // АСГЭ, 8. 1966. С. 104, рис. 4: 17; Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 6.
[110] Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. – Л., 1985. форзац 2.
[111] Давидан О.И. Староладожские изделия... С. 106, рис. 2: 3 5, 7
[112] Там же. С. 113, рис. 1: 11.
[113] Носов Е.Н. Сопковидная насыпь близ урочища Плакун в Старой Ладоге. // Средневековая Ладога. – Л., 1985. С. 151-154, рис. 8: 1; Петренко В.П. Погребальный обряд населения Северной Руси VIII-X вв. – СПб., 1994. С. 82, 90, рис. 45: 1; Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 6.
[114] Бранденбург Н.Е. Курганы Южного Приладожья. // МАР. № 18. 1895. С. 86-87, 135 135, табл. V: 5; Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 5.
[115] Пушкина Т.А. Указ.соч. С. 64-67
[116] Пушкина Т.А. Указ.соч. Рис. 5: 2 3; Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 1, 9.
[117] Фехнер М.В. Предметы языческого культа. // Ярославское Поволжье X-XI вв. – М., 1963. С. 87, 98, 100; рис. 52: 2, 53: 15.
[118] Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 5, 9.

[119] Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. – Минск, 1978. С. 69, рис.7: 2; Загорульский Э.М. Возникновение Минска. – Минск, 1982. С. 58-59; Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 2.
[120] Вікінгі на Усходзе (каталог выставы). – Мінск, 2002. С. 9. Кат. 18/1; Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – Abb. 4: 6.
[121] Давидан О.И. Староладожские изделия...
[122] Бранденбург Н.Е. Указ.соч. С. 129, табл. V: 9.
[123] Там же. С. 86-87
[124] Финно-угры Поволжья и Приуралья в средние века. – Ижевск, 1999. С. 231, 286; рис. 8: 27, 29; 6: 25.
[125] Плетнева С.А. От кочевий к городам. // МИА. № 142. 1967 С. 148, рис. 40: 5 6.
[126] Артамонов М.И. Саркел-Белая Вежа. // МИА. № 62. 1958. С. 40, рис. 26.
[127] Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону. // МИА. № 8. 1948. С. 48, 69-70, табл. IX: 1; Щавелев С.П. Сеймский путь (к истории международных коммуникаций Восточной Европы рубежа I и II тысячелетий н.э.). // Археологический сборник. / Труды ГИМ. Вып. 124. 2001. С. 152, рис. 4.
[128] Узянов А.А. Переверзевское II городище. АО 1980 года. – М., 1981. С. 86.
[129] Кучера М.П. Древній Пліснеськ. АП УРСР. Т. XII. 1962. С. 44, рис. 18: 4; Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. С. 198, рис. 64: 10.
[130] Пушкина Т.А. Указ.соч. С. 47, рис. 5: 1.
[131] Плетнева С.А. Указ.соч. Рис. 40: 1, 5 6.
[132] Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Указ.соч. С. 48.
[133] Дискусію про функціональну приналежність див.. Schwarz-Mackensen G. Op.cit. – S. 74.
[134] Hoffmann M. The warp-weighted loom. – Oslo, 1964. P. 135 136, 320; Штыхов Г.В. Указ.соч. С. 69; Смирнова Л.И. Указ.соч. 1997 С. 153-154.
[135] Плетнева С.А. Указ.соч. С. 148; Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Указ.соч. С. 95.
[136] Ulbricht I. Op.cit. –S. 83.
[137] Фехнер М.В. Указ.соч. С. 87; Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. – К., 1993. С. 98 99.
[138] Медынцева А.А. Начало письменности на Руси по археологическим данным. // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. – М.,1983. С. 87 91; Die Slawen... S. 292; Пушкина Т.А. Указ.соч. С. 66.
[139] Медведев А.Ф. Древнерусские писала X-XIV вв. // СА. № 2. 1960. С. 79, рис. 2: 3; Колчин Б., Янин В., Ямщиков С. Древний Новгород, прикладное искусство и археология. – М., 1985. С. 19, рис. 13, 17; Сорокин А.Н. «Троицкий» мастиф. // Великий Новгород в истории средневековой Европы. – М., 1999. С. 76-84, рис. 1 3.
[140] Смирнова Л.И. Проколки. Хронология и функциональное назначение. // Новгород и Новгородская земля. Вып. 13. 1999. С. 143.
[141] Arbman H. Op.cit. – 1943. S. 90, 104 105, 221 226, 476-477
[142] Ibid. S. 222, 225, abb. 182: 7, 37; Arbman H. Op.cit. – 1940. Taf. 155: 1a, b.
[143] Nylйn E. De vikingatida segeln. // Skepp och smide. – Stockholm, 1987 S. 81, fig. 1, 5; Сойер П. Эпоха викингов (пер. с английского издания 1967). – СПб., 2002. С. 112-114, илл. V, VII.
[144] Прядь о Торлейве ярловом скальде. // Одиссей 1993. – М., 1994. С. 290.
[145] Arbman H. Op.cit. – 1943. S. 477; Ibid. 1940. Taf. 154: 1.
[146] Гуревич А.Я. Поэзия и магия слова (Вступ. статья к пер. «Пряди о Торлейве ярловом скальде»). // Одиссей 1993. – М., 1994. С. 285-286, 288.
[147] Плетнева С.А. Указ.соч. 1967 С. 148.
[148] Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981. С. 140; Даркевич В.П. Народная культура средневековья. – М., 1988. С. 208 209.
[149] O'Meadhra U. Op.cit. – 1987 – 2. P. 11, 19 20, 78 83, 90, 169 170, 171; fig. 57, 63, 118
[150] Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1985. С. 44, 46; рис. 7· 6, 7
[151] Зоценко В.Н. Отчет о раскопках в Киеве по ул. Хорива, 40 в 1984 г. Рукопис. – Науковий архів ІА АН України. – Ф. Е 1984/59. С. 18-19.
[152] Кирпичников А.Н. Богуславский О.И. Исследования в Старой Ладоге и Юго-Восточном Приладожье. // Археологические открытия 1995 г. М., 1996. С. 47, рис. 12; O'Meadhra U. Op.cit. – 1987 – 1. P. 35, fig. 16: 16A2.
[153] O'Meadhra U. Op.cit. – 1987 – 1. P. 52, fig. L 41, pl. 15: 41A; Ibid. – 2. P. 44, fig. 26.
[154] Рябинин Е.А. У истоков ремесленного производства в Ладоге. // Новые источники по археологии Северо-запада. – СПб., 1994. С. 51, рис. 26.
[155] Козловская В.Е. Славянские курганы и городища как исторический источник К., 1914. С. 12 13; Бондарец О.В. Изображение дракона из городища Буромка под Сосницей. // Минуле Сосниці та її околиць. Чернігів, 1990. С. 20 21, рис. 5; Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – Київ, 1999. С. 107 108, № 85, рис. 60.
[156] Jansson I. Er 970/971 och vikigatidens kronologi Mammen. //Grav, kunst og samfund i vikingetid. – Moesgerd, 1991. S. 273 274, fig. 5.
[157] Karlsson L. Nordisk form om djurornamentik. – Stockholm, 1983. – Fig. 100, 106.
[158] Штыхов Г.В., Захарченко П.Н., Карась В.М., Домашевич В.Д. Туров древний и современный. – Минск, 1981. С. 7, рис. на с. 5.
[159] Paulsen P. Op.cit. – S. 17, abb. 33.
[160] Зоценко В.Н., Сагайдак М.А., Гончар В.Н., Брайчевскя Е.А. Отчет о раскопках Почайнинского отряда Постоянно действующей Подольской экспедиции в Киеве в 1985 г., рукопис.– Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. Е 1985/170. С. 29, рис. 86, № 2572.
[161] O'Meadhra U. Op.cit. – 1987 – 1. P. 37, 51, 59, 62, 65; pl. 7· 22, 13: 39, 20: 52, 23: 52, 21: 57, 22: 57, 24: 60; Ibid. – 2. P. 42, 43 46, fig. 26 27
[162] O'Meadhra U. Op.cit. – 1987 – 2. P. 78, 159.
[163] Зоценко В., Гончаров О. Скляні вироби. // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. С. 99-100.

В.Г. Івакін
(Київ)

ІНВЕНТАР В ХРИСТИЯНСЬКИХ ПОХОВАННЯХ ДАВНЬОРУСЬКОГО КИЄВА (X-XIII ст.)

Поховальний обряд давньоруського Києва (X -XIII ст.) важливе історичне джерело, яке дає уявлення про демографію, генетичні взаємозв'язки давніх суспільств, розкриває соціально-економічні та ідеологічні процеси, які в них проходять. Для отримання історичної інформації з цього джерела необхідна максимальна реконструкція поховального обряду давніх киян. В археологічному відношенні – це встановлення закономірностей в розміщенні поховальних пам'яток по відношенню до культових споруд та вивчення безпосередньо поховального комплексу дослідження трьох його складових: споруди, власне похованого та інвентарю. Цього разу нам хотілося б зупинитися на останній категорії. За християнськими канонами людина має піти з цього світу такою, як і прийшла до нього, тобто позбавленою будь-яких предметів. В той же час після офіційного хрещення давньоруської держави інвентар не зникає з поховань. При дослідженні київських могильників християнського періоду (всього близько 720 поховальних пам'яток), інвентар зафіксовано в 120 поховальних комплексах (17 %). Дві третини інвентарних захоронень знаходяться на некрополях Верхнього міста.

Інвентар, характерний для канонічних християнських старожитностей зафіксований у 40 похованнях. Відгалуженням чернецьких звичаїв прийнято вважати покладення під голову (іноді під ноги) померлому каміння чи плінфи. Це мало імітувати суворе аскетичне ложе-могилу ченця-затвірника. „Кам'яні подушки" виявлені під головою небіжчика у 32, а під ногами у 14 поховальних комплексах. У деяких випадках плінфа знаходиться під головою та ногами одночасно. Це 22 поховальних комплекси з кладовища Янчина монастиря (вул. Велика Житомирська, 2), два з могильника на вул. Паторжинського, 14, один з Федорівського монастиря, два з могильника на вул. Кудрявській, 24, і один на Щекавиці. На шиферних плитах, які слугували днищем гробниць знайдених під час досліджень Успенського собору Києво-Печерської лаври (два комплекси) та церкви Спаса на Берестові (один комплекс) в західній частині знаходився підголівник із заглибиною у центральній частині. Підголівник виготовлявся з вапняно-цем'янкового розчину з домішками битої плінфи. В 30-ти похованнях роль подушок виконує плінфа. В деяких випадках трапляється: фрагмент шиферної плити, полив'яні підлогові плитки, жорно, обтесаний під плінфу граніт або кварцит, опалений шмат глини у формі плінфи[1].

Дуже рідко трапляються символи релігійного благочестя: залишки мармурового хрестика відкрито під час розкриття поховання у саркофазі на садибі Кривцова у 1892 р. У двох похованнях (Щекавиця, Дитинка) знайдено рожеві шиферні хрестики.

В 39 київських похованнях (5 %) зафіксовано елементи костюма. Найчастішою знахідкою в київських похованнях є металеві ґудзики від одягу похованого (42 одиниці). Можна виділити чотири різновиди артефактів: куликоподібні ґудзики виконані з міді чи бронзи, іноді позолочені (35 одиниць); металевий ґудзик у формі дзвіночка (чотири одиниці); грибоподібний ґудзик (дві одиниці), мідний тонкостінний ґудзик. В деяких похованнях зафіксовано рештки парчевих пов'язок, витканих золотими (чотири) або срібними нитками (одна). Такі стрічки прослідковувалися коло шиї та на грудях. Подібні елементи одягу зафіксовано під час археологічних досліджень поховань літописного Білгорода[2]. В літописах згадується союзник Ярослава варязький конунг Якун «луда бъ у него золотомь истъкана»[3]. Цікавою нам видається технологія виготовлення подібних ниток. Навколо тонесенької шовкової нитки спіралеподібно накручувалися золоті чи срібні дротинки. Залишки тканини зустрічаються в п'яти похованнях. Зафіксовані знахідки кільцеподібних фібул в трьох поховальних комплексах, мідна пряжка від пояса з рослинним орнаментом.

Зафіксовані знахідки столового посуду, покладеного поруч з небіжчиком. Розвали та фрагменти скляних кубків виявлені у дев'яти похованнях (одна ціла форма), знайдено також один бронзовий позолочений кубок. Так як в деяких випадках розвали скляних кубків знаходять в похованнях із кам'яними подушками, вірогідно це чаші для елею в чернецьких похованнях.

Зустрічаються також прикраси. Скроневі кільця виявлені в 13 поховальних комплексах (з них два мідних, три бронзових, два залізних, чотири срібних). Трапляються знахідки браслетів:

в одинадцяти похованнях знайдено фрагменти від дев'яти скляних браслетів та одну цілу форму. В одному похованні знаходився цілий бронзовий браслет. Серед інвентарю знайденого в київських поховальних комплексах необхідно відмітити дві намистини, один скляний перстень, одну бронзову шпильку, залізну підвіску у вигляді трапеції та монету-підвіску (наслідування денарію Оттона і Адельгейди).

В християнських поховальних комплексах Києва виявлено ряд сакральних предметів, які свідчать про міцні позиції язичницького світосприйняття. В двох похованнях виявлено астрагали. Астрагали часто зустрічаються в дружинних похованнях Києва, Чернігова тощо[4].

Двічі траплялися амулети зроблені з ікла ведмедя (вул. Велика Житомирська, 2, № 25, 41). Аналогічні знахідки зафіксовані І. Хойновським в п'яти дружинних похованнях (вул. Десятинна)[5]. Під час розкопок могильника на вул. Велика Житомирська, 2, знайдено амулет з ікла кабана (№ 71). Кабанячі ікла досить часто зустрічаються у давньоруських поховальних пам'ятках, зокрема древлянських. Знайдений на дні русла Дніпра та Десни ствол дуба з кабанячими іклами свідчить про тісний зв'язок між культом священних дерев та культом звірів у східнослов'янській міфології. Знахідка у Вщижі кабанячого ікла із прокресленим написом «Г(оспод)и помози рабу своему Оомъ» вказує на розповсюдженість подібних амулетів і в християнському середовищі[6]. В похованні на горі Юрковиця відкрито амулет у вигляді кременевої трапецієподібної пластинки (імітація молота Тора?)[7]

В п'яти випадках біля небіжчика знаходився ножик (в одному комплексі збереглися ножна). В чотирьох похованнях знайдено металеві фрагменти від дерев'яних цеберець – артефакт притаманний дружинним поховальним комплексам[8]. Металеві кільця від гаманців зафіксовано у п'яти комплексах, також знайдено пряслице, підвісний замок, кістяну трубку, гребінець. В деяких похованнях знаходилися сколки кременя.

Цікаву знахідку вдалося зафіксувати на розкопках могильника на вул. Межигірська, 3/7. В дитячому похованні, на рівні кісток грудної клітини, знаходилася гербаризована рослинна родини пасльонових – гілка з чотирма квітками. Поки що складно сказати, яку традицію представляє ця знахідка.

Окремо слід розглядати поховання даного періоду з багатим інвентарем. І. Хойновський, досліджуючи територію садиби інженера Кривцова у 1892 р., знайшов давньоруське поховання, здійснене у шиферному саркофазі. Біля решток покійного знайдено фрагмент мармурового хреста, золоті ґудзики, та погнутий меч (довжина 0,92 м) в золотих ножнах[9].

Під час розкопок руїн Десятинної церкви 1938 1939 рр. виявлено поховання у зітлілому дерев'яному саркофазі. В заповненні над поховальною конструкцією знайдено: астрагал, велике ікло кабана, уламки тваринних та риб'ячих кісток, шматки плінфи та фрагменти кераміки XI ст. Вздовж правої ноги починаючи від стегна та закінчуючи трохи нижче коліна лежав залізний меч (довжина 0,59 м, ширина 0,06 м). На ньому частково збереглися дерев'яні ножна зі срібним прикрашеним наконечником. Біля меча та частково на ньому знайдені три накладні срібні бляшки серцеподібної форми, срібний наконечник ременю з стилізованим рослинним орнаментом, срібна орнаментована пряжка. М. Каргер пов'язує поховання у дерев'яному саркофазі із князем Ростиславом Мстиславичем, похованим в 1093 р.[10]

Дослідженнями І. Самойловського на вул. Стрілецькій (садиба № 14) виявлено поховання XII ст., в якому знаходилися срібна гривня, дорогоцінні медальйони, наручі тощо[11].

Знахідки подібних поховань оздоблених коштовними речами, відомі і в інших давньоруських містах. П. Іловайський згадує про наявність давніх гробниць зі зброєю під підлогою Спаського собору у Чернігові. Розкопками М. Каргера на території Юріївського монастиря (новгородська земля) відкриті поховання двох посадників початку XIII ст. оздоблені зброєю[12].

Можна припустити, що багатий інвентар знаходився в багатьох елітарних київських похованнях, але не зберігся до нашого часу через пограбування та вторинне використання поховальних конструкцій[13]. Цей факт вказує не на приналежність похованого до язичництва, а на його пережитки, змішаність уявлень людини того часу. Подібний процес характерний і для інших європейських країн того часу. У перехідний період від язичництва до християнства поховальні обряди Швеції довгий час не виключали наявності інвентарю (кладовища Готланду)[14]. У Фінляндії християнство перемагає у другій половині XI ст., проте в похованнях залишається досить багатий інвентар[15]. Таким чином, прикраси та озброєння зберігається у похованнях соціальної верхівки і після прийняття християнства багатий інвентар підкреслює належність до шляхетного стану[16]. Зброя зустрічається в похованнях знаті як руської так і європейської і за часів розвинутого християнства,

коли церква повністю перемогла язичницькі інституції. А. Кирпичников робить висновок про перетворення язичницького супроводжувального інвентарю в розвинуту феодальну символіку[17]

Наприкінці 980-х років Русь прийняла християнство як загальнодержавну релігію. Навернення до нової релігії поставило давньоруську державу на один щабель із розвинутими країнами того часу. Це сприяло покращенню дипломатичних стосунків з державами Європи, Закавказзя та ближнього Сходу. В культурному відношенні грецька церква мала в своєму розпорядженні величезний фонд богословської та історичної літератури, Візантія славилася високо розвинутою архітектурою та живописом. Загальний аналіз археологічно зафіксованих поховальних пам'яток стародавнього Києва розкриває процеси, які відбувалися в перші століття після офіційного прийняття християнства на Русі. Нова релігія призвела до зміни поховального обряду, принесла нові поховальні традиції. Загального поширення набуває безінвентарне трупопокладення на церковних кладовищах. Абсолютно новим, досі незнайомим східному слов'янству, став поховальний обряд ченців київських печерних монастирів. Втім, поховання в локулах, криптах, влаштування костниць-кимітрій, а також покладання під голову (чи ноги) померлому плінфу чи її імітації залишилися традицією суто монастирською, основна маса киян залишилася осторонь від цієї традиції.

В той же час народна свідомість не могла швидко змінитися, залишаючи багато язичницьких рис. Про міцні корені язичницького світосприйняття свідчать знахідки поховального інвентарю в давньокиївських похованнях, яких проте зустрічається значно менше, ніж в язичницький період. Відтак, при порівнянні деяких поховань XII ст. із рядовим дружинним похованням I некрополя (за М. Каргером) жодної різниці в поховальному обряді не спостерігається. Окрім залишків поховальної трапези в засипці могильної ями, в поховальних комплексах Києва XI XIII ст. фіксуються сліди посипання вугіллям, тобто пережитки кремації. Це свідчить про те, що більшість киян, прийнявши християнство досить поверхово, продовжувала по можливості слідувати традиціям пращурів. Ще давньоруський літописець відзначав, що «не словомь нарицающеся хрестьяни, а поганьскы върующе»[18]. Перші ревнителі християнської віри на Русі звинувачували своїх співвітчизників у "двовір'ї" Концепція "двовір'я" з давніх полемічних джерел прийшла в історичну науку та міцно там затвердилась. Зараз це складний і досить умовний термін, тому що більшість дослідників схиляється до того, що язичництва на той час вже не було (принаймні у Києві). Проте у християнстві залишалися певні ритуальні дії, стародавні звички та забобони, що потроху змішувалися та поєднувалися з новою релігією. Виконуючи той чи інший обряд, киянин не завжди розумів їх нехристиянський характер. Про це неодноразово згадує літопис та церковна література, це підтверджує аналіз елементів поховального обряду київських могильників X XIII ст.

---

[1] Івакін В.Г. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI XIII ст.) // Археологія. У друці.
[2] Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX XIII вв. К., 1990. С. 62.
[3] Русские летописи. Т. 12. Лаврентьевская летопись. Рязань, 2001. С. 144.
[4] Каргер М.К. Древний Киев. Т. 1. – М.-Л., 1958. С. 203 204.
[5] Каргер М.К. Указ.соч. С. 150.
[6] Там же. С. 160.
[7] Максимов Є. В., Орлов Р. С. Могильник на горі Юрковиця у Києві // Археологія. № 41. К., 1982. С. 64.
[8] Каргер М. К. Указ.соч. С. 213 214.
[9] Хойновский И.А. Раскопка великокняжеского двора древнего Києва, произведенная весной 1892 г. К., 1893. С. 30.
[10] Каргер М. К. Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви // КСИИМК. – Т. IV. – М. Л., 1940. С. 12 20.
[11] Самойловський І.М. Хроніка археологічних досліджень Києва з 1917 по 1947 рр. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 12. № 269. С. 5 6.
[12] Каргер М.К. Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви // КСИИМК. Т. IV. – М. Л., 1940. С. 19.
[13] Івакін В.Г. Саркофаги давньоруського Києва (XI XIII ст.) // Український історичний збірник. – Вип. 10. К., 2007 С. 441.
[14] Ресдаль Эльза. Язычество, христианство и международные святи // Славяне и скандинавы. М., 1986. С. 134 139.
[15] Эря-Эско Аарни. Племена Финляндии //Славяне и скандинавы. М., 1986. С. 172.
[16] Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности / / Archaeologica Petropolitana. XII. СПб., 2002. С. 42.
[17] Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – М. Л., 1966. С. 49 51.
[18] Лаврентьевская летопись. Рязань, 2001. С. 165 166.

Л. І. Іванченко
(Київ)

ПОСУЛЬСЬКА ТА ПОРОСЬКА ОБОРОННІ ЛІНІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ: порівняльний аналіз

У другій половині X ст. продовжувався процес формування державної території Київської Русі. Зовнішня політика князя Святослава у східному напрямку (походи на Оку, Волгу та Каспій), з одного боку, прискорила процес східнослов'янської консолідації, а з іншого відкрила шлях кочовим ордам на захід. Це призвело до створення нової загрози зі сторони кочовиків, з якою будуть боротися майже всі києво-руські князі послідуючих поколінь.

Наприкінці X ст. в надчорноморських степах з'являються печеніги, які зайняли їх після розгрому слов'янами хозар. Тому однією з перших акцій князя Володимира Святославича стало укріплення державних кордонів: "И рече Владимир: се не добро, еже малъ городъ около Києва. И нача ставити городы по Десне и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле. И поча нарубати муже лучие от словень, и от кривич, и от чуди и от вятич, и от сих насели грады: бе бо рать от печенегь"[1]

Створення Посульської оборонної лінії пов'язано з 5 часовими блоками[2]. На першому етапі (908-1008 рр.) в основному приділяється увага нижній течії Сули: тут будується місто-гавань Воїнь, котре контролювало найбільш древній сухопутний шлях кочовиків на Київ. Виникає Змійовий вал у вигляді ескарпу, зробленого по краю плато третьої надзаплавної тераси. Також до епохи Володимира належить ще одна категорія археологічних пам'яток великі відкриті поселення. Вони невідривно пов'язані із збудованою в цей же час лінією Змійових валів і також були розміщені у безлісовій частині Сули, поза ареалом розповсюдження роменської (сіверянської) культури, носії якої займали Середню та Верхню Сулу.

На відкритих поселеннях були розміщені різноплемінні гарнізони, які періодично поповнювалися різноетнічним населенням. Така ситуація на Нижній Сулі існувала на протязі всього XI ст. (другий етап 1009 -1077 рр.): майже за 70 років було збудовано тільки 4 укріплення.

З виділенням Переяславської землі, князівська адміністрація поступово вводить практику залучення на прикордонну службу ще й торків, яким надавали для ведення напівкочового господарства порожні землі: вже до 1080 р. відноситься поняття "переяславські торки"[3].

Початок третього етапу (1078 -1110 рр.) характеризується різким погіршенням воєнної ситуації на південноруському прикордонні. Половці цілком освоюють причорноморські степи, а на Сулі та її притоках за неповні тридцять років було збудовано 22 фортеці, котрі в основному розміщувалися у середній та верхній течіях цієї річки.

Четвертий етап (1111- 1166 рр.) відзначається затишшям у протистоянні Русі та Степу. Половців починають запрошувати в якості найманців для участі у міжусобних князівських конфліктах 30 60-х рр. XII ст. За цей період на Сулі та її притоках ще було збудовано 21 фортифікаційну споруду, але тільки 5 із них на самій Сулі. В основному форпости були зосереджені у внутрішніх районах. Крім цього фіксується поява сільських сховищ, невідомих у більш ранній час, що відповідає вимогам міжусобних феодальних війн. В середині XII ст. з'являються торчеські укріплення[4].

З другої половини XII ст. і до середини XIII ст. у літописах спостерігається різке скорочення відомостей про події, пов'язані з Переяславською землею адже цей час характеризується відсутністю війн, нападів та усобиць в даному регіоні південноруської території.

А виникнення оборонних споруд на Росі пов'язане вже з вокняжінням у Києві Ярослава Мудрого. Він переніс південний кордон держави на р. Рось на початку другої третини XI ст. Після походу 1031 р. на Червенські гради Ярослав разом зі своїм братом Мстиславом, наслідуючи стратегію свого батька по залученню населення інших земель в розбудові кордонів, " повоеваста Лядскую землю и многы Ляхы приведоста и разделіивша я. Ярослав посади своя по Ръси и суть до сего дне"[5]. В наступному 1032 р. "Ярослав поча ставити городы по Рси"[6].

Територія Поросся в цей час була майже порожня від населення. Виняток городище біля с. Момути Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., розташоване на правому "неруському" березі р. Рось і датоване VIII X ст. Проте, на початку XI ст. його вже не існує. У другій третині першій половині XI ст. на Росі та її притоках налічувалося та функціонувало вже 20 городищ.

Головним містом цього часу став Юр'їв (сучасна Біла Церква). Доповненням до захисних фортець було будівництво Змійових валів, які мали в основі зрубні конструкції, але датуються XII ст.[7]

На захід від Юр'єва в районі с. Фурси вал роздвоювався: одна частина його перетинала рр. Кам'янку та Унаву і упиралася в р. Гуйву, а друга частина перетинала рр. Сквирку та Роставицю і теж упиралася в р. Гуйву[8]. Таким чином городища, котрі розташовувалися на р. Роставиці, були захищені валами з півночі та півдня.

В період розбудови південного кордону майже не було фортець на меридіональних напрямах течії Росі, але вони були наявні на її притоках. На заході у другій третині XI ст. у верхній течії Росі це річка Кам'янка (городища у сс. Триліси, Мазепинці, Дрозди), на Роставиці (городища у сс. Ягнятин I, II, Соколів Брід, Буки, Шамраївка). На самій Росі у верхній її течії знаходилося лише одне городище в с. Мала Сквирка.

В середній течії Росі, на її притоках: одне городище на р. Узинка (городище в с. Чепеліївка), на річці Горохуватка (в с. Шарки літописний Торчин та городище в с. Бушеве), на Росі два городища в м. Біла Церква (літописний Юр'їв) та в с. Саварка.

На нижній течії Росі: одне городище на її притоці р. Росава (в с. Ємчиха) і чотири городища на самій Росі м. Богуслав (літописний Богуславль), м. Корсунь-Шевченківський (літописний Корсунь) та в сс. Миколаївка і Набутов.

В кінці XI на початку XII ст. в Пороссі було зведено 20 городищ. У верхній течії на Роставиці три: в с. Белілівка (літописна Ростовець), в с. Таборів два городища. На Росі виникли дві фортеці в сс. Городище Косівське та Поліпча.

В середній течії, але на допливах, збудовано чотири городища: на рр. Притока (село Піщана), Узинка (с. Чіпиліївка I, II), Красная (с. Житні Гори); власне на Росі в сс. Колочки-Копиники, Сухоліси.

В нижній течії розбудовувалася притока Росі р. Росава (10 городищ) в сс. Кіп'ячка, Тувинці, Масловка (2 городища), Степанці, Полствін Малий Ржавець, Пилява, Пішки. На Росі городища в сс. Хмелівка, Стеблів.

Пам'ятки, які датуються XII XIII ст., зосереджені тільки у нижній течії на самій Росі: це городища в сс. Бабичі, Сахнівка, Межиріч, Кононча, Хмільна.

Біля 13 городищ знаходяться в селищах: в Буках, Конончі та Набутові вони найбільш значні за розмірами. А одинадцять селищ мають невеликі розміри: від 100 х 40 м до 700 х 150 м.

Оборонна лінія по р. Рось мала чотирирядну систему. Перший ряд це городища на самій Росі; другий укріплені поселення на її притоках; третій доповнення посередині Змійовим валом (середина XII ст.), який проходив понад Россю; четвертий розміщення між Россю та Києвом тюркомовних племен на Перепетовому полі.

Ці поселенці (торки, печеніги, берендеї) у XII ст. згадуються у літописі під спільним ім'ям Чорних Клобуків[9] Адміністративним центром їх було місто Торческ (городище біля села Шарки на річці Горохуватка). На випадок зовнішньої загрози до послуг Чорних Клобуків, які складали військовий контингент легкоозброєної кінноти, було збудовано в XII ст. цілий ряд нових фортець (сс. Чепиліївка, Малий Букрін, Ульяники, Пилява, Тростянець). Вони мають характерні риси, що відрізняють їх від звичайних давньоруських укріплень[10].

Формування південних кордонів, як вже зазначалося, було пов'язане з загрозою небезпеки з боку кочовиків. Напади відбувалися з Дніпровського Лівобережжя через пониззя Сули. Тому особливу увагу у X ст. було приділено саме цій ділянці кордону. У гирлі Сули будується фортеця-гавань м. Воїнь і ряд великих відкритих поселень з різноплемінними гарнізонами. В цей же час, у гирлі Росі на її лівому березі засновується м. Родень (с. Пекарі). Можливо, цей факт може свідчити про наміри Володимира перенести південний кордон зі Стугни на Рось, що здійснювалось під час князювання його сина Ярослава Мудрого. Створення Пороської оборонної лінії, мабуть, пов'язане з її трьома основними хронологічними блоками. Перший етап (1032 1095 рр.) забудови Поросся проходив по всьому басейну Росі. Там, де річка мала меридіональний напрямок, городища будувались на її притоках. Так, культурний шар першої половини XI ст. містять[11] фортеці на верхній, середній та нижній течіях Росі (враховуючи її допливи). За цей час у літописі зафіксовано всього три половецькі напади у 1071, 1093 та 1095 рр.

Між першим та другим етапами пройшло 60 років відносної тиші.

Другий етап умовно починається з 1155 р. і продовжується до 1177 р.[12] Напади зафіксовані сім разів з інтервалами у 5 6 років. В цей період у Пороссі виникли 20 нових фортець. Найбільша

кількість припадає на пункти в допливах Росі. Особлива увага приділяється р. Росаві (8 городищ). Саме тут зосереджено найбільшу кількість кочівницьких поховань[13]. У XII ст. зростає роль Чорно-Клобуцького об'єднання у політичному житті Київської Русі. Київський князь являвся постійним сюзереном цього об'єднання. Про це свідчить руський літописець після смерті великого князя Ізяслава Володимировича у 1154 р.. "плакася по нем вся Русская земля и вся Черни Клобуци и яко по цари и господине своем наипача же яко по отци"[14]. Чорні Клобуки були зобов'язані йому своїм воєнним служінням. Під час бойових дій вони, як правило, билися на стороні саме київського князя. Періоди особливої активності чорноклобуцького об'єднання приходяться саме на XII ст. [15]

Третій етап забудови Пороського рубежу можливо виділяти з початку активізації діяльності половецького хана Кончака та ображеного торческого зверхника Кунтувдія, що приєднався до нього. З 1187 по 1193 рр. зафіксовано 4 набіги на Поросся[16].

Після переможного походу 1193 р. у глибину половецьких кочів'їв об'єднаних руських та чорноклобуцьких полків під головуванням пороського князя Ростислава Рюриковича, у літописі більше не згадується про напади половців на цей регіон. У XII на початку XIII ст. у Пороссі виникли тільки 5 городищ, всі вони розташовані в нижній течії Росі.

Тож стратегія забудови південно-руських кордонів почала втілюватися у життя на рубежі X XI ст. у Посуллі під час князювання Володимира Святославича. Кордон на Росі почав зводитися у другій третині XI ст. Ярославом Мудрим. Створені оборонні лінії, слугуючи єдиній цілі протистоянню ворожим нападам кочівницьких навал мали деякі відмінності. З одного боку, це було обумовлено географічним положенням обох основних згаданих річок, по котрим проходили державні рубежі, а з другого боку їх нерівноцінною вагою у сфері зацікавленості київських князів.

Так, саме між витоками Сули та Сеймом проходив степовий коридор літописний "полю ворот", котрим у XII ст. приходили на Русь половці, ігноруючи форпости розташовані на Сулі, яка протікає у меридіальному напрямку і являється низинною річкою. Рось, навпаки, тече у фронтальному напрямку до Степу, а там, де її течія має меридіальний напрям, форпости переносяться на її фронтальні притоки. Лівий "руський" берег Росі достатньо високий, домінує над низьким правим, а між Россю та Тясмином у середньому Пороссі знаходиться природна перешкода у вигляді заболоченої пойми р. Гнилий Тикич.

Пороська оборонна лінія з її чотирирядною системою захисту має більш потужний вигляд. Можливо, це пояснюється саме опікуванням київськими "стольними" правлячими князями даного прикордонного району. З часом, починаючи з 1146 р. в Торческу сидять руські князі[17], а саме Поросся стає удільною волостю.

Посульським кордоном, починаючи з XI ст., опікуються володарі Переяславського та Чернігівського князівств (в різний час), а з XII ст. конформістська політика зверхників останнього з них (залучення половців до міжусобних війн) призводить до певного занепаду Посулля як основної прикордонної зони Русі.

---

[1] ПСРЛ. М., 1962. Т. 2. Стлб. 106.
[2] Моргунов Ю. Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. Курск, 1998.
[3] ПСРЛ. М., 1962. Т. 1. Стлб. 204.
[4] Моргунов Ю. Ю. Указ. соч. С. 82, 87
[5] ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 138.
[6] Там же. Стлб. 138.
[7] Кучера М. П. Змиевые валы Среднего Поднепровья. К, 1987 С. 77
[8] Там же. С. 78, 79, 178, рис. 44.
[9] ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 321.
[10] Кучера М. П., Іванченко Л. І. Особливості городищ Чорних Клобуків Поросся //Археологія. – 1998. № 2. С. 100.
[11] ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 164, 210, 219.
[12] ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 479, 521, 522, 533, 546, 603.
[13] Плетнева С. Н. Древности Черных Клобуков // САИ, Е 1–19. М. 1973. С. 22, рис. 7
[14] ПСРЛ. Т. 2. С. 323.
[15] Плетнева С. А. Указ. соч. С. 27, рис. 9.
[16] ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 653, 668, 672, 673, 674, 675.
[17] ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 328.

М.Г. Ивануц
(Киев)

ТАКТИКА ОСАДНОГО БОЯ НА РУСИ (IX-XIII вв.)

Полководцы и военачальники предводители дружин в древнерусском государстве при ведении боевых действий явное предпочтение отдавали полевому бою. В то же время известно, что каждое новое боевое мероприятие было связано с осадой и обороной укрепленных пунктов городов и крепостей. Если тактика полевого боя более или менее нашла отражение в исследованиях отечественных военных историков, то тактике осадного боя ими уделяется много меньше внимания, хотя многие его аспекты, в том числе виды осады и способы захвата укреплений; порядок подготовки и проведения осады; основные этапы осадного боя; силы и средства, применявшиеся при этом; изменения, происходившие в искусстве овладения городами и крепостями с течением времени, как они влияли на вооружение древнерусской рати все это достаточно важные вопросы для понимания сущности действий войск в осадном бою, да и всей тактики боевых действий славян в средние века.

В формировании и развитии тактики осады укрепленных пунктов Киевской Руси большую роль играла Византия. Древние славяне, позаимствовав многое у византийцев «... научились добывать неприступные крепости»[1]. Часто использовали они при этом и осадную технику. Исследователи прямо утверждают, что, особенно на приморском направлении, «для славян осады приморских крепостей были обычным явлением»[2], славяне быстро овладели искусством осады и штурма крепостей и «научились владеть им лучше византийцев»[3].

Сами византийские писатели отмечали, что славяне хорошо овладели сложной военной техникой того времени и умели успешно ею пользоваться[4]. Иоанн Эфесский писал о том, что «славяне, которые еще так недавно не знали другого оружия, кроме дротика, усвоили себе военную технику ромеев, начали драться лучше, чем они, завели себе много... дорогого оружия, табуны коней, стенобитные орудия»[5]. Б.А. Рыбаков писал даже, что «... по состоянию военной техники ... славяне мало в чем уступали византийской армии»[6]. В различных, в основном, византийских источниках имеются сведения об осадах славянами византийских крепостей в 540 г. (Константинополь), 550-551 гг. (в т.ч. Топер), 557 г., 581, 585, 586 -587 гг. (в т.ч. Фессалоника Солунь, неоднократно), 589 г., 597 г. (Фессалоника), 600 г. (Константинополь), 610 г. (Фессалоника) и др.

Противником древнерусских воинов в осадном бою были хазары, болгары, поляки, византийцы, немцы, ливонцы и др., не говоря уже о своих в период междоусобицы. **Время осады** варьировало от нескольких дней до нескольких месяцев, а иногда оно составляло более года.

Иногда осаде укрепленного пункта предшествовала **разведка**. Ее целью было выяснить необходимость применения осадной техники. Так, в 1150 г. Изяслав, желая захватить Пересопницу, прислал к закрывшемуся в городе сыну Юрия Долгорукого Андрею, своего посла с тайным заданием выяснить подготовленность города к обороне «розирая наряд* его (совокупность оборонительных средств) и како город стоит (систему его обороны)». Узнав, что город готов к обороне "зане бе утверджен город и дружину совокупил" Изяслав, не имея осадной техники, средств и времени на ее изготовление, не отважился на штурм[7] При отсутствии осадной техники в большинстве случаев, вероятно, и позже, вообще отказывались от штурма.

На начальном этапе на Руси существовало два основных метода овладения городом или крепостью: 1) **«изъездом»**, **«изгоном»**, т. е. наскоком конной дружины, врывавшейся в середину через ворота, которые не успевали затворить защитники, или через проломы в стене, оставшиеся после недавней осады; или же 2) осадой длительным, иногда пассивным **«облежанием»**.

* Наряд совокупность защитного вооружения и оборонительных средств крепости.

В первую очередь при попытке взять город противника стремились захватить его врасплох, взять город **«изъездом»** или **«изгоном»**, как это было, например, при взятии в 1175 г. Киева Святославом. Захват сходу в таких случаях осуществлялся обычно через городские ворота. Так, например, в 1219 г. князь Мстислав выбил из Галича венгров, ворвавшись в город через

ворота[8]. При взятии Даниилом города Опавы в Чехии галицкие войска также пытались проникнуть в город через ворота, которые противник не успел затворить «бежаще»[9].

Основной же смысл "**облежания**" хорошо выражен в "Слове Иоанна Златоуста": "Егда хощеть княз прияти град противних то прежде отемлють у них воду и брашна и си изнемогше от голода и жажи и предаються в руце его"[10]. Летописи сохранили немало ярких картин добывания города этим методом. В 1096 г. Святополк Изяславич и Владимир Мономах обложили в Стародубе Олега Святославича черниговского. «Олег уже вбежал в Стародуб и затворился там. Святополк же и Владимир обложили его в городе и бились обложенные из города, а те шли приступом на город, и раненых было много с обеих сторон... и стояли облегающие у города тридцать три дня, и изнемогали люди в городе»[11]. Организованная **осада** в виде пассивного «облежания» начала широко применяться лишь с X в. и явилась одной из основных причин, вызвавших к концу X в. существенные изменения в устройстве оборонительных сооружений.

В древнерусских письменных источниках осаду также называли: «**обстояние**», «**обседание**», «**обшествие**» или «**обступление**». Несмотря на многие попытки различных исследований объявить «облежание» основным методом осады на Руси, вероятно, правильным было бы утверждение, что в разное время, от древних славян до монгольского нашествия и позднее, этот способ применяли наряду с «изъездом» («изгоном») в зависимости от обстановки и наличия или возможности построения осадной техники. Однако, почти во всех случаях «облежания», все равно первоначальная попытка захвата города обычно имела характер "изъезда", если, конечно, это было тактически оправданным.

Новые явления появились в осадном искусстве в середине и второй половине XII в. В эти годы вместо прежнего «облежания» и «изгона», все чаще стал применяться новый прием осады городов, связанный с многоразовыми **полевыми боями у их стен**[12]. Так было у Луцка в 1149 г., у Киева в 1151, 1163 и 1168 гг., у Чернигова в 1152 г. и т. д. Под 1159 г. Никоновская летопись передает совет киевского тысячника Жирослава Андреевича великому князю Ростиславу Мстиславичу, который содержал очень яркое и образное сопоставление тактических особенностей крепостной и полевой войны: «Бежи изъ граду да свободен будеши аще убо сидеши внутр града, готов пленен еси ратними; аще ли вне града еси, на кони ездя с дружиною своєю, уподобляешися лву страшну, дружина же твоя аки медведи и волци, или яко подбишася орлу, истающу подо облаки, дружина же твоя аки ястребы, и никто же можеть тогда одолети тя»[13]

Многие древнерусские полководцы отдавали предпочтение полевому бою, вместо сидения в осаде. Это даже стало характерной чертой тактики князя Святослава Игоревича. Например, у Преславы, заметив приближение войск Цимисхия к городу, в котором были древнерусские войска, последние не замкнулись в крепости, а «... выступили против римлян в чистое поле перед городом»[14].

Со второй половины XII в. летописи все чаще сообщают о «**взятии копьем**», т. е. штурмом, многих крепостей, укрепленных городов, хотя П.А. Раппопорт и утверждал, что «прямой штурм крепостей «взятие копьем» в XII в. продолжал оставаться редким явлением»[15]. Со временем осады становились все более длительными. В XII в. все чаще встречаются случаи повторных штурмов города, штурма его одновременно с нескольких сторон, а не только городских ворот, как ранее, после методического разрушения укреплений города. Ю.В. Сухарев уверяет, что «первое яркое свидетельство о решительном штурме относится к 1078 г.» (осада Чернигова)[16]. Однако, нет сомнения, что древнерусское войско прибегало к прямому штурму крепостей и ранее, и неоднократно.

Прежде, чем драться, чаще всего нападавшая сторона пыталась мирно, без боя, договориться с руководством града или крепости о сдаче. **Переговоры** проходили в тех случаях, когда у обороняющихся не было выбора и приходилось принимать позорные условия капитуляции. В случае же провала переговоров нападающая сторона, как правило, предпринимала попытки взять укрепление штурмом.

Обычно, у нападавших было несколько **вариантов нападения** на город или крепость: совершить подкоп под стену; выбить часть стены, которую можно было разрушить с помощью метательных орудий; забросать ров или осушить его, если он с водой; построить осадные башни и штурмовые лестницы, чтобы взобраться на стены; выбить ворота с помощью тарана и многие другие варианты. Быстрота подготовки к штурму прямо пропорционально зависела от безотлагательности захвата укрепления, перспектив возможной его сдачи и количества воинов в войске. Когда же все приготовления к штурму были завершены, защитникам иной раз представлялась последняя возможность **добровольно** сдаться **перед штурмом**.

О. Шуази писал, что «**средствами для нападения живой силой** служили стрельба, подкоп, пролом и приступ»[17] Многие из этих мероприятий описаны летописями. Так, когда в 1146 г. Всеволод Ольгович, обложив Звенигород и «видя что градские крепко обороняются и отдаться не хотят, учинил приготовление к добыванию его, чтоб приступя рвы завалить, и стены зажечь, или пороками разбить, и велел всем воинам приступя добывать. Они же биша пороки чрезъ весь день и до вечера, и на трех местах град зажигали»[18].

После принятия военачальниками решения про **блокаду,** выбиралось место для расположения лагеря для своего войска. Осажденный город или крепость окружались сплошной укрепленной линией обычно валом со рвом, иногда и с наблюдательными вышками на валу, перекапывали дороги, создавалась система огня из луков и самострелов. Такой вал, например, был насыпан русами в 1220 г. при осаде булгарского г. Ошеля. В отдельных случаях город окружался забором (тыном, острогом), за которым прятались осаждающие. Этим пресекалась возможность побегов или вылазок из укрепленного пункта, перекрывался доступ продовольствия. Близлежащие сёла и посады захватывались осаждающими войсками. Повсюду выставлялись дозоры, чтобы вовремя получить сведения о приближении неприятеля. Периодически совершались внезапные нападения, в надежде застать обороняющихся врасплох. Город лишался водоснабжения, как это было, например, при осаде Корсуни. При осаде Пронска в 1207 г. войском Всеволода Большое Гнездо: «они же... отъяша от них воду» и осажденные «выходяща ночью крадяху воду». Тогда Всеволод поставил у трех ворот города вооруженные караулы, «они же (прияне) бьяхутся излазящи из града, не брани деля, но жажи ради водныя – измираху бо мнози людье в граде»[19].

Если силы и запасы позволяли осажденным успешно обороняться длительное время, нападавшие принимали решение на штурм укрепления. Следующей задачей было постепенное приближение к стенам приступом (слово «приступ» используется не только в значении «приближения под стены противника», но и штурма). Во все времена подготовительные **осадные работы** имели целью создание благоприятных условий для штурма. Считается, что первое применение осадных работ сделал князь Владимир в 988 г. под Корсунью. Окружив город многочисленной ратью, Владимир велел сделать огромную насыпь или террасу, но осажденные подошли под нее подземными галереями и начали уносить в город насыпаемую землю. Владимир не нашел средств воспрепятствовать этому и, видя безуспешность своих работ, прибегнул к выстоянию или блокаде, а чтобы принудить неприятеля к скорейшей сдаче города, приказал перекопать трубы, снабжавшие город водой. Затем в продолжение полутора веков вплоть до вторжения на Русь татар летописи вовсе не упоминают о каких-либо осадных работах, а при успешном овладении городом, ограничиваются только выражением «взяша город копьем» (т. е. силой). Но то, что об этих, во многом рутинных, работах не писали летописцы, вовсе не означает, что они не велись при осадах.

Осадные работы «проводились под прикрытием сильной **стрельбы** из луков и метательных орудий, самострелов и тюфяков, метающих большие стрелы, и пускичей или орудий, метающих большие камни»[20] Расстояние, на котором камни, бросаемые камнеметными машинами, могли оказывать разрушающее действие на городские стены, было в целом невелико – 100–150, возможно, иногда до 300 м[21] Поэтому, если интенсивная стрельба с городских стен заставляла осаждающих держаться на приличном расстоянии от города или крепости, то необходимость вести обстрел из метательной артиллерии все-таки вынуждала их находиться вблизи стен. Чтобы избежать потерь, войска, осаждающие укрепление, были вынуждены применять различные защитные устройства.

Обстрел разрушал стены, башни, уничтожал защитников, прогонял их со стен, проламывал кровли зданий, вызывал пожары. Летопись описывает, как в 1249 г. при осаде Ярославля Галицкого князем Ростиславом «стоящу же ему у града и строящю порокы, ими же приметь град, и бысть бой велик пред градом. Оному же велевшу своим охабитися, на не язвени будуть вои его от гражан, дондеже устроить сосуды порочные»[22]. Употребление камнеметных машин преследовало и совершенно определенную цель подавление активной стрелковой обороны для обеспечения успешного форсирования земляного вала. Во время обстрела атакующие все ближе и ближе подбирались к стенам, укрываясь щитами и навесами из досок, покрытых сырыми кожами для защиты от огня. Моральный эффект, производимый метательной

артиллерией, был так велик, что порой достаточно было просто установить орудия под стенами города, чтобы он сдался.

Часто при проведении подготовительных работ, атакующим приходилось вести борьбу с небольшими отрядами защитников (иногда и всем гарнизоном), совершавшими **вылазки.**** Такие действия обороняющихся заставляли противника действовать осторожнее, требовали от него постоянного напряжения сил, замедляли и затрудняли производство осадных работ. Тактика подготовки и проведения таких операций защитников была широко распространена на Руси. В ряде случаев осаждавшие вынуждены были находиться у самых ворот города, чтобы воспрепятствовать вылазке: «Да не изъидуть... и не изсекуть праков»[23].

Для того, чтобы вплотную приблизиться к стенам укрепленного пункта, необходимо было **преодолеть ров**. Воины, под защитой различного типа укрытий бросали в ров землю, хворост, плетни из прутьев, фашины и т. п. Позже действенным способом стала и стрельба камнеметами, остатки снарядов и камни разрушающихся стен также заполняли ров. Использовали для преодоления рва и так называемые «штурмовые мостики», которые перебрасывали через него, их можно видеть на миниатюрах летописей. В отличие от стационарных, такие мостики изображали сделанными из часто наложенных на бревна жердей, наподобие лестницы. Сложнее приходилось, если к стенам подгонялись осадные машины. Тогда, не считаясь со временем и потерями в живой силе, засыпали ров землей и забрасывали деревьями. Поверх укладывались гладко струганные доски для лучшего скольжения.

Если же рвы не засыпались, для их преодоления могли использовать те же штурмовые лестницы, чтобы по ним спуститься на дно рва (3 4 саженей глубиной) и взобраться на вал, потом вытащить лестницы и использовать их же для того, чтобы забраться на стену[24].

С решением вопроса о преодолении рва заканчивались подготовительные работы по приближению к крепости или городу, после чего начинался новый этап пробивание бреши, поджог, подкоп и другие мероприятия.

** Вылазка – наступательные действия гарнизона крепости против неприятеля, находящегося под ее стенами или в некотором от нее расстоянии.

Для проведения штурма готовилось специальное деревоземляное сооружение в виде насыпи (вала) **«приспа» (присып)**. «Приспа» была одним из элементов осадных работ. «Земляной вал важный осадный способ, позволяющий ворваться в город с наименьшими потерями»[25] «Срубив тын, осаждающие засыпают ров землей и присыпали землю к стенам, чтобы удобнее подняться на них (что называлось «спом» или «приспом», от слов «сыпать» и «присыпать»)...», писал Н. С. Голицын[26]. Князь Владимир после 6-меячной осады Корсуня решил применить рискованную новинку: «изряди вои свои и повеле приспу сыпати къ граду...»[27] Однако после этого сведений о взятии городов с помощью «приспы» нет вплоть до XIII в.[28]

Другим способом борьбы с укреплениями, построенными из дерева, был их **поджог**, известный и распространенный на Руси с древнейших времен. Огонь для таких укреплений был очень страшен. Поджечь при осаде старались все, что могло гореть стены, башни, ворота, крыши домов и т.п. Сам город и постройки внутри укрепления поджигались с помощью метательной артиллерии и зажигательных стрел. То, куда можно было подойти, поджигалось непосредственно огнем. Если во рву не было воды, его забрасывали сухим деревом и зажигали последнее. Поступали также следующим образом, подкатывали брандеры*** зажигали их и сбрасывали в ров. Загорались палисады. Огонь быстро распространялся на деревянные части укрепления. Иногда поджечь деревянные городские стены или вызвать пожары внутри города удавалось при помощи разведчиков и лазутчиков. Поджог Искоростеня княгиней Ольгой носил совершенно иной характер, так как здесь были зажжены не городские укрепления, а постройки внутри города.

В подавляющем большинстве случаев городские стены сжигали уже после взятия города, просто уничтожая этим оборонительную систему побежденного города. П.А. Раппопорт писал: «В условиях тактики X XII вв. каменные стены имели перед деревянными лишь одно преимущество огнестойкость. Однако, и деревянные стены во время осады зажечь почти никогда не удавалось... Поджог оборонительных сооружений во время осады вплоть до XIII в. применялся крайне редко и большей частью безуспешно»[29]. Описания поджогов в летописях

и особенно миниатюрах позволяют не согласиться с этим категоричным утверждением. В 1146 г. князь Мстислав Ольгович не сумев взять в результате 3-х дневного штурма Звенигород, в трех местах зажег город, но взять его все же не смог. В то время, как гарнизон отбивал атаки осаждающих, жители города тушили пожары. Так и не смог тогда Мстислав взять Звенигорода, «гражане же божиею помощью угасиша»[30]. В 1220 г. при осаде Ошеля была сначала подожжена стена и два укрепления булгар, потом подожжен и сам город.

---

* Брандеры - деревянные постройки, пропитанные смолой и маслом.

Письменные источники полностью отрицают применение **подкопов** на Руси вплоть до второй половины XIV в. Летопись прямо отмечает, что русы «того лукавства подкапывания не познали», что «наперед того в наших странах не бывало подкапывания»[31] С летописцем полностью согласен В.В. Косточкин[32]. П.А. Раппопорт же менее категоричен: «насколько можно судить по письменным источникам, подкопы до XIII в. на Руси, как правило, не применялись»[33]. В.В. Яковлев писал: «Относительно применения русскими подземных подступов, подкопов до введения в России пороха, сведения, имеющиеся в различных исторических материалах, довольно сбивчивы, и потому правильнее будет предположить, что едва ли они применялись»[34]. На самом деле, подкопы применялись на Руси с древнейших времен, целью их было внезапное проникновение в середину осажденных укреплений, одним из доказательств этого, по-видимому, может служить наличие разветвленной сети подземных ходов внутри городов, крепостей, монастырей.

Попытки захватить укрепленный пункт штурмом, не разрушая стен, приводили к большим потерям в людях и часто не достигали цели. Штурм без предварительного пробития бреши проводился лишь в исключительных случаях и внезапно. Атакующим войскам нужно было под ударами противника взбираться на стены, вступать с ним в бой на самих стенах, а потом врываться в сам город или крепость. Поэтому перед штурмом обычно старались **разрушить стены**, хотя это получалось не всегда. Способы разрушения стен были разными с помощью метательной артиллерии, таранов, поджогом, подкопом, с помощью отряда секирников («срубать тын») и пр. Как написано в русском переводе Иосифа Флавия: «... паче же всех порочная сила, иже и забрала отшибаху, и углы покрушаху; стрелца же и порочники застави назад, да не вдадать гражанам вникнути из забрал»[35]. Однако понимать замечания летописца о пороках «грады их разбивающе» нужно, вероятно, не в буквальном смысле. Практически разбить с помощью камнеметов городские или крепостные стены удавалось довольно редко. Поэтому штурм начинали сразу же, как только удавалось сбить заборола или зубцы стен, не ставя, очевидно, своей задачей обязательное разрушение самой стены[36].

«Целью военных действий при всякой правильной осаде было сделать **брешь** в стене укрепления. Ее пробивали при помощи тарана, подкопа под прикрытием... или камнеметных машин»[37] Брешь была целью подготовительных работ до штурма. В 1152 г. при осаде Новгород-Северского «устроив же ворох (кучу земли или из деревьев), из которого в град стеляли и камни кидали, также пороки приставивши, сразу ж стену выламали и острог взяли»[38]. Брешь пробивали, когда остальные работы были выполнены, для этого подвозилась различная осадная техника, при помощи которой пробивалась брешь.

Главным и основным мероприятием всей осады и проводимых осадных работ был **штурм** или **приступ**. Для него воины, назначенные для штурма, собирались на насыпи, откуда они и устремлялись в атаку. Крепостные стены преодолевались с помощью штурмовых лестниц, веревок с крючьями, «кошек». Но высота лестницы не превышала 10 м; чтобы добраться до более высоких пунктов, пользовались лесами или осадными башнями, снабженными наверху штурмовым мостом, который опускали на гребень крепостной стены[39]. На приступ шли «сходя на стены или через пролом»[40]. «Лесы», «лествицы» или «залесы» хорошо известны по изображениям на летописных миниатюрах[41].

Действенным средством преодоления высоких каменных стен были осадные башни. «... Передвижные башни из дерева были выше городских башен и нависали над стенами. С этих башен на парапеты стен перебрасывались мостики, по которым штурмующие атаковали городские укрепления. Такие башни были удобны тем, что их можно было подвести к самым слабым местам в обороне города... На такие участки сверху и обрушивалась лавина штурмующих»[42]. Летописное известие 1097 г. об осаде Давидом Игоревичем Чернигова считают

Таблица 1
Время осады городов и крепостей руссами

Даты и осажденные города	Длительность осады
597 г. осада Фессалоники (Солуни)	**6 дней**
610 г. осада Фессалоники (Солуни)	**3 дня**
790 г. осада Сурожа	**11 дней**
860 г. осада Константинополя	**1 неделя**
946 г. осада Искоростеня	**1 год**
988 г. осада Корсуня	**9 месяцев**
1075 г. осада Луцка	**6 месяцев**
1094 г. осада Чернигова	**8 дней**
1096 г. осада Стародуба	**33 дня**
1118 г. осада Владимира Волынского	**2 месяца**
1144 г. осада Галича	**3 недели**
1146 г. осада Звенигорода	**3 дня**
1149 г. осада Луцка	**6 недель**
1160 г. осада Белгорода	**4 недели**
1169 г. осада Киева	**3 дня**
1174 г. осада Вышгорода	**9 недель**
1181 г. осада Торжка	**5 недель**
1182 г. осада Торжка	**1 месяц**
1184 г. осада Булгара	**10 дней**
1193 г. осада Югры	**5 недель**
1207 г. осада Пронска	**3 недели**

первым сообщением о применении осадных башен на Руси. Давид, «обступив град и часто приступаше. Единою подступи к граду под вежами»[43]. Кроме термина «вежи» на Руси осадные башни называли также турами, градами, городами[44].

Другая группа осаждающих дралась за ворота, разбивала их, и укрепление постепенно переходило в руки осаждающих. Дело в том, что за первой стеной могли быть вторая и даже третья. Обороняющиеся могли укрыться в центре укрепленного пункта (детинце), в самом крепком здании – церкви, крепости и др.

В некоторых укреплениях штурмовать главные ворота было безрассудством. Сломав их, атакующие попали бы в лабиринт смертельно узких проходов, пройти которые было даже сложнее, чем главные ворота. Поэтому штурм намечался на какой-то угол, башню или отрезок стены.

Зачастую после штурма стен или ворот бой за взятие города не заканчивался. Предстояло еще взять штурмом или опять же осадой – детинец (цитадель крепости), в котором укрывались князь с семьей и приближенными и руководство гарнизона. Бой за детинец был уже последним этапом взятия укрепленного пункта. Если детинец сдавался без боя в результате переговоров, осажденных в нем иногда свободно отпускали. В роли детинца иной раз выступала хорошо укрепленная церковь внутри города, как это было в Киеве при осаде его татарами или в Галиче, когда венгры заперлись в его церкви.

Итак, на Руси города и крепости захватывались путем длительной осады («облежания»), или когда воины внезапно врывались в незапертые ворота («изъезд»). Столетиями основным способом был «изъезд» или «изгон», причем главным в нем было взять ворота (внезапностью или хитростью). Длительные осады («облежания») были сравнительно редки, а случаи штурмов («взятия копьем») просто единичны. При неудачном «изгоне» русы облагали город со всех

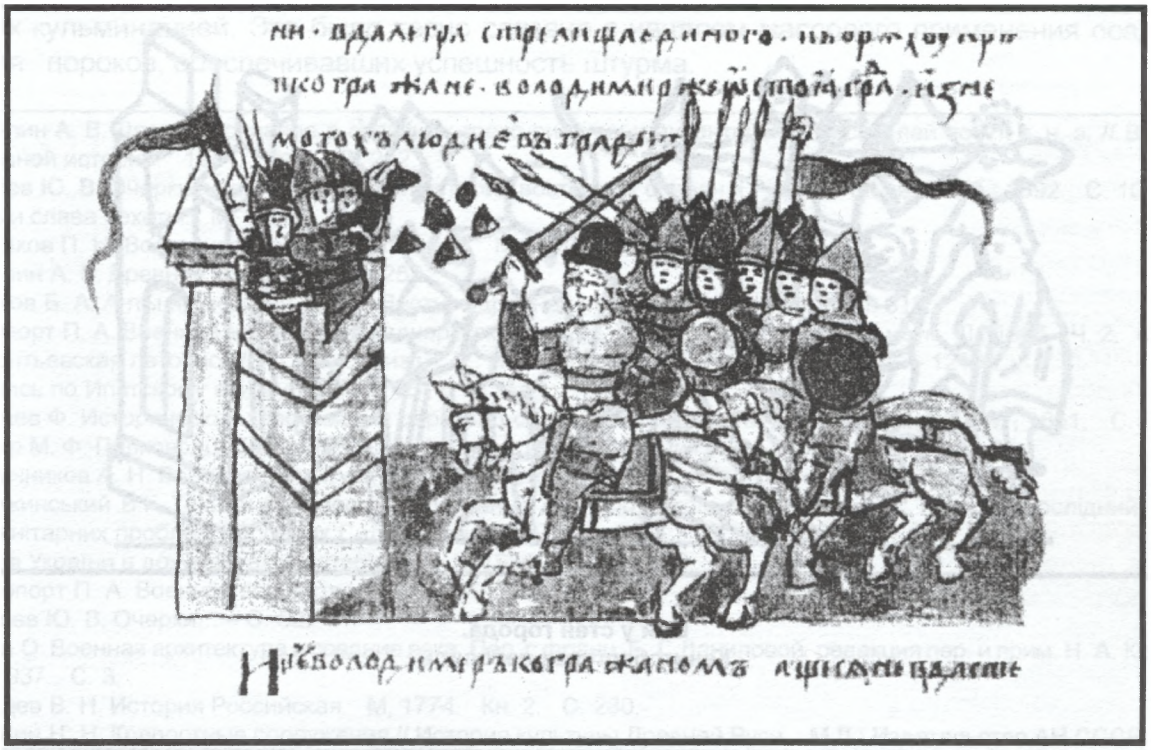

Осада князем Владимиром Корсуни.
Рис. XIII (XV) в.

Бой у стен города.
Кенигсбергская летопись

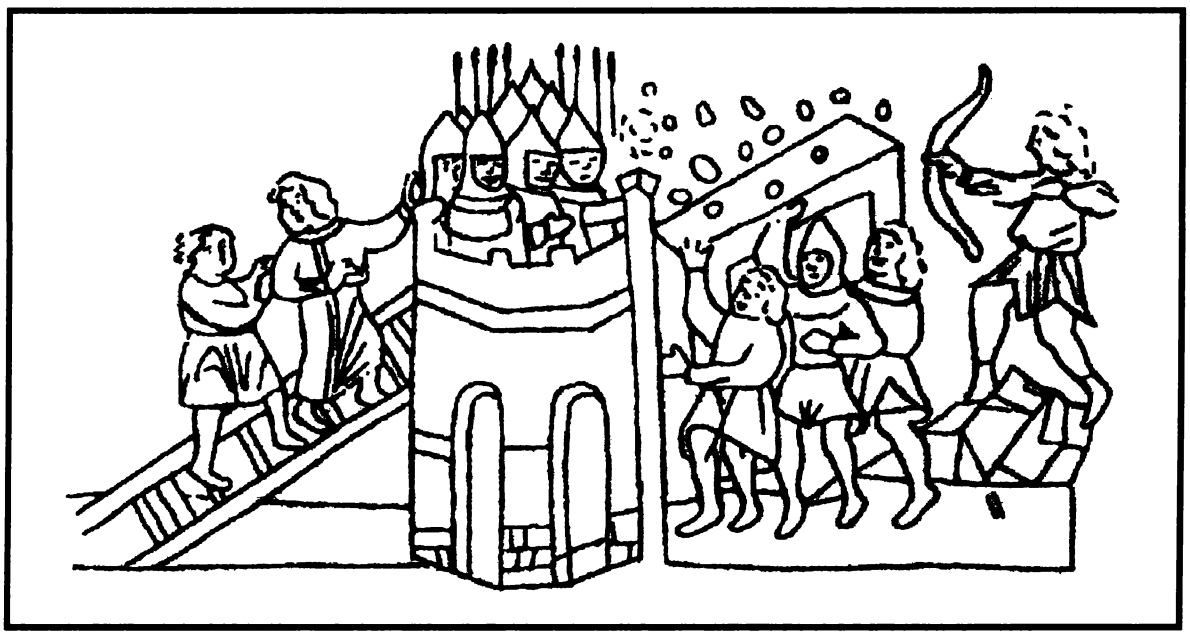

Осада города.
Кенигсбергская летопись 1097 г.

сторон и голодом вынуждали гарнизон к сдаче. Если он не сдавался, производились осадные мероприятия.

Быстрое овладение укреплениями было возможно только в результате внезапного нападения или предательства части защитников. Длительная осада организовывалась с проведением подготовительных работ и применением осадной техники. С течением времени большое значение приобрели бои у городских стен, позволяющие сохранить укрепления и сам город более или менее в целости. С XII в. на смену пассивному «облежанию» вышел прямой штурм городов. В это же время все чаще встречались случаи повторных штурмов города, штурма его с нескольких или даже со всех сторон, а не только городских ворот, как ранее, а также после методического разрушения укреплений. Основные тактические принципы осады и обороны укрепленных пунктов в течение XI и XII вв. существенным изменениям не подвергались. Позднее, в XIII -XV вв., прямой штурм укрепления стал основным методом его

взятия, хотя и длительные осады еще продолжали применяться. Однако штурм все равно был их кульминацией. Это было тесно связано с началом массового применения осадного оружия пороков, обеспечивавших успешность штурма.

---

[1] Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // Вестник древней истории. 1941. № 1. С. 252.
[2] Сухарев Ю. В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси. V XIII вв. СПб., 1992. С. 10.
[3] Честь и слава пехоты. М, 1986. С. 34.
[4] Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М Л., 1948. С. 94.
[5] Мишулин А. В. Древние славяне... – С. 252.
[6] Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. 1939. № 1. С. 318.
[7] Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X XIV вв.: Дис. д-ра ист. наук. Л., 1964. Ч. 2. С. 237
[8] Лаврентьевская летопись // ПСРЛ: 2-е изд. Л.: Издательство АН СССР, 1926. Т. 1. – 1219 г.
[9] Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. 1254 г.
[10] Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древне-русского языков. М., 1861. С. 510.
[11] Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. К: Інститут історії України НАНУ, 1996. С. 31.
[12] Кирпичников А. Н. Военное дело Руси IX XV вв.. Автореф. дис. д-ра ист. наук. – Л., 1975. – С. 30.
[13] Бережинський В.Г. Техніки бойового застосування давньоруського озброєння. – К: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000. – С. 33.
[14] Історія України в документах и матеріалах. К, 1939. Т. 1. С. 59.
[15] Раппопорт П. А. Военное зодчество... – С. 237
[16] Сухарев Ю. В. Очерки... – С. 52.
[17] Шуази О. Военная архитектура в средние века: Пер. с франц. Е. Г. Даниловой; редакция пер. и прим. Н. А. Кожина. М, 1937 С. 3.
[18] Татищев В. Н. История Российская. М, 1774. Кн. 2. С. 280.
[19] Воронин Н. Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. М Л.: Издательство АН СССР, 1948. Т. 1. С. 454.
[20] Голицын Н. С. Всеобщая военная история средних времен. СПб., 1876. Ч. 1 2. С. 146.
[21] Кирпичников А. Н. К вопросу об устройстве древнерусских метательных машин // Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея. Л., 1958. С. 408.
[22] Летопись по Ипатскому списку. – 1249 г.
[23] Там же.
[24] Военное дело. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона // Ред.-сост. И. Е. Арясов. – М: Вече, 2006. – С. 309.
[25] Строков А. А. Возникновение и начальные этапы развития военного искусства. (Русское военное искусство в период разложения первобытно-общинного строя и развития феодализма): Дис. д-ра ист. наук. М, 1947 С. 171.
[26] Голицын Н. С. Военное дело в Древней Руси с половины IX до половины XIV века. СПб., 1880. С. 26.
[27] Дюпюи Р. Э., Дюпюи Т. Н. Всемирная история войн. СПб. М, 1997 Кн. 1. С. 529.
[28] Воронин Н. Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. М Л.: Изд. АН СССР, 1948. Ч. 1. С. 465.
[29] Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X XIII вв. // Материалы и исследования по археологи СССР. М Л., 1956. № 52. С. 154.
[30] Летопись по Ипатскому списку. – С. 228.
[31] Пискаревский летописец // Материалы по истории СССР. М, 1955. Т. 2. С. 31.
[32] Косточкин В. В. П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X XIII вв. (Рецензия) // СА. 1957 № 3.
[33] Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X XIII вв. // Материалы и исследования по археологи СССР. М Л., 1956. № 52. С. 153.
[34] Яковлев В. В. История крепостей. М: АСТ, СПб.: Полигон, 2000. С. 43.
[35] Мещерский Н. А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М Л., 1958. С. 303 305.
[36] Раппопорт П. А. Очерки... С. 160; Служба войск при атаке и обороне крепостей. Наставление принятое к руководству гарнизоном крепости Ивангород. Ивангород, 1900. С. 16.
[37] Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян. – СПб.. Алетейя, 1995. С. 64.
[38] Федоров В. Г. К вопросу о дате появления артиллерии на Руси. М., 1949. С. 72.
[39] Шуази О. Военная архитектура в средние века: Пер. с франц. Е. Г. Даниловой; редакция пер. и прим. Н. А. Кожина. М., 1937 С. 3 4.
[40] Голицын Н. С. Военное дело в Древней Руси с половины IX до половины XIV века. СПб., 1880. С. 26 27
[41] Новгородская первая летопись. СПб., 1888. С. 184 и др.
[42] Виолле-ле-Дюк Є. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века: Пер. с англ. Е. В. Ламановой. М.. Центрполиграф, 2007 С. 30.
[43] Лаврентьевская летопись // ПСРЛ: 2-е изд. Л.. Издательство АН СССР, 1926. Т. 1. – С. 115.
[44] Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі. Облогова техніка. К: Академія Збройних Сил України, 1998. С. 30, Рис. 11, 12; Рабинович М. Г. Осадная техника на Руси в X XV веках // Известия АН СССР. Серия истории и философии. 1951. Т. 8. № 1. С. 65.

Г.В. Инанишвили
(Тбилиси)

ПРОИЗВОДСТВО ЧЕРНОГО МЕТАЛЛА НА ТЕРРИТОРИИ ГРУЗИИ ОТ КРИЧНОГО ЖЕЛЕЗА ДО БУЛАТНОЙ СТАЛИ (XII в. до н.э. – XVIII в. н.э.)

Процесс освоения и развития культуры железа на территории Грузии неотделим от истории металлургии древнего мира, он занимает важное место в процессе исторического развития социально-культурных и экономических взаимоотношений Кавказа и Передней Азии.

Вопросы истории производства железа связаны с памятниками материальной культуры отражающими палеометаллургию[1]. В изучении вопросов развития культуры железа существенное место отводится комплексному анализу остатков металлургического производства[2] археологического металла[3] Археологические исследования на территории Грузии выявили многообразный материал для изучения историко-металлургических и технологических вопросов освоения здесь культуры железа[4].

Обнаружено большое количество разнообразного железного инвентаря, который охватывает значительный период освоения культуры железа (Рис. 1). Вопросу его исторического изучения посвящено множество исследований, что дало нам определенное представление в связи с хронологией и периодизацией древнейшего периода развития производства железа в регионе[5].

Собрано большое количество археологического материала, связанного с поздним бронзовым и ранним железным периодами и классическим периодом производства чёрного металла, который дает представление об единой исторической картине освоения и развития культуры железа в Грузии. В настоящей работе, по результатам комплексного историко-технологического исследования, дан краткий обзор вопросов, связанных с этой проблемой.

Освоение железа ускорило процесс распада связей металлургических культур, существовавших вокруг бассейна Чёрного моря[6] Это явление обусловлено основным принципом одновременного подъёма бронзовой металлургии и развития технической мысли. В процессе металлургической обработки медных сульфидных руд были созданы технико-технологические предпосылки, для использования в производстве железа[7]

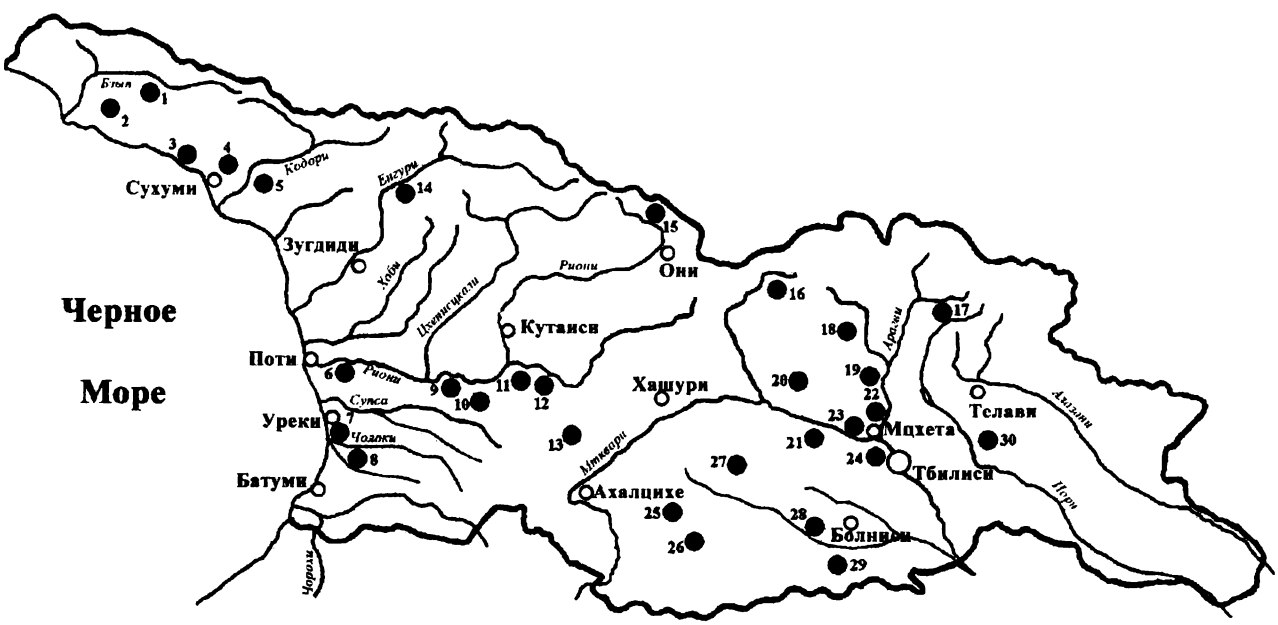

Рис. 1 Археологические памятники содержащие железные артефакты

1. Гуад-иху; 2. Куланурхва; 3. Эшера; 4. Сохумис мта; 5. Ожора; 6. Симанре; 7 Уреки; 8. Нигвзиани; 9. Дапнари; 10. Мтис Дзири; 11. Вани; 12. Саканчиа; 13. Читахеви; 14. Ларилари; 15. Брили; 16. Тли; 17 Дуиси; 18. Недзихи; 19. Дзалиса; 20. Настакиси; 21. Цихиагора; 22. Мцхета; 23. Самтавро; 24. Трелигореби; 25. Уде; 26. Бешташени; 27 Триалети; 28. Грмахевистави; 29. Цопи; 30. Патардзеули.

Начальный этап железной металлургии на Кавказе относится ко второй половине II тыс. до н. э. В Малой Азии ему предшествовал период обработки метеоритного железа, который вызвал определенный интерес к новому металлу. Для истории развития культуры железа на Кавказе неизвестен факт использования метеоритного железа в этом регионе.

Согласно хетским клинописным текстам, обнаружены важные материалы по обработке кричного (метеоритного) железа в Центральной Анатолии. Принятые термины, характерные для метеоритного железа, «кричное железо», «кричное чёрное железо», «чёрное железо», «хорошее железо», говорят о широком использовании железно-никелевых природных сплавов[8]. Изготовление инвентаря ритуального назначения из этого материала также следует связать с его кричным происхождением. Посему целесообразно предположить обработку лишь метеоритного железа в Анатолии раннего хетского периода. На использование кричного железа должно указывать представление хетского мира периода среднего царства о железе как о прочном и вечном металле (метеоритное железо характеризуется достаточной плотностью и антикоррозийностью). Но железо кричного происхождения не имело таких технологических данных перспективного металла, которые смогли бы внести основательные перемены в развитие существовавшей экономики финальной стадии бронзового периода. Вместе с этим, оно существовало в ограниченном количестве. Возникновение производства большой значимости было связано с земным железом[9].

Освоение производства железа в Кавказско-Переднеазиатском регионе, в основном, относится к XIII XII в.в. до н. э. Хетские тексты периода нового царства дают сведения относительно использования метеоритного, а также земного железа в Анатолии. Кроме того, указаны населенные пункты, в храмах которых в большом количестве упомянуты железные предметы; даны местонахождения хранения или изготовления железа; определены пункты предполагаемого производства железа и т. д. Большинство пунктов производства железа географически распространяются в восточной и северо-восточной части Анатолии, продолжение которых представляют южные и юго-восточные регионы Чёрного моря, где обнаружены важные памятники металлургического производства железа этого периода. Поэтому на пограничной полосе Кавказа Малой Азии фактически имеется скопление систем оруднения железа большой производственной важности, рудные выходы Понта, Тавра, горной зоны Аджарии, где исторически следует предположить существование металлургических очагов раннего железа этого региона[10].

Обнаруженный на территории Грузии и Кавказа железный материал периода последней четверти II тыс. до н. э., результаты его технологического исследования определяют существование здесь ранней железной эпохи в XII XI вв. до н. э., для которой характерна обработка сварочного железа и низкоуглеродистой стали с помощью простой горячей ковки. Механические характеристики изделия определяют низкий уровень производства чёрного металла[11]

Для региона Кавказа-Малой Азии X VIII вв. до н. э. являются новым этапом освоения культуры железа, развитой железной эпохой. Несмотря на однотипность форм железных и бронзовых орудий, заметны произошедшие перемены в технологии изготовления предметов. В горне, кроме науглерожинного, имеющего гетерогенную структуру стального материала, используются образцы высокоуглеродистой стали, имеющей улучшенные свойства в результате процесса цементации. Уровень развития производства определяется нововыработанным, но эффективно подобранным термическим (закалка + отпуск) и химико-термическим способом обработки. Микроструктура одной части артефактов представляет результат нормализации. По инерции раннего периода и из-за недостатка знания продолжается изготовление предметов из сварочного железа[12].

Период широкого освоения железа приходится на VII VI вв. до н. э. Этот отрезок времени характеризуется важными достижениями производства чёрного металла: оптимальным режимом металлургического процесса, принципиально новой технологической схемой обработки стального материала, совершенной производственной организацией. Благодаря конструкционным изменениям сыродутного горна увеличился объём одноразовой плавки каждого металлургического очага, и соответственно расширились производственные масштабы. Кузнечные мастерские переходят на серийное производство. Согласно качеству обработанного материала и улучшению механических свойств совершенствуются и изменяются формы предметов различного назначения. В производстве орудий хозяйственного и боевого

назначения железо-сталь полностью заменяет медь-бронзу. Железо широко распространяется как в долине, так и в предгорье и горной полосе. В производство чёрного металла включены основные металлургические и металлообрабатывающие центры региона Кавказа-Малой Азии. Централизованная система государственных образований этого периода экономики и возросшие потребности на изделия из чёрного металла на внешнем рынке ускорили развитие ведущей ремесленной отрасли. Производственные технико-технологические возможности отставали от развития экономики. Создавшийся производственный вакуум уравновешивался количественным ростом ремесленных мастерских, их возможной специализацией, а также выпуском продукции заведомо низкого качества. По этой причине в инвентаре VII VI до н. э. массово появляются предметы, изготовленные из низкоуглеродистого или сварочного железа. Качество каждого предмета соответствовало его рыночной цене[13].

С другой стороны, технологическая схема изготовления предметов полученных из качественной стали, является совершенной. Для боевого оружия выбирались способы сложной горячей ковки. С целью дополнительного упрочнения стального материала, оптимально содержащего углерод, был предусмотрен специальный температурный режим ковки. Была получена сталь особых свойств и структуры, технологическая схема изготовления которой аналогична современной термомеханической обработке. Использован комплекс термической обработки сложного вида (цементация + закалка + отпуск). Получены необходимые для оружия высокие механические свойства (твёрдость, упругость)[14].

В развитии обработки чёрного металла античного периода отмечен всеобщий характер продолжения культуры железа. В связи с возникновением древнейших городов Кавказа как важных очагов экономики и культуры сильно выросла рабочая сфера металлопроизводственных мастерских[15] Продолжаются традиции ранней античной эпохи по использованию высококачественного стального материала. Способы сложной ковки и термической обработки выделяются по функции разнообразного назначения. На базе сквозной цементации значительно выросли механические свойства готовой продукции и полуфабрикатов. Помимо боевых и хозяйственных орудий специального назначения, широко распространяется ежедневный спрос на разнообразный инвентарь. Продукция, выпущенная квалифицированным мастером, приобретает товарный вид. Железно-стальной материал в виде металлических конструкций различного назначения, опор, креплений, крюков, гвоздей, заклепок широко используется в градостроительстве, при создании фундаментов, стен и спаек перекрытий архитектурных ансамблей[16].

Если учесть, что на территории Европы исторический этап широкого освоения железа связан с кельтской культурой и хронологически представлен достижениями латенского периода, которые сильно увеличили масштабы предшествующей гальштадской производственной металлообработки, можно найти параллели с достижениями ремесленной обработки железа на Кавказе, которые имели место в VII VI вв. до н. э.[17] В обоих случаях с развитием экономики возросший спрос на продукцию из чёрного металла ставит на повестку дня организационно-технологические преобразования за счёт изменений объёма материала и регулирования качества.

Центры производства чёрного металла Кавказа и Европы в конце I тыс. до н. э. и в первых веках нового тысячелетия начинают использование так называемого «пакета» материала, в результате совершенства технологической схемы которого был получен материал чёрного металла, содержащего свойства булатной стали.

Возникает идея создания технологической схемы изготовления стали булатного типа на базе высокоуглеродистого сплава. На принципе ковки многослойной заготовки в Европе изготавливают сварочный булат, т. н. «дамасскую» сталь[18]. Центры производства чёрного металла Кавказа-Малой Азии, вместе со сварочным булатом, осваивают технологию получения литого булата, благодаря использованию тигельной плавки. В обоих случаях достигнутый комплекс-материал механических свойств характеризуется высокой твердостью и износостойкостью. Создан важный композиционный материал[19].

На всем протяжении освоения культуры железа, для доисторического и исторического периодов, динамика процесса её развития более или менее подчинялась принципу развития технической мысли; в то же время в отдельные периоды этот процесс претерпевал качественные и количественные изменения, развивался не по одной непрерывной восходящей прямой линии, а с определёнными флуктуациями технических возможностей, импульсами, которые давали толчок для продвижения вперёд экономики в целом (Рис. 2).

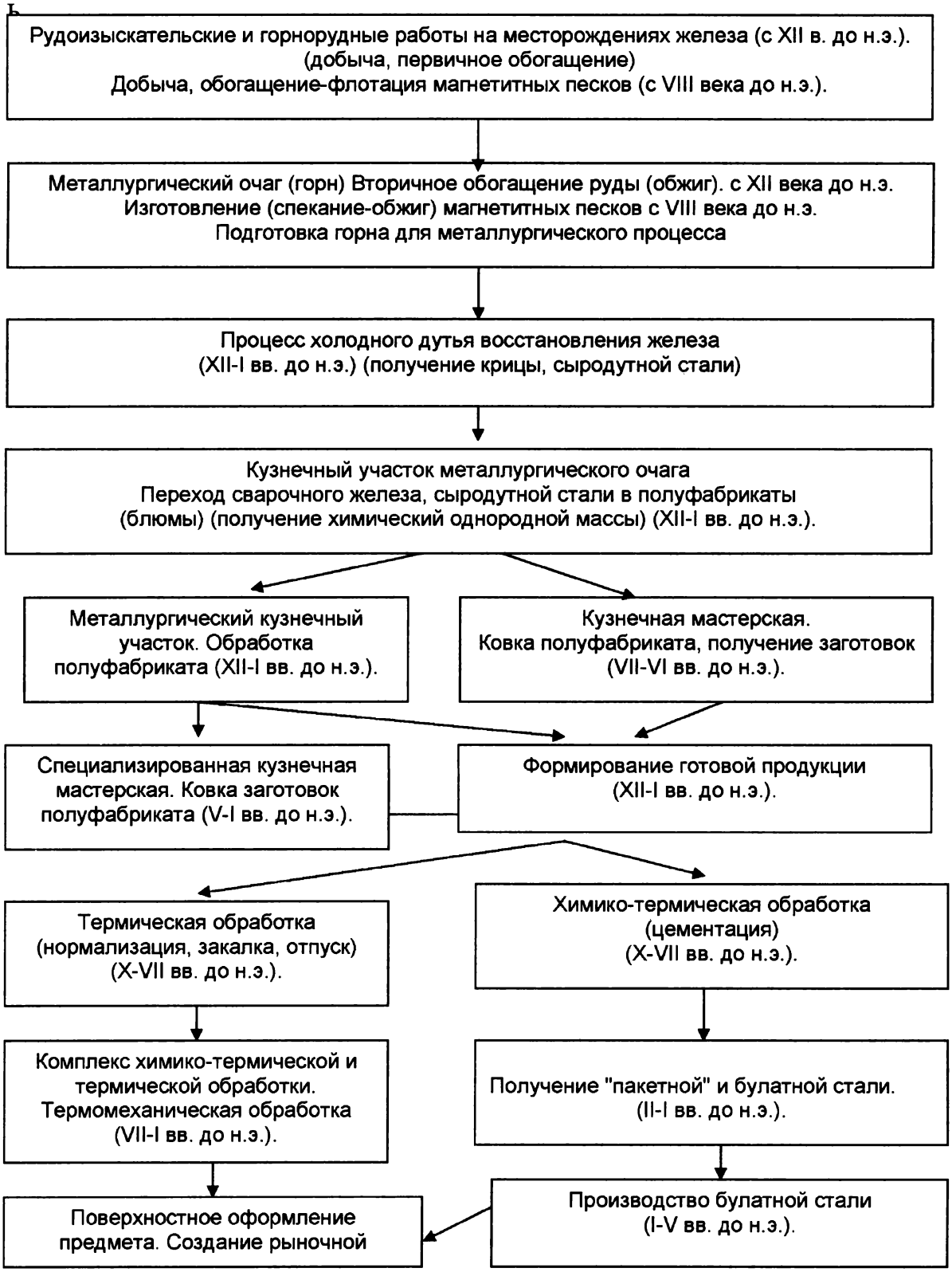

Рис. 2 Схематическое изображение технологического цикла производства железа на территории Грузии в XII в. до н.э. - V в. н.э.

[1] Гзелишвили И. А. Железоплавильное дело в древней Грузии. Тбилиси, 1964; Хахутаишвили Д. А. Производство железа в древней Колхиде. Тбилиси, 1987

[2] Инанишвили Г. В. Исследование процесса получения, структуры и некоторых свойств железа древней Грузии. Тбилиси, 1976; Тавадзе Ф. Н., Инанишвили Г. В., Сакварелидзе Т. Н., Загю Т. Н. Исследование древних шлаков железного производства на территории Грузии // История науки. Тбилиси, 1984. С. 20 25; Рамишвили А. Т. О назначении стоянок с «текстильной керамикой» Восточного Причерноморья // СА. 1975. № 4. С. 36 44; Inanishvili Givi. About the History of Iron Production in Georgia. Mettalla, 14. S. Bochum, 2007 S. 10-20.

[3] Инанишвили Г. В., Лорткипанидзе Г. А. К вопросу о химико-технологическом изучении некоторых видов боевого оружия колхского железа // Исторический сборник. 4. Тбилиси, 1974. С. 446 456; Бгажба О. Х. Черная металлургия и металлообработка в древней и средневековой Абхазии. Тбилиси, 1983. С. 11 12; Инанишвили Г. В., Орлов Л. Г., Тавадзе Ф. Н., Утевский Л. М. Электронно-микроскопические исследования структуры археологического железа. Москва, 1976. С. 243 245; Инанишвили Г. А., Сакварелидзе Т. Н. Технологическое исследование железных изделий из Вареимаанткари. Жинвали, I, 1983. С. 77 80.

[4] Гобеджишвили Г. Ф. Археологические раскопки в Советской Грузии. Тбилиси, 1952; Апакидзе А. М. Полвека грузинской советской археологии. Тбилиси, 1972; Абрамишвили Р. М. Металлургические области на территории Закавказья в эпоху бронзы-раннего железа // Башкапсарский археологический семинар. Сухуми, 1988. С. 18 20; Микеладзе Т. К. Поиски из истории древнейшего населения Колхиды и юго-восточного Причерноморья. Тбилиси, 1974. С. 148 149;

[5] Абрамишвили Р. М. К вопросу об освоении железа на территории Восточной Грузии, XXII-В. Тбилиси, 1961. С. 291 382; Микеладзе Т. К. Могильники периода раннего железа из Колхиды. Тбилиси, 1985; Лодкипанидзе О. Д. Наследие древней Грузии. Тбилиси, 1989.

[6] Авилова Л. И., Антонова Е. В., Тенейшвили Т. О. Металлургическое производство в южной зоне Циркумпонтийской металлургической провинции в эпоху ранней бронзы // СА. № 1. 1999. С. 51;

[7] Котович В. Г. Некоторые вопросы древней металлургии меди в связи с проблемой зарождения железной металлургии на Кавказе // СА. № 3. 1977 С. 76 77; Wertime T. A. Pyrotechnology; Man's First industrial uses of Fire // American Scientist. 61 (6). 1973. S. 681.

[8] Гиоргадзе Г Г. Производство и применение железа в Центральной Анатолии по данным хеттских клинописных текстов // Древний Восток. Этнокультурные связи. М., 1988. С. 243 245;

[9] Гиоргадзе Г Г. Производство и применение железа С. 253; Muhly J. D., Maddin R., Stech T., Ozgen E. Irin in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry // Anatolian Studies 35. 1985. S. 70-71; Waldbaum J. C. From Bronze to Iron. Studies in Mediterranean Archeology. – LIV. Gцteburg, 1978. S. 22-23.

[10] Хахутаишвили Д. А. Производственный очаг колхско-халибского горно-металлургического центра в ущелье Супса-Губазеули. Памятники Юго-Западной Грузии. X. Тбилиси, 1981.

[11] Джавахишвили А. И., Чубинишвили Т. Н. Клад Уде. Сабчота Хеловнеба. 4. Тбилиси, 1959. – С. 63 64.

[12] Тавадзе Ф. Н., Сакварелидзе Т. Н., Абесадзе Ц. Г., Двали Т. М. Сыродутный процесс получения железа в древней Греции. Труды института металлургии, 2. Тбилиси, 1961. С. 95 108.

[13] Инанишвили Г. В. Производство железа на территории Грузии в XII I вв. до н. э. Дзиебани, дополнения XII. Тбилиси, 2004. С. 92 112.

[14] Вознесенская Г А., Техов Б. В. Технология производства кузнечных изделий из Тлийского могильника (X VI вв. до н. э.) // СА. № 3. 1973. С. 160 161.

[15] Апакидзе А. М. Культура Грузии античного времени. Очерки истории Грузии. I. Тбилиси, 1970. С. 731; Хахутаишвили Д. А. Города и городской строй в Иберии античной эпохи. Очерки истории Грузии. I. Тбилиси, 1970. С. 640 643.

[16] Лорткипанидзе О. Д. Ванское городище. Вани. I. Тбилиси, 1972. С. 23 26; Тавадзе Ф. Н., Сакварелидзе Т. Н., Инанишвили Г. В. Исследование археологических железных предметов из Вани. Вани, II. Тбилиси, 1976. С. 220 221, 236.

[17] Пясковския Е. Технология изготовления железных изделий на территории Польши в гольштатское время // Вопросы истории, естествознания и техники. 8. М., 1959. С. 137 144; Вознесенская Г. А. Металлообработка на позднелатенском поселении Галлиш-Ловачка // СА. 1984. № 4. С. 163 175.

[18] Антеин А. К. Дамасская сталь в странах бассейна Балтийского моря. Рига, 1973.

[19] Тавадзе Ф. Н., Инанишвили Г. В., Этерашвили Т. В., Амаглобели Б. Г. Исследование структуры литого булата // Сообщения АН ГССР. 108, № 1. Тбилиси, 1982. С. 113 116; Тавадзе Ф. Н., Амаглобели Б. Г., Инанишвили Г. В. Механические свойства булатной стали // Сообщения АН Грузинской ССР, 113. № 3. 1984. С. 589 592; Амаглобели Б. Г. Гетерогенная структура булатной стали и возможность ее получения // Автореф. канд. дис. Тбилиси, 1984. С. 13, 18-19.

А.Л. Казаков, О.Є.Черненко
(Чернігів)

ПОХОВАННЯ КАМЕРНОГО ТИПУ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПЕРЕДГОРОДДЯ

Восени 2007 р. археологічна експедиція ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" ІА НАН України проводила дослідження на території чернігівського літописного Передгороддя (сучасна вул. Горького 34). Цього разу серед різноманітних археологічних комплексів в ході робіт було розкрито поховання камерного типу доби Давньої Русі.

Необхідно відзначити, що наявність на цій ділянці чернігівського Передгороддя курганних поховань, які передували міській забудові, певний час викликала сумніви у дослідників, оскільки візуально сліди насипів не простежувались[1]. Однак, в ході археологічних розкопок наприкінці XX ст., вдалось виявити залишки курганів, зруйнованих та пограбованих у ході розширення міської забудови ще в кінці XI на початку XII ст. Так, 1997 р. в районі сучасної вул. Мстиславської (Фрунзе) виявлено рештки двох, знищених ще в домонгольський період, поховань дружинників у зрубних гробницях X ст.[2]

Як і в інших випадках, поховальна камера, досліджена 2007 р., виявилась пограбованою у давнину. Сліди курганного насипу не збереглись. Не вдалось також визначити наявність курганного ровику, оскільки на цій ділянці Передгороддя ґрунтові нашарування були значно зруйновані під час будівельних робіт у XIX- XX ст.

Обриси могили окреслились на рівні материка. Зверху її перекривали рештки культурних нашарувань XII початку XIII ст. Поховальна яма мала у плані форму прямокутника розміром 3 х 2,7 м, із закругленими кутами орієнтованими по сторонах світу.

Яма врізана в материк на 0,4 м. По кутах знаходяться округлі, впущені від рівня дна ями глибиною 0,25- 0,3 м, 0,4 -0,55 м у перетині. Сліди дерев'яних конструкцій не виявлені, можливо, вони не збереглись.

Скелет людини був зруйнований під час пограбування могили, окремі кістки зустрічались в заповненні ями. В придонній частині знайдено також залізний ніж (1).

Південна частина ями виявилась не зруйнованою. На дні лежали рештки коня покладеного головою на схід на правому боці, його передні ноги випростані, задні підігнуті. Поблизу кінської голови знайдені залізні вудила (2), стремено (3), підпружна пряжка (4). Виходячи з характеру їх розташування, можна припустити, що збрую було покладено поруч з конем. Там само знайдено рештки списа (5) що лежав вістрям на схід. Скоріш за все, його положення відповідало орієнтації поховання у східному напрямку.

Як можна встановити, пограбування поховання відбулося через яму яка знищила його північну частину та сягала рівня дна. На дні, по центру, виявлено невелике заглиблення та характерні сліди мулу. Вони свідчать, про те, що грабіжницька яма певний час стояла відкритою і всередину затікала вода.

Характеристика знахідок.

1. Залізний ніж має горбату спинку; зберігся на довжину 13 см, ширина леза.

2. Залізні вудила з прямими стрижнеподібними псаліями настільки зруйновані корозією, що конструктивні особливості простежуються тільки у загальних рисах. Довжина псаліїв - 11,5 см, діаметр кільця близько 4 см, кожного з гризел близько 8 см. Скоріш за все, вудила можна віднести до типа Іб за класифікацією А.М. Кирпичникова. Для цього типу властиві псалії з однопетельчастим щитком, поширені на півночі Русі у X ст., а на Подонні та Північному Кавказі до XII ст.[3]

3. Стремено має вушко прорізане у верхній частині дужки яка плавно переходить у дещо вигнуту, лінзоподібну в плані підніжку. Його висота 15 см, ширина 14 см, підніжка збереглась на ширину до 4 см. Стремено належить до VII типу за класифікацією А.М. Кирпичникова. На території Русі цей тип зустрічається починаючи з XI ст. На думку А.М. Кирпичникова, його поява пов'язана зі впливами південних територій.[4]

4. Підпружна пряжка, як можна встановити, мала трапецієподібну форму. Її висота 5,8 см, ширина 5 см. Подібні пряжки досить широко представлені в матеріалах поховальних комплексів з X ст., зазвичай в одному екземплярі.[5]

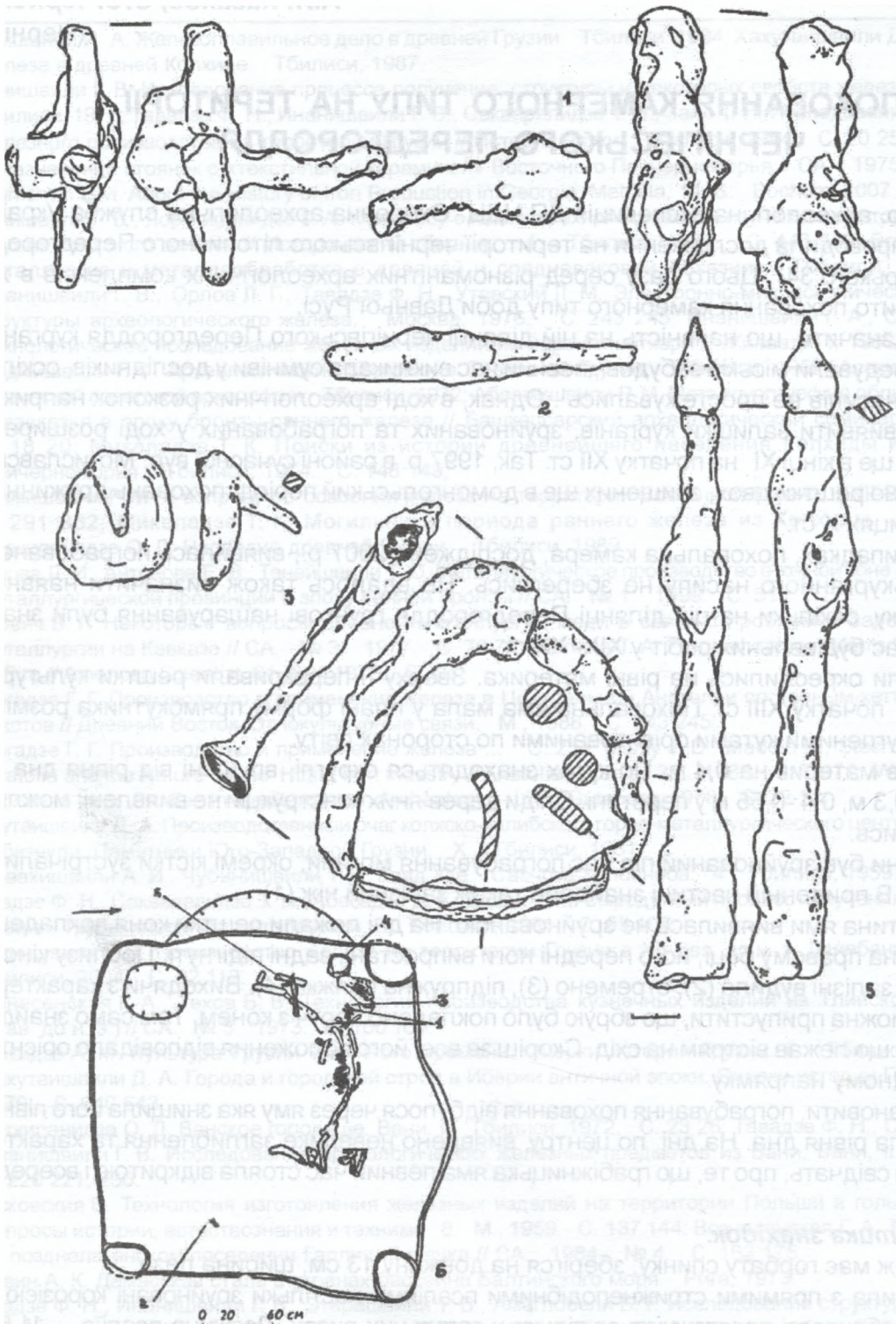

Рис. 1. Поховання по вул. Горького, 34 у м. Чернігові: 1-вудила; 2-ніж; 3-пряжка; 4-стремено; 5-вістря списа; 6-план поховання.

5. Вістря списа ланцетоподібної форми, з видовженою втулкою, ромбічне у перетині. Його загальна довжина 29 см, ширина леза до 3 см, товщина пера – 1 см, довжина втулки 14,6 см, діаметр – 3 см. Належить до типу I за класифікацією А.М. Кирпичникова. Найбільш пізні списи такого типу датуються початком XI ст.[6]

На підставі знахідок супроводжуючого інвентарю поховання можна датувати кінцем X початком XI ст. Це відповідає і стратиграфічним особливостям ділянки де воно розташоване.

Не зважаючи на те, що досліджений комплекс виявився напівзруйнованим, його можна впевнено віднести до групи поховань визначених Д.І. Бліфельдом як поховання воїна з конем[7] Вважається, що такі могили належали дружинникам досить високого рангу. Нетрадиційна для слов'ян східна орієнтація поховання, рештки коня покладеного паралельно з тілом людини та предмети інвентарю дають підстави бачити в покійному воїні вихідця зі степового півдня.

Досить цікавим є питання про мотиви та час пограбування могили. Звертає на себе увагу той факт, що мова йде не про окремий випадок: виявлені на прилеглих ділянках Передгороддя камерні могили зазвичай мають сліди пограбування що відбулось на межі XI -XII ст., під час поширення міської забудови на територію старого язичницького некрополю.

Як відомо, інвентар дружинних могил відрізнявся наявністю багатого комплекту озброєння та різноманітними предметами побуту. Проте, зазвичай вони були виробленими із заліза, бронзи, кістки та інших не коштовних матеріалів. На початок XII ст. ці речі, безумовно, значною мірою зіпсувались внаслідок перебування у землі та стали не дуже привабливими для скарбошукачів.

Напевне, тут мали місце не прагнення збагатитись, а інші мотиви, зокрема, страх перед мерцями[8]. Люди, які селилися на території Передгороддя, знищували не тільки курганні насипи щоб звільнити місце для забудови але й самі могили щоб захистити себе від негативного впливу мертвих. Можливо, саме дружинні поховання у великих підкурганних ямах викликали у них найбільший жах, пов'язаний з історичною пам'яттю про язичницькі ритуали, що передбачали насильницьку смерть. У такому разі, безпосереднє пограбування могили могло бути лише другорядною метою.

---

[1] Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. 1949. № 11. С. 15.

[2] Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду (літописне "передгороддя") у 1997 р. (сучасна вул. Фрунзе, 24а) // НА ІА НАН України. 1997/10. С. 12 14.

[3] Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX XIII вв. САИ Е1-36. Л.: Наука, 1973. С. 15.

[4] Там же. С. 50 51.

[5] Там же. С. 76, 77

[6] Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, кистени IX XIII вв. САИ Е1-36. М.;Л.. Наука, 1966 С. 9.

[7] Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К.: Наукова думка; 1977 С. 93 94.

[8] Подібним страхом, що був проявом архаїчних вірувань, пояснюють порушення деяких поховань черняхівської культури та рядових могил доби раннього заліза. Див. Сымонович Э.А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА. 1963. № 1. С. 49 60; Хазанов А. М., Черненко Е. В. Час і мотиви пограбування скіфських курганів // Археологія. – 1979. № 30. С. 25.

В.А. Колеснікова
(Київ)

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ КУРГАНІВ У КОРОСТЕНІ ТА ОВРУЧІ В 1911 РОЦІ.

Серед чисельного археологічного доробку відомого дослідника старожитностей України Вікентія Вячеславовича Хвойки існує одне маловідоме, втім цікаве, дослідження, з обставинами якого і знайомить запропонована стаття.

1911 року Імператорська Археологічна Комісія (ІАК) – головна державна археологічна інституція Росії – доручила В.В. Хвойці провести дослідження курганів біля Коростеня. З цього приводу до В.В. Хвойки звернувся з листом особисто Голова ІАК, граф Олексій Олександрович Бобринський. Справа полягала в тому, що О.О. Бобринський та Ф.Ф. Трепов (на той час Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор) вирішили продемонструвати розкопаний курган Імператору Миколі II, під час його перебування під Овручем на військових маневрах.

Наводимо повністю текст цього листа, що зберігається в особистому фонді В.В. Хвойки в Науковому архіві Інституту археології НАНУ, із збереженням стилістичних особливостей оригіналу:

„20 июня 1911 г. В вагоне между

Искоростенем и Киевом

Многоуважаемый Викентий Вячеславович (если ошибаюсь в имени и отчестве – простите, пожалуйста).

К Вам большая просьба. Вот в чем дело. Государь Император будет 26-го августа на ст. Коростень, а 27 го будет на маневрах в г. Овруч и обратно на ст. Коростень. Ген. Губернатор, Ф.Ф. Трепов предполагал по пути Государя из Овруча в Коростень, показать его Величеству несколько курганных погребений, т. к. Государь очень интересуется нашей наукой.

Сегодня Ген. Губернатор повез меня в Овруч для ознакомления с местами. По пути со ст. Коростень до Овруча, в расстоянии не более 1 версты от Котостеня имеется справа по дуге от Коростеня на Овруч) великолепный курган и, рядом, другой.

Находятся они в 200 х шагах от дороги на земле жителя села Искорость "по Овручской дороге" Владимира Ивановича Вознюка.

Далее есть разные полураскопанные курганы.

Верстах в 15 от Коростеня есть справа у дороги курган, и наконец (простите за почерк – вагон раскачивает) верст 6 недоезжая Овруча, опять-таки с правой стороны дороги прелестная группа из 5-ти, 6-ти маленьких по объему, но высоких курганов, обсаженных дубовой рощей. Эта группа на земле помещицы, г-жи Снежковой.

Желательно было эти курганы, как большой у Искоростеня, так и в группе Снежковой раскопать вплоть до погребений; а погребения раскрыть лишь в последний день до приезда Государя.

Генер. Губернатор и я позволяем себе предложить Вам взять на себя труд этой подготовительной работы, от имени Императорской археологической комиссии и за ее средства. Все умение в данном случае сводится к тому, чтобы долго не задерживать Государя и представить Его Величеству скелеты с вещами in situ, на дне могильных ям.

Следовало бы тотчас же приступить к работе. Переговоры с владельцами о разрешении копать взяли на себя исхлопотать Ген. Губернатор и волынский Губернатор Гр. Кутайсов. Сам я приеду на место ко времени посещения Государя, а если я Вам понадоблюсь и раньше – могу приехать по первому Вашему письму или телеграмме. Я, пока, в Смеле.

На земле Снежковой в группе – не следует вовсе трогать деревьев. Они не помешают работам и весьма украсительны.

Если Вы согласны, соблаговолите мне телеграфировать в Смелу. Открытый лист Вам будет немедленно выслан. Раскопки – за счет Имп. Арх. Комм. Конечно прошу Вас вести обычные, точные дневники.

В надежде, многоуважаемый Викентий Вячеславович, что эта работа Вами будет любезно принята на себя, прошу Вас принять уверения в искренней моей преданности.

А.Бобринский

P.S. на обороте.

P.S. Я сначала не решался Вас беспокоить и думал предложить более юного археолога. Но, обдумав, полагаю, что личность нашего посетителя, позволяет мне просить содействие и очень опытных археологов.

Просил меня дозволения бывать на раскопках Ник.Ник. Беллониш [?] из [*неразборчиво*] (надеюсь Вы ничего против сего иметь не будете?) и обещал мне полное содействие Вас. Емел. Дверницкий, Овручский предводитель. Курган у Искоростеня определенно каменного века, а Снежковские – древлянские.

А.Бобринский"[1]

В.В. Хвойка погодився на цю пропозицію, хоча в цей самий час – влітку 1911 року – він продовжував дослідження в Білгороді.

Невдовзі, а саме 21 липня 1911 року ІАК відіслав на ім'я В.В. Хвойки „Відкритий лист" на право проведення археологічних досліджень в межах Овручського повіту Житомирської губернії. (Рис. 1)

Проте, напевно, що терміни проведення військових маневрів пізніше дещо змінилися, а, відповідно, змінилася і дата приїзду огляду розкопок курганів Государем Імператором. Про це дізнаємося із записки О.О. Бобринського, яка підтверджує повноваження В.В. Хвойки щодо досліджень курганів:

„Сим удостоверяю, что Викентию Вячеславовичу Хвойко, консерватору Киевского Музея поручено Императорской Археологической Комиссией производство раскопок курганов между г. Овручем и с. Коростень, для обозрения раскопок 3 го сентября Государем Императором"

Председатель комиссии,

Гофмейстер Граф Бобринский

Киев 29 авг.911 г"[2].

Вибір курганів виявився досить вдалим, і їх дослідження дали несподівано багатий матеріал. Тим більше, що В.В. Хвойка із притаманною йому завзятістю взявся за розкопки не кількох курганів, як запропонував йому О.О. Бобринський, а дослідив значно більшу їх кількість. Загалом біля Коростеня і в самому містечку В.В. Хвойкою були розкопані 23 кургани, і ще два кургани були розкопані ним в м. Овруч. Насипи курганів були різними за висотою (1,4 – 4 м) та за діаметром (до 7 м). Інвентар поховань (скроневі кільця, сережки, поясні та нагрудні пряжки, ножі, ножиці, сокири, глиняний посуд тощо) автор досліджень датував XI-XII ст. Під одним з курганів, розкопаних в Коростені, В.В. Хвойка знайшов палеолітичну стоянку. Дуже стисла інформація про ці дослідження була опублікована автором у Звітах Імператорської археологічної комісії[3].

Результати досліджень були зафіксовані В.В. Хвойкою у щоденниках, планах, малюнках, фотографіях тощо. Про наявність цих матеріалів дізнаємося з листа В.В. Хвойки до В.Є. Данилевича (викладача Київського університету св. Володимира та Вищих жіночих курсів), написаному 09.11.1911 р. (зберігається в Інституті рукопису НБУВ):

„Глубокоуважаемый профессор!

Согласно моего обещания имею честь препроводить Вам описания раскопки, произведенной мною настоящего лета в м. Искорости. Фотографические снимки, планы и рисунки, относящиеся к этой раскопке будут мною представлены, когда на это последует Ваше желание. С глубоким уважением и преданностью. В.Х.

Киев, 9.11.1911."[4]

Втім, архівних матеріалів, що стосувалися б досліджень вказаних курганів в особистому фонді В.В. Хвойки в НА ІА НАНУ знайти не вдалося.

Однак, світло на ці дослідження проливає стаття Р.І. Виєзжева[5], яка містить публікацію щоденників розкопок В.В. Хвойки біля Іскоростеня та Овруча, що зберігаються в Науковому архіві ІІМК (Санкт-Петербург) у справах Археологічної комісії[6]. В цих щоденниках подані досить детальні описи досліджених курганів, поховань та поховального інвентарю.

Вказана стаття також містить посилання на місце збереження частини археологічних матеріалів з розкопок в Коростені та Овручі. Після завершення досліджень вони потрапили до археологічного відділу Київського музею (повна назва на той час – Київський художньо-промисловий та науковий музей імені Імператора Миколи Олександровича), а згодом після

переструктурування музеїв в радянський час опинились в Історичному музеї (сучасна назва Національний музей історії України), де зберігаються й донині.

---

[1] НА ІА НАНУ. – Ф. 2, 0-3, № 36.
[2] НА ІА НАНУ. Ф. 2, 0-3, № 35.
[3] ОАК за 1911 г. – Петроград, 1914. – С. 64 65.
[4] ІР НБУВ. – Ф. XXIX, 1441.
[5] Виєзжев Р.І. Розкопки курганів у Коростеня та поблизу Овруча в 1911 р. // Археологія – IX. – 1954. – С. 145 153.
[6] НА ІІМК РАН Справа Археологічної комісії № 149 за 1911 р. „О раскопках В.В. Хвойки в Овручском уезде, Волынской губ."

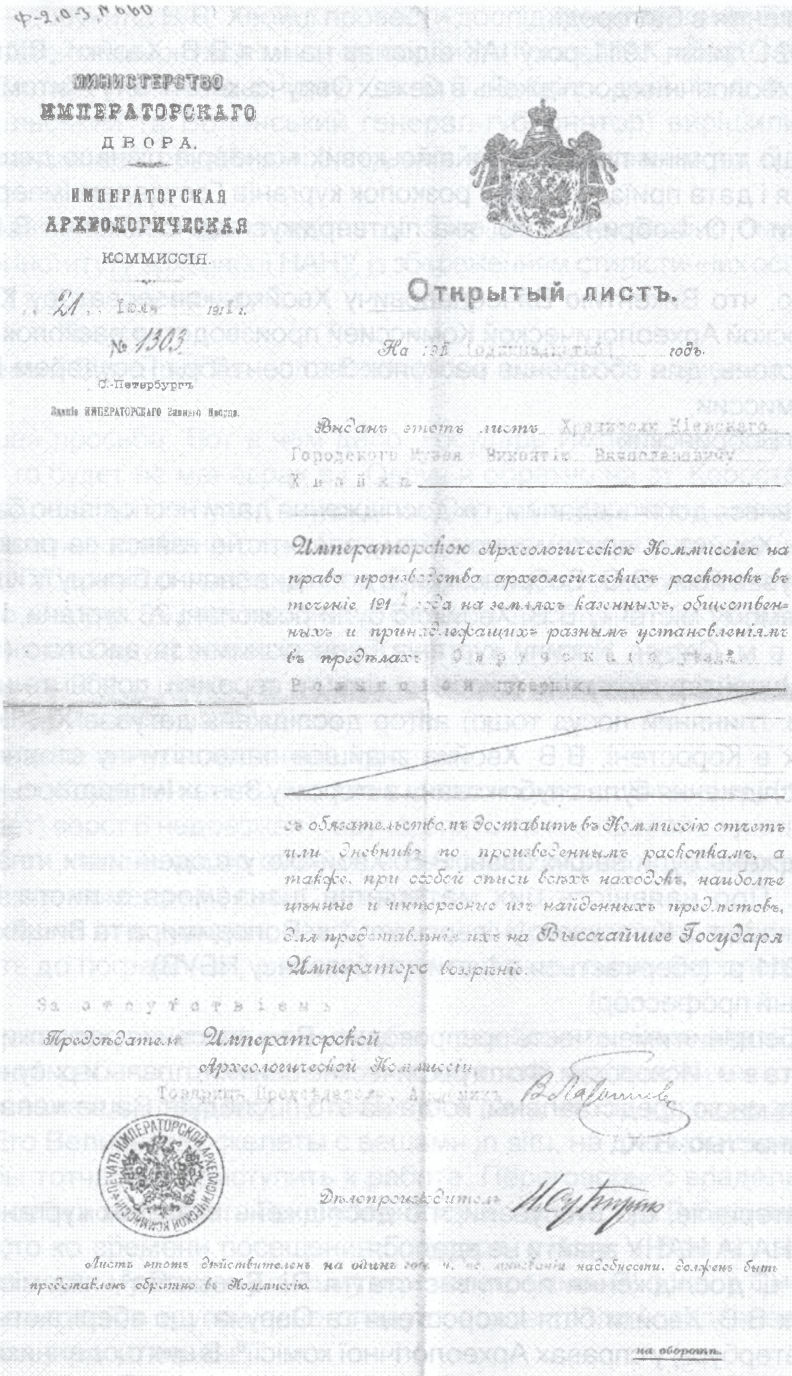

Ф-2, 0-3, № 660

МИНИСТЕРСТВО
ИМПЕРАТОРСКАГО
ДВОРА.

ИМПЕРАТОРСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОММИССІЯ.

21 Іюля 1911 г.

№ 1303

С.-Петербургъ

Зданіе ИМПЕРАТОРСКАГО Зимняго Дворца.

Открытый листъ.

На 1911 (одиннадцатый) годъ.

Выданъ этотъ листъ Хранителю Кіевскаго Городского Музея Викентію Вячеславовичу Хвойкѣ

Императорскою Археологическою Коммиссіею на право производства археологическихъ раскопокъ въ теченіе 1911 года на земляхъ казенныхъ, общественныхъ и принадлежащихъ разнымъ установленіямъ въ предѣлахъ Овручскаго уѣзда Волынской губерніи,

съ обязательствомъ доставить въ Коммиссію отчетъ или дневникъ по произведеннымъ раскопкамъ, а также, при особой описи всѣхъ находокъ, наиболѣе цѣнные и интересные изъ найденныхъ предметовъ, для представленія ихъ на Высочайшее Государя Императора воззрѣніе.

За отсутствіемъ

Предсѣдателя Императорской Археологической Коммиссіи,

Товарищъ Предсѣдателя, Академикъ В. Лаврентьевъ

Дѣлопроизводитель И. Сутырин

Листъ этотъ дѣйствителенъ на одинъ годъ и, по истеченіи надобности, долженъ быть представленъ обратно въ Коммиссію.

на оборотѣ.

О. Колибенко, О. Колибенко
(Переяслав-Хмельницький)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛІТОПИСНЕ "ЛЬТО" АБО ЗНОВУ ПРО БОРИСА ТА ГЛІБА

Давньоруські писемні джерела (літописи) містять низку згадок про місцевість, яка називається у них "Льто" 17 таких згадок знаходяться у різних літописах й датуються 1015 1054 рр. Спроби локалізації цієї місцевості здійснювали майже всі дослідники, що займались вивченням літописів та історико-топографічним аналізом згадуваних у них топонімів. Дослідники першої половини XIX ст., які бували на Переяславщині, як правило, обов'язково відвідували вірогідне місце загибелі князя Бориса під Переяславом, відоме за церковною традицією, й часто описували його, а інколи навіть пробували здійснити його поверхове археологічне обстеження. Так, студент Харківського університету О. Лєвшин за допомогою місцевого переяславського краєзнавця Я.І. Благодарова спробував знайти залишки давніх будівель поряд з кам'яним хрестом на березі р. Альти й навіть провів невеликі археологічні дослідження, виявивши під водою неподалік від берега залишки, на його думку, фундаментів церкви та палацу[1].

Десять років по тому П. Свіньїн – член "Товариства історії і старожитностей російських" при Імператорському Московському університеті, здійснюючи археологічну мандрівку в 1825 р., за допомогою все того ж "любителя вітчизняних старожитностей і соревнователя Історичного товариства" Я. Благодарова оглянув кам'яного хреста на березі р. Альти й залишки цегли навколо каплиці, які вважав залишками Мономахової церкви[2]. Обстежував дане місце й відомий етнограф В.В. Пассек, який у 1837 р. вивчав переяславські старожитності й також відзначав наявність якогось каміння, розкиданого навколо дерев'яної каплиці, та нерівність поверхні, що, можливо, вказувала на існування тут колись будівель чи споруд[3].

У кінці 1845 – на початку 1846 рр., під час подорожі по Україні за дорученням Київської Археографічної комісії, здійснив поїздку на Переяславщину Т.Г. Шевченко. Її результати відобразились в археологічних нотатках та малюнках Тараса Шевченка, серед яких привертає увагу й малюнок та опис хреста з Борисівки[4].

У середині XIX ст. обстеження пам'яток старовини Переяслава провели співробітники Музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира. Результати їх розвідок у Переяславі – акварельні зображення різних пам'яток (в тому числі й кам'яного хреста на березі р. Альти в с. Борисівка) та план валів міста – зберігаються зараз у науковому архіві ІА НАН України (фонд ІІМК).

Однак, уже в 70 х рр. XIX ст. з'являються публікації, в яких паралельно із загальноприйнятою "переяславською" версією місця загибелі князя Бориса виникає ще й "борисПільський" слід[5]. Згідно з народними переказами в Баришівці був хутір цього князя, а в Борисполі послані Святополком варяги зустріли пораненого, але ще живого, Бориса й добили його. О.О. Шахматов, що присвятив "Сказанню про Бориса та Гліба" спеціальний розділ у своїй великій праці, називає ще й урочище Дорогожичі, на шляху з Києва до Вишгорода, як місце, де Бориса остаточно добили варяги[6].

Згідно з народними переказами, князь Борис Володимирович мав пряме відношення ще до деяких місцевостей на Переяславщині, наприклад, до околиць сс. Студеники та Дем'янці[7]

В архіві Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург, РФ) зберігається надзвичайно цікавий документ, датований 1900 м роком: "Дело Императорской Археологической Комиссии о сломке детинца в г. Переяславле" В цьому документі вміщено рапорт переяславського повітового справника стосовно знищення частини залишків валів дитинця поблизу Успенської церкви в Переяславі. Рапорт містить також низку інших даних, серед яких є й така інформація: "...въ курганс близь села Демянецъ, называемомъ въ народс "смердючая могила", отстоящемъ отъ города верстахъ въ 6 будтобы похороненъ Князь Святополкъ убитый лошадью при бсгствс послс убіенія Князя Бориса; у мсста убіенія Князя Бориса воздвигнутъ каменный храмъ образовалась дер. Борисовка и ежегодно 2 Мая въ день убіенія Бориса изъ г. Переяслава церковная процессія, сопровождаемая многотысячной толпой народа, выходитъ туда на трехверстное разстояніе для освященія воды въ колодцс устроенномъ надъ берегомъ

рски Альты. Кромс того при дер. Каранс, Переяславской волости, имсется сснокосъ низменный подъ названіемъ "Байдакъ" гдс также по преданію на мсстс бывшей рски Карань будтобы осталось затопленное судно байдакъ съ разными сокровищами добытыми Княземъ Святополкомъ, резиденція котораго при сраженіи съ Татарами, была въ с. Демянцахъ"[8].

Під час діалектологічних експедицій, що проводились на Переяславщині у кінці 40 х – на початку 50 х рр. XX ст., мовознавець В.М. Брахнов записав у с. Студеники місцеву легенду, згідно з якою на березі невеликого болота (колишнього озера) Табур знаходилась стоянка Святополка, який гнався за братом Борисом до Переяслава[9].

Хоч зв'язок названого урочища Табур (як і околиць с. Дем'янці) з Борисом Володимировичем чи Святополком носить явно народноетимологічний характер, все ж наведені вище дані показують, наскільки міцно народна традиція пов'язувала з різними селами історичної Переяславщини події майже тисячолітньої давнини, використовуючи їх як своєрідні "місця пам'яті"[10], своєрідну точку відліку початку історії власної місцевості.

Полтавська Духовна Консисторія своїм указом від 3 вересня 1897 р. вимагала від правління Переяславського архієрейського дому надати їй інформацію стосовно місця загибелі князя Бориса в с. Борисівка під Переяславом[11]. Такий несподіваний спалах зацікавлення, очевидно, слід розуміти як реакцію на публікацію голови Переяславського повітового земства А.В. Стороженка в "Киевской старине" – "К истории местечка Борисполя Полтавской губернии" – яка вийшла друком у березневому номері цього ж 1897 р.[12]. У цій статті, як і в надрукованих у 1900 р. "Очерках Переяславской старины", А.В. Стороженко локалізував місце загибелі князя Бориса на території м. Борисполя, заперечуючи, таким чином, переяславську церковну традицію[13].

Названий дослідник аргументував свою локалізацію нововиявленим документом із зібрання актів Київської Археографічної Комісії – витягом з книг земських воєводства Київського від 30 червня 1629 р., в якому вміщено скаргу монахів Київського Пустинно-Микільського монастиря на захоплення їх землі Станіславом Жолкевським. У цьому документі вказується, що "въ окопе албо въ вале Полукнязскомъ, въ которомъ и церковь спустошоная на крве, где княжати руского, именемъ Бориса Володимеровича, забито, змурованая и до сего часу стоитъ ...коло того валу, церкве и дворца, черезъ себе збудованое местечко осадилъ и Барышполемъ назвалъ. А кгды поводове, фолгуючы, и през убозство свое, съ потугою о то с нимъ до права се не вдавали, теды онъ, а по немъ вже и вы, скоро се местечко тое Барышъполь, албо Полукнязовъсчина, уфундовало, подданымъ его слобожаномъ тымъ, поля, дубровы Полукнязевские, Княжицкие, поводовъ, робити, пустошити и поседати росказали, а потомъ и далей, под самые пречоные села Княжича, в кгрунты церковные вдираючысе, слободы, футоры, албо села – на некоторыхъ месцахъ поосаживали, меновите: на кгрунте Княжецкомъ, на селищу Трыбуховс, надъ рекою Старыцею, село Трыбуховъ назвавшы, которою слободою и тые два урочищи: Городчане и Ивановичи – посягнули; другое село, на урочищу Дудоркове, Дудорковомъ тежъ назвавшы, и къ тому Дудоркову селище Ладыжичи осягнули"[14].

А.В. Стороженко співставив даний документ з кількома іншими, відомими раніше документальними джерелами, що стосуються цієї місцевості. Мова йде про купчу на "землю Полукнязевскую" від 13 серпня 1508 р., опубліковану в "Актах Южной и Западной России" (т. 1, СПб., 1863, с. 36), свідчення Павла Алепського, який відвідав Бориспіль у 1655 р. по дорозі з Києва в Чигирин, а також записки домініканця Петра Розвидовського про будівництво католицького костьолу в Києві близько 1640 р., надруковані в "Monumenta Poloniae historica" (t. IV, Lwow, 1884, s. 857)[15]. Проаналізувавши названі джерела, А.В. Стороженко прийшов до кількох важливих аргументованих висновків. Перш за все, він зробив висновок, що збудована Володимиром Мономахом церква св. мучеників Бориса і Гліба (вона ж Летська божниця) у напівзруйнованому стані знаходилась всередині давнього Бориспільського городища (на території м. Бориспіль) до кінця 30 х рр. XVII ст., коли її було розібрано монахами-домініканцями, а плінфу та інші будівельні матеріали використано для побудови костьолу в Києві (на Подолі). Коронний канцлер Станіслав Жолкевський на початку XVII ст. захопив названу місцевість ("землю Полукнязевскую"), що належала з 1508 р. Київському Пустинно-Микільському монастирю й заснував на місці городища містечко Бориспіль (Баришполь). На думку А.В. Стороженка, літописне Льто – це назва Бориспільського земляного городища, утворена від назви прилеглого до нього болота, яке називалось Льто й з якого починалась невелика р. Альта, що в

давньоруський час носила також назву Ільтиця. Літописне Льто, на думку А.В. Стороженка, було також місцем першої зупинки, де зупинялись на нічліг всі, хто рухався з Києва у бік Переяслава і навпаки. Уже в 60 х рр. XVII ст. межигірські монахи, а за ними й переяславське духовенство, не знаючи про існування до 1640 р. в Борисполі залишків давньоруської церкви, пов'язали місце загибелі князя Бориса з берегом р. Альти під Переяславом[16].

Ще один цікавий документ, який, за свідченням А.В. Стороженка, зберігався в бібліотеці Київської духовної академії серед паперів Київського Пустинно-Микільського монастиря, також містить в собі інформацію з даної проблеми. В цьому документі, датованому 15 березня 1603 р., вказано, що "будучы посесором тое маетности Иваньковское и менечы собс наданое од Его Королевское Милости именье Барышполе, и до маетности, и до кгрунту манастыра светого Николы Пустынского, называемое земли Полукняжеское, на которой земли церковъ старожитная мурованая светыхъ мученикова Борыса и Глеба стоит ...в тих часех новоселыхъ слободъ, умыслне хотечи власность манастырскую безправне собс привлащити и с тых слободъ новыхъ людей з осадами и з будованьями в року прошлом шестсот второмъ уже ув осене передъ зимою килка десят халуп припровадивъши, на кгрунте Полукнязевском, на земли церковной, подле самое мурованое церкви, слободу-местечко осадил "[17]

Аргументована точка зору А.В. Стороженка вже на початку XX ст. знайшла підтримку серед науковців (М.С. Грушевський, В.Г. Ляскоронський, В.С. Іконников та ін.)[18]. Однак, О.О. Шахматов сумнівався в тому, що Летську божницю було збудовано на місці загибелі Бориса. На його думку, її могло бути зведено на місці давнішої каплиці, церкви чи монастиря, поставлених на Летському полі – місці остаточної перемоги Ярослава Мудрого над Святополком[19]. Ще далі пішов археолог Р.О. Юра, який висловив думку, що виявлення решток давніх фундаментів поблизу Борисоглібської церкви XIX ст. на березі р. Альти в с. Борисівка було б остаточним підтвердженням дійсності переяславської церковної традиції, яка пов'язує з цим місцем убивство князя Бориса Володимировича (1015 р.), і що ці залишки є рештками "Альтської божниці" Володимира Мономаха 1117 р.[20]

Внести певну ясність у дану проблему дійсно могли б свідчення археологічних джерел. В цьому відношенні територія сучасного м. Бориспіль досліджувалась недостатньо ґрунтовно. Її археологічне вивчення було започатковане у 20 х рр. XX ст. Всеукраїнським Археологічним Комітетом (ВУАК), хоч повідомлення про окремі археологічні знахідки в даній місцевості з'являлися у наукових публікаціях та періодиці ще у XIX ст. Так, наприклад, уже в 1816 р. з'явилась замітка А. Воєйкова в журналі "Вестник Европы", в якій було опубліковано випадково знайдену близько 1815 р. на селянському городі в давньому селі Бориспіль срібну монету – срібник Володимира Святославича III го типу (за класифікацією М.П. Сотникової та І.Г. Спаського)[21]. Цікаво, що вже згадуваний вище П. Свіньїн, здійснюючи свою археологічну мандрівку в 1825 р., бачив місце знахідки цієї монети[22].

У згаданій вище праці О.В. Богдановича повідомлялось про знахідку залишків фундаментів з дикого каменю при побудові церкви Бориса та Гліба у Борисполі[23]. Очевидно, ці ж самі фундаменти з посиланням на працю А.В. Стороженка "Очерки Переяславской старины" мав на увазі й М.С. Грушевський[24].

Полтавський краєзнавець Л.В. Падалка, посилаючись на праці М.О. Максимовича та В.Г. Ляскоронського, описував Бориспільське городище як земляні споруди невизначеного характеру й невідомого часу[25].

У збірнику топографічних свідчень, зібраних, в основному, за повідомленнями місцевих кореспондентів, М.О. Макаренко дав короткий опис Бориспільського городища: "Вал всередині м. Борисполя, довжиною 250, шириною 250 і в окружності 1000 сажнів, кругоподібний; на рівному місці; зовнішні укріплення рови з заходу, півдня і сходу, довжина валу 1000 сажнів; входи з усіх сторін; частково зруйнований добуванням глини й піску. За народними переказами цей вал споруджено від набігів ворогів. Про знахідки й розкопки нічого невідомо"[26].

У 1925 р. археологами ВУАК було здійснено археологічні розвідки та розкопки на території м. Бориспіль. Їх проводила спеціальна "Баришпільська комісія", за підтримки місцевого виконкому та Міжспілкового Профоб'єднання. Археологічні розкопки проводила В. Козловська, історично-топографічні розшуки – проф. В. Ляскоронський, історично-побутові досліди – співробітник УАН М. Ткаченко, розвідкові розкопки на валах Бориспільського городища – проф. В. Данилевич[27] Як зазначала В. Козловська, "розкопки, що переведено 16/IX – 26/IX

р. 1925, мали на меті встановити центр оселі князівських часів у м. Баришполі, і тому мали характер розвідки. Для розкопів було обрано місця, прилеглі до найстарішої церкви м. Боришполя – Борисо-Глібської" В чотирьох траншеях, закладених уподовж Михайлівського провулка, сусіднього з Борисоглібською церквою XIX ст., було виявлено матеріали XVII- XVIII ст., а також матеріали давньоруського часу (уламки шиферу – пірофілітового сланцю, кераміку, шиферні пряслиця тощо). Крім того, в одній з траншей було зафіксовано сліди пожежі й залишки фундаменту споруди, складеної з великих каменів червоного пісковику. Однак невеликі об'єми досліджень не дозволили визначити план і характер цієї будівлі[28].

У 1950 р. київська експедиція ІІМК АН СРСР, за участі Державного Ермітажу, під керівництвом археолога-архітектора М.К. Каргера здійснила розвідкові розкопки на території м. Бориспіль. У першу чергу було досліджено залишки виявленої у 1925 р. культової споруди – Летської божниці. Матеріали, знайдені у процесі розкопок, свідчили про наявність у цьому місці залишків повністю знищеної культової споруди, від якої залишились лише частини фундаментних ровів та численні фрагменти різноманітних будівельних матеріалів давньоруського часу. На південь від руїн храму розвідковими розкопами було виявлено залишки глибокого рову. Ніяких слідів житлових чи господарських споруд знайти не вдалося[29].

Періодично розвідкові дослідження на території міста Бориспіль на місцях будівельних та земляних робіт у 70 90 х рр. XX ст. проводили співробітники Бориспільського краєзнавчого музею під керівництвом В.І. Йови[30].

Невеликі археологічні дослідження в цьому місті було проведено також співробітниками Інституту археології НАН України в 2006- 2007 рр. Необхідність проведення археологічних досліджень в даному місці була викликана запланованим на території м. Бориспіль будівництвом культової споруди – церкви св. Іллі, що вимагало здійснення наукової експертизи земельної ділянки площею 0,0772 га по вул. Нижній Вал 1А. Експертиза мала з'ясувати наявність чи відсутність археологічного культурного шару (в першу чергу – давньоруського часу), встановити площу його розповсюдження, культурно-хронологічну приналежність, а також наявність чи відсутність залишків оборонних укріплень давньоруського городища, на можливість виявлення яких вказувала назва вулиці – Нижній Вал.

Експертизу було розпочато у квітні 2006 р. науковими співробітниками ІА НАН України А. Петраускасом, В. Непомнящих, О. Ковалем. У результаті шурфування було виявлено лише дрібні фрагменти гончарної кераміки XVI -XVII ст. та численні кістки тварин. Авторами досліджень було зроблено висновок: зважаючи на наявність археологічних матеріалів XVI XVII ст., можливість розташування в межах літописного давньоруського міста Льто, знаходження в безпосередній близькості від виявлених М.К. Каргером залишків кам'яної монументальної споруди давньоруського часу, необхідне проведення суцільного археологічного обстеження вказаної ділянки.

Для проведення на місці побудови храму св. Іллі подальших досліджень було створено Бориспільську археологічну експедицію ІА НАН України (керівник – О.В. Колибенко), яка у липні 2007 р. здійснила науково-рятівні археологічні розкопки.

Ділянка, що підлягала дослідженню, має підтрапецієвидну форму (розміри: 32,91 х 10,59 х 33,24 х 7,34 х 30,80 м). В центрі цієї ділянки, де заплановане будівництво Свято-Іллінської церкви, було закладено три шурфи (розміром 2 х 2 м), якими охоплено всю площу майбутньої забудови. В результаті досліджень у всіх трьох шурфах було зафіксовано однакову стратиграфію нашарувань. До глибини 0,8- 1,0 м (в різних шурфах) йшов суцільний шар будівельного та побутового сміття XIX- XX ст. На гл. 1,0 -1,20 м у всіх трьох шурфах зафіксовано шар ґрунту зі значною часткою попелу, який свідчить про пожежу. Цей шар містить велику кількість кераміки XVIII ст., хоч зустрічається й кераміка та інші матеріали XIX – початку XX ст. На гл. 1,20- 1,60 м знаходиться перемішаний шар ґрунту, що містить уламки кераміки та інші масові матеріали починаючи від 2 ї пол. XVII й до початку XX ст. На гл. 1,6 -1,8 м йде надзвичайно насичений вологою передматериковий шар, що теж містить певну кількість кераміки, переважно 2 ї пол. XVII- XVIII ст., хоч у перекопах зустрічається й кераміка та інші матеріали пізнішого часу (XIX – початку XX ст.). Материк знаходиться на гл. 1,8- 2,0 м.

У результаті досліджень було зроблено висновок, що характер виявлених під час розкопок матеріалів та стратиграфія культурних нашарувань дозволяють стверджувати: місце досліджень не було заселеним у давньоруський час, тобто знаходилось за межами заселеної й укріпленої валами території давньоруського міста (городища). Виявлені у всіх шурфах матеріали мають

випадковий характер, культурні нашарування перемішані, комплекс склався не у результаті постійного проживання тут населення. Очевидно, це сміттєві викиди населення, що проживало неподалік у 2 й пол. XVII – на поч. XX ст. Сильна вологість місця досліджень, його низинний характер підтверджують повідомлення місцевих мешканців про існування тут у попередні часи залишків невеликого водного об'єкта. Спогади старожилів також підтвердили, що місце досліджень розташовується поряд з територією, де до 60-70 х рр. XX ст. зберігались незначні залишки укріплень (валів) давньоруського городища.

Бориспільське городище згадується у всіх каталогах й археологічних картах давньоруських пам'яток Середньої Наддніпрянщини та окремих історико-археологічних дослідженнях, що були опубліковані протягом 60-90 х рр. XX ст.[31] Але більшість дослідників обходять питання давньоруської назви цього об'єкта, хоч, начебто, літописні джерела нам її й донесли. Так, відомий з літописів топонім "Льто" вважав назвою давньоруського Бориспільського городища А.В. Стороженко[32].

Б.О. Рибаков, проаналізувавши надзвичайно цікаве джерело середини XII ст. – фрагменти географічної праці видатного арабського вченого Ал Ідрісі "Нузхат ал муштак фі іхтірак ал афак" – висловив думку, що, можливо, згадане у Ал Ідрісі місто під назвою Березула, розташоване на сухопутному шляху між точно ідентифікованими Києвом (Кав) та Переяславом (Берицлав) – це сучасний Бориспіль, тобто, давньоруське Льто[33]. Разом з тим, в основному тексті своєї статті Б.О. Рибаков засумнівався у своїй гіпотезі й висловив думку про те, що Ал Ідрісі назвав Переяславль двома різними назвами – Беризула та Берицлав, оскільки отримав дані про маршрути по Дніпру від різних інформаторів[34].

М.П. Кучера, що присвятив спеціальну статтю давньоруським городищам, розташованим у західній частині Переяславщини, визначив городище на території сучасного Борисполя як "укріплений населений пункт", який був продовженням середньої (альтської) лінії укріплень[35].

Як два різних топонімічних об'єкти подає Льто у "Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі" О.С. Стрижак. Він розглядає цей топонім як поселення, що виникло навколо церкви, присвяченої Борису та Глібу, а також як поле (Летське) й болото, назва якого є дуже давньою, й пов'язана з праіндоєвропейським *ele – "текти; пливти, лити"[36].

Однозначно трактує Льто як "укріплене містечко на місці сучасного Борисполя, що отримало свою назву від однойменного гідроніма Льта (Альта)" М.М. Корінний[37] Цю думку розвиває далі Ю.Ю. Моргунов. Зазначивши, що в літературі під Льто розуміють, як правило, урочище чи літописне місто (поза процесом його розвитку), він висловлює думку, що поселення на місці Борисполя виникло значно раніше від 1117 р. –часу побудови Володимиром Мономахом церкви (Альтської божниці). Характер експлуатації давнього шляху, на якому Льто відстояло за денний перехід від Києва; розташування Летського поля на найбільш ранньому шляху кочовиків на Київ й та легкість, з якою навіть невеликий форпост на узліссі міг контролювати проходження військ, дозволили Ю.Ю. Моргунову датувати появу в цьому місці укріпленого населеного пункту (городища) ще на межі X -XI ст.[38]

Однак, на нашу думку, наявні джерела не дають підстав для таких категоричних тверджень. Аналіз наведених на початку статті 17 ти літописних згадок про Льто та похідних від нього топонімів показує, що лише у статті 1149 р. мова йде про ойконім, тобто, населений пункт, очевидно, укріплене поселення (городище): "и тако оудумавша тоу перебредоста Днспръ. и nтуду поидоста во Лто" (Іпат. літ.)[39] В усіх інших випадках в літописах явно згадується не поселення, а урочище Льто. Про це свідчить вживання виразу "на Льто", "на Льтс", "на Алто" Назва урочища походить від гідроніма – назви розташованого поряд з урочищем болота Льто, з якого брала свій початок ріка Льтиця, згадана у літописах під тим же 1149 р.. "Изgславъ же и Ростиславъ пришедша к ПереХславлю. и пересхавше Лтицю. поидоста за городъ полкы. своими" (Іпат. літ.)[40]. Саме форми Лтиця, Льтиця, Ільтиця є традиційними й загальновживаними для Переяславщини назвами р. Альти[41]. Точка зору О.С. Стрижака, що згаданий у літописах під 1074 р. "Льтьць" також є однією з форм назви "Льтиця" чи "Альта", є помилковою[42]. "Льтьць" чи "Льтець" – це назва чоловічого монастиря, з якого прийшов до Печерського монастиря Іаков-пресвітер. Як свідчить ця згадка, монастир св. Бориса та Гліба існував на Льті (місці загибелі князя Бориса) уже до 70 х рр. XI ст., тобто, задовго до побудови Володимиром Мономахом кам'яної церкви (Летської божниці) на цьому місці. Очевидно, заснування цього монастиря відбулося ще за князювання Ярослава Мудрого, коли почав формуватися культ князів-

страстотерпців і відбулася їх канонізація. На думку О. Пріцака, це могло статися близько 1020 р.[43]

Н.С. Серьогіна розглянула проблему датування культу й творів про Бориса та Гліба на матеріалах рукописної пісенної книги XI -XIX ст. "Стихар місячний" За її спостереженнями, число гімнографічних творів про Бориса та Гліба уже в XI -XII ст. було настільки великим, що вони не можуть бути віднесеними до одного історичного моменту, а їх авторство не може належати одному гімнографу. Оскільки в списках XII ст. виявлено три служби Борису та Глібу, то дві з них відповідають двом відомим з літописів святам – перенесенням їх мощів у 1072 та 1115 рр. Ще одна, найдавніша з цих служб, була складена раніше цих подій. Літературні джерела свідчать, що початковий період розвитку культу св. Бориса та Гліба складався з кількох спроб суспільного поклоніння пам'яті перших руських князів-мучеників за часів Ярослава Володимировича. Було збудовано церкви на місцях загибелі князів-мучеників, про що згадується в "Успенському збірнику" XII-XIII ст.[44] Підтвердженням того, що це були спроби суспільної канонізації, слугують факти їх супроводу суспільними актами й церковними обрядами: урочистими ходами, виконанням церковних співів, використанням атрибутів християнської символіки й відповідними діями по перезахороненню. Про існування уже в часи Ярослава Володимировича церковних співів, присвячених св. Борису та Глібу, свідчить згадка про чудо зцілення каліки під час літургії в новій церкві, збудованій Ярославом. На думку Н.С. Серьогіної, побудова церкви Бориса та Гліба Ярославом, створення ікони, обряд Освячення церкви, присвяченої їм, вказівка на заснування свята на 24 липня, опис моментів служби зі згадкою молитв святим мученикам й обряду цілування ікони – все це свідчить про канонізацію Бориса та Гліба з ініціативи Ярослава Мудрого й створення в їх пам'ять певного кола канонічних піснеспівів[45]. Очевидно, активну участь у процесі канонізації, що поетапно розтягнувся на десятки років, брали й ченці Летського монастиря, розташованого в ур. Льто.

Одним із таких ченців, який міг брати участь у процесі канонізації князів-страстотерпців, можливо, був уже згадуваний раніше Іаков-пресвітер, що перейшов з Летського монастиря до Києво-Печерського, і якого братія останнього не захотіла бачити своїм ігуменом. На ранньому етапі вивчення "Сказання про Бориса та Гліба" – надзвичайно цікавої й літературно довершеної пам'ятки з циклу творів, присвячених розповіді про загибель синів Володимира Святославича в 1015 р., було висловлено думку про створення "Сказання" саме цим монахом Іаковом[46] Можливо, цей монах, якого ототожнюють ще й з Іаковом-мніхом – автором "Пам'яті і похвали Володимиру" створив першу й найдавнішу частину "Сказання", перебуваючи в Летському монастирі в ур. Льто.

Поле, яке прилягало до урочища Льто, здавна називалось Летським. Ю.Ю. Моргунов правильно зазначає, що за ґрунтовими картами Летське поле чітко реконструюється як степовий клин між лісами від Льто до Переяславля[47] Дійсно, ще навіть у XVII ст., як свідчать картографічні матеріали (наприклад, карта Г.Л. де Боплана), заплава Дніпра від Києва й до пониззя Трубежу була вкрита дрімучим лісом. Саме через цей ліс цілий світловий день (від Києва до Льто) рухались на конях 12 варягів на чолі з Еймундом, щоб убити князя Буріцлава (Бориса): "Уже надвечір вони виїхали з лісу й зупинилися біля великого й розлогого дуба, що стояв посеред прегарної й широкої рівнини.

"Зупинімося, – сказав король Еймунд. – Мені повідомили, що саме тут король Буріцлав має намір поставити цієї ночі своє шатро"

Вони оглянули місцевість навколо дерева й перетнули широку рівнину, роздивляючись, де найкраща місцина для того шатра"[48]. Ця рівнина, згадана у "Таттрі про Еймунда, сина Грінґа" з "Саг про королів Норвегії", і є літописним Летським полем. Фактично це ділянка другої надзаплавної (лесової) тераси Дніпра, обмежена з усіх сторін лісовими масивами, болотами та болотистими заплавами рр. Альти й Дніпра. Це поле добре маркується численними курганними групами скіфського часу, розташованими в околицях сучасного Борисполя. Їх дослідниця В.О. Ільїнська відзначала, що починаються ці курганні поля "приблизно на 55 км на схід від Києва по Харківському шосе за Борисполем й тягнуться на південний схід до Переяслава-Хмельницького, утворюючи значні групи біля сіл Іванків, Рогозов, Любарці, Єрківці й біля радгоспу Старинської птахофабрики"[49].

Отже, як свідчить вищенаведене фольклорне джерело, яке досить точно передає відомі з літопису обставини убивства найманцями-варягами князя Бориса, на момент цього вбивства ніякого укріпленого населеного пункту на місці сучасного Борисполя, очевидно, не було. Саме

цим можна пояснити легкість, з якою варяги здійснили це вбивство, а також відсутність будь-яких свідків цієї події, результатом якої стала поява перших власне руських святих. Виникнення цього укріпленого населеного пункту, тобто, зведення якихось укріплень, слід пов'язувати з заснуванням монастиря св. Бориса та Гліба, яке відбулося, очевидно, відразу після початку канонізації братів, тобто, близько 1020 р., або в наступні роки. Літописні згадки дозволяють стверджувати, що місцевість, яка називалась "Льто", була надзвичайно популярною серед руських князів, а її відвідування було, очевидно, одним з обов'язків кожного правовірного князя-християнина, особливо, якщо він збирався у складну й небезпечну дорогу чи військовий похід.

Летське поле, на краю якого виник монастир св. Бориса та Гліба, очевидно, дуже швидко отримало в народі назву "Борисове поле", оскільки сюди щорічно 24 липня збиралась величезна кількість богомольців з усіх частин Русі протягом усього давньоруського періоду її історії. У формі "Борисполе" даний мікротопонім згадується як назва незаселеного урочища в документах варшавського сейму під 1590 р.[50] Засноване у 1602 р. на місці давньоруського городища містечко отримало назву Борисполе (народноетимологізоване Баришполе, Баришполь), так само як від назв урочищ отримали свої назви засновані у той же час села Требухів та Дударків[51].

Оскільки, як видно з опублікованих А.В. Стороженком документів, у XVI-XVII ст. місцевість навколо городища (частина літописного Летського поля) називалась "кгрунт Полукнязевский", "земля Полукняжеская", а "местечко тое Барышъполь, албо Полукнязовъсчина" отримало свою назву від урочища (городища) Борисполе (Баришполе), це дає підстави повернутись до висловленої Б.О. Рибаковим гіпотези про давньоруську назву цього городища. Не засвідчений у давньоруських літописах топонім "Борисполе" ("Баришполе"), на нашу думку, зберігся у вже згаданому вище іноземному джерелі середини XII ст. – праці Ал Ідрісі "Нузхат ал муштак фі іхтірак ал афак" У 5 й секції 6 го клімату цього географічного твору наведені маршрути купецьких караванів по Дніпру: "Що стосується країни ар Русіййа, то до цієї секції відносяться [наступні] її міста: Луніса, Зала, Саклахі, Галісіййа, Сінубулі, Барамуніса, Арман, Барасаніса, Луджага, Саска, Авсіййа, Кав, Баразула, Баразлав, Канів, Уліски, Муліса. Так само від міста Бармуніса до міста Кав, [що стоїть] на ріці Данабріс, вниз по ріці шість днів [шляху]. Від нього до міста Баразула, [розташованого] на північ від ріки, п'ятдесят миль. Від вищезгаданого міста Баразула вниз по ріці до міста Баразлав один день [шляху]. Від міста Баразлав вниз по ріці до вищезгаданого [міста] Канів півтора дня [шляху]"[52].

Як відзначають коментатори Ал Ідрісі, інформацію про відрізок шляху по Дніпру: Кав – Баразула – Баразлав – Канів – було надано Ал Ідрісі інформатором-слов'янином. Про це свідчить слов'янська вимова назв цих міст[53] Дійсно, маршрут Київ – Бориспіль – Переяслав – Канів точно відповідає опису Ал Ідрісі. І.Г. Коновалова, коментуючи даний фрагмент цього твору, зазначила, що оскільки шлях від Києва до міста Баразула виміряно в милях, то мова йде про сухопутний маршрут. Вказано також, що місто Баразула стоїть на північ від ріки (Дніпра), в одному дні шляху вниз по ріці до міста Переяславля. Названа дослідниця, аргументовано розкритикувавши гіпотезу Б.О. Рибакова про те, що Баразула і Баразлав є різними назвами одного й того ж міста Переяславль, все ж не ризикнула ідентифікувати топонім Баразула як Борисполе чи Баришполе. Вона схиляється до ототожнення цього ойконіма з назвою міста Треполь (видозмінене Тарібула) при впадінні р. Стугни в Дніпро[54].

Однак, розташування міста Баразула на південь від Києва й на півдорозі до Переяславля, отримання інформації про цей відрізок шляху від інформатора-слов'янина, датування цього географічного твору серединою XII ст. (часом після побудови Володимиром Мономахом кам'яної Летської божниці), а також співзвучність назв – дозволяють бачити в цій назві давньоруський ойконім "Борисполе" ("Баришполе"). Володимир Мономах, здійснюючи з 1117 р. будівництво Летської божниці, постійно проживав на території цього міста "у любимыа его церкви, юже самъ создалъ потщаніемъ многимъ" (Никон. літ.)[55]. Очевидно, саме в цей час у Борисполі ним було написано "літопис" його життя й завершено створення "Повчання" – унікальної для давньоруської історичної писемності праці, виконаної у формі літопису-автобіографії[56].

---

[1] Левшин А.И. Письма из Малороссии. – Харьков, 1816. – С. 50.

[2] Свиньин П. Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 году // Труды и записки Общества истории и древностей российских. – М., 1826. – Ч. III. – Кн. I. – С. 196 198.

[3] Пассек В.В. Окрестности Переяславля // Очерки России. – М., 1840. – Кн. 4. – С. 121-147

[4] Археологічні нотатки Тараса Шевченка // Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т. 2. – С. 306.

[5] Богданович А.А. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1877 – С. 150 151.
[6] Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – М., 2001. – С. 60 61.
[7] Коломенский Г. Сборник необходимых сведений о всех приходах Полтавской губернии и адрес-календарь духовенства той же епархии с приложением подробных карт к каждому уезду. – Полтава, 1895. – С. 341; Односелец. Село Студеники Переяславского уезда // ПЕВ. – 1871. – № 10. – С. 357; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. – Полтава, 1914. – С. 181.
[8] Дело Императорской Археологической Комиссии о сломке детинца в г. Переяславле // Архив ИИМК. – Ф. 1. – 1900/254 – Л. 11 об., 12.
[9] Брахнов В.М. Про місцеві назви Переяслав-Хмельницького району на Київщині // Мовознавство. – 1957 – Т. 14. – С. 41, прим.8.
[10] Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII XIV вв.). – М., 2001. – С. 16 17
[11] Указ из Полтавской Духовной Консистории Правлению Переяславского Архиерейского Дома от 3 сентября 1897 года // ДАПО. – Ф. 706. – О. 4. Спр. 413. Арк. 36, 36 зв.
[12] Стороженко А.В. К истории местечка Борисполя Полтавской губернии // Киевская старина. – 1897 – Т. 56. – № 3. – С. 509 518.
[13] Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – К., 1900. – С. 18 32.
[14] Там же. – С. 24 27
[15] Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским /пер. с араб. Г. Муркоса/. – М., 1898. – Вып. 4. – С. 189 190; Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – С. 24 27
[16] Там же. – С. 28 32.
[17] Там же. – С. 196 199.
[18] Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 354 355; Ляскоронский В.Г История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – 2 е изд. – К., 1903. – С. 232, прим. 3; Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 461, прим. 6; Карпов Б.Г., Пора Леонович А.Я., Виноградов Ф.А. и др. Малороссия // Полное географическое описание нашего Отечества. – СПб., 1903. – Т. 7 – С. 377 378.
[19] Шахматов А.А. Указ.соч. – С. 66 67
[20] Юра Р.А. Отчет о работе Переяславской древнерусской экспедиции ИА АН УССР в 1965 г. // НА ИА НАНУ. – 1965/5. – 9 с.
[21] Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. – Л. 1983. – С. 14.
[22] Свиньин П. Указ.соч. – С. 198.
[23] Богданович А.А. Указ.соч. – С. 151.
[24] Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 355.
[25] Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии. – Полтава, 1905. – С. 210; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории. – С. 174.
[26] Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). – Полтава, 1917 – С. 38.
[27] Рудинський М. Коротке звідомлення за діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925 // Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925. – К., 1926. – С. 8 9.
[28] Козловська В. Розкопи на території стародавнього Боришпільського городка // Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925. – К., 1926. – С. 92 93.
[29] Каргер М.К. "Летская божница" Владимира Мономаха // КСИИМК АН СССР. – 1953. – Вып. 49. – С. 13 20.
[30] Йова Н.В., Гойда Т.М. Історія рідного краю. Бориспільщина. – К., 2002. – С. 14.
[31] Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. – М.. Л., 1961. – С. 323; Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). – К., 1966. – С. 167; Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська обл. – К., 1977 – С. 35 36; Кучера М.П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. – 1978. – Вип. 25. – С. 30; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / Кучера М.П. Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. – К., 1984. – С. 130; Коринный Н.Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века. – К., 1992. – С. 247; Куза А.В. Древнерусские городища X XIII вв. – М., 1996. – С. 175; Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – С. 218.
[32] Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – С. 28 30.
[33] Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // КСИИМК АН СССР. – 1952. – Вып. 43. – С. 35, прим. 2.
[34] Там же. – С. 33 35.
[35] Кучера М.П. Давньоруські городища. – С. 30.
[36] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / І.М. Желєзняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак / під ред. О.С. Стрижака. – К., 1985. – С. 17, 85 86.
[37] Коринный Н.Н. Указ.соч. – С. 247
[38] Моргунов Ю.Ю. Оборонительная структура Переяславской земли // Общество, экономика, культура и искусство славян (Труды VI Международного Конгресса славянской археологии). – М., 1998. – Т. 4. – С. 34 35.
[39] Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 378.
[40] Там же. – Стб. 379.
[41] Маркевич Н. Реки Полтавской губернии // Записки императорского Русского географического общества. – СПб., 1856. – Кн. 11. – С. 426 427; Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – С. 30; Брахнов В.М. Вказ. парця. – С. 42; Етимологічний словник. – С. 85.
[42] Етимологічний словник. – С. 86.

[43] Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саґ). – К., 1997 – Т. 1. – С. 101.
[44] Серегина Н.С. Песнопения русским святым. – СПб., 1994. – С. 78.
[45] Там же. – С. 79 80.
[46] Дмитриев Л.А. Сказание о Борисе и Глебе // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1. (XI – первая половина XIV в.). – Л., 1987 – С. 398 400.
[47] Моргунов Ю.Ю. Указ.соч. – С. 34.
[48] Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саґи і Стара Скандинавія. – К., 2003. – Т. 2. – С. 179.
[49] Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА. – 1966. – № 3. – С. 152.
[50] Стороженко А.В. Местечко Борисполе в XVII м веке. Акты мейского уряда 1612 1699 гг. // Киевская старина. – 1892. – Т. 39. – № 10. – С. IV V.
[51] Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – С. 26, 197
[52] Коновалова И.Г. Ал Идриси о странах и народах Восточной Европы. – М., 2006. – С. 117
[53] Бейлис В.М. Ал Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР, 1982. – М., 1984. – С. 223; Коновалова И.Г. Ал-Идриси. – С.209, прим.69, 71, 72.
[54] Коновалова И.Г. Указ.соч. – С. 208 209, прим. 70.
[55] Никоновская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 153.
[56] Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X XIII ст. – К., 2005. – С. 113; Махновець Л.Є. Літопис Руський. – К., 1989. – С.454 462.

В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий, В. Скороход
(Чернігів)

ДОСЛІДЖЕННЯ ШЕСТОВИЦЬКОГО ПОДОЛУ

Старожитності Шестовиці вже давно увійшли до золотого фонду археологічних джерел доби становлення Давньоруської державності. Щоправда, донедавна це стосувалося чи не виключно матеріалів Шестовицького курганного некрополя, запровадженого до наукового обігу завдяки вже хрестоматійним дослідженням П. Смолічева, Я. Станкевич, Д. Бліфельда та ін. [1] Відновлені 1998 р. Шестовицькою Міжнародною археологічною експедицією (В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий) дослідження комплексу дозволили значно розширити наші уявлення про хронологію та соціально-топографічну структуру пам'ятки, виділити вісім будівельних періодів у її історії, встановити межі поширення культурного шару, дослідити оборонні споруди тощо [2].

Зокрема, проведене 1998 р. шурфування на всіх підвищеннях заплави в радіусі близько 1 км навколо городища в ур. Коровель дозволило відкрити подільську зону забудови, невідому раніше. З 42 шурфів культурний шар давньоруської доби був виявлений в 11 (№№ 14 – 15, 21 – 23, 25 – 27, 36 – 37, 42), завдяки чому і вдалося окреслити межі подолу: нижня кромка тераси навколо городища (переважно вздовж західного схилу, що зумовлено топографічними умовами) та три підвищення на північ від стариці Десни, відокремлених одне від одного рукавами р. Жердови (права притока Десни), що впадають у неї. (Рис. 1.). Крім того, окремі плями культурного шару виявлені на південь та південний схід від городища.

Таке розташування подільської зони забудови зумовлене, насамперед, топографічною структурою пам'ятки. Як зазначалося, основна частина Шестовицького комплексу займає вузький (від 800 м в основі, в районі ур. Узвіз, до 100 м на городищі, звужуючись ще більше на стрілці) видовжений (понад 1 км завдовжки) мис правобережної тераси Десни [3] (Рис. 2). Він має алювіальне походження і утворився за часів таяння льодовика в місці злиття Десни і Жердови. В подальшому він відігравав роль природного бар'єру для паводкових вод. В результаті всі стариці Десни на схід від нього (між мисом і сучасним руслом Десни) були поступово забиті піском і нині заповнюються водою лише навесні, в той час як велика дугоподібна стариця на південний схід від городища залишалася проточною ще донедавна. Саме її згадує в середині XVIII ст. в своєму «Черниговского наместничества топографическом описании» О. Шафонський як проточне «озеро»: «Коровель, вступное из Десны, длинною на версту, шириною на 80 сажен» [4]. З півночі в неї трьома рукавами впадала р. Жердова, що протікає вздовж західного схилу мису, в ряді місць підходячи до нього майже впритул. Ширина рукавів Жердови в районі ур. Узвіз сягає 8 – 12 м; при впадінні вони розширюються до 20 – 25 м. Біля підніжжя стрілки мису завдяки наявності джерел збереглося невеличке озерце, що являє собою залишок ще однієї деснинської стариці, нині теж майже повністю замитої.

Ці підвищення в заплаві здавна використовувались людиною. Так, навколо озерця біля підніжжя стрілки мису зібрані дрібні уламки кераміки ямково-гребінцевої культури та окремі відщепи [5] (поодинокі знаряддя неолітичної доби зустрічалися в ході робіт і на території городища та посаду). Нечисленні фрагменти ліпних посудин доби бронзи відзначені в шурфах № 3 та № 15 на південний схід від городища та № 23 і № 26 – на південний захід від нього (1984 р. в ході робіт на краю тераси в північній частині посаду відкрито рештки тілоспалення на стороні з невеличкою ліпною поховальною урною) [6]; з останніх же походить і кераміка раннього залізного віку (милоградської культури) [7]

Судячи з малочисельності знахідок та враховуючи більш високий рівень паводків у ті часи, мова повинна йти не про існування на цих підвищеннях постійних поселень доби неоліту – раннього залізного віку, а про періодичне їх використання місцевою людністю у міжпаводковий період в якості тимчасових стоянок мисливців-рибалок та скотарів. Вірогідно, такий же характер мало використання заплави і в ранньослов'янські часи: дрібні уламки ліпної товстостінної кераміки з домішками шамоту та жорстви у тісті, що, за визначенням Р. Терпиловського, може бути датована II – III ст. I тис. н. е., зафіксовані лише в шурфі № 21, тоді як на городищі вони більш чисельні [8].Відомі тут також знахідки римських монет, арбалетовидної бронзової фібули IV ст., бронзових браслетів з кінцями, що розширюються [9].

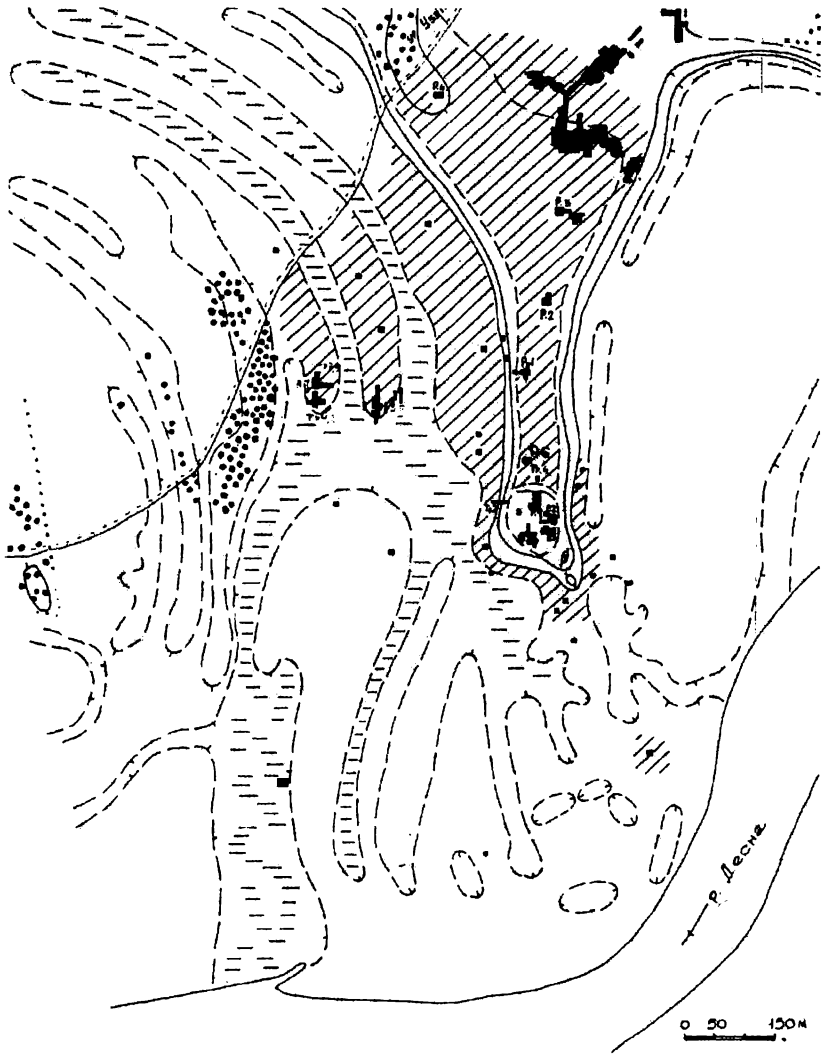

Рис. 1. План комплексу пам'яток в ур. Коровель біля с. Шестовиця.

В IX – X ст. ситуація докорінно змінюється, що було зумовлене більш посушливим кліматом та пониженням внаслідок цього рівня грунтових вод [10]. Саме пониження рівня грунтових вод дало можливість в кінці IX – X ст. заселити три заплавні підвищення на захід від городища, а на чотирьох наступних гривах (ур. Колодливо та ур. Діброва), відділених від зони забудови одним з рукавів р. Жердови, розмістити курганний могильник (групи I – III за Д. Бліфельдом) [11]

Характер використання Шестовицького подолу дозволили з'ясувати розвідкові дослідження, проведені тут у 1998 – 2006 рр. Траншея № 2 1998 р. (36 х 1 м), що прорізала західний схил городища та перше підвищення біля його підніжжя, виявила досить потужний (до 0,45 м) культурний шар другого будівельного періоду (кінця IX – X ст.), насичений рештками життєдіяльності та знахідками (Рис. 4.), серед яких відзначимо 2 намистини з гірського кришталю, шиферні пряслиця, ножі та їх уламки, рибацьку блешню, оселки з шифера та пісковика, залізні пластини, скоби та пробої, а також донце горщика з клеймом у вигляді двозуба. Його перекриває шар замиву, що відклався в період запустіння та зменшення інтенсивності життя на території комплексу (XI ст.). Відновлення життєдіяльності на дослідженій ділянці відбувається в XII – середині XIII ст., проте, як і на городищі та посаді, воно не набуває тут такої інтенсивності, як на попередньому етапі, свідченням чого є незначна потужність відкладень зазначеної доби. Дослідження, проведені тут 2006 р. (розкоп 9 х 3 м), дозволили підтвердити ці спостереження. На глибині 0,8 м від шару дерну в розкопі зафіксовано котлован споруди № 1 (досліджена довжина 5,2 м, ширина 4,6 м, глибина 0,35 м – від рівня, з якого він впущений), орієнтований по осі південний захід – північний схід і заповнений шарами супіску з включенням дрібних фрагментів печини, вугликів, кісток тварин та кераміки. В південно-західному кутку котловану розчищено розвал печі, що стояла на опічку за 0,35 – 0,70 м від стін котловану, у вигляді плями жовтої глини з печиною, 1,3 х 1,0 м та до 0,8 м завтовшки. Зафіксовано 6 невеликих круглих ямок (діаметр до

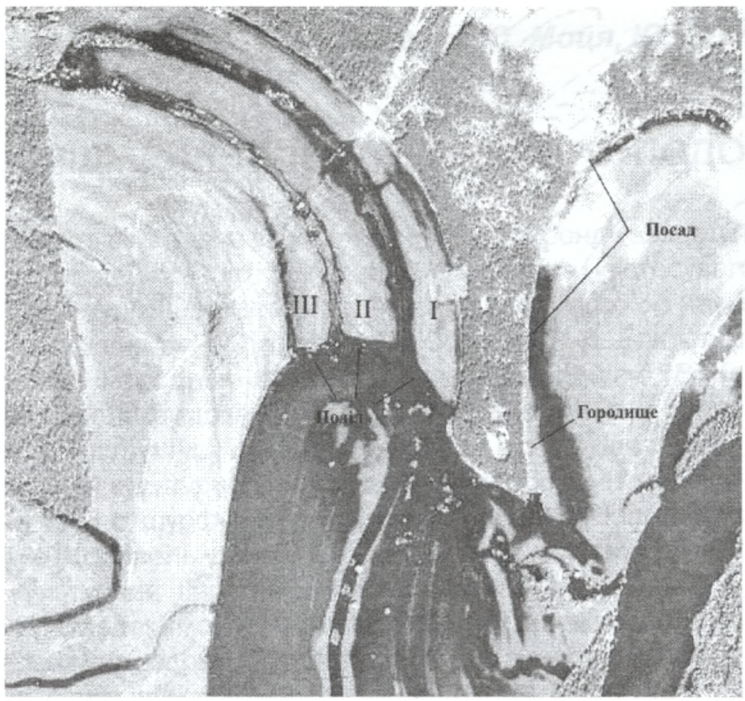

Рис. 2. Шестовицький археологічний комплекс. Зйомка з супутника.

0,15 м) від конструкції споруди. За керамічним матеріалом та знахідками (залізна петля від сагайдака з двома заклепками, просвердлений астрагал з прокресленими лініями, кресало, 2 гачка, цвяхи, кістяна проколка, шиферний оселок з отвором, 2 ножі, уламок туфового жорна) житло, що стояло безпосередньо під схилом городища, може бути датоване серединою X ст.

Наближеність досліджуваної ділянки до одного з русел р. Жердови та водночас до підніжжя городища дозволяє висловити припущення, що зазначене підвищення використовувалось як причал для човнів та річкових суден [12].

Роботи на III подільському підвищенні, проведені 1999 р. І. Сарачевим (120 кв.м.), показали, що культурний шар тут має незначну потужність і практично повністю розораний, причому на окремих ділянках оранка пошкодила і материк. Проте розорювання цієї ділянки заплави проводилось незначний час (у другій половині 1970-х – 1980-х рр., коли в моді було залучення до фонду орних земель будь-яких ділянок, без огляду на доцільність і результативність заходів),

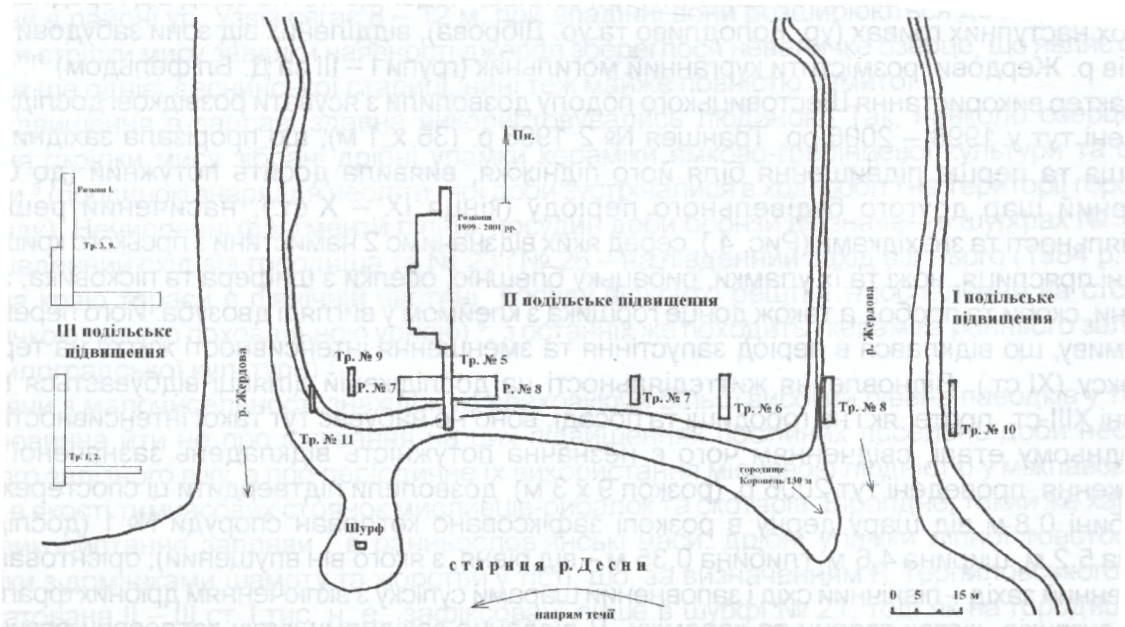

Рис. 3. Зведений план розкопів на подолі (1998 – 2006 рр.).

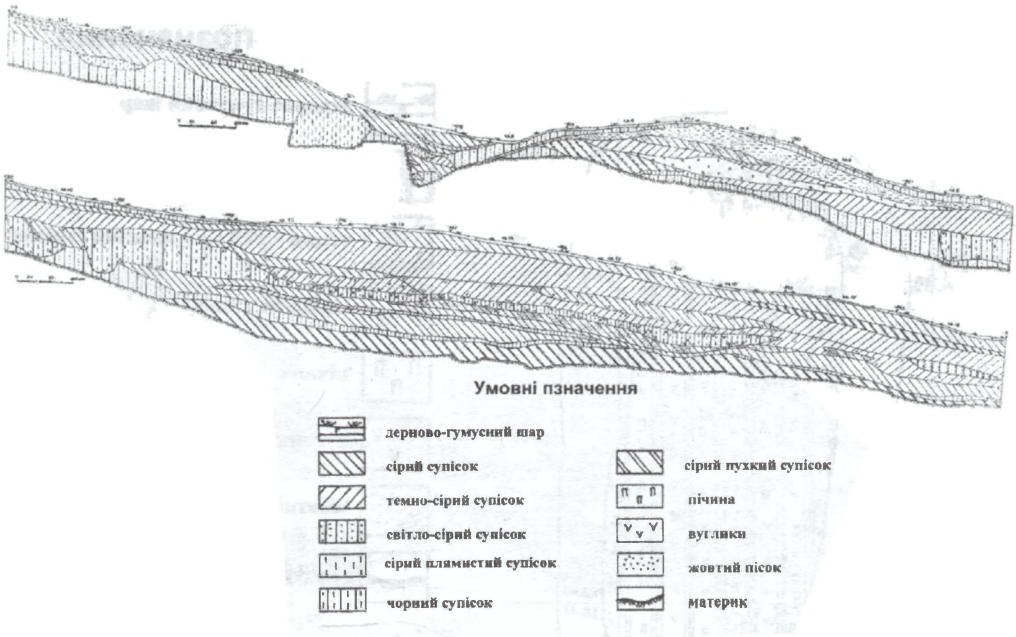

Рис. 4. Стратиграфія південної стінки траншеї "№ 2 (1998 р.).

Експлікація:

I – східна (верхня) ділянка; II – західна (нижня) ділянка.

тому для дослідження виявилися придатними не лише заглиблені у материк котловани споруд, а й їх знищені оранкою наземні частини, які вдалося визначити за ступенем концентрації уламків кераміки, печини та знахідок.

Рештки такого наземного житла першої половини X ст. і були зафіксовані на розкопі I 1999 р. Його наземна частина, судячи за концентрацією керамічного матеріалу , мала розміри щонайменше 4 х 6 м і орієнтувлася стінами по сторонам світу (Рис. 5: I.). Краще збереглася його заглиблена частина (споруда № 1 у формі прямокутника із заокругленими кутами, витягнута по лінії захід – схід; 5,4 м завдовжки та 1,60 – 2,25 м завширшки), в західній частині якої зафіксовано розвал глинобитної печі. Із заповнення котловану реконструйовано повністю три і частково дванадцять посудин ранньогончарних типів, у т. ч. – горщик банкоподібної форми з вертикально поставленими вінцями. Подібні форми посуду мало поширені в Шестовиці, але представлені в матеріалах Гньоздівського комплексу (Рис. 11). З речових знахідок відзначимо залізні гак та фрагменти ланцюгів для підвішування казана, лодійні заклепки та їх уламки, фрагменти вудил та ножів, голку, кістяну проколку та уламки шиферного і туфового жорен.

Матеріали XII – XIII ст. на дослідженій ділянці практично були відсутні, що може свідчити про скорочення в зазначений період території подолу.

Основні дослідження розгорнулися на II подільському підвищенні, де в 1999 – 2005 рр. загалом було вивчено 314 кв. м. (Рис. 3). Роботи показали, що культурний шар тут має потужність до 0,3 м, завдяки чому його нижня частина не зазнала руйнації. На відміну від території III підвищення, життя тривало тут і в другій половині XI – середині XIII ст. Відповідно, це відбилося і в більш інтенсивній забудові території. В ході досліджень тут зафіксовані сліди розораних наземних жител з розвалами глинобитних печей та передпічними і господарськими ямами, сліди садибних огорож та значна кількість ям виробничо-промислового і господарського призначення. Серед останніх окремо відзначимо ями № 4 та № 1 (відповідно, верхній діаметр 2,4 м та 1,15 м, нижній – 0,4 м та 0,5 м, глибина 1,2 м та 1,3 м), що мали у верхній частині стіни, просякнуті смолистими речовинами і слугували для вигонки дьогтю (Рис. 5: 2). Враховуючи близьке розташування до стариці, смолокурні могли використовуватися лише сезонно, в міжпаводковий період. Яма № 20 (діаметр 2,5 м, глибина 0,9 м) містила значну кількість кісток зі слідами обробки, що може свідчити про її зв'язок з косторізним ремеслом. Окрім заготовок та відходів виробництва, в ямі знайдено ручку ножа, кістяне вістря стріли, кочедик, орнаментовану накладку від складеного гребня, гральні кості з продряпаними позначками, кістяний ковзан зі слідами використання, залізне кольчужне колечко, бронзову пластину, уламок

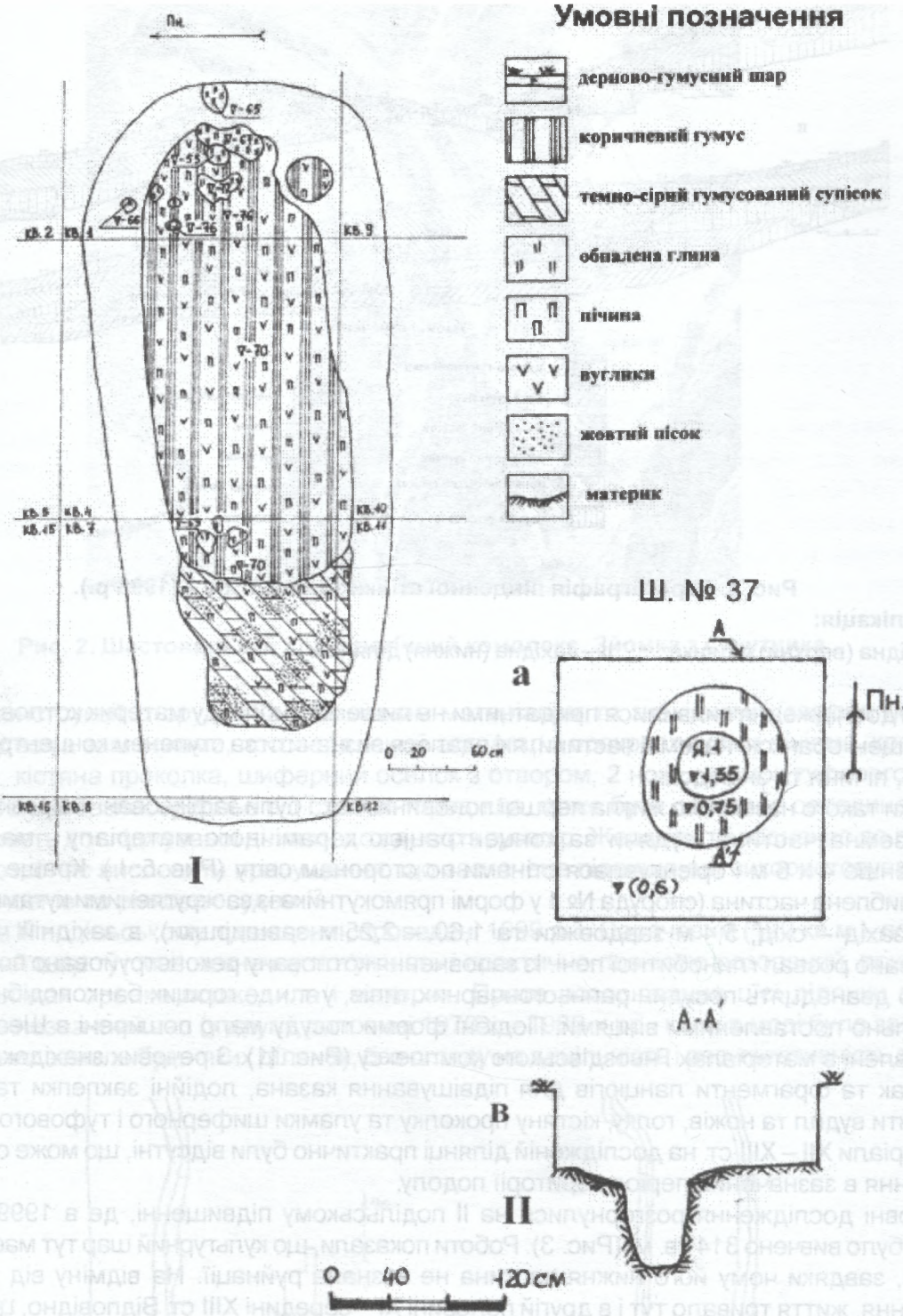

Рис. 5. Споруда № I (план) та смолокурня (план та розріз) на III подільському підвищенні.

Експлікація:

I. – план споруди № I; II. – смолокурня: а – план; в – розріз.

кременю до кресала та скатиш бджолиного воску (Рис. 8). За керамічним матеріалом яма може бути датована часом не пізніше середини X ст.

Про наявність на подолі ювелірного виродництва свідчать знахідки фрагменту глиняної лячки (яма № 6 1999 р., друга половина X – початок XI ст.), бронзового та залізного ювелірних пінцетів, виплесків кольорових металів, обрізки бронзових казанів, що зазвичай використовувались давньоруськими майстрами в якості ювелірної сировини та ін.; деревообробного – уламків долота та сокир, токарного різця (Рис. 9).

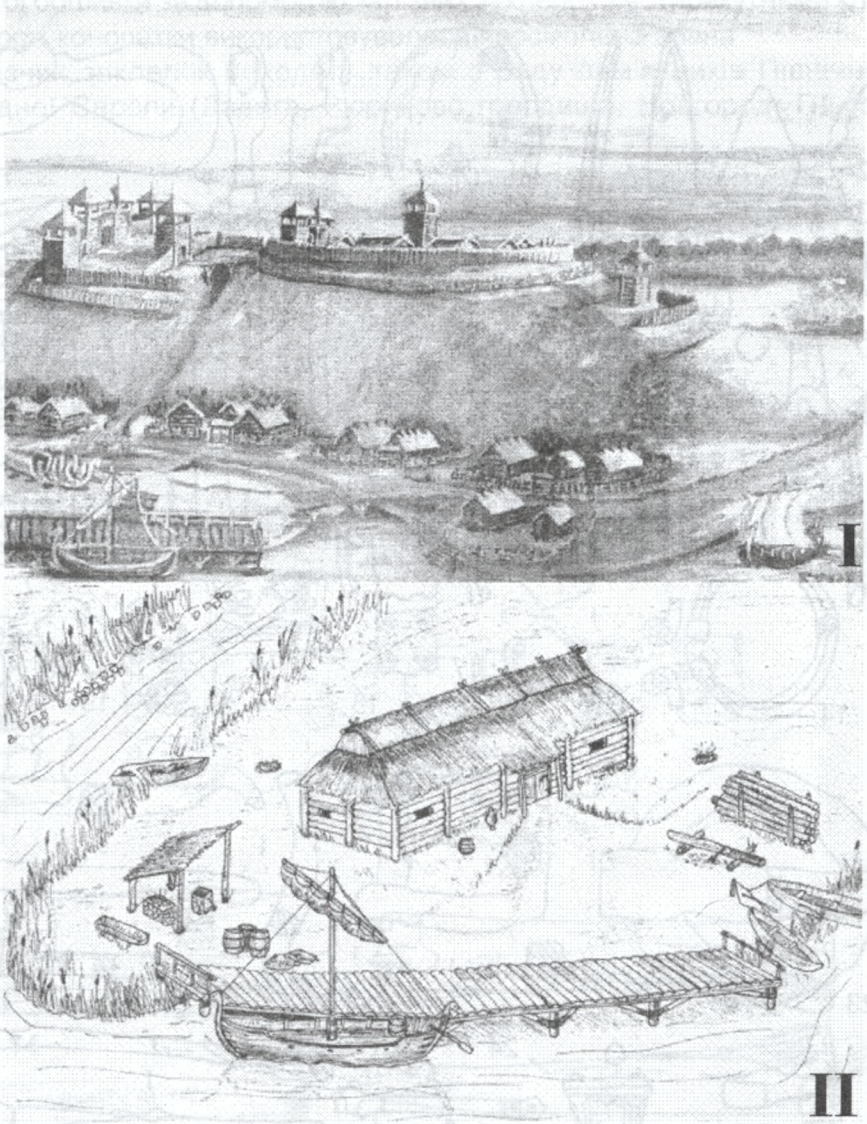

Рис. 6. Шестовицький поділ (реконструкція).

I – реконструкція подолу (мал. С Дмитрієнка);

II – реконструкція причалу на II подільському підвищенні (мал. О. Бондаря).

Судячи з численних знахідок, на подолі відбувалися також видобуток та обробка заліза. Щоправда, самі залізоплавильні чи ковальські горни поки що тут не знайдені, проте незаперечним свідченням функціонування зазначених ремесел є уламки стінок горнів з рештками футуровки та залізні шлаки, залізний напилок, уламок зубила та чисельні вироби із заліза та їх уламки. До певної міри на користь цього можуть свідчити і значні поклади болотної руди, що виходить на поверхню в ряді місць заплави навколо городища. Рештками кузні (чи, вірніше, однієї зі споруд ковальського комплексу) можна вважати споруду № 6, досліджену в 1999 – 2000 рр. Вона мала підпрямокутну форму 5,0 х 3,75 м і була заглиблена в материк на 0,2 м. Верхній шар заповнення містив сліди пожежі, що знищила споруду; нижче спостерігалася значна концентрація металевих шлаків та шматків ошлакованих стінок горну. За характером керамічного матеріалу споруда може бути датована другою половиною X – початком XI ст.

Проте основною галуззю діяльності мешканців шестовицького подолу було, вірогідно, обслуговування річкових суден, включаючи їх ремонт і будівництво. Прямим свідченням цього є чисельні знахідки залізних лодійних заклепок та їх фрагментів, що застосовувалися в суднобудуванні для закріплення бортових дощок. Всього за 1983 – 1984 рр. та 1998 – 2007 р. в Шестовиці знайдено 13 цілих та 29 фрагментів заклепок, у т. ч. на городищі знайдено 4 цілих та 12 фрагментів, а також великий деформований цвях, який можна пов'язати з корабельною справою; на посаді – 2 цілих та 7 фрагментів заклепок; на території подолу – 7 цілих та 10

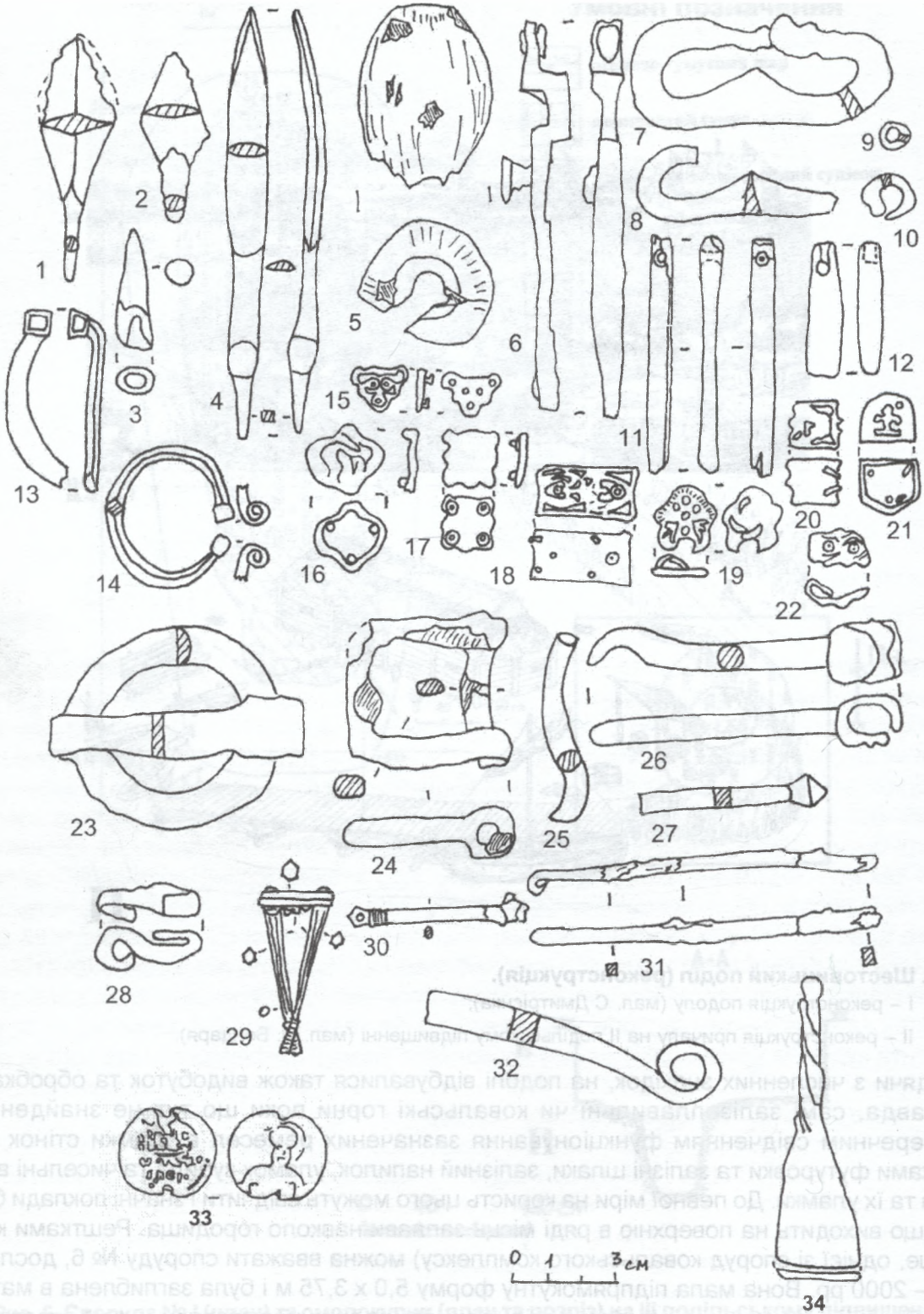

Рис. 7. Знахідки дружинного та торгівельного інвентарю з Шестовицького подолу.
Експлікація: 1 – 2, 4, 6 – 10, 13 – 14, 23 – 28, 32, 34 – залізо; 3 – 4 – кістка; 11 – 12 – пірофіліт; 15 – 22, 29 – 30, 33 – бронза.

фрагментів таких знахідок (Рис. 10). Всі шестовицькі заклепки відносяться до X – першої половини XI ст., хоча зустрічаються в перевідкладеному стані і в більш пізніх шарах.

За спостереженнями Г.Є. Дубровіна, зробленими на матеріалах Великого Новгорода, залізні заклепки, виготовлені в скандинавській традиції кораблебудування (де плавзасоби лодійного типу мали яскраво виражений кіль і гостре днище), використовували для клінкерного з'єднання

між собою дощатої обшивки за допомогою залізних заклепок з чотирикутними клинк-шайбами. Як правило, в якості конопатки використовувалася просмолена вовна [13].

Знахідки залізних заклепок походять також з ряду пам'ятників Північно-Західної та Центрально-Східної Європи (Ладога, Рюриково городище, Новгород, Гньоздово, Псков,

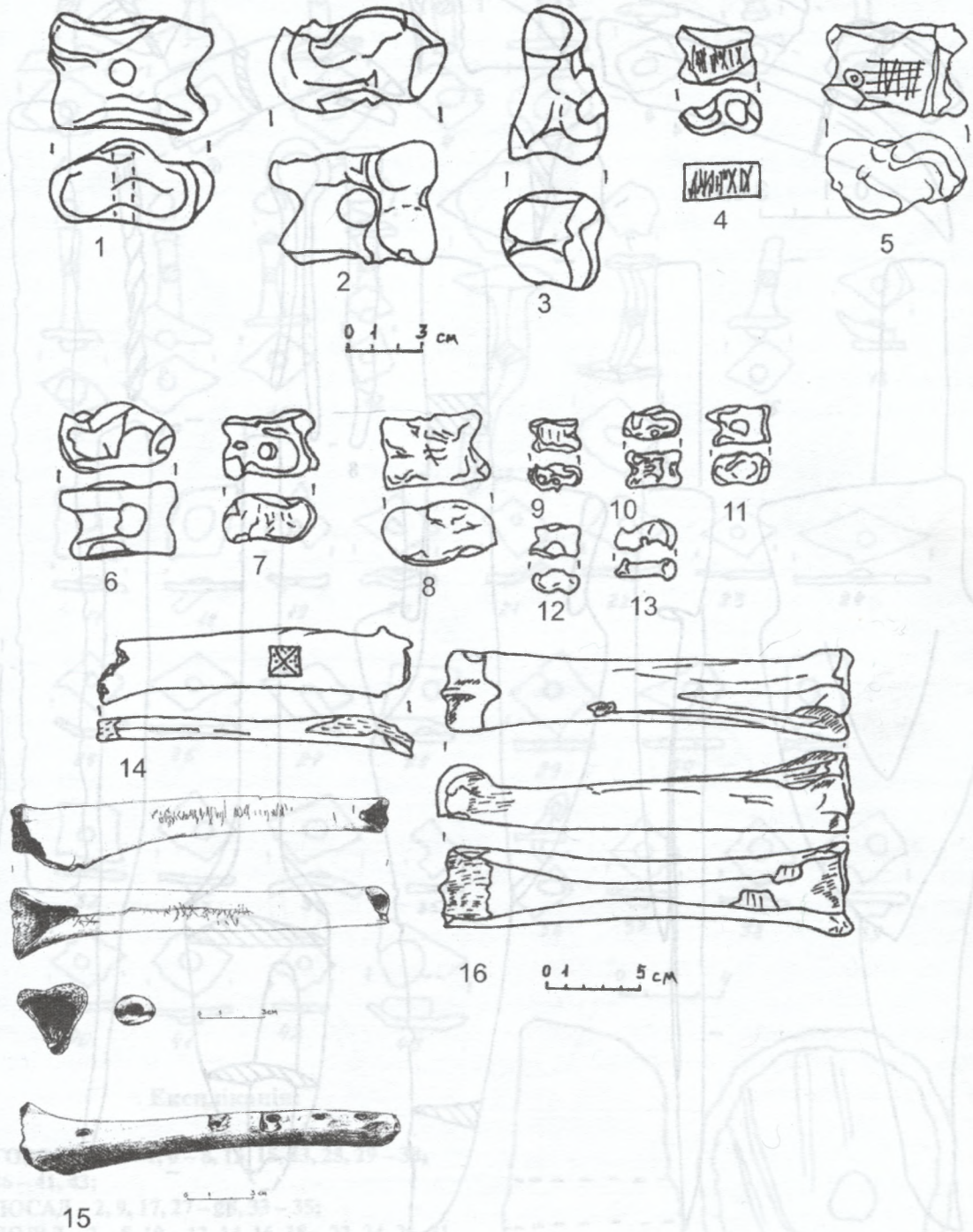

Рис. 8. Знахідки косторізного ремесла з Шестовицького подолу.

Експлікація:

I. 1 – 14 – набір астрагалів для гри; II. – 15 – сопілка; 16 – ковзан.

Білоозеро, Полоцьк), де перебувало скандинавське населення або ж ці місця відвідувалися скандинавами. Їх можна зустріти і у відомих могильниках (Плакун, Гньоздівському, Тимерівському, Михайлівському, Шестовицькому, в Чорній Могилі) [14]. На шестовицькому некрополі також виявлено 14 цілих та декілька фрагментів заклепок (в курганах №№ 9, 21, 26, 33) [15].

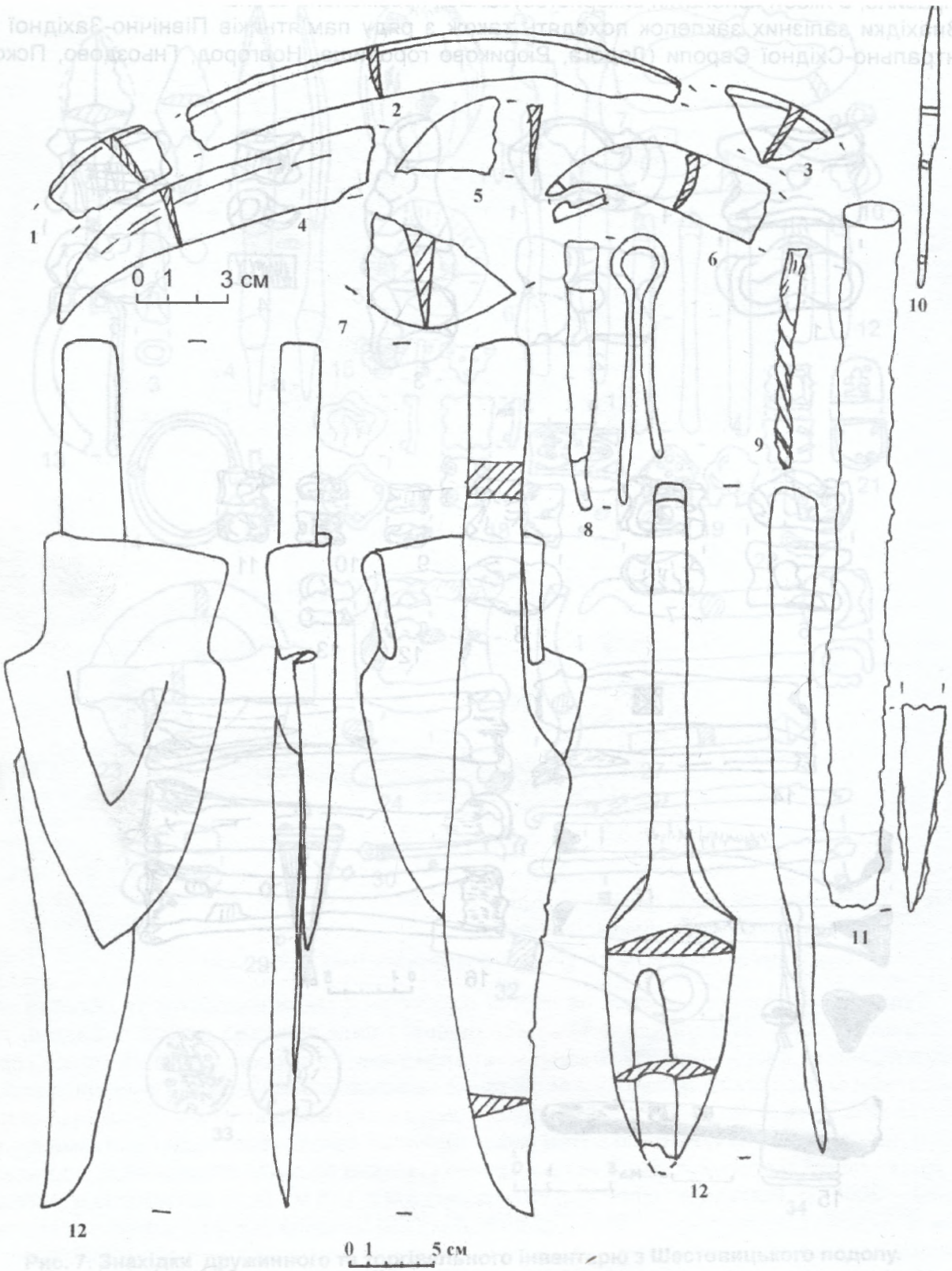

Рис. 9. Знахідки сільськогосподарських та ремісничих знарядь праці.

Залізні заклепки з шестовицького поселення відрізняються між собою за довжиною ніжки, розмірами та формою клинк-шайби. Якщо порівняти функціональну довжину заклепок зі Старої Ладоги, могильника в ур. Плакун, Рюрикова городища та Шестовиці, то отримаємо такі результати. Максимальна їх довжина складає 53 – 72 мм, а мінімальна – 19 – 26 мм. Незначні розбіжності у розмірах вказують на перебування на зазначених поселеннях одного типу суден.

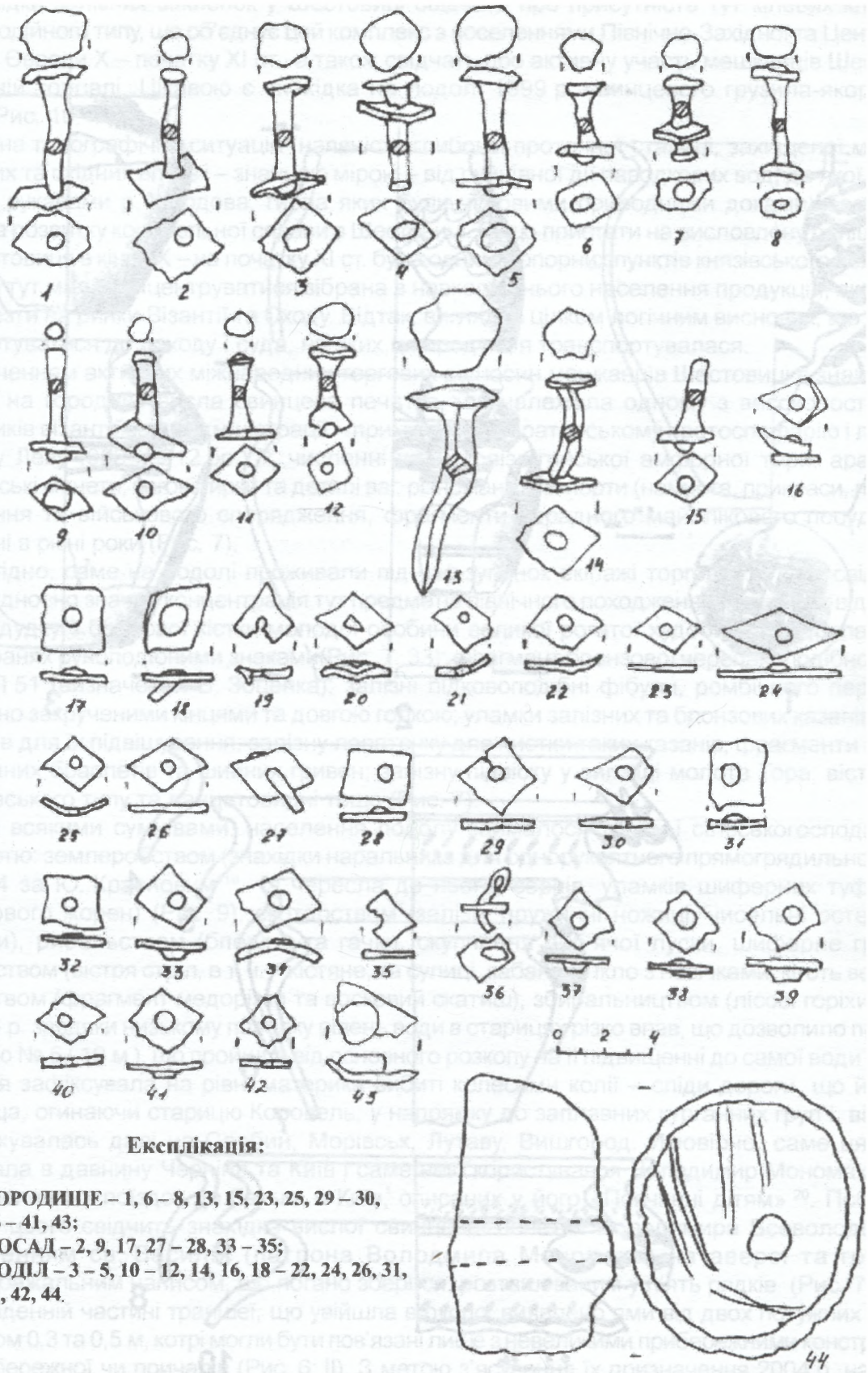

Експлікація:

ГОРОДИЩЕ – 1, 6 – 8, 13, 15, 23, 25, 29 – 30, 36 – 41, 43;
ПОСАД – 2, 9, 17, 27 – 28, 33 – 35;
ПОДІЛ – 3 – 5, 10 – 12, 14, 16, 18 – 22, 24, 26, 31, 32, 42, 44.

Рис. 10. Знахідки залізних лодійних заклепок з Шестовицького археологічного комплексу:

(1 – 12, 14 – 43 – заклепки, 13 – цвях, 44 – свинцеве грузило-якір.

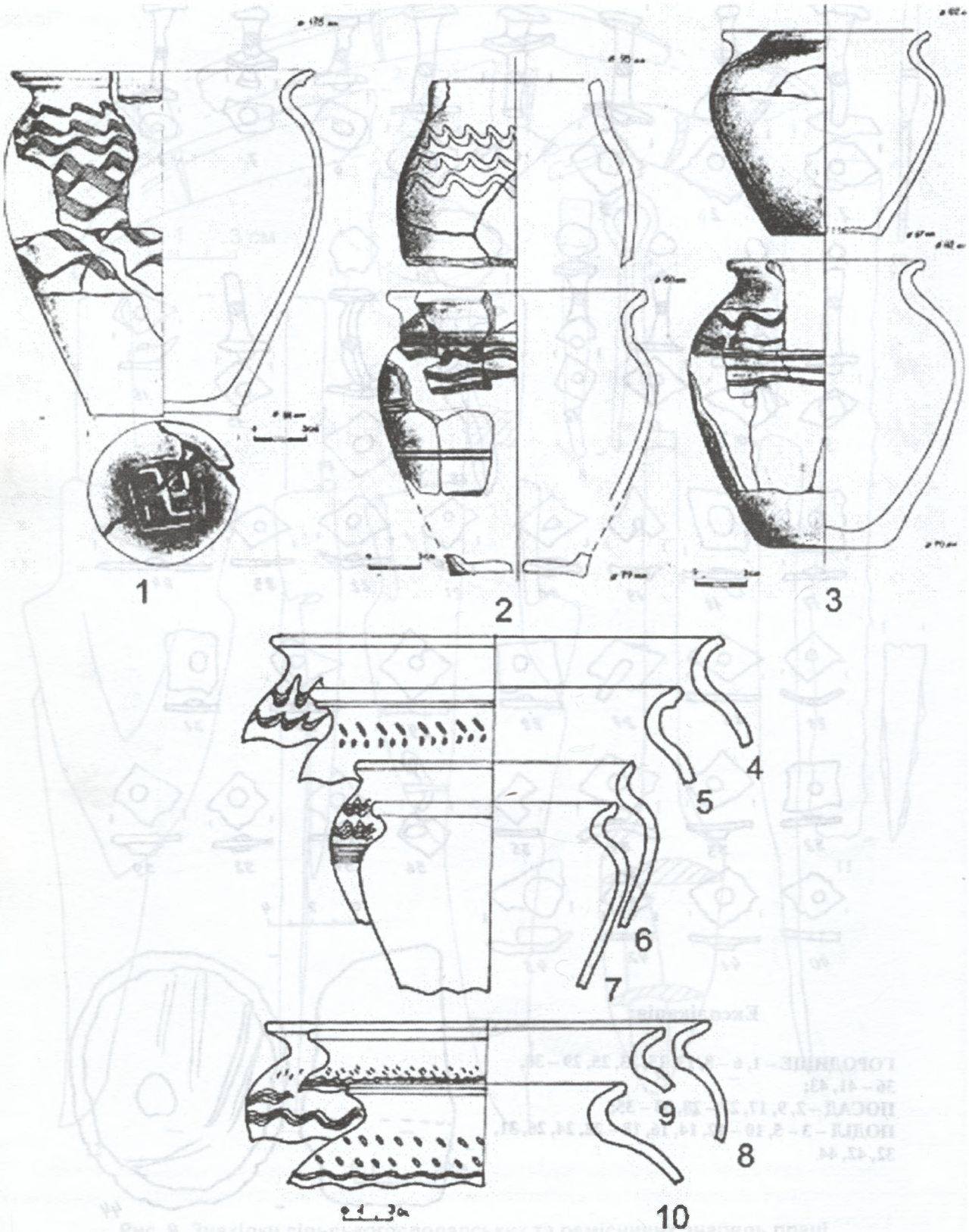

Рис. 11. Зразки кераміки з Шестовицького подолу.

П.Є. Сорокін, який провів аналіз заклепок Північно-Східної Європи, зазначав, що для плавання по річковим шляхам застосовувалися невеликі плавзасоби (типу малих ладей), тому що великі кораблі доходили тільки до Ладоги, в якій знаходився морський порт [16].

Знахідки залізних заклепок у Шестовиці свідчать про присутність тут кілевих клінкерних суден лодійного типу, що об'єднує цей комплекс з поселеннями Північно-Західної та Центрально-Східної Європи X – початку XI ст., а також свідчать про активну участь мешканців Шестовиці у зовнішній торгівлі. Цікавою є знахідка на подолі 1999 р. свинцевого грузила-якоря вагою 1,7 кг. (Рис. 10: 44).

Зручна топографічна ситуація (наявність глибокої проточної стариці, захищеної мисом від північних та східних вітрів і – значною мірою – від руйнівної дії паводкових вод, до якої впадала трьома рукавами р. Жердова, гирла яких були чудовими природними доками) безсумнівно сприяла розвитку корабельної справи в Шестовиці. Якщо пристати на висловлену раніше думку, що Шестовиця в кінці IX – на початку XI ст. була одним з опорних пунктів князівського полюддя [17], то саме тут мала концентруватися зібрана в навколишнього населення продукція, яку навесні мали везти на ринки Візантії та Сходу. Відтак, виглядає цілком логічним висновок, що саме тут мали готуватися до походу і суда, на яких ця продукція транспортувалася.

Свідченням активних міжнародних торгових відносин мешканців Шестовиці є знайдена ще 1948 р. на городищі висла свинцева печатка, що належала одному з високопоставлених чиновників візантійської адміністрації – примікірю, імператорському протоспафарію і логофету генікону Леву (900 – 912 рр.) [18], численні уламки візантійської амфорної тари, арабські та візантійські монети, вагові гирки та деталі ваг, різноманітні імпорти (намиста, прикраси, предмети озброєння та військового спорядження, фрагменти парадного майолікового посуду тощо) знайдені в різні роки (Рис. 7).

Вірогідно, саме на подолі проживали під час зупинок екіпажі торгових суден, свідченням чого є відносно значна концентрація тут предметів північного походження, серд яких відзначимо кістяну дудку з берцової кістки молодої особини великої рогатої худоби, з продряпаними на трьох гранях руноподібними знаками(Рис. 7· 33); фрагмент бронзової черепахоподібної фібули типу ЯП 51 (визначення В. Зоценка); залізні підковоподібні фібули, ромбічного перетину зі спірально закрученими кінцями та довгою голкою; уламки залізних та бронзових казанів і деталі ланцюгів для їх підвішування; залізну лопаточку для чистки таких казанів, фрагменти залізних тордованих браслетів та шийних гривен; залізну підвіску у вигляді молота Тора; вістря стріл гньоздівського типу та ланцетовидні тощо (Рис. 7).

Поза всякими сумнівами, населення подолу займалося також і сільськогосподарською діяльністю: землеробством (знахідки наральника для однорукоятного прямогрядильного рала, типу IB4 за Ю. Красновим [19], та чересла до нього, серпів, уламків шиферних туфових та вапнякового жорен) (Рис. 9), скотарством (залізні пружинні ножиці, чисельні остеологічні знахідки), рибальством (блешня та гачки, скупчення риб'ячої луски, шиферне грузило), мисливством (вістря стріл, в т. ч. – кістяне, та сулиці, кабаняче ікло з насічками, кіготь ведмедя), борництвом (фрагмент медорізки та восковий скатиш), збиральництвом (лісові горіхи).

2003 р. завдяки низькому паводку рівень води в старицях різко впав, що дозволило прорізати траншею № 5 (10 м), що пройшла від основного розкопу на II підвищенні до самої води (Рис. 3). Траншея зафіксувала на рівні материка вибиті колесами колії – сліди дороги, що йшла від городища, огинаючи старицю Коровель, у напрямку до заплавних курганних груп і, вірогідно, продовжувалась далі на Слабин, Морівськ, Лутаву, Вишгород. Ймовірно, саме ця дорога з'єднувала в давнину Чернігів та Київ і саме нею користувався Володимир Мономах під час своїх численних поїздок до батька в Київ, описаних у його «Повчанні дітям» [20]. Побіжно на користь цього свідчить знахідка вислої свинцевої печатки Володимира Всеволодовича із зображенням св. Василія (патрона Володмира Мономаха) на аверсі та грецьким благопобажальним написом, що погано зберігся, розташованим у п'ять рядків. (Рис. 7· 33) [21]

В південній частині траншеї, що увійшла в русло, виявлено ями від двох потужних стовпів, діаметром 0,3 та 0,5 м, котрі могли бути пов'язані лише з невеликими прибережними конструкціями типу набережної чи причалів (Рис. 6: II). З метою з'ясування їх призначення 2004 р. на схід та захід від траншеї були закладені розкопи № 7 та № 8 (по 50 кв.м). Дослідження підтвердили припущення про існування тут дороги, відкривши продовження колій в обидва боки від траншеї 2003 р., а також виявили значну кількість стовпових ям різного діаметру від берегової причальної конструкції. Роботи були розширені 2005 р. (6 траншей 1 х 5 – 10 м), орієнтованих по осі північ-південь, що своїм південним краєм заходили в русло стариці), що дозволило дослідити нові групи стовпових ямок. Судячи з усього, причали неодноразово перебудовувалися, що свідчить про їх

довготривале використання, чи, можливо, переносилися далі чи ближче до води, залежно від її рівня в стариці. Принаймі зазначимо, що в ході робіт була зібрана чимала серія уламків дерев'яних дощок та брусків, кілків та щепи з різних порід дерева (дуб, сосна, вільха, береза тощо), що дозволяє сподіватися на відкриття й інших знахідок з органіки на даній ділянці комплексу в майбутньому.

Фіксація слідів та напрямку дороги в ході робіт 2003 – 2005 рр. дозволила поставити питання про існування в давнину мостів через рукави р. Жердови. Для перевірки гіпотези 2005 р. на західному схилі першого рукава Жердови була розбита траншея № 8 (10 х 2 м). В ході робіт зафіксована зміна кольору та структури піщаного замиву, виявленого під шаром дерну: вологий жовтий річний пісок посередині траншеї мав яскраво виражене брудно-коричневе забарвлення, що було зумовлено осіданням на потужних дерев'яних стовпах, які стояли тут, часток болотної залізної руди. Виявлення в річковому руслі слідів дерев'яних стовпів точно по трасі давньої дороги дозволяє вважати, що це рештки мостової конструкції, що з'єднувала I та II подільські підвищення.

Таким чином, вже перші дослідження в заплаві біля підніжжя городища Коровель дозволили відкрити нову складову соціально-топографічної структури комплексу – поділ, зона забудови якого в кінці IX – на початку XI ст. займала всі підвищення на захід від городища, майже впритул до курганів I – III груп (ур. Діброва та Колодливо) (Рис. 6: I). Населення подолу складали як постійні мешканці, які займалися будівництвом та ремонтом суден, різними ремеслами і торгівлею, сільським господарством і промислами, так і тимчасові прибульці з торгових кораблів, які зупинялися тут. Після погрому (початку XI ст. площа подолу, як і всього комплексу, різко скорочується (до меж I – II підвищень), як і інтенсивність життя на ньому, свідченням чого є як незначна потужність нашарувань цієї доби, так і їх слабка (порівняно з попереднім періодом) насиченість знахідками.

Після середини XIII ст. життя на подолі, як і на городищі та посаді припиняється, а його територіторія починає використовуватись місцевим населенням, що перемістилося на поселення «Пойма», в якості цвинаря (поховання № 1 на II підвищенні (1999 р.), здіснене у відповідності до християнської обрядовості, але майже під дерном, в ногах якого покладено уламок жорна з вулканічного туфу).

---

[1] Смоличев П.И. Раскопки северянских могил в с. Шестовица летом 1925 г. // Украина. – 1926. – Кн. 1. – С. 178 – 180; Його ж. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині//Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історико-крєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 56 – 64; Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. – Вып. 87 – М., 1962. – С. 6; Її ж. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 1. – К., 1949. – С. 50 – 56; Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977 – С. 11; Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару – Чернігів, 2003. – С 84 – 101; Коваленко В., Черненко О. Петро Смолічев і перші дослідження в Шестовиці // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присв'яченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 92 – 100; Коваленко В.П. Начальные этапы изучения Шестовицкого археологического комплекса // Русский сборник. – Вып. 2 – 3. – Брянск, 2006. – С. 148 – 161.

[2] Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // Архелогічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – № 1 – С. 33 – 43; Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовице // Гнёздово. 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ. – Вып. 124. – Археологический сборник. – М., 2001. – С. 176 – 196.

[3] Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару – Чернігів, 2003. – С. 51 – 67

[4] Шафонский А.Ф. Черниговского намесничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 212.

[5] Коваленко В.П. Розвідвальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. – Київ, 1981. – № 36. – С. 91. – 97

[6] Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчёт об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983 – 1984 гг. – Т. III. – Охранные работы на посаде в 1984 г. // Науковий архів ІА НАН України. – 1984/172 – 173.

[7] Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель // НА ІА НАН України. – № 1998/84

[8] Там само.

[9] Попко А.А. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни. В кн. Середні віки на Україні. – К., 1971. Вип. І. – С. 129 – 134; Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2004 р. – Т. II. – Дослідження на городищі в ур. Коровель // НА ІА НАН України.

[10] Борисенков Е.П. Климат и его изменения. – М., 1976. – С. 13; Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988. – С. 169. – 173.

[11] Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки...– С. 11.

[12] Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовице... – С. 188.

[13] Дубровин Г.Е. Средневековые новгородские дощатые суда ладейного типа с жесткими связями // Новгород и Новгородская земля: История и археология. – Новгород., 1997 – С. 79.

[14] Сорокин П.Е. Судостроительная традиция Древней Руси // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Том 5. – История и культура древних и средневековых славян. – М., 1999. – С. 104.

[15] Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки...– С. 117 – 127

[16] Сорокин П.Е. Судостроительная традиция Древней Руси. – С. 104 – 105; Його ж. Экспериментальное судостроение и проблемы изучения средневекового судоходства на северо-западе Руси // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород, 1996. – С. 216 – 223.

[17] Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовиці... – С. 191.

[18] Булгакова В. Византийский моливдовул X в. из Шестовицы // Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні. Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя. – К., 1999. – С. 109 – 117

[19] Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М., 1987 – С. 42 – 43, 101 – 102; Сита Л.Ф. Орні знаряддя з ур. Коровель біля с. Шестовиця // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару – Чернігів, 2003. – С. 144 – 148.

[20] Володимир Мономах. Повчання. Статут Володимира Всеволодовича. – К., 2006. – С. 70.

[21] Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса... – С. 82, рис. 15:17

КОМАР А.В.
(Киев)

"БОРИЧЕВ" И "БОРИЧЕВ УВОЗ" ДРЕВНЕГО КИЕВА

Лаконичная информация летописей о топографии древнего Киева уже почти три с половиной века служит неизменным предметом обсуждения в работах исследователей истории древнерусской столицы.

Один из таких "классических" дискуссионных вопросов, имеющих невероятно обширную историографию – это вопрос локализации трассы Боричева взвоза, с которым, в свою очередь, тесно связывают решение целого ряда других важных проблем топографии Киева X в.. расположение главного въезда „града Владимира", двора Ольги „вне града", капища „на холме вне двора теремного", деревянной церкви св. Василия, "двора Борича", места крещения киевлян, а после появления гипотезы Б.А.Рыбакова – даже самой „Киевской горы" и „града Кия"

Наследие историографии. Первая попытка локализации летописного Боричева взвоза принадлежит хронисту XVII в. игумену Михайловского Златоверхого монастыря Феодосию Софоновичу. Комментируя в работе 1672 г. сюжет ПВЛ о разрушении князем Владимиром языческого капища, закончившийся волочением идола Перуна к „Ручаю", он отметил: "Оттол тую з горы дорогу нижше монастыря Михаиловского назвали здавна Чортово Беремище, то есть тяжкость чорту" Дальнейшая привязка „Чертова Беремища" к основанию Михайловского монастыря указывает, что эта информация заимствована из поздней монастырской легенды: „И для того, поведаютъ, первыї при Владимере митрополитъ Михаїлъ, посадивши чернецов на горе недалеко от того Беремища Чортова, на свое имя црквъ Свтго Михаила збудовал, ижь якъ з неба свтыи Михаилъ чорта зкинулъ, так тут он же помоглъ з горы чорта в болване збивати"[1]. Ф.Софонович вряд ли располагал знаниями о самом топониме "Боричев", ведь аргументация его строилась на том, что "*оттол* тую з горы дорогу... *назвали здавна Чортово Беремище*", т.е. указывая на исконность этого названия. Из книги Ф.Софоновича данная информация была включена в 3-е, компилятивное, издание "Синопсиса" (1680 г.), созданного в стенах Киево-Печерской Лавры[2].

В „исторических справках", включенных в описания Киева 70-80-х гг. XVIII в., фиксируются изменения в звучании и содержания топонима: комментаторы легенды об основании Киева упоминают уже "гору Зборичев", отождествляемую с "Андреевским отделением" Старокиевской горы[3], что, вероятно, указывает на использование ПВЛ по спискам Радзивиловской летописи.

В первой истории Киева М.Ф.Бе--р-линского (ок. 1800 г.), "Зборичевым" названа и гора, и взвоз, локализированный в овраге между Михайловским монастырем и Трехсвятительской церковью (т.е. по версии Ф.Софоновича), причем М.Ф.Берлинский отметил, что верх этого оврага называется "Чертовым Беремищем" и в его время. Этимологию "Зборичев" исследователь возводил от "взбираться на гору", считая его синонимом "взвоз" В несколько более ранней работе "Топография города Киева" (1799 г.) М.Ф.Берлинский также отождествил Боричев узвоз с оврагом между Михайловским и Андреевским отделениями, отметив, что в его время Андреевский спуск "ради крутизны и тесноты горы почитается маловажным и угрожает навислыми своими утесами" Впрочем, эта характеристика была дана в сравнении с Крещатицким "приездом" на Подол, который "лучше прочих устроен и вымощен пластинником, как и все главные улицы в городе", тогда как "другой приезд, от старого Киева, Андреевский, самый древнейший, крут и весьма невыгодный"[4].

Польский историк З.Я.Доленга-Ходаковский в опубликованной посмертно работе высказал другое мнение: "Жители по преданию поныне зовут дорогу из старого Киева на Подол (между Десятинной и Св. Андрея церквями) *взвозом*; следовательно тот самый, который в древности именовался Боричевым, может быть для различия от других взвозов"[5].

М.А.Максимович в работе 1840 г. использовал дополнительный аргумент для локализации Боричева: слова „киево-подольских старожилов", помнивших, что в 1810 г. при разборке деревянной Рождественской церкви 1564 г. „в её основании найдено было надписание, что она поставлена была на узвозе Боричевом"[6].

Историк-любитель Н.М.Сементовский, оставивший публицистические записки о посещении Киева, попытался самостоятельно локализировать на местности летописные объекты.

Отталкиваясь от Андреевской горки, как места расположения "дворца Кия" и "каменного терема Ольги", а также от Трехсвятительской церкви, построенной на "капище Владимира", Н.М.Сементовский локализировал Боричев взвоз "по небольшому оврагу, и ныне ещё существующему и отделяющему холм, на коем высится храм Первозванному" Несмотря на то, что овраг был "заросший деревьями и кустарниками и частью к Уздыхальнице застроенный ветхими, деревянными постройками и загороженный оградами", он "приметен и ныне каждому исследователю древней топографии Киева", и именно его Н.М.Сементовский и считал "Чертовым Беремищем" По Н.М.Сементов-скому, здесь "в древности существовало *путище* – дорога", которую он выводил в гавань Подола. Также к Боричеву взвозу на Подол, по его мнению, выходила дорога из ворот, раскопанных К.Лохвицким "на запад в тридцати саженях от нынешнего входа" Трехсвятительской церкви. В то же время, Н.М.Сементовский считал, что Андреевский и Боричев взвозы в древнерусское время сходились внизу к "Подольским воротам"[7]

Несмотря на 7 переизданий книги в XIX в., её откровенно любительский уровень был очевиден серьезным ученым. Н.В.Закревский категорично отбросил догадки Н.М.Сементовского – "здесь и разбирать нечего", полностью поддержав тождественность Боричева Михайловскому оврагу. Но, одновременно, счел ошибочным мнение М.Ф.Берлинского о том, что Андреевский спуск "древнейший", и попытался аргументировать, что он был искусственно прорезан земляными работами только в начале XVIII в., акцентируя в основном внимание на источники, упоминающие только Киевскую и Замковую гору, без Уздыхальницы. Главными же дорогами древнего Киева с Горы на Подол исследователь считал древний Боричев взвоз (Михайловский), а также спуск в Кожемяцкий овраг, огибавший Замковую Гору[8].

С утверждением Н.В.Закревского относительно Андреевского спуска не согласился М.А.Максимович, обратив в работе 1866 г. внимание на ошибочную интерпретацию ворот гравюры Афанасия Кальнофойского 1638 г. как "Софийских", тогда как у С.Коссова упоминается расположение "брамы местской" возле Десятинной церкви. Там же ворота локализировали Густынская летопись и роспись Киева 1682 г., четко говорящая, что сквозь них "ездят в Нижний Киев город"[9]. Взгляды М.А.Максимовича в целом разделял и В.Б.Антонович[10].

С более резкой критикой взглядов Н.В.Закревского выступил П.Г.Лебедин-цев, который, дополнительно опираясь на описи замка XVI в. и план Киева "1693 г.", показал, что Уздыхальница никак не составляла с Замковой горой одно целое, а Киевские ворота в XVII в. выходили именно на Андреевский спуск. В отношении же Боричева взвоза П.Г.Лебединцев считал доказанным его тождественность Михайловскому оврагу, опираясь на "историческую память" киевлян XVII-XVIII вв., а также "акты XVI-XVII вв. на земли Киево-Михайловского монастыря"[11].

В целом, версии "заезжих" исследователей З.Я.Доленги-Ходаковского и Н.М.Сементовского не оказали практически никакого влияния на историографию XIX в., и традиционное "киевское" отождествление трассы Боричева взвоза с Михайловским спуском продержалось без изменений до конца века. Чуть больше внимание заслужила лишь версия Е.Е.Голубинского о расположении Боричев взвоза со стороны Крещатика[12], которая, впрочем, была единодушно оценена Н.И.Петровым и С.Т.Голубевым как "недоразумение"

Решительно отказаться от традиции предложил в 1895 г. Н.И.Петров, указавший, что "михайловская" версия ни разу не была "формулирована строго научным образом" Исследователь критически проанализировал аргументы предшественников, отбросив как недостоверные сообщения Ф.Софоновича и "Синопсиса" и основанные на них, по мнению Н.И.Петрова, данные об основании Рождественской церкви на „Боричевом узвозе", использованные М.А.Максимовичем. Взамен, исследователь обратился к плану А.Кальнофойского 1638 г., предположив, что изображенные на нем ворота на Андреевском спуске были построены на месте древнерусских, а следовательно, этот спуск функционировал и раньше. Именно в этой части города располагался и терем Ольги „вне града", откуда она могла наблюдать прибытие и подъем древлянских послов, описанные в летописной статье 945 г. Ещё одним фактом в пользу тождественности Боричева узвоза Андреевскому Н.И.Петров считал упоминание „Слова о полку Игореве" о прибытии Игоря в Киев: „едет по Боричеву в святей Богородици Пирогощей", которое, в свете отождествления церкви Пирогощей с подольской церковью Успения, по его мнению, было бы непонятным при отождествлении Боричева с Михайловским спуском. Наконец, заключительным фактом являлось упоминание в царской грамоте 1694 г.: "люди под горою и на горе живущие, почав от церкви Воздвиженской даже до фортки острожской в ров Боричов по

взвоз Рождественской, куницу давали церкви" „Фортка острожская" отождествлялась им с Киевскими воротами, „ров Боричов" – с современным низом Андреевского спуска, а "Боричев взвоз" шел в таком случае по ответвлению – улице „Черные грязи" (совр. Фроловская) к церкви Успения Богородицы – древней Пирогощей[13].

Гипотеза Н.И.Петрова, в значительной степени основанная на материалах XVII в., вызвала немедленную (сначала газетную, а затем монографическую) реакцию со стороны блестящего знатока церковной истории Киева XVII в. – С.Т.Голубева, развернуто показавшего источниковедческие неточности и слабые стороны аргументации Н.И.Петрова и высказавшего новые аналитические доводы в пользу тождественности Боричева взвоза Михайловскому[14].

Но посеянные сомнения вполне отражают слова М.С.Грушевского о центральной дороге на Подол: "С горой его соединяла тележная дорога, направление которой не совсем легко указать. Обычно думают, что это т.н. Боричев взвоз, и что шел он между Михайловской горой и старым городом"[15].

Дискуссию продолжил В.Г.Ляскоронский, в развитие представлений Н.В.Закревского о расположении наиболее удобного спуска на Подол, повторивший устное предположение П.А.Лашкарева (от которого он сам отказался) о том, что Боричев узвоз проходил по Кожемяцкому оврагу[16]

Не было отныне однозначности и в лагере сторонников „михайловской" версий. Так, например, И.Е.Иванцов считал, что в нижней части Михайловский спуск разветвлялся на две части, одна из которых вела в порт, а другая – к торговищу, в то время как другие исследователи продолжали располагать его традиционно прямой линией в овраге[17]

Результаты археологических исследований Старокиевской горы нач. XX в. впервые были использованы для составления популярного очерка истории Киева К.В.Шероцким. Книга изобиловала ошибками, что пришлось отметить в рецензии и Н.И.Петрову[18], но зато предлагала картину топографии древнего Киева в русле концепции Н.И.Петрова с представлением археологических объектов X в., концентрация которых наблюдалась именно в районе Андреевского спуска. К.В.Шероцкий ошибочно объединял Михайловский, Крещатицкий и Дмитриевский спуски в один, считая также, что "Чертово Беремище" находилось по сторонам от Андреевского спуска[19] (вероятно, отсюда позже черпал информацию Г.Н.Логвин, отождествивший Боричев взвоз с Дмитриевским взвозом, но расположив его не по совр. ул.Трехсвятительской, а в Михайловском овраге[20]). Правда, уже в изданном под эгидой ВУАН путеводителе Ф.Эрнста локализация Боричева узвоза опять возвращалась к "михайловской" версии[21].

Важным событием в историографии вопроса XX в. стал выход статьи Д.И.Блифельда[22]. Основываясь на результатах археологических исследований, Д.И.Блифельд использовал в качестве нового аргумента расположение рва древнейшего Киевского городища, локализированного именно в северной части Старокиевской горы у начала Андреевского спуска, а также открытого севернее апсид Десятинной церкви каменного здания, которое можно было отождествить с теремом Ольги "за св. Богородицей" Это позволило вернуться к аргументам Н.И.Петрова, которые обрели „второе дыхание" в модификации Д.И.Блифельда.

Но, пожалуй, нельзя не констатировать, что ключевым моментом в популяризации этой гипотезы всё же стал тот факт, что её поддержали в своих работах крупнейшие исследователи Древнего Киева XX в. – М.К.Каргер и П.П.Толочко[23], после чего отождествление "Боричева взвоза" с Андреевским было повторено в цикле книг и публикаций, посвященных "1500-летию" Киева, окончательно придавших "андреевской" версии статус "хрестоматийной"

Гораздо дальше попытался пойти Б.А.Рыбаков, реконструировав Боричев выходящим к торжищу (совр. Контрактовая площадь) и произвольно перенеся Боричев ток как продолжение взвоза приблизительно в район совр. Ильинской ул.[24] Также, размышляя о выводах П.П.Толочко касательно центрального положения Замковой горы относительно Старокиевской и других в свете локализации древнерусских погребений конца IX-X вв.[25], Б.А.Рыбаков экстраполировал эту ситуацию на VI-VII вв., предположив, что у Кия могло быть два поселения, первое из которых располагалось на Замковой горе, а второе – собственно „град Кыевъ" – уже на Старокиевской. В качестве доказательства исследователь обратил внимание на расположение значительной части трассы реконструированного им Боричева взвоза на склонах Замковой горы, попытавшись аргументировать, что именно её имел в виду летописец при локализации места, где „Кый седяше" Т.е., буквальное следование ПВЛ, по Б.А.Рыбакову, предполагает, что

первоначально Кый сел на горе "гдеже ныне оузвозъ Боричевъ" – Замковой (т.е. "Киевской"), и лишь после этого три брата вместе построили на Старокиевской горе „град Кыев"[26]. Частично эта версия поддержана В.К.Козюбой, полагающем, впрочем, что именно „град Кыев" располагался на Замковой горе[27]

Ещё одно косвенное подтверждение гипотезы Н.И.Пет-рова археологией появилось в 1975 г., когда в доме ул. Владимирской, 3 были обнаружены остатки древних фундаментов, интерпретированные исследователями как "капище", возведенное Владимиром в 980 р. [28] Как представлялось, это опровергало локализацию "холма вне двора теремного" на месте каменной Васильевской церкви и скорее свидетельствовало в пользу аргументации Н.И.Петрова о расположении „холма" возле Андреевского спуска.

Казалось, проблема локализации Боричева взвоза фактически закрыта и проблемный древнекиевский топоним наконец обрел свою „прописку" Но археологи с новыми данными привнесли и новые сомнения.

К.Н.Гупало отметил, что во время наблюдений за реконструкцией Андреевского спуска в 1981 г. следов древней дороги не удалось обнаружить, и только ниже пересечения спуска с ул. Боричев ток зафиксировали деревянные настилы мостовой XVIII в. Это позволило исследователю вернуться к мнению Н.В.Закревского о том, что Замковая гора составляла в древности с Уздыхальницей единое целое, а узвоз был прорезан здесь не ранее XVII в. В то же время, К.Н.Гупало считал, что "Боричев" шел по склону Замковой горы и выходил к церкви Богородицы Пирогощей, где и пересекался с "Ручаем" - Глубочицей[29].

Оригинальную версию предложил М.Ю.Брайчевский, который, комментируя работу М.Ф.Берлинского, высказал мнение, что Боричев узвоз начинался от северного края плато Старокиевской горы у Киевских ворот, но, огибая Андреевскую горку, спускался склонами горы к району древней гавани[30].

Детальное рассмотрение проблемы М.А.Сагайдаком заставило его вновь констатировать дискуссионность главных версий[31]. Популярность "андреевской" версии в среде археологов, по мнению исследователя, обеспечили не анализ письменных источников, допускающих разные толкования, а локализация рвов Древнейшего городища. Относительно Андреевского спуска М.А.Сагайдак отметил неоднократные случаи его углубления, которые несомненно изменили и трассу, и крутизну взвоза. Интересным новым моментом стала попытка отождествить "Боричев ров" ("Боричев ручай") с широким (до 28 м) ручьем, зафиксированным раскопками по ул. Сагайдачного, 6-8. А в одной из последних работ исследователя Боричев узвоз уже локализируеся им в районе Михайловского спуска и рассматривается как один из главных элементов, образующих первую подольскую улицу[32].

Рад-икаль-нее к „михайловской" версии обратился С.И.Климовский. Развивая идеи Н.В.Закревского, исследователь полагает, что Андреевский спуск в XVI-XVII вв. был слишком крутым и использовался лишь как пешеходная дорога, тогда как Михайловс-кий спуск функционировал активно, и именно в сторону этого взвоза и располагался "ров Боричов" грамоты 1589 г.[33] Против существования Андреевского спуска ранее конца XVIII в. решительно высказалась и геолог Л.В.Самойленко, отождествляющая Боричев узвоз с Михайловским оврагом[34].

Несколько пошатнулся в последние годы и аргумент о связи Андреевского взвоза с древнейшим городищем на Старокиевской горе. Отсутствие реальных археологических данных о функционировании городища в сер. IX – 1-й пол. X в., а также вывод о локализации „града Киева" в X в. на соседней Замковой горе[35] делает существование взвоза ранее конца X в. маловероятным, что, как увидим ниже, усугубляется расположением древнейшего рва. „Девальвировало" и значение ещё одного „археологического" ориентира – сооружения в доме по ул. Владимирской 3. Его отождествление с капищем Владимира было поддано сомнению Л.С.Клейном, и отвергнуто на основании изучения полевой документации нами[36].

Возвращение популярности „михайловской" версии локализации Боричева взвоза закономерно означает, что аргументы в пользу "андреевской" версии не оказались исчерпывающе убедительными. В то же время, трудно не заметить, что основной круг вопросов, поднимаемых в современной историографии, все ещё сводится к трем главным блокам "классической" дискуссии Н.И.Петрова – С.Т.Голубева: топоним „Боричев" в представлениях киевлян XV-XVII вв., исторические взвозы Старокиевской горы и соответствие топографических реалий XVII-XVIII вв. ситуации древнерусского времени. Накопленный за два

века обсуждения проблемы багаж несомненно важен. Новые данные сейчас приносит лишь археология, но и возможности интенсификации анализа древнерусских источников и актового материала XVI-XVII вв. со временем только возрастают, что дает нам основания надеяться на достижение позитивного результата.

Древнерусские источники. ПВЛ упоминает "Боричев" трижды, причем все три случая относятся к "легендарной" части Начального свода и, весьма вероятно, восходят к т.н. "Древнейшей киевской летописи 1039 г."

В знаменитой легенде об основании Киева "Боричев увоз" выступает ориентиром летописца для локализации поселения Кия. Ещё В.Н.Татищев обратил внимание на прозрачную топонимическую основу происхождения легенды, персонажи которой были взяты из названий трех киевских гор и реки. По принципу „бритвы Оккама", это объяснение до сих пор остается наиболее простым и вероятным. В его пользу свидетельствуют и использование в легенде гидронима – очень устойчивого вида ойконимов, и явно искусственная летописная этимология названия горы „Щековица" от „Щек" "Щековица" реальнее может восходить к русскому „щековица" – „боковой выступ", либо же следует обратить внимание на то, что "щеками" называли крутые обрывистые речные берега (ср.. название реки "Щековица" в Вологодской обл.)[37] И, конечно же, самым главным фактом в пользу искусственности летописной версии является существование в древнерусское время альтернативных "народных" версий о происхождения названия Киева, в частности, от „перевоза Киева"

В этом контексте фраза летописи: „И седяше Кый на горе, где (же) ныне оувозъ Боричевъ"[38] выглядит довольно странной. Неужели именно „гора Киева" нуждалась в дополнительной локализации (а не к примеру, загадочная „Хоривица"), да ещё и при помощи столь редкостного ориентира как "увоз"? Б.А.Рыбаков попытался решить эту загадку ещё более сложной комбинацией, полагая, что существовало две "Киевские" горы, а летописец и его читатели, подобно современному исследователю, могли заниматься измерением трассы взвоза и поэтому знали, сколько именно процентов его расположено на склоне Замковой горы[39].

Эта „загадка" несомненно должна иметь простейшее объяснение, и оно состоит в предложенном П.П.Толочко чтении: „И седяше Кый на *Горе*, где (же) ныне оувозъ Боричевъ"[40]. Т.е., Боричев узвоз служил лишь ориентиром для уточнения участка Старокиевской горы, на котором, по мнению летописца, располагался древнейший „град Киев" или, как считали исследователи XIX в., "дворец Кия", причем упоминание „ныне" свидетельствует об актуальности топонима для времени создания летописи (XI в.). Интереснее и загадочнее сам факт использования "увоза" как ориентира – неужели на этом месте к моменту составления летописи не было других значительных объектов (церкви, княжеского терема, дворов известных бояр, "конца" и т.д.)?

Второй раз „Боричев" появляется в летописной статье 945 г. в легендарном сюжете о мести Ольги древлянам: "и приставша подъ Боричевымъ в лодьи" Ипатьевский и Радзивиловский списки XV в. в данном отрывке предлагают несколько другую форму склонения топонима: „подъ Боричево" Вероятно, речь идет просто о хронологических языковых изменениях, но, с другой стороны, трудно избежать впечатления, что составитель Ипатьевской летописи воспринимал „Боричев" в данном случае не как притяжательное прилагательное, а как самостоятельный топоним.

Фраза вызвала известный комментарий редактора последней трети XI в.: "бе бо тогда вода текущи въздоле горы Києвьския" (ЛС) "и на Подоле не седяхуть люде но на горе" (ИС)[41]. Парадоксальные объяснения редактора однозначно маркируют наличие топонима "Боричев" в Начальном своде, а возможно, и в оригинале самой легенды, во всяком случае, в том её варианте, в котором она дошла до XI в. Но записанная без изменений в сер. XI в., эта легенда потребовала от редактора последней трети XI в. уже серьезного топографического экскурса: где во времена Ольги располагались "град Кыев", "двор княж" и "двор теремный вне града" Единственное, что осталось ему непонятным, это как именно древлянские послы смогли пристать в лодьях под Боричевым. Объяснить это редактор попытался "древним фактом", очевидно, почерпнутым от "старожилов": "бе бо тогда вода текущи въздоле горы Києвьския", но наглядные примеры днепровских разливов закономерно заставили его констатировать, что, в таком случае, "на Подоле не седяхуть люде но на горе"[42].

Между тем, в третьем и заключительном упоминании „Боричева" в ПВЛ он опять оказывается связанным с водой. Согласно статье 980 г., Владимир "постави кумиры на холму вне двора

теремнаго", которые были свергнуты после его возвращения из Херсона (989 г.). "Перуна же повеле привязати коневи къ хвусту и влещи с горы по Боричеву на ручаи"[43]. Живой рассказ сохранил память только о судьбе Перуна, и он заметно любопытнее книжной конструкции летописца о „языческом пантеоне Владимира", до сих пор будоражащем умы исследователей.

Рассказ лаконичен, и в нем несомненно трудно увидеть мотив волочения Перуна подольскими улицами к Почайне, с которой неоднократно пытались отождествить летописный „ручай" Единственным вариантом в этом контексте остается расстановка пауз-запятых в тексте: „и влещи с горы, по Боричеву, на ручаи", где „Боричев" превращается уже в подольский топоним. В то же время, при традиционном понимании „Боричев" как взвоза, возникает стойкое впечатление, что „ручай" располагался непосредственно под горой и впадал прямо в Днепр. Летописец и редакторы сводов вполне обыденно восприняли историю о том, что „ручай" вынес в Днепр тяжелый дубовый идол Перуна, но только автор Древнейшей летописи счел возможным ситуацию появления весной под Боричевым древлянских лодий, из чего следует, что, вероятно, в 1-й трети XI в. „ручай" был гораздо глубже.

Н.И.Петров и С.Т.Голубев уделили в дискуссии много внимания локализации капища Перуна, на месте которого затем была поставлена Владимиром деревянная Васильевская церковь. К сожалению, на данный момент этот вопрос находится в тупике – дополнительных данных нет и их появления трудно ожидать в ближайшее время. Да и само привлечение расположения Васильевской церкви в качестве аргумента для локализации Боричева взвоза выглядит натянутым в модели существования только одного взвоза на Подол. „Ближайшим" Боричев оказывается только тогда, когда узвозов было несколько.

Вторым древнерусским источником, упоминающим „Боричев", является "Слово о полку Игоревем": "Игорь едет по Боричеву къ святей Богородици Пирогощей"[44]. Сюжет наиболее загадочный из всех. Финальная фраза всего повествования, знаменующая возвращение Игоря из плена и его прибытие в Киев, вызвала у современных исследователей более десятка вполне правдоподобных объяснений, но ни одного достаточно убедительного, чтобы стать „общепринятым" Пафосное „киевоцентрическое" обращение автора „Слова" к „неразумным" „братьям" и „сыновьям" князя Святослава Всеволодовича на примере судьбы Игоря закономерно для средневековой литературы переходит к христианскому мотиву усмирения гордыни и заканчивается библейским мотивом „возвращения блудного сына" Но вместо ожидаемого торжественного въезда Игоря в ворота Киева или же в княж двор Святослава, автор „Слова" говорит о движении Игоря по Боричеву в сторону церкви Богородицы Пирогощей, т.е., как справедливо заметил П.Г.Лебединцев, наоборот о выезде Игоря из Верхнего Города[45].

Вернуть логику повествованию, рассматривая этот сюжет всё-таки как въезд Игоря в Киев, обязанного по каким-то причинам посетить сначала церковь Богородицы Пирогощей на Подоле, пытались многие исследователи[46]. Но ещё И.И.Малышевский возразил, что написанная монахом летопись, обычно акцентирующая внимание на религиозных обетах князей, о таком примечательном факте умалчивает[47] Остается открытым вопрос, почему же автор "Слова" использовал именно этот факт в ущерб ясности и "поучительности" финала?

Внимание следует обратить на другой вариант прочтения сюжета. Самый удобный путь из Чернигова в Киев в древнерусское время – это речной спуск по Десне. Высадившись в гавани Подола в районе современного Речного порта, Игорь направился бы вдоль подножия горы к церкви Богородицы Пирогощей, т.е. к началу совр. Андреевского узвоза. Сделать это, вполне возможно, ему довелось бы вдоль русла ещё существующего „ручая", по *урочищу* „Боричев" В контексте повествования „Слова" такая трактовка действительно создает „классический" финал – Игорь ступил на киевскую землю и, под ликование киевлян, уже несущих радостную весть князю Святославу, направляется к нему.

Действительно, из 4-х древнерусских упоминаний топонима "Боричев" лишь единожды он сочетается со словом "увоз" Не противоречит возможности существования подольского урочища „Боричев" и сама этимология названия „Боричев увоз" Притяжательная форма „Боричев" образована от антропонима „Борич", как было отмечено ещё первыми исследователями ПВЛ, возможно упоминаемого в летописи в форме „Боричь/Биричь" среди послов Игоря, подписавшихся под договором 945 г.[48] Этот посол со славянским именем фигурирует в конце длинного списка варяжских имен, что позволяет видеть в нем для Киева сер. X в. далеко не рядовую личность, вполне подходящую на роль собственника значительного земельного надела.

Г.С.Лебедев полагал, что "двор Боричев" располагался на горе рядом с княжеским, а сам Борич был собственником узвоза, который "служил значительным источником боярского дохода"[49] "Права собственности Борича на киевский узвоз" – это, разумеется, экстраполяция на древнерусское время позднесредневековых "мостовых" и "замковых" податей, взимаемых на содержание и охрану мостов и городских ворот, что для Киева сер. X в. – несомненная крайность. Второй момент гипотезы Г.С.Лебедева – расположение Боричева двора рядом с княжеским – также выглядит сомнительным. Актовые киевские документы XVI-XVII вв. свидетельствуют, что названия взвозов определяли обычно ориентиры в виде церквей (в т.ч. и "нижние", напр. "Рождественский взвоз"), или же овраги – "Крещатицкий взвоз", "Крещатицкое беремище", "Чертово Беремище", „Кожемяцкий взвоз" Подольская же локализация "Боричева", как увидим ниже, полностью подтверждается источниками XV-XVII вв.

Если бы не комментарий редактора последней трети XI в., логичнее всего было бы заключить, что "Боричев" - это обширное подольское урочище, прилегающее с одной стороны к подножию Старокиевской горы, где начинался "увоз", а с другой – к району древней гавани. Но либо "Боричев" был изначально отдален от гавани, либо же в конце XI в. его границы уже были гораздо скромнее, и "пристать под Боричевом" можно было уже только в случае серьёзного наводнения.

"Оувозъ" или "взвоз"? Этот странный, на первый взгляд, вопрос имеет самое прямое отношение к локализации летописного "Боричева"

Кроме упомянутого сюжета ПВЛ, древнерусское "оувозъ" встречается только в Ипатьевской летописи в статье 1123 г. в рассказе о смерти князя Ярослава Святополчича. Обступивший с союзниками Владимир-Волынский, князь Ярослав с небольшой охраной угрожал горожанам под стенами. "И еще оному ездящю подъ градомъ въшедша два Ляха *над оувозъ* и ту легоста скрывшася. И поеха Ярославъ противъ от города и бывшю ему *въ оузе/оувозе* идеже Ляха та ловяшета его съсунувшася *въ оузъ/оувозъ* пободоста и оскепомъ"[50]. Короткую форму или сокращение "оузъ" наблюдаем и в Академическом списке: „оуз боричевь"[51]. Значение "оувозъ" в статье 1123 г. прозрачно – это овраг, над которым спрятались ляхи, и, когда Ярослав проезжал через него по пути в лагерь, ссунувшись вниз, ударили его копьями. Аналогична и этимология слова "увоз", параллелями которому А.Преображенский и М.Фасмер считали чешское и словацкое uvoz – "теснина, проезжая дорога" и польское wawoz – "овраг, ущелье"[52]. Вероятно, с ним же связано и второе значение украинского "узвіз/узвоз" – "дорога в овраге"[53].

В украинской грамоте 1443 г. из Городка упоминается "оувозище" (или два разных) рядом с колодцем, Лысой горой и болотом. Этот термин трактуется филологами как „дорога в ложбине, балке", но В.Розов переводил его как „перевоз, спуск"[54], очевидно, под влиянием устар. русского „увоз" – „перевоз, взвоз" Учитывая, что речь шла о сеножатях в низменной местности к востоку от Городка (точную локализацию которых подсказывает "Городецкая гора" - единственное заметное возвышение, претендующее на роль "Лысой горы"), и перевоз, и взвоз здесь трудно представить. В настоящее время все балки здесь обводнены, и "оувозище" скорее следует понимать по аналогии с полисемантичным русс. "взвоз" как "наволок на увозе (овраге, балке)"

Лексема "увоз", сохранившаяся только в южнорусских по происхождению памятниках письменности XI-XV вв., свидетельствует, что "оувозъ Боричевъ" - это расположенный на склоне Старокиевской горы узкий *овраг* (или, по М.Фасмеру, – "теснина"), по которому проходила дорога.

Отождествление „оувозъ„ с "оузвозъ" насчитывает уже два века истории, но, как это ни парадоксально, оно не проясняет ситуацию, а наоборот, создает гораздо больше проблем в понимании реконструируемого топонима "Боричев узвоз"

Кроме сохранившегося до сегодня общего значения „подъем на гору", в документах XIV-XVIII вв. и позже в старом русском языке "взвоз" имел довольно конкретное значение "подъем от реки, моста, перевоза"[55]. В Псковской летописи в статье 1404 г. упоминается, что "поставлена бысть святый Никола на звозе/узвозе"[56], в значении "на спуске к реке" В грамоте Кирилло-Белозерскому монастырю 1397 г. значение "взвозъ" другое – "наволок на взвозе"[57], соответствующее второму значению "взвоз" - "бревенчатый накат для въезда на дороге, взвозе (обычно у начала), в хозяйственной постройке"

Лексема "узвоз" создает сразу несколько различных вариантов расположения "Боричева взвоза": 1) подъем от реки; 2) подъем от перевоза; 3) подъем от моста; 4) любой широкий подъем на гору; 5) бревенчатый наволок на взвозе или у его основания. Три первых значения

означают выход "Боричева взвоза" к водному препятствию, два же последних позволяют расположить его в любом месте.

Анализ сюжета летописной статьи 988 г. свидетельствует скорее в пользу первой группы значений: Боричев "увоз" действительно выходил к "ручаю", впадающему в Днепр, и это, вероятно, был кратчайший из путей для того, чтобы доставить идол Перуна к Днепру. Намеренность сбрасывания идола в реку несомненна, поскольку в аналогичном летописном сюжете о свержении Перуна в Новгороде его идол также был сброшен в реку Волхов, а в жизнеописании Владимира Иакова Мниха упоминается также о сбрасывании в Почайну идола Волоса. В.М.Рычка полагает, что этот сюжет перекликается со библейской историей о сбрасывании иерусалимских идолов в долину Кедрон, откуда вытекал ручей в Мертвое море[58]. К "Боричеву" пристали древлянские лодьи в 945 г. и сюда же, скорее всего, прибыл и князь Игорь Святославович в 1185 г. Наконец, древнерусский народный сюжет о "перевозе Кыевом" также косвенно оправдывает понимание "Боричева увоза" в значении "взвоз" как "подъем от реки, перевоза"

Оба варианта трактовки "оувозъ" - и "южный" как "овраг", и "северный" как "подъем от реки" - подходят больше к "михайловской" версии его локализации, довольно слабо соответствуя расположенному между тремя горами (Уздыхальницей, Старокиевской, Замковой) и достаточно далеко от реки Андреевскому спуску.

Топографические данные XVI-XIX вв. В условиях ограниченности древнерусских сведений о топографии Киева, исследователи XIX в. начали активно привлекать материалы XV-XVIII вв., вызвавшие не менее жаркие споры как о содержании топонимов, так и о характере "топографической памяти" киевлян.

В Радзивиловской летописи конца XV в. оригинальная фраза ПВЛ несколько изменена: „И седяше Кый на горе, где ныне Зборичевъ"[59]. В описаниях Киева 70-80-х гг. XVIII в. речь уже идет о "горе Зборичев" тождественной "Андреевскому отделению" Старокиевской горы[60]. К сожалению, трудно сказать, что стало причиной появления нового топонима – ошибка переписчика, превратившаяся позднее в „народное" название книжного происхождения, или же наоборот, „народный" топоним, привнесенный переписчиком сознательно в текст. Попытки „народной этимологизации" названия хорошо заметны в северорусских летописях, где „Боричев" часто видоизменен в „Биричев"; подобным южнорусским вариантом может выступать и „гора Зборичев", образованная либо от "збиратися" (взбираться), как предполагал М.Ф.Берлинский, либо от „збори" (собрание).

Пересказывая сюжет ПВЛ о волочении идола Перуна, часть летописей Северо-Восточной Руси конца XV-XVII вв. (Воскресенская, Никаноровская, Львовская, Холмогорская) неожиданно добавляют ещё один топоним – "Боричев мост", а в Устюжской летописи фигурирует даже "Боричев двор"[61]. Появление таких топонимов на основании содержательной информации ПВЛ весьма проблематично. "Боричев" здесь уверенно переносится вниз, на Подол, к тому же, вопреки сообщению ПВЛ о крещении киевлян в Днепре, часть летописей этой группы включает уже и характерные киевские представления XVI-XVII вв. о крещении киевлян в Почайне, что явно указывает на "информированный" южнорусский след.

Информация о крещении в Почайне, а не Днепре, вероятно, связана с подольской легендой об основании Борисоглебской церкви на месте крещения киевлян[62]. Именно таким образом в XV-XVII вв. "реконструировались на местности" летописные сообщения. Появление "Боричева моста" теоретически могло произойти от осмысления "оувозъ" как "оувозище", но скорее ассоциируемый с направлением Боричева „ручай" к XV в. просто заметно пересох и уже никак не был способен вынести к Днепру бревно, хотя само русло ещё оставалось, именно поэтому предполагаемому "киевскому информатору" пришлось заключить, что идола "на самом деле" волочили через "Боричев мост" к Почайне.

Похожей независимой информацией располагал и составитель "Синопсиса" (1674 г.), сообщающий, что Владимир поставил капище "на пригорку внескомъ над Буричовымъ потокомъ" [63]. И.В.Жиленко датирует написание "Синопсиса" 1651-1653 гг., поскольку первоначальное повествование доведено только до 1651 г. и не упоминает о восстании Б.Хмельницкого[64].Сюжет об идолах из "Синописа" имеет параллели в Густынской летописи и укр. варианте жития св. Владимира, но именно детали о "Буричовом потоке" в них нет. „Буричов поток" явно перекликается с представлениями о „Боричевом мосте" – все-таки, писатели XV-XVII вв. сходились во мнении, что внизу Боричев увоз выходил к водному препятствию.

Топоним „Боричов поток" близок современному названию ул. „Боричев ток"[65], проходящей, впрочем, по нижней террасе Старокиевской горы (балтийские отметки 113-121 м), и поэтому непосредственно не связанной с руслом ручья, скорее оправдывая значение слова „ток" – „ровное место" В XIX в. совр. ул. Фроловская назывался "Черная грязь", а вдоль Флоровского монастыря протекал "Черногрязьский ручей" На склонах же Уздыхальницы активно функционировали "множество источников", до обустройства водоотвода в XVII в., а затем обширной дренажной системы[66] и коллекторов, стекавшие ручьями к Днепру, из которых наиболее известный Борисоглебский. „Около 1820 г." Н.В.Закревский наблюдал, как у подножия Уздыхальницы напротив церкви Николы Доброго прорвался родник, устремившийся по ул. „Гнилой"[67] Кроме Борисоглебского, в XVI-XVIII вв. под Старокиевской горой находился ещё один ручей, зафиксированый археологически в разрезе по оси совр. ул. Игоревской (на плане 1695 г. у его начала изображен колодец). Не исключено, что в XVII в. один из этих ручьев мог ассоциироваться с древним „Буричовым потоком"

Собственно топонима „Боричев узвоз" до XVII в. не сохранилось – Н.И.Петров совершенно справедливо рассматривал информацию Ф.Софоновича и „Синопсиса" о волочении Перуна Михайловским оврагом как комментарий к летописи, основанный на представлениях XVII в. о локализации Васильевской церкви, усиленный легендой об основании самого Михайловского монастыря. Но несомненно не зависимое от книжной летописной традиции свидетельство о существовании топонима „Боричев" в нашем распоряжении все же есть.

"Ровъ Боричовъ" В грамоте Братскому монастырю 1694 г. указывается, что "люди под горою и на горе живущие, почав от церкви Воздвиженской даже до фортки острожской в ров Боричов, по взвоз Рождественской куницу давали церкви"[68]. "Ров Боричов", т.е. "Боричов овраг" - это *прямой аналог* древнерусского "оувозъ Боричевъ", а следовательно, прямое свидетельство сохранения древнерусского топонима до XVI-XVII вв. Использование его как границы земельных владений полностью исключает "книжное" происхождение, в свете чего локализация "рва Боричова" действительно приобретает важнейшее значение. К сожалению, данный документ не привлекал серьёзного внимания со стороны современных специалистов по истории Киева XVI-XVII вв., что консервирует наши познания об источнике на уровне XIX в.

Грамота 1694 г. вызвала жаркую дискуссию между Н.И.Петровым и С.Т.Голубевым, остающуюся актуальной в работах археологов и сегодня. Напомним кратко её содержание. Н.И.Петров отождествил „фортку острожскую" грамоты с Киевскими воротами, а „ров Боричов" – с нижней частью Андреевского спуска. С.Т.Голубев отнесся к источнику внимательнее, указав, что грамота составлена на основании т.н. "выписи 1593 г.", включающей текст грамоты 1589 г. В последней речь шла о владениях Воздвиженской и Трехсвятительской церквей и "людях, на горе живущих", что четко указывало на перечисление ориентиров от Воздвиженкой церкви в сторону Трехсвятительской. Опираясь на план 1695 г., С.Т.Голубев возразил, что „фортка" никак не могла быть тождественна Киевским воротам, а соответствует "калитке" в Михайловский овраг, который и является "Боричовым рвом" Д.И.Блифельд попытался обойти противоречия отождествлением с Рождественским узвозом самого Михайловского оврага, а „рва Боричова" – с одним из оврагов возле Андреевского спуска. М.А.Сагайдак предложил другое оригинальное решение – „ров Боричов" располагался внизу вдоль горы и являлся руслом „Боричева потока" Отождествляя "Боричев ров" с Михайловским оврагом, но ориентируясь на дату составления грамоты – 1589 г., С.И.Климовский предположил, что речь идет о подольском остроге, "фортка" которого выходила к Михайловскому взвозу, а "Рождественский" спуск отождествил с совр. Владимирским.

С.Т.Голубев справедливо подчеркнул важность источниковедческого подхода в изучении грамоты 1694 г., обратившись к т.н. "выписи 1593 г.", введенной в научный оборот Н.Оглоблиным[69]. Копию "выписи", вместе с выпиской о новой ревизии владений монастыря и письмом В.Ясинского, привез в 1693 г. в Москву ректор Киево-Могилянской академии Иосиф Кроковский. Но, как свидетельствуют подписи на листах сохранившейся книги № 10 Киевского стола, эти документы в целом были подготовлены и поданы в Киевскую приказную избу ещё ректором Феодосием Гугуревичем (1686-1689 гг.). Толчком к подготовке документов послужило заключение мира с Польшей в 1686 г., по которому монастырь терял все свои "польские" владения, и резонно пытался защитить юридически оставшиеся. Понимало это и московское правительство, поэтому в ноябре 1686 г. был издан указ, предписывающий настоятелям

киевских монастырей сделать "списки" со всех актов на владение и прислать их в посольский приказ. Немаловажным фактором для Братского монастыря могли послужить и ходатайства Софийского и Михайловского монастырей о передаче им заброшенной после пожаров 1651 и 1660 гг. Трехсвятительской церкви. В 1690-91 гг. она действительно была пожалована царской грамотой Киевской митрополии при возведении в митрополиты Варлаама Ясинского. Иосиф Кроковский вернулся в 1694 г. домой с царским указом, подтверждающим права собственности Братского монастыря на заявленные владения, в т.ч., благодаря т.н. "выписи 1593 г.", и на земли и угодья Трехсвятительской церкви. Но сама церковь, по соглашению с В.Ясинским, была ему уступлена, восстановлена в 1693-1695 гг. на средства Войска Запорожского, и перешла под патронат Софийского монастыря.

Предыстория "выписи" следующая. В 1593 г., по просьбе священника Воздвиженской церкви Филипа Одония "для певности лепшей", подвоеводой киевским Филоном Стрыбилем в Киевскую гродскую книгу были внесены 8 грамот, подтверждающих права его собственности на земли Воздвиженской и Трехсвятительской церквей. "Выписъ" из этой книги был сделан в 1646 г., причем, судя по примечанию в конце, его "кориговалъ Виговский" Таким образом, грамота 1589 г., включенная в *"выписъ 1646 г."* (так правильно называть этот документ) прошла минимум через 3 этапа переписывания (1593, 1646, 1687-93 гг.), пока, наконец, не была использована для составления грамоты 1694 г. Не имея на руках оригинала грамоты или, по крайней мере, гродской книги 1593 г., мы оказываемся перед крайне сложной задачей верификации содержащейся в ней информации.

Пятый документ "выписа", "лист" подвоеводы кн. Матеуша Воронецкого от 12 декабря 1589 г., рассказывает о деле Воздвиженской сеножати, отданной в пользование мещанину Гаврилу Котельнику и присужденной попу Одонию. "Тотъ же попъ нагорский Киевский и листъ его королевской милости покладалъ, яко тежъ и листъ его милости княжати воеводы Киевского показовалъ на то, ижъ люди, которые на горе седятъ, почавши отъ церкви Воздвиженя честного креста надъ горою, ажъ до фортки острожской у ровъ Боричовъ, по узъвозъ Рождественскій, есть пляцы власные, дворища куничные, з людьми куничными церкви мурованной святыхъ трехъ святителей Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого на холме, которые поданы къ церкви Воздвиженской честного креста"[70]. Судя по контексту письма, Одоний предоставил М.Воронецкому грамоты 1571, 1574 и 1586 гг., в которых никакого „рва Боричова" не упоминается, более того, границы „людей куничных" не обозначены. Кто же использовал этот топоним: "человекъ новоприхожий", но „учоный", Ф.Одоний или же кн. М.Воронецкий "из Збаража", и, собственно, *зачем*, ведь речь шла всего лишь о спорных сеножатях?

"Выписъ" имеет ещё одну весьма странную особенность – во всех грамотах в начале фигурирует подчеркнуто полное литературное название Трехсвятительской церкви (см. выше), вместе с дальнейшими "простонародными" и официальными: "церковь святого Василя", "церковь нагорская Василиевская Киевская" (ср.. "светого Михайла Золотоверхого")[71]. Причем похожее полное наименование находим только поздних русских росписях Киева 1682, 1695 гг.[72] Проблема и в том, что "выписъ 1646 г." - единственный документ, опускающий возникновение самого названия церкви "Трех святителей" в XVI в. В люстрации 1616 г. она названа "cierkiew s.Wasila"; в королевской грамоте 1616 г. униат Иоанн Юзефович назван "swieszczenik wasilewski nahorski kiiowski", а церковь - "cerkiew gorna swiatego Wasila"; в протестации В.Рутского 1633 г. – „светого Василия, названого нагорного"; в "Тератургиме" А.Кальнофойского (издана в 1638 г.) - "cierkiew s.Bazylego"; и лишь в грамоте Владислава IV 1638 г. о передаче Моисеем Ивановичем церквей Братскому монастырю – "swietych trzech Swiatytelei"[73]. Создается впечатление, что название "Трехсвятительская" появилось только во времена принадлежности Васильевской церкви униатам, приблизительно в это же время Воздвиженская церковь была переименована в Симеоновскую. Но если в 1633 г. митрополит Могила отобрал обе церкви у униатов под именем "Семена" и "Василия", то в 1638 г. Моисей Иванович, примкнувший к православным, отписал обе церкви на Братский монастырь уже как "Воздвиженскую" и "Трехсвятительскую" Во всех королевских грамотах Братскому монастырю 1638, 1640 и 1670 гг., две из которых были представлены Ф.Гугуревичем вместе с "выписом 1646 г.", церкви названы так же: "Воздвиженская" и "Трехсвятительская", и это очень важный с *юридической* стороны факт, объясняющий правку грамот.

Возникновение названия „Трехсвятительской" церкви – тема для специального исследования, но нельзя не отметить, что в 1631 г. на гору специально для православных

была перенесена с Подола разобранная деревянная церковь Николы Притыска, получившая новое названия "св. Иоанна Златоуста" В 1633 г. православные силой вернули себе Софийский монастырь и Десятинную церковь, в силу чего надобность в церкви "Иоанна Златоуста" отпала. Её ветхое здание не простояло долго, и уже в 1638 г. вернувшийся к православным храм св. Василия оказывается названым в честь трех святителей: Василия Великого, Иоанн Златоуста и Григория Богослова, что, по всей логике, должно указывать на ликвидацию "златоустовской" церкви и перенесение её иконостаса в церковь св. Василия.

Независимо от времени появления названия "Трех святителей", до мелочей полная форма этого названия, внесенная в грамоты "выписа 1646 г.", - явный признак их корректирования: то ли в 1646 г. Выговским, на что прямо указывает сам документ, либо же, что более вероятно, в 1686 г. при Ф.Гугуревиче.

Гораздо сложнее с границами куничных земель церквей. Непосредственно для темы разбирательства грамоты 1589 г. они не нужны и не могут быть цитатами из грамот, на которые ссылается Воронецкий, в других случаях четко указывающий словесный источник: "оповедилъ тотъ же попъ", "и людей добрыхъ передо мной ставилъ", "людьми то показовалъ" Фраза о границах, к тому же, грамматически не согласована, хотя именно в связном изложении большого нагромождения ориентиров автор грамоты 1589 г. проявляет завидную изобретательность. Цель цитирования грамот 1574 г., собственно, состояла только в одном – подтвердить права Одония на сеножати Васильевской церкви, их же границы выписывали детально „листы" кн. К.Острожского 1571 и 1586 гг. В самих грамотах 1574 г. говорится: „тую церковь... ему даемъ з всими доходи и церемониами, з людми куничными и з дворомъ церковнымъ, в которомъ самъ маетъ мешкать, зъ сеножатми, з озеромъ ку тей церкви прислухаючимъ"[74]. Учитывая языковые особенности обеих грамот, ожидаемая цитата должна выглядеть так: „люди, которые на горе седятъ, почавши отъ церкви Воздвиженя честного креста *нагорское* [...] з людьми куничными церкви *нагорское мурованное святого Василя*, [...] *есть надане* къ церкви *Воздвиженя* честного креста" Но в имеющемся в нашем распоряжении документе, кроме языковых отличий, фигурируют ещё и границы куничников на горе.

Поп Ф.Одоний, умудрившийся до 1600 г. получить в собственность еще два "нагорских" храма – Софийский и Десятинный (всего 4!), конечно, вошел в историю как человек весьма предприимчивый. Но кн. М.Воронецкий в 1593 г. был действующим киевским стольником, поэтому подделка его письма 4-х летней давности при записи в гродскую книгу после официального свидетельствования перед новым подвоеводой на городском совете, была бы крайне рискованным предприятием. Рубежи куничников либо вставлены самим М.Воронецким из другого документа (как считал С.Т.Голубев, для того, чтобы закрепить грамотой одновременно все владения Одония), либо же внесены позже одним из переписчиков: в 1646 г. Выговским по просьбе Братского монастыря или в 1686 гг. самими коллегиатами. И действительно, вместо характерного для грамоты 1589 г. предлога "и по" в фразе видим "ажъ до" (в грамоте 1694 г. замененное на "даже до"). Классический поиск "кому это выгодно?" заставляет в первую очередь вспомнить о царской грамоте 1694 г., где цитата о границах приведена почти дословно.

С.Т.Голубев счел творчеством коллегиатов фразу "под горою и на горе живущие" грамоты 1694 г., опираясь на то, что в "выписи 1593 г." речь шла только о людях, "которые на горе седять" Но грамота 1694 г., во-первых, объясняет это наличием среди подольских имений монастыря "двора Кучинской", расположенного "подъ горою в Скольникахъ, против церкви Рождества Христова" "по улице, лежащей от церкви Рождества Христова къ площади торговой", а во-вторых, прямо ссылается на рекомендательное письмо В.Ясинского, которое привез с собой в Москву И.Кроковский[75] Раздел земель и сеножатей Трехсвятительской церкви несомненно *произошел ещё в Киеве*, и границы "почав от церкви Воздвиженской даже до фортки острожской в ров Боричов, по взвоз Рождественской" также были согласованы с В.Ясинским. Более того, грамота 1694 г. говорит и о том, что Братский монастырь в 1693 г. обратился к городской администрации выполнить ревизию подольских владений монастыря, в результате чего в гродскую книгу была внесена новая запись с уточненными ориентирами. А это означает, что из какого бы источника в "выписъ 1646 г." не попала фраза о "Боричовом рве", состоянием на 1693 г. этот топоним должен быть если не актуальным, то хотя бы *понятным*.

И коренной киевлянин Ф.Софонович, и печерские составители "Синопсиса" не могли не знать подобного топонима, если он существовал. А один из фигурантов грамоты 1694 г. –

В.Ясинский, сменивший Ф.Софоновича в должности игумена Михайловского монастыря, вряд ли мог трактовать "Боричев" не в русле взглядов своего предшественника. Как выразился бы, вероятно, С.Т.Голубев, "дело яснее ясного!", но, к сожалению, не во всем.

В универсале гетмана И.Мазепы Михайловскому Златоверхому монастырю от 25 августа 1699 г., опираясь на актовые документы различного времени ("права давнии и теперишнии"), монастырю подтверждались права собственности "на пляц, под горою лежачий урочища, прозываемого Чортово Беремища"[76]. Н.В.Закревский справедливо указал источник информации – грамоту 1646 г. из "Описи" монастырских документов: "Пляцъ, лежачий подъ горою и валомъ, вышовши зъ манастыра калиткою по левом боце звозу Михайловского, у урочища, прозываемого Чортова Беремища. Границя того кгрунту почавши одъ горы узъ дорогу, куды ходятъ з места до манастыра Михайловского, мимо тотъ дворъ аж до саду Кучинского"[77] Из грамоты 1694 г. мы знаем, что соседнее урочище под горой, где располагался двор Кучинской, называлось "Скольники", причем засвидетельствовано оно уже в нач. XVI в.[78] Где же тогда располагался "Боричев (по)ток", давший название киевской улице?

Владения Михайловского монастыря были, пожалуй, самыми стабильными в XVI-XVII вв. В королевской грамоте 1523 г. его границы описаны "по самый вал, и по Лядские ворота, и по Евсийкову долину, по старую дорогу, по Михайловский взвоз"[79]. Расположение вала, служившего важным ориентиром в актовых документах XVI-XVII в. объясняет протестация В.Рутского 1633 г. – „который валъ одъ монастыря Михайловскаго идетъ"[80], т.е. вал древнерусского детинца, в XVI – 1-й пол. XVII ст. не имевший уже оборонного значения. Но в „Описи" документов Михайловского монастыря, составленной после 1686 г., этот документ передается уже совершенно иначе: „Почавши от калитки или форты у валу подземной у конца монастыра полунощномъ, противо церкви Рождественской Подольской, по-подъ монастыремъ к дорозе подъ киминтаремъ церкви Покровы в Лядские ворота лежащой, и сквозе ворота по самый валъ; оттол по Евсейкову долину, которой вершина аж у конце винограда ныне государевого, по старую дорогу, оттолъ по Михайловский узвозъ"[81]. Составленная же на его основании царская грамота 1700 г. гласит: „отъ долины Евсеевской, которая сошлась того места къ берегу реки Почайны съ Крещатицким взвозом, обще идучи старою набережною дорогою, отъ Крещатицкой башни и сквозь башню, по конец мосту, что ныне вновь построен близъ Рождества Христова церкви, противъ Михайловскаго взвозу, что ныне противъ Михайловской копчатки..., а поперегъ отъ того хрещатицкого мосту прямо на гору къ Михайловской калитке"[82]. Сравнение довольно красноречиво: „вал" превратился в „калитку или форту у валу" „старая дорога" – в „Крещатицкий взвоз" разъясняются расположение „Евсийковой долины" (по разному) и даже „Михайловского взвоза" Последнее, впрочем, не удивительно - как показывают фортификационные росписи 1673-77 гг. и план И.Ушакова 1695 г., в сторону Михайловского спуска в овраг в это время вели не ворота, а лишь калитка[83], т.е. этот „узвоз" ко 2-й пол. XVII в. уже вряд ли функционировал[84].

Документы Михайловского монастыря четко регламентируют границу его владений возле Васильевской церкви – это Михайловский взвоз, выходящий к Михайловской "форте" „Рождественский взвоз" грамоты 1694 г. не мог располагаться дальше оврага и поэтому, как крайний ориентир земель Трехсвятительской церкви, пожалуй, не может не быть тождественным "Михайловскому взвозу" Примечательна и „фортка острожская" грамоты 1694 г. С.И.Климовский – единственный из исследователей, попытавшийся поместить эти ориентиры в контекст грамоты 1589 г. В это время „острогом" действительно называлось укрепление вокруг Подола, но план И.Ушакова 1695 г. ясно показывает, что укрепления обходили Рождественскую церковь, включая и сам взвоз, и „пляц Чертово Беремище"; на горе же действующих укреплений в 1589 и 1646 г. не было[85]. „Фортка къ месту", правда, „замъкнена завъжды, такъ в день, яко в ночи"[86], имелась в замке. Её расположение точно не известно, но, очевидно, речь идет о башне „ку Днепру и ку месту напротивъ Здыхальницы", откуда можно было спуститься на „Черную грязь" (Фроловскую). Такая трактовка дает слабый шанс версии Н.И.Петрова, но грамота 1589 г. ясно сохраняет понимание „Горы" как Старокиевской, без Уздыхальницы. А „Опись" и жалованная грамота Михайловского монастыря служат великолепной моделью, объясняющей механизм, время и причины появления „фортки острожской" в анализируемом документе.

Отождествление „фортки острожской" грамоты 1694 г. с той же Михайловской калиткой, предложенное С.Т.Голубевым, создает несомненную проблему – ведь круг владений Братского

монастыря таким образом включает усадьбу Трехсвятительской церкви, напомним, переданную ранее царским указом В.Ясинскому. Западная граница усадьбы церкви хорошо видна на плане 1803 г. (рис.3, *1*) – она находится в районе „Трехсвятского роската" плана Ушакова 1695 г., т.е. почти посредине между Воздвиженской церковью и Михайловским оврагом. Можно, конечно, возразить, что речь шла только о „куничниках", но тогда мы нуждаемся в четком понимании, где именно располагались и их дворы.

На практически синхронном грамоте 1694 г. плане Киева И.Ушакова (1695 г.) на горе и на её склонах от Воздвиженской церкви до Михайловской калитки не изображено ни одного мещанского двора (рис.1), а на гравюре И.Щирского для Тезиса Обидовского (1688-1691 гг.) вообще изображены отвесные склоны горы без единой террасы[87] О каких же людях могла идти речь?

Ответ подсказывает панорамный рисунок Киева 1651 г. голландского художника А. ван Вестерфельда. На склонах Старокиевской горы он изобразил четыре группы мещанских усадеб (рис.2). Первая (справа налево) группа из 4-5 усадеб изображена на вершине Уздыхальницы. Вторая группа из 2-3-х усадеб изображена на 3-й террасе ниже Воздвиженской церкви. Следующая группа из четырех усадеб – ниже на 2-й террасе между Воздвиженской и Трехсвятительской церквями (холм над Покровской церковью). На самой горе, между Воздвиженской и Трехсвятительской церквями, также видим изображения двух домов. Дальше на юг находится глубокий овраг ниже Михайловского монастыря и еще две группы усадеб на склонах, к которым от Рождественской церкви поднимается узвоз (рис.2). Математической точности в количестве дворов и передаче структуры заселения террас Старокиевской горы в данном случае, разумеется, ожидать трудно, но сам факт населенности террас заслуживает на внимание. Отметим и план Киева конца XVII – нач. XVIII в.[88], где на террасах изображены три двора ниже Трехсвятительской церкви, и по одному двору ниже от Михайловского монастыря и Николаевского роската. А на плане 1803 г. (рис.3, *1*) уже видим густо заселенной всю 1-ю террасу горы, хотя на 2-й и 3-й террасах домов не обозначено.

Сопоставление плана Ушакова 1695 г. с рисунком ван Вестерфельда делает в целом понятными ориентиры грамоты 1694 г. "Люди на горе живущие" – это группы усадеб на склонах Старокиевской горы и на горе непосредственно между Воздвиженской и Трехсвятительской церквями. "Почав от церкви Воздвиженской" – ориентир первой группы усадеб на террасе. Фраза "по взвоз Рождественский" после упоминания "рва Боричева" в контексте рисунка ван Вестерфельда могла бы касаться двух групп усадеб ниже Михайловского монастыря между дорогой и оврагом (рис.2), но этот вариант полностью отбрасывают актовые документы, четко регламентирующие принадлежность этой части горы вплоть до подножия Михайловскому монастырю. Тариф 1628 г. также говорит о наличии у монастыря 10 дворов городников. Рисунок 1651 г., в то же время, ставит другой важный вопрос – кому принадлежала группа усадеб на Уздыхальнице? С.Т.Голубев ушел от данного вопроса ссылкой на состояние горы в XVI в., о которой люстрация 1552 г. говорит: "а другая тамъже подалей вышъша, на имя Вздыхальнея, але тая остра, можетъ быти унижена копаниемъ"[89] Последнее, как говорит Киевская летопись, было сделано в 1616 г. на средства войта Ф.Ходыки и бурмистра М.Мачохи. Гору срыли на 5,5 саженей (12 м), при чем была обнаружена заброшенная пещера отшельника по имени "Павел"[90]. Но именно после срезания Уздыхальницы на ней и появляются 5-6 строений, видимых на рисунке 1651 г.

Историю предприимчивого семейства мещан татарского происхождения Кобыз-Ходык, добившихся не только должностей и влияния в Киеве, но и при помощи фальшивых грамот – шляхетства, В.Б.Антонович выбрал как одну из "живых картин" истории Киева XVI – XVII в.[91] Упомянутый выше войт Федор Ходыка построил карьеру на двух крайне непопулярных у киевлян "столпах" - идее ремонта замка за счет городских жителей и унии. Но акция срытия Уздыхальницы 1616 г., призванная продемонстрировать лояльность гетману С.Жолкевскому, несомненно имела и свой финансовый интерес со стороны Ходыки. Обратим внимание на то, что его брат и один из предшественников на посту войта Василий Ходыка в числе разнообразных статей дохода скупил в разных частях города 10 дворов, на которых настроил "халупъ для куничниковъ" (орендаторов). Очевидно, столь плотная застройка небольшого пятачка Уздыхальницы, наблюдаемая на рисунке ван Вестерфельда 1651 г., объясняется именно этим – на них располагались "куничные" дома, подлежащие замковой юрисдикции и лично Ходыкам, в то время, как Воздвиженская и Васильевская церкви, согласно люстрации 1616 г., подлежали юрисдикции митрополичей.

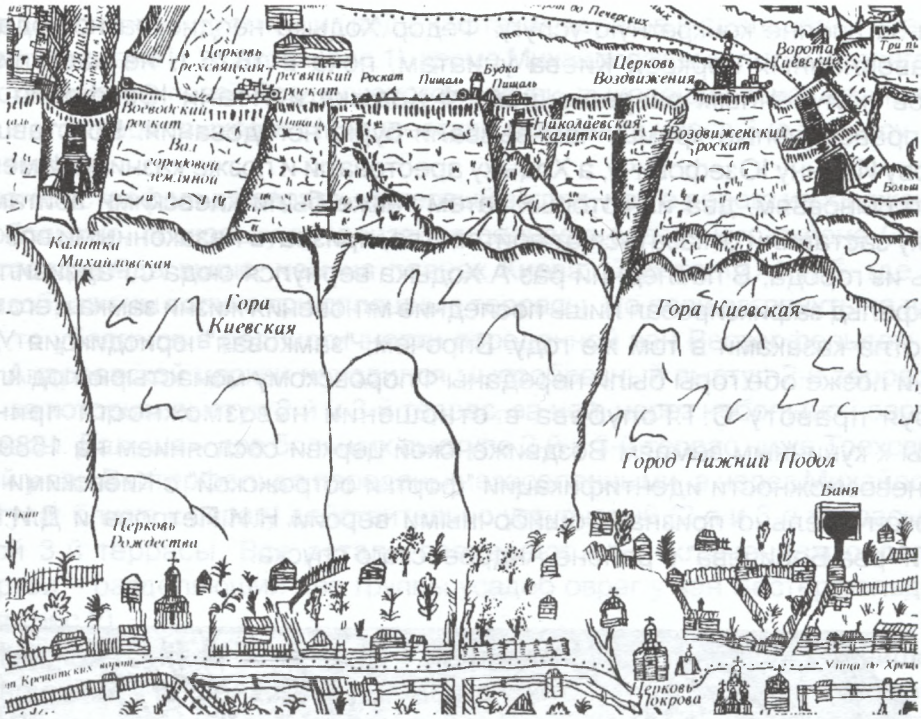

Рис.1. Фрагмент плана Киева И.Ушакова 1695 г.

Рис.2. Панорама Киева А. ван Вестерфельда 1651 г. (вверху) и её деталь по копии XVIII в. (внизу).

Сделано это было несомненно с согласия воздвиженского священника-униата Иоанна Юзефовича и за вполне конкретную услугу. Федор Ходыка неоднократно ходатайствовал о передаче православных церквей Киева униатам, пока в 1625 г. не наступила развязка. Вооружившись полученным разрешением, Ф.Ходыка и Иоанн Юзефович отправились опечатывать православные храмы, чем вызвали бурю негодования. Восставшие горожане отрубили голову Иоанну Юзефовичу, а Ходыку арестовали и позже казнили. Имения Ф.Ходыки перешли к его сыновьям, два из которых затем также были киевскими войтами, но 1649 г. Андрея Ходыку заставили отказаться от войтовства, признать незаконными все подписанные акты и бежать из города. В последний раз А.Ходыка вернулся сюда с Радзивиллом в 1651 г., но ван Вестерфельд зафиксировал лишь последние мгновения жизни замка и его окрестностей, сожженных дотла казаками в том же году. Впрочем, "замковая" юрисдикция Уздыхальницы сохранилась, и позже обе горы были переданы Флоровскому монастырю под кладбище.

Констатируя правоту С.Т.Голубева в отношении невозможности принадлежности Уздыхальницы к куничным землям Воздвиженской церкви состоянием на 1589, 1593 и 1646 гг., а также о невозможности идентификации "фортки острожской" с Киевскими воротами, мы вынуждены окончательно признать ошибочными версии Н.И.Петрова и Д.И.Блифельда о расположении "рва Боричева" в районе Андреевского спуска.

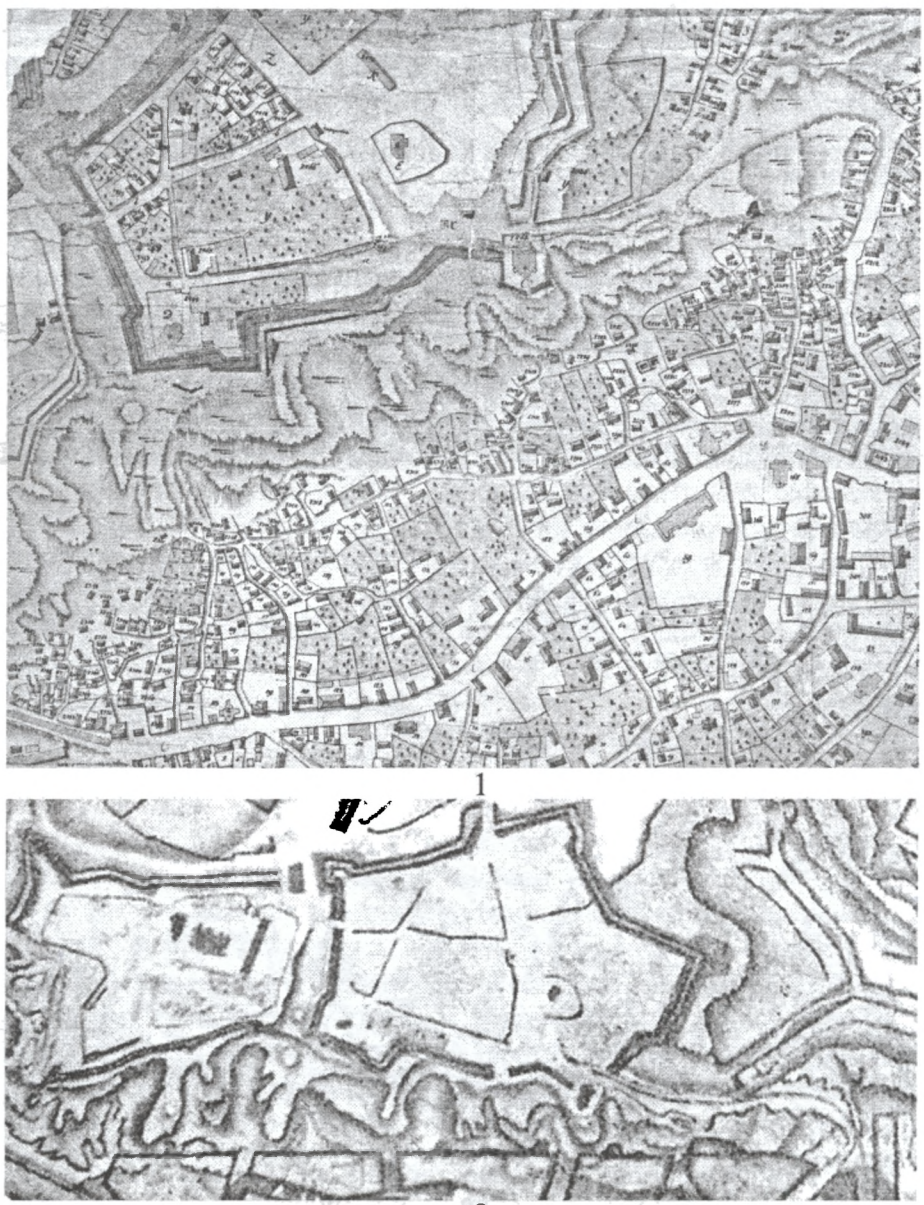

Рис.3. Фрагменты планов Киева 1803 (*1*) и 1811 г. (*2*).

Его локализация несомненна в районе между Воздвиженской церковью и Михайловским оврагом, но все диспутанты упустили из виду, что таких оврагов в реальности два, а калиток в овраги – три (sic!). На плане И.Ушакова (рис.1), кроме Михайловской калитки и оврага, изображен также овраг на склоне горы левее Воздвиженской церкви, выходящий внизу в район Покровской церкви. Прямо в этот овраг выходит Николаевская калитка, а через 3-ю террасу – калитка из Трехсвятского вывода.

На рисунке ван Вестерфельда оврага, на первый взгляд, нет, а дорога изображена на склоне (рис.2). Это любопытно, поскольку детализация рельефа восточного склона Старокиевской горы у ван Вестерфельда выше, чем на планах Киева 1745 та 1774 гг.[92], где ниже плато схематически изображены только три сплошные террасы. Но если взглянуть на планы 1803 и 1811 гг. (рис.3), то убедимся в реалистичности переданной ван Вестерфельдом топографии склонов. Ниже Андреевской церкви находился мысообразный выступ 2-й террасы; южнее – широкий овраг, за которым выступ 2-й и 3-й террас, за ней, через небольшой овраг, еще один выступ 2-й террасы. Дальше – два больших выступа 2-й и 3-й террас ниже Трехсвятительской церкви, который у ван Вестерфельда переданы незаселенными, а через Михайловский овраг – еще два выступа: ближе к оврагу действительно уступчатый (2-я и 3-я террасы), а далее – выступ высокой 3-й террасы. Все детали совпадают, за исключением оврага напротив Покровской церкви – разделяющий две группы усадеб овраг у ван Вестерфельда выходит к церкви Успения (рис.2).

Н.В.Закревский категорично объявил, что на рисунке 1651 г. нет "ни малейшего подобия Киевских гор", но ошибка голландского художника состоит не в рельефе. Нет сомнения, что панорама рисовалась в несколько этапов, меняя ракурс, - именно так Софийский монастырь оказался нарисованным в створе между Старокиевской и Замковой горами, а северная часть подольских церквей по отношению к южным оказалась развернутой боком, как и храмы Верхнего Города. Несомненно проблемно и совмещение подольских ориентиров с ориентирами Верхнего Города. Рождественская церковь вынесена слишком далеко влево от Михайловского спуска, почти в район окончания Владимирской горки, тогда как на линии Михайловского оврага нарисована Борисоглебская церковь. Хорошо узнаваемая церковь Успения расположена у подножия оврага левее Уздыхальницы, далее закономерно следуют ратуша и Братский монастырь, но они оказываются всего лишь на линии северной оконечности подножия Уздыхальницы! Смещение получилось очень значительным – очевидно, рельеф гор был набросан художником фронтально, после чего, уже под значительно измененным углом, в два этапа дорисовывался Подол. "Накладка", на наш взгляд, произошла из-за схожести пятикупольных деревянной церкви Николы Доброго и каменной церкви Успения, служившей для ван Вестерфельда своеобразным "разделителем" Подола при совмещении рисунков-набросков (правее все церкви уже развернуты апсидами). Размещение Успенской церкви на месте церкви Николы Доброго (возможно, что и нарисован именно этот деревянный храм)[93], разумеется, стало фатальным для точности подольской части рисунка, но в целом картину рельефа киевских гор ван Вестерфельда можно признать довольно достоверной.

Таким образом, трассу оврага, выходящего к Покровской и Доброникольской церквям, состоянием на XVII в. можно уточнить при помощи рисунка ван Вестерфельда – ко 2-й террасе овраг шел в направлении Трехсвятительской церкви, но отсюда он сворачивал к Воздвиженской церкви, т.е., в 1694 г. – к Николаевской калитке.

Следующая деталь – на плане Ушакова от Воздвиженской церкви до хлебных амбаров у руин Трехсвятительской церкви и Трехсвятского роската изображена длинная пустая полоса, которая сохраняется и на планах 1803, 1811 гг. (рис.1; 3). Нет сомнения, что на горе именно этот участок был закреплен грамотой 1694 г. за Братским монастырем. Если, как указывалось выше, допустить, что при помощи "фортки острожской" пытались очертить именно границу между усадьбой Трехсвятительской церкви, доставшейся В.Ясинскому, и владениями Братского монастыря, такой "форткой" следует признать "Трехсвятскую калитку", также ведущую в овраг. В таком прочтении грамоты 1694 г. ориентиры "от Воздвиженской церкви до фортки острожской в ров Боричов" отражают границы *на плато*, а "по взвоз Рождественский" - на склонах горы, касаясь только *террас*.

Второй вопрос, а где располагалась раньше граница между землями и куничниками обеих церквей? Ведь до 1573 г., в 1616-1624 и 1626-38 гг. они были разделены. Не является ли таковым

„лишний" ориентир текста в виде „рва Боричова"? Финальный раздел земли на этом участке по результатам переговоров Братского монастыря и В.Ясинского, отраженный в грамоте 1694 г., нам известен, но здесь скрывается и небольшой подвох – формально владения Трехсятительской церкви были *оставлены* монастырю. Для ситуации 1573 г. важно первоначальное расположение древнерусской каменной Воздвиженской церкви, которое определяют завещание отца Ивана и грамота 1589 г.: „у валу", „почавши отъ башты Нагорское надъ солонцемъ по дорогу и по валъ, пляцъ церкви старое мурованое Воздвиженя"[94]. С.Т.Голубев отождествлял „башту Нагорское" с Киевскими воротами, а „пляц" – с припоминаемым М.А.Максимовичем фундаментом „каменного здания с гробницей, высеченной из белого камня", открытого ок. 1839 г. при планировке „ул. к Михайловскому монастырю"[95]. Но речь шла об исследованиях 1838 г. на усадьбе Королева на ул. Владимирской, где были открыты остатки монастыря св. Федора[96]. Сам С.Т.Голубев на основании „выписа 1646 г." убедительно показал, что древнерусская церковь Воздвижения была полностью разрушена уже к 1533-34 гг., поэтому информация люстрации 1616 г. об обрушении церкви анахронична. Но люстрация четко говорит о расположении церкви на Софийской слободе, там же упоминает церковище и Одоний в грамоте 1589 г. Только после разрушения старой церкви „поп перешел на Гору". „Башта Нагорская" в грамоте локализирована рядом с „солонцем" – „заболоченным участком" Вероятно, здесь пора вспомнить, что на плане Киева Боплана не нанесены Лядские ворота, зато обозначены Жидовские, от которых параллельно валу идет дорога на Кудрявец. „У валу" – это не „возле вала" – документы о Софийской слободе ясно различают „у валу", „межи валы" – т.е. возле Софийского монастыря, и „за валом"[97] Поскольку же на плане Боплана Кудрявец *включен* в систему валов Ярослава, вполне вероятной выглядит версия А.Реутова о тождественности Воздвиженской церкви фундаментам, раскрытым на углу ул. Смирнова-Ласточкина и Кияновского переулка[98].

Грамота 1589 г. не разделяет владений Воздвиженской и Васильевской церквей на горе по той причине, что Вознесенская церковь была сюда перенесена от Жидовских ворот (очевидно, на место какой-то деревянной древнерусской церкви) и правовых оснований на владение землей первоначально *не имела*. Об этом ясно „молчит" подробное завещание отца Ивана 1533-34 гг., и говорят грамоты 1574 г. Одонию, которые передавали ему не только владения Васильевской церкви, но и даже „з дворомъ церковнымъ, в которомъ самъ маетъ мешкать" Таким образом, все земли здесь передавались Одонию по „праву" обладания разрушенной Васильевской церковью. Об этом, похоже, прямо говорит и "выписъ 1646 г."· "почавши отъ церкви Воздвиженя честного креста надъ горою, ажъ до фортки острожской у ровъ Боричов, по узъвозъ Рождественскій, есть пляцы власные, дворища куничные, з людьмы куничными церкви мурованной святыхъ трехъ святителей..., которые поданы къ церкви Воздвиженской честного креста""

Ситуация изменилась в 1614 г., когда подвоевода киевский отобрал у васильевского попа церковь, часть земель продал, а часть оставил себе. В 1615 или 1616 г. обе церкви были переданы униатскому священнику Иоанну Юзефовичу, который, из-за позова мещан, был вынужден передать Васильевскую церковь для службы своему сыну. В 1625 г. Иоанн Юзефович был казнен казаками, а его сын Моисей Иванович перешел в православие. Но в 1626 г. у него вновь отобрали Васильевскую церковь в пользу униатов, да и сам Моисей Иванович, похоже, в 1633 г. также опять был униатом, переименовавшим Воздвиженскую церковь в "Симеоновскую" А в 1638 г. он уже отписал и Воздвиженскую, и, опираясь на королевский привилей отцу, Трехсвятительскую церковь Братскому монастырю, который и закрепил их за собой королевскими указами 1638 и 1640 гг.

Таким образом, описанная в "выписе 1646 г." ситуация единства земель церквей была возможна либо в 1574-1614 гг., либо после 1638 г. Для 80-90-х гг. XVII в. "архаизмом" уже является не только "узвоз Рождественский", но и сами "дворища куничные" - все это мы видим на панораме 1651 г., но не плане 1695 г., поскольку после пожара 1651 г. и постройки острога 1654 г. мещанам было запрещено селиться в остроге. Да и сама грамота 1694 г. только ссылается на прежние документы, но юридически закрепляет "вотчины" - т.е. земельные владения. Фраза "есть пляцы власные, дворища куничные" грамматически не согласована с началом грамоты 1589 г., напоминая вставку из люстрации или любого описательного документа. Скорее всего, составитель "выписа" внес его для обозначения границ церковных владений на горе, поскольку

ни одна из грамот Ф.Одония в реальности не содержала столь важной информации, детально перечисляя как главную статью дохода лишь "нивы" и "сеножати", с которых "онъ самъ и предки его десятину бирали" Количество населения на горе в 1589-1593 гг. "у валу" (в граде Ярослава) все еще оставалось незначительным, и вряд ли в это время возможно ожидать столь плотной распаевки и застройки горы в районе Воздвиженской и Трехсвятительской церквей, которые, напомним, согласно грамоте 1616 г. Иоанну Юзефовичу, сами были лишь полуразрушенными часовнями без прихода, где служили только на праздники. Даже несмотря на попытки в 1584-86 гг. осадить Софийскую слободу, Ю.Верещинский в нач. XVII в. насчитал на горе только пару десятков дворов. Зато в 30-40-х гг. наблюдалось резкое возрастание численности поселян, дошедшее в 1645 г. до образования на южном склоне горы "магистратского" анклава с отдельной парафиальной Троицкой церковью[99].

История склонна к повторениям. В ситуации 1589 г. Ф.Одоний, обеспокоенный образованием Софийской слободы, попросил записать М.Воронецкого, кроме сеножатей, и расположенные "у валу" "пляцъ церкви старое мурованое Воздвиженя..., такъ тежъ и нива противъ того же церковища Клиноватая", а позже – в 1593 г. – "для певности лепшей" внести все грамоты в гродскую книгу. В 1646 г. пришла очередь беспокоится Братскому монастырю, обратившемуся к автору "выписа" - "Виговскому" С Киевской канцелярией были связаны сразу три Выговских – Остафий Иванович, служивший у митрополита П.Могилы, а затем ставший наместником киевского замка при А.Киселе, и два его сына: Константин и Иван. Именно Иван Выговский, выпускник Киевского коллегиума, будущий писарь Войска Запорожского и гетман Украины, добившийся для коллегиума статуса "академии", в 1640-1648 гг. работал подписком Киевской городской канцелярии[100].

Предполагалось, что Братский монастырь мог получить описание владений Воздвиженской и Трехсвятительской церквей вместе с документами в 1638 г. от священника Моисея Ивановича, но этому прямо противоречит грамота 1694 г., не упоминающая ни одного подобного документа. Вероятнее всего, отобранные в 1614 г. у православных церкви Воздвижения и Василия достались священнику Воскресенской церкви Иоанну Юзефовичу без сопроводительных документов, ведь в королевской грамоте 1638 г. о передаче церквей Братскому монастырю права Моисея Ивановича на них аргументируются только королевским привилеем 1615 г. его отцу. Лишь в 1646 г. Иван Выговский, по просьбе "братчиков" найти реальные юридические документы на Воздвиженскую и Васильевскую церкви, отыскал в городской книге 1593 г. "листы" Филиппа Одония и сделал из неё выписку, поступившую в архив Братского монастыря. Несмотря на то, что фальсифицирование грамот в XVII в. было явлением повсеместным[101], данный "выписъ" в 1646 г. имел целью закрепить точные границы владений монастыря, а также вернуть все угодья Васильевской церкви, напомним, часть из которых была отобрана подвоеводой в 1614 г. Поэтому он скорее опирался на реальные юридические документы и честно свидетельствовал, что его "кориговалъ Виговский" Если границы добавлены, то эта вставка произошла из другого, описательного документа, хотя и не касавшегося прямо владений указанных церквей.

Как показывают документы Киевского подкоморского суда, решение по "межах" принималось на основании целого набора документов (королевские "привилеи", "листы продажные", ревизии, "листы судовыи", "выписы" из актовых книг), считавшихся „свидетельствами для права", только в остальных случаях привлекали свидетелей – „там тилко светкове мают бити, где права немаш"[102]. По стилю интересующей нас вставки можно предположить, что она включена из какой-то ревизии. Из даты текста можно исключить период 1614-38 гг., когда обе церкви принадлежали разным священникам, что оставляет варианты составления такой „ревизии" 1574-1614 гг. (т.е. еще при жизни М.Воронецкого) и 1638-1645 гг.

К сожалению, после пожара 1651 г. А.Кисиль докладывал, что вместе с церковью Успения сгорели все земские, гродские, подкоморские, комиссарские, люстрационные и каптуровые книги[103], к которым имел доступ И.Выговский. Не хочется полностью исключать возможность, что копия такого документа сохранилась где-то в других архивах, но в настоящее время таковым мы не располагаем.

Так выглядит в целом источниковедческая картина "выписа 1646 г." С одной стороны, И.Выговский несомненно "подкорректировал" содержание грамот гродской книги 1593 г., с другой – сам "выписъ" был позже поддан "коррекции" коллегиатами Ф.Гугуревича в 1686 г.

В нашем анализе мы сможем опираться только на следующие факты. 1) Грамота 1646 г., Ф.Софонович (1672 г.), 3-е издание "Синопсиса" (1680 г.) и грамота И.Мазепы (1699 г.) оперировали названием урочища "Чертово Беремище" в отношении Михайловского оврага, дороги и площадки внизу, что было бы равноценно исчезновению из обихода топонима "Боричов ров" с сер. XVII в. 2) Фортификационные элементы в виде "форток" появились на горе после сооружение здесь острога в 1654 г., но одна из них – Михайловская – прекращала функционирование Рождественского взвоза, поэтому упоминание "фортки острожской" и "Рождественского узвоза" асинхронны по дате появления в "выписе" 3) Согласно грамоте 1523 г., границей между владениями Васильевской церкви и Михайловского монастыря в XVI в. был Михайловский узвоз и старый вал "града Владимира", что означает тождественность "Михайловского взвоза" XVI в. "Рождественскому взвозу" 1-й пол. XVII в. 4) Весь участок на горе от Воздвиженской церкви до Рождественского узвоза был передан в 1574 г. Ф.Одонию по праву владения Васильевской церковью. 5) Воздвиженская церковь не имела правовых документов на Уздыхальницу, находившуюся с 1616 г. в юрисдикции замка, а в более раннее время принадлежавшую какому-то монастырю, но в 1616-38 гг. за ней могли закрепить часть земельного надела на горе вблизи церкви. 6) На рисунке 1651 г. (рис.2) две группы "куничных" усадеб на террасах между Воздвиженской и Трехсвятительской церквями разделены оврагом, в свою очередь, отделенных ещё одним оврагом от "куничных" усадеб Михайловского монастыря; в оба оврага на плане 1695 г. выходят острожские калитки. 7) "Буричов поток" "Синопсиса" в XVII в. мог ассоциироваться только с двумя ручьями у Старокиевской горы, один из которых – "Борисоглебский", начинался у выхода Николаевского спуска, а второй (возле ул. Игоревской) – у выхода Трехсвятского.

Изложенное позволяет сделать следующие выводы. 1) Фраза "даже до фортки острожской в ров Боричов" была добавлена в "выписъ 1646 г." в 1686 г. как разъяснение уже несуществующего топонима "ров Боричов", который вполне мог быть интерпретированным на основании книги Ф.Софоновича и "Синопсиса" как Михайловский овраг. 2) В оригинале "выписа" И.Выговского фигурировали оба ориентира: и "ров Боричов", и "узвоз Рождественский", т.е. состоянием на 1646 г. последовательное перечисление ориентиров: "Воздвиженская церковь", "ров Боричов", "взвоз Рождественский", означало расположение оврага где-то между крайними точками; такая же ситуация сохраняется и в случае наличия всех трех ориентиров не только в "выписе 1646 г.", но и в гродской книге 1593 г., и в оригинале самой грамоты 1589 г. 3) Искомым ориентиром может быть овраг на склоне между Воздвиженской и Трехсвятительской церквями рисунков 1651 и 1695 гг.

Далее остаются только гипотезы. Мог ли И.Выговский, современник Ф.Софоновича, подчеркивавший свое знакомство с ним, вставить из вероятной "ревизии 1638-45 гг." топоним "ров Боричов", не известный Софоновичу? Маловероятный вариант, справедливее ожидать в таком случае его наличие в оригинале грамоты 1589 г. или же в гипотетической "ревизии 1574-1614 гг." Может ли быть "узвоз Рождественский" разъяснением при помощи "ревизии" старого топонима "Боричов ров" грамоты 1589 г.? Вполне допустимо. Оригинальная фраза грамоты (без поздних правок), в таком случае, выглядела бы так: „люди, которые на горе седятъ, почавши отъ церкви Воздвиженя честного креста *нагорское и по* ровъ Боричовъ, з людьми куничными церкви *нагорское мурованное святого Василя*, *есть надане* къ церкви *Воздвиженя* честного креста" Парадоксально, но "ров Боричов" здесь скорее может быть трактован как граница куничников собственно Воздвиженской церкви, все равно лежащая *между* церквями[104]. Также *между* церквями, в районе Трехсвятской или Николаевской калитки, мы будем вынуждены локализировать "ров Боричов", если допустить, что этот топоним все же просуществовал до 1694 г. и был использован для разграничения *усадеб* двух церквей (см. выше).

Для исследователя древнерусской истории этот обширный экскурс в историю и топографию Киева XVI-XVII вв. завершается не очень утешительным выводом: "увоз Боричев" действительно сохранился как топоним "ров Боричев" до XVII в., но ни его *точная* локализация, ни *точная* датировка на основании прямых фактов источников все ещё невозможна.

Проведенный нами анализ позволяет лишь заключить, что наиболее вероятный период создания документа, упоминающего "ров Боричов", это 1574-1614 гг., т.е., возможно даже ранее рождения Ф.Софоновича. В период с 1523 по 1699 г. дорога в Михайловском овраге сменила три названия: "Михайловский взвоз", "Рождественский узвоз", "Чертово Беремище", что делает

сомнительной аргументацию Ф.Софо-новича о древности названия "Чертово Беремище" и его связи с памятью о языческом святилище. Аналогично не может быть принятым и свидетельство М.А.Максимовича о Рождественской церкви, расположенной в реальности, как говорит грамота 1699 г., рядом с урочищем "Чертово Беремище" Упоминание же "Боричов рва" в "выписе 1646 г." вместе с "Рождественским узвозом" не оставляет и возможности идентификации Михайловского оврага с "Боричевым", и возможности сохранения исторической памяти о "древнерусском" названии этого оврага до времени Ф.Софоновича.

Источники XVI-XVII в. не дают *документальных оснований* для отождествления "Боричева увоза" ни с Михайловским оврагом, ни с Андреевским спуском. Несмотря на сложность вычленения нередактированной информации из "выписа 1646 г.", упоминаемый здесь "Боричов ров" корректнее всего считать топографичесим ориентиром между Воздвиженской церковью и Рождественским узвозом.

Полученная локализация "Боричева рва" не совпадает с "классическими" версиями расположения Боричева увоза. Что перед нами – новый вариант трассы взвоза или же просто еще один топографический объект, связанный с урочищем "Боричев"? Ответ на этот вопрос потребует более детального рассмотрения исторических узвозов Старокиевской горы.

Исторические узвозы Киевской горы. Современная Старокиевская гора в районе расположения „Старого города" имеет всего один узвоз на Подол – Андреевский спуск, хотя история была несомненно богаче. Обращаясь к проблеме топографии древнерусского Киева, мы сталкиваемся с острой нехваткой детализации описаний, изобразительного и картографического материала, обычно используя сравнительные данные XVII-XVIII вв. Но не всегда такие сравнения оказываются удачными. Недавние исследования усадьбы Михайловского Златоверхого монастыря заставили отказаться от "хрестоматийного" представления о существовании отдельного укрепленного "града Изяслава" реконструированного по материалам острога 2-й пол. XVII в.[105] Такие случаи, несомненно, требуют от исследователей гораздо большей осторожности в анализе и в выводах.

В грамоте 1523 г. Михайловскому монастырю, описывая его владения по кругу, последовательно упоминаются "вал", "Лядскии ворота", "Евсийкова долина" (совр. Крещатик), "старая дорога" (позже – "Крещатицкая") и замыкает перечень "Михайловский спуск" В завещании отца Ивана 1533-34 гг. долина уже названа "Кресчатой долиной" и упомянута дорога вдоль вала. В люстрации 1552 г. упомянута "сторожа польная" "у воротъ Золотых". А в грамоте 1589 г. упоминается "башта Нагорская надъ солонцемъ" [106], идентифицированная нами как Жидовские ворота.

В 1584 г. Киев посетил Мартин Груневег, оставивший записки с впечатлениями[107] Груневег описывает находящиеся на спуске к Подолу остатки древних кирпичных ворот. Схематически они изображены на двух рисунках (рис.4, *1, 2*). На обоих ворота располагаются не на плато, а значительно ниже, на террасе; повернуты в сторону Замковой горы. Также ниже, на террасе, размещены ворота и на гравюре 1638 г. из "Тератургимы" Афанасия Кальнофойского, хотя они выглядят уже перекрытыми и реставрированными (рис.4, *3*). А на плане Ушакова 1695 г., кроме основных ворот на террасе, построена ещё одна линия с вратами, соединенная с укреплениями на краю горы (рис.1). Рисунки Груневега и Ушакова располагают Киевские ворота уверенно на террасе у подножия Андреевской горки, хорошо сохранившейся до наших дней (современная балтийская отметка 160 м) (рис.5). В письменных памятниках 30-х гг. XVII в. (С.Косов, А.Кальнофойский и протестация Рутского 1633 г.), а также в Густынской летописи (1670 г., но сложена раньше, в 1623-27 гг.), ворота называются "брама местская" ("городские ворота"), позже, после сооружения острога – "Киевские ворота"

Таким образом, к XVI в. сохранились остатки 4-х древнерусских ворот: Золотых, Лядских, Жидовских и Подольских (Киевских), через которые традиционно продолжали вести дороги, отмеченные на плане Г.Боплана 40-х гг. XVII в.

Записки М.Груневега – неоспоримое свидетельство существования „Киевских ворот" уже в древнерусское время. Но, как показывают работы многочисленных скептиков, вряд ли прямое свидетельство существования Андреевского спуска. Теоретически дорога отсюда в древнерусское время могла направляться не только прямо на Подол, но и сворачивать в Кожемяцкий овраг (рис.5, *9*), в русле мнений Н.В.Закревского и В.Г.Ляскоронского о том, что основная дорога на Подол вела через Кожемяцкий овраг вокруг Замковой горы. На плане же

Киева Г.Боплана 40-х гг. XVII в. обозначена прямая дорога между Старокиевской и Замковой горами, но без спуска на Подол. Это хорошо объясняет предназначение Драбских (южных) ворот замка на Киселевке, которые названы люстрацией 1552 г. "воротами на мосту к Киеву"[108]. С.И.Климовский обратил внимание на то, что содержание и ремонт "Кривого моста", соединяющего Клинец с Киселевкой, люстрацией 1552 г. было возложено на жителей "Старого городища", т.е. Старокиевской горы[109], что подразумевает существование прямого соединения двух городищ через Клинец. По мнению же В.Н.Зоценко, мост, соединяющий Замковую гору и Старокиевскую, мог существовать уже в древнерусское время[110], о чем говорит летописный сюжет волнений киевлян 1068 г., где упоминается, что после подъема на гору (по В.Н.Зоценко – Замковую) в двор воеводы Коснячка и после разделения "половина ихъ иде по мосту; си же придоша на княжъ двор"[111]. Независимо от интерпретации данного сюжета летописи, мост действительно мог располагаться здесь уже в древнерусское время. Но, учитывая высокую эрозийную активность X-XII вв. и позже, есть все основания полагать, что сам Клинец в это время мог ещё составлять цельный массив с Замковой горой, а мост соединял его прямо с террасой Старокиевской горы (их балтийские отметки близки – 163 и 160 м).

В позове 1624 г. бурмистр М.Мачеха обвинялся в нападении на Софийский монастырь, при чем люди "вышедши з места нашого Киева, мимо замок нашъ о полудню праве и вошъли на гору поводовъ митрополию"[112]. К сожалению, документ не уточняет, с какой стороны был обойден замок, что, впрочем, означало наличие лишь одного главного подъема мимо Замковой горы – скорее всего, Андреевского. Никто из историков пока не оспаривал факта, что Уздыхальница с Киселевкой когда-то составляли единый массив, но было это никак не в XVI-XVII вв. Идеи Н.В.Закревского убедительно отвергли еще М.А.Максимович и П.Г.Лебединцев, опираясь на люстрации замка 1552 и 1616 гг., а также на роспись 1682 г. Сохранились и изобразительные источники – гипертрофировано овраг изображен на схематическом рисунке М.Груневега 1584 г. (рис.4, *1*). Андреевский спуск непосредственно как дорога не заметен на панораме ван Вестерфельда 1651 г., но зато на ней хорошо видно очень глубокий овраг, разделяющий Уздыхальницу и Замковую гору (рис.2).

Вместе с тем, как справедливо отмечено М.А.Сагайдаком[113], на панораме ван Вестерфельда обозначены и другие дороги на Подол: спуск к Рождественской церкви с 3-й террасы левее Михайловского оврага (изображенного, кстати, заросшим лесом), а также спуск со 2-й террасы правее Трехсвятительской церкви. В это время "Михайловский взвоз" уже назывался "Рождественским", а со стороны Крещатой долины вел к монастырю ещё и "Дмитриевский взвоз"

В 1654 г. территория Старокиевской горы была обнесена укреплениями русского острога, который в 1656 г. видел Павел Алеппский на обратном пути из Москвы. Описывая дорогу на Подол от Михайловского монастыря, П.Алеппский говорит: "отправляясь туда, нужно въехать в одни замковые ворота и выехать через другие; после чего вы спускаетесь в новый город по длинному узкому проходу, чрезвычайно неровному и едва достаточно широкому для лошади и повозки"[114] По росписям Киева несомненно, что П.Алеппский ехал на Подол через Михайловские и Киевские ворота Андреевским спуском, который оставался таким же узким, неровным и "невыгодным" ещё и нач. XIX в.

Детальнее о планировке острога дают представления росписи его состояния XVII в., наиболее ранняя 1673 г. Документы 1673-74 гг. в „Малом городе" упоминают Киевские, Софийские, Михайловские и Николаевские ворота (т.е. ведущие к церкви Николы Десятинного), остальные выходы носили статус „калитки", в т.ч. и Михайловская "калитка к Днепру" Описание „ворот" и „калиток" в воеводских росписях довольно конкретное. „Ворота" имели по две створки, тогда как „калитка" – одну; различия же в размерах, например, иллюстрирует превращение Троицкой калитки (1,42 х 1,07 м) в ворота для верхового проезда (4,26 х 5,32 м) (обычная высота ворот равнялась всего 1,5 сажени, т.е. 3,2 м). Росписи различают просто "калитки", "проезжие" и "вылазные" Статус ворот и калиток часто менялся. Так, если в 1673 г. в сторону Подола ещё вели двое ворот – Киевские и Николаевские, уже в 1674 г. была "починена старая калитка" на Николаевском выводе, что указывает на ликвидацию этих ворот[115]. Роспись 1682 г. вновь упоминает Николаевские ворота, а также новые – "Тресвяцкие", михайловская же калитка упомянута в качестве "проезжей"[116]. Но на плане Старокиевской горы 1688 г. к Николаевской и Трехсвятской калиткам опять даже не нарисованы тропинки, и лишь к

Михайловской калитке ведет узкая дорожка. Широкие же дороги изображены прогнозировано проходящими через Киевские, Софийские и Михайловские ворота[117]

Наиболее конкретным и ценным топографическим источником о Киеве XVII в. остаётся план И.Ушакова, составлявшийся на основании отдельных чертежей с 1680 по 1695 г., детально изученный Г.В.Алферовой и В.А.Харламовым[118]. Андреевский спуск – "взвоз на гору в Киевские ворота" - здесь изображен в очень близком к современному виде: он обходит гору Уздыхальницу, разветвляясь ниже на две части, одна из которых (рис.5, *7а*) проходит вдоль усадьбы Флоровского монастыря к церкви Успения, а другая идет южнее. Обе части ниже Уздыхальницы названы "взвоз на гору крутой", а выше взвоз назван "большая дорога с Верхнего города на Подол" На плане изображены ещё несколько спусков на Подол из калиток острога (рис.1). Так, из Николаевской и Трехсвятской калиток выходят два спуска, соединяющиеся в один на террасе и опускающийся в район Покровской церкви. Второй спуск из Трехсвятского вывода разветвлялся на две дороги на второй террасе, также выходя внизу к подольским улицам. Спуск из Михайловской калитки внизу выходил к Рождественской церкви, ещё южнее, на склоне нарисована тропинка с 3-й террасы, выходящая к амбарам и Крещатицкой дороге. Из спусков

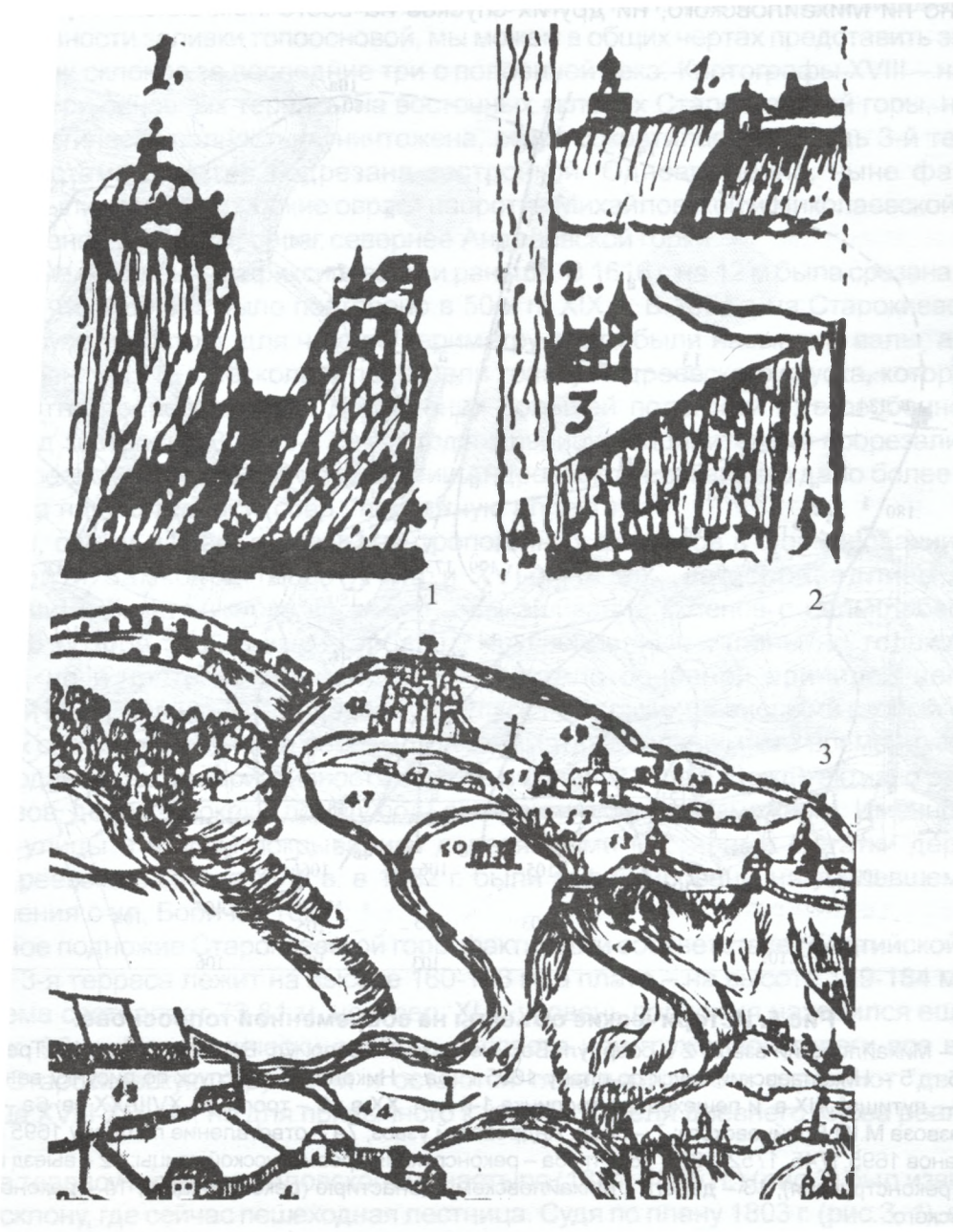

Рис.4. Изображения Киева на рисунках М.Груневега 1584 г. (*1, 2*) и А.Кальнофойского 1638 г. (*3*).

только Андреевский помечен широкой линией, как центральные улицы.

На плане Киева конца XVII – нач. XVIII в. обозначены три главных спуска: Михайловский, Андреевский (оба двойным пунктиром) и спуск в Кожемяцкий овраг (одинарный пунктир). На другом военном плане нач. XVIII в. (до 1706 г.) с немецкими надписями одинаковыми линиями нанесены Андреевский и Михайловский спуски, но также и не обозначенные на предыдущих планах спуск с террасы ниже Андреевской церкви в район Покровской и улица от Киевских ворот в Гончарный овраг (совр. Воздвиженская). Близкий по времени план Галарта 1706 г. крайне схематичен – на нем еле угадывается Андреевский спуск, который более напоминает спуск из Трехсвятского вывода[119]. На планах же 1745 и 1750-52 гг. вообще изображены только спуски в Гончарный и Кожемяц-кий овраги, куда ведут и обе дороги с Подола в обход Замковой горы[120], что неожиданно подтверждает мнение информаторов Н.В.Закревского о ситуации в сер. XVIII в.

Чем именно было вызвано такое разнообразие взвозов на планах XVII-XVIII вв.: недостаточной квалификацией картографов или же постоянным изменением природных факторов, влияющим на киевские склоны?

На детальном плане 1803 г. (рис.3, *1*), последнем перед перепланировкой Подола 1811 г., не обозначено ни Михайловского, ни других спусков на восточном склоне горы. Вместо этого

Рис.5. Исторические объекты на современной топооснове.

Дороги: 1 – Михайловский взвоз; 2 – совр. ул. Боричев ток; 3 – совр. ул. Боричев спуск; 4 – Трехсвятский спуск плана 1695 г.; 5 – Николаевский спуск по плану 1695 г.; 5а – Николаевский спуск по рисунку ван Вестерфельда 1651 г.; 5б – „путище" XIX в. и пешеходная тропинка 1-й пол. XX в.; 6 – тропинка XVIII-XX вв; 6а – реконструкция Боричева взвоза М.Ю.Брайчевского; 7 – совр. Андревский узвоз; 7а – ответвление по плану 1695 г.; 8-11 – дороги и улицы планов 1695,1745, 1752, 1803, 1811 гг.; 8а – реконсрукция древнерусской улицы; 12 – выезд из древнейшего городища (реконструкция); 13 – дорога к Михайловскому монастирю (реконсрукция); 14 – реконструкция дороги Н.В.Закревского.

Монументальные сооружения и археологические объекты: а – участки могильника конца IX – X вв., б – Михайловский собор; в – ворота Михайловского монастыря XII в., г – Васильевская церковь; д – Десятинная церковь; е – Софийские ворота; є, з, и – фундаменты дворцовых сооружений конца X – XI вв.; ж – ров древнейшего городища; і –Андреевская церковь; ї – Рождественская церковь; й – русло ручья XI в., к – Покровская церковь.

наблюдаем уже полностью обжитый в нижней части Андреевский спуск и выходящую на него в верхней части ул. Воздвиженскую. План 1811 г. (рис.3, *2*) схематичнее – на нем видим те же спуски, но и интересную деталь – широкий разрыв вала районе бывшей Николаевской калитки. На плане 1803 г. именно в этом направлении изображен байрак в окончании совр. Владимирской ул. – либо таким образом попытались решить проблему стока дождевой воды мимо Андреевского спуска, либо же вал специально расширили для пешеходной дороги, которую в 1851 г. Н.Сементовский ещё упоминает как "путище" ("старая дорога"). На плане 1925 г. здесь изображена пешеходная тропинка вниз, выходящая на Боричев ток в районе Андреевской ул., а на дореволюционных планах нач. XX в. специально построенная лестница спускалась с 3-й террасы ниже Андреевской церкви к Покровской церкви.

Рельеф склонов и физические характеристики спусков. Предпринятая Л.В.Самойленко попытка описать геологические изменения склонов Старокиевской горы[121] продемонстрировала, что для исторического времени геология все же целиком зависит от исторических источников и их трактовки историками.

Располагая панорамой 1651 г. ван Вестерфельда, планами Киева 1745 и 1774 гг. со схематической топоосновой, а также планами 1803 и 1811 гг. уже с детализированной при помощи интенсивности заливки топоосновой, мы можем в общих чертах представить эволюцию рельефа киевских склонов за последние три с половиной века. Картографы XVIII – нач. XIX в. зафиксировали три основных террасы на восточных склонах Старокиевской горы, но сейчас 2-я терраса практически полностью уничтожена, резко сократилась площадь 3-й террасы, а 1-я терраса местами заметно подрезана застройкой. Одновременно, ныне фактически полностью заплыли когда-то глубокие овраги напротив Михайловской и Николаевской калиток, стал шире, но менее глубоким, овраг севернее Андреевской горки.

Антропогенные изменения зафиксированы и раньше. В 1616 г. на 12 м была срезана вершина Уздыхальницы, что ещё раз было повторено в 50-х гг. XIX в. В 1654 г. на Старокиевской горе был сооружен русский острог, для чего по периметру плато были насыпаны валы, а его край был эскарпирован. В 1715 г. несколько подрезали трассу Андреевского спуска, который затем ещё неоднократно прорезался для достижения большей пологости и, в особенности, его расширения под застройку. В 1749-1754 гг. Уздыхальницу дополнительно прорезали в месте её стыка с Андреевской горкой при сооружении Андреевской церкви, что дало более удобный выход со спуска на 3-ю террасу (совр. "пейзажную аллею").

Но, все-таки, одним из самых важных антропогенных факторов в формировании склонов Старокиевской и Замковой гор в X-XIII и XVI-XVIII вв., как справедливо отметил С.И.Климовс-кий[122], была вырубка деревьев и выкашивание склонов с целью обеспечения максимального обзора защитникам городищ. Неукрепленные склоны не только активно размывались, но и часто обваливались[123], что стало основной причиной негативной характеристики М.Ф.Берлинс-ким Андреевского спуска: "угрожает навислыми своими утесами" После крупных оползней расчистка дорог могла занимать довольно много времени, возможно, поэтому наблюдается такая вариативность взвозов на планах XVIII в. Дожди активно размывали и дороги взвозов, делая в мокрую погоду подъем практически невозможным. Именно поэтому центральные улицы и взвозы покрывались деревянными настилами. Остатки деревянных настилов Андреевского спуска XVIII в. в 1982 г. были зафиксированы на уцелевшем участке ниже пересечения с ул. Боричев ток[124].

Современное подножие Старокиевской горы фактически соответствует балтийской отметке 105 м (рис.5); 3-я терраса лежит на высоте 160-163 м, а плато – на высоте 179-184 м. Сейчас высота подъема составляет 73-81 м, но в сер. XI в. уровень подножия находился ещё ниже – на отметке ок. 92 м. Для физически слабого человека или груженной телеги все варианты подъема на Старокиевскую гору были и остаются тяжелыми, что и отражают "дворянские записки" конца XVIII-XIX вв., но для привычного к ходьбе жителя древнего Киева реалии были другими.

Подъем на террасу ниже Михайловского монастыря (1651, 1695 гг.) (рис.2) был извивистым, проходил по склону, где сейчас пешеходная лестница. Судя по плану 1803 г. (рис.3, *1*), проходил по 3-х террасах, напротив которых внизу прямая улица к Днепру. Высота подъема к 3-й террасе – 55 м, далее, к плато – ещё самых трудных 18 м. Скорее всего, это был только спуск от усадеб 3-й террасы.

Дорога в Михайловском овраге (XV-XVIII вв.) (рис.3; 5, *1*) была довольно плавной. В нач. XIX в. здесь видны только два уступа: приблизительно на совр. отметках 125 и 162 м. Общая высота подъема – 79 м. В отличие от предыдущей дороги, овраг позволял плавно выйти на плато, но непрерывность процесса подъёма и спуска, без пологих участков террас, делала изнурительным подъем и крайне опасным спуск груженных телег. Ещё один минус – в дождевую погоду овраг размывался дождевыми потоками и был непроходимым, а в верху, после сооружение острога в 1654 г., овраг соединялся с острожским рвом, откуда несомненно не было смысла устраивать выезд, что и прекратило функционирование взвоза.

Спуск из Трехсвятского вывода (XVII в.) (рис.5, *4*) позволял выйти на 3-ю террасу (отметка 163 м), с которой уже открывалась возможность идти в трех направлениях. Первый (рис.5, *4а*) выходил в район совр. ул. Игоревской. Сейчас он слишком крут даже для пешеходного подъема (высота в 59 м), но ещё в нач. XIX в. именно в этом месте располагался длинный мысообразный выступ с тремя уступами (рис.3). Второй вариант (рис.5, *4б*) – спуск в район совр. ул. Андреевской – сейчас практически уничтожен из-за сокращения 2-й террасы. Несомненно, это пешеходные спуски. И лишь третий вариант – выход по 3-й террасе к Николаевскому спуску (рис.5, *4в*) мог оправдывать Трехсвятские ворота 1682 г.

Николаевский спуск (XVII в.) в варианте плана Ушакова выходил к Покровской церкви (рис.5, *5*). На панораме ван Вестерфельда овраг изображен ещё дугообразным, но позже превратился в фактически прямую линию. Дорога состояла из спуска на 3-ю террасу (высота 19 м) и трехступенчатого спуска ниже к 1-й террасе (высота 40 м); общая высота подъема 73 м. Направление спуска совпадает с окончанием совр. ул. Владимирской на планах 1803, 1811 гг. (рис.3, *1, 2*). Вариант расположения дороги в современном овраге выводит спуск внизу чуть южнее Покровской церкви, к совр. ул. Андреевской. Этот спуск на 6 м ниже, чем Михайловский, и это кратчайший вариант дороги от Десятинной церкви (позже, Николы Десятинного) на Подол, что и обусловило его существование как пешеходной дорожки вплоть до 50-х гг. XX в. В случае расположения дороги в овраге, возникает проблема стока воды, но, судя по рисунку ван Вестерфельда, именно "взвоз" располагался все же на склоне. До разрушения 2-й террасы это давало возможность преодолевать несколько коротких крутых подъемов, выезжая затем на пологие террасы, а при спуске – наоборот, тормозило тяжелые телеги. В 1654-1682 гг. функционировал как дорога, заменяющая Михайловский взвоз.

Следующий спуск с плана нач. XVIII в. вел с террасы ниже Андреевской церкви вниз к Покровской церкви (рис.5, *6*). Это несомненно пешеходная дорожка, функционировавшая ещё до недавнего времени.

Андреевский спуск (рис.5, 7) по длине превышает предыдущие минимум в 2 раза, что делает его рациональность как пешеходного спуска на Подол незначительной. Зато он вполне оправдывает себя как узвоз. Трасса совр. узвоза состоит из 4-х частей: сначала подъем 24 м, затем поворот вокруг Уздыхальницы с подъемом на 14 м, далее участок подъема к 3-й террасе в 17 м и финальный подъём на 23 м, что в сумме составляет 78 м. На плане И.Ушакова "крутым взвозом" названы нижние участки спуска. Судя по разнице в крутизне между совр. ул. Фроловской и Андреевским спуском, последний в этой части действительно заметно подрезан. Непосредственно сложные участки узвоза – это нижний подъем на 24 м и верхний на 23 м; слабые места – сток воды и опасность оползней, которая была ещё выше в период геологической активности X-XII вв.

Ответвление Андреевского спуска на совр. ул. Воздвиженскую (рис.5, *9*) обозначено как дорога вокруг Замковой горы на ряде планов XVIII в., а к нач. XIX в. здесь уже была застроенной улица. Это явление явно связано с центральной ролью Замковой горы в XVI-XVII вв. Подъем более пологий, чем Андреевский, но гораздо длиннее, чтобы быть рациональным как дорога с Подола. Другой спуск в Кожемяцкий овраг (рис.5, *10*) функционировал благодаря рву "града Владимира", продолжавшего овраг гораздо дальше, чем в настоящее время. Проблемы спуска – сток воды, усугубленный в древнерусское время существованием ручья, и завершающий крутой подъем на 42 м. Впрочем, геологическое формирование урочищ Гончары и Кожемяки завершилось не ранее XII-XIII вв., потому реконструкция рельефа здесь для X-XI вв. гипотетична.

Археологические исследования показали, что в X-XII вв. действию активных геологических процессов поддавались также горы Уздыхальница и Замковая, что обусловило нарастание делювиальных и аллювиальных слоев на Подоле за это время почти на 10 м[125]. Разумеется,

столь масштабные изменения рельефа Киева в X-XII вв. означают, что механическая экстраполяция топографической ситуации даже XVII-XVIII ст. в древнерусское время будет довольно рискованной.

Прослеженные нами тенденции эрозии склонов за последние 350 лет свидетельствуют, что постепенно разрушалась основа коротких узвозов – движение по относительно пологих террасах с 3-4 участками коротких крутых подъемов. Но в то время как за счет эрозии и оползней постепенно "сглаживались" склоны горы, делая невозможным петляющий подъем по террасах, углубление оврагов наоборот постепенно выводило их на первый план, добавляя важное свойство – дальнейшее прорезание плато, что обеспечивало плавный подъем сюда с 3-й террасы.

Подольские ориентиры спусков. Основные спуски на Подол должны были обязательно выходить к улицам, направленным к Днепру, что дает ещё одну важную подсказку при изучении исторических спусков.

Многолетние археологические исследования Подола позволили констатировать, что основные принципы планировки подольских улиц XVII – нач. XIX в., в значительной степени обусловленные естественными факторами, совпадали с древнерусскими; были проведены и детальные сопоставления уличной планировки эскиза Ушакова 1695 г. с планами XVIII в. и 1803 г.[126] Во 2-й пол. XVII – нач. XIX в. к Старокиевской горе подходили 4 основных подольских улицы, окончание которых под горой упиралось в Михайловский, Трехсвятский, Николаевский и Андреевский спуски. Пятая улица походила к совр. ул. Фроловской, которую также можно считать ответвлением Андреевского спуска. После перепланировки 1811 г. все четыре ориентира под горой в целом сохранились (рис.3, *2*).

В конце XVII в. не только у начала, но и у подножия практически всех упомянутых спусков располагались церкви. На Подоле это Рождественская церковь у Михайловского спуска, Покровская – у Николаевского, Николы Доброго – у Андреевского, Успения Богородицы – у совр. ул. Фроловской. В древнерусское время из них существовала церковь Богородицы Пирогощей, в районе совр. Андреевской ул. располагался неизвестный храм XII в., а на усадьбе Покровской церкви исследована церковь XIV-XV вв. (позже – армянская церковь Рождества Богородицы)[127] Таким образом, в древнерусское время каменной церкви на Подоле пока не известно только у основания Михайловского спуска, хотя многими исследователями допускалось, что здесь могла располагаться древнейшая Ильинская церковь.

Ещё одна деталь, объединяющая подножие спусков, это наличие древних ручьев. К моменту составления плана Ушакова 1695 г. наиболее заметным ручьем был Борисоглебский, начинавшийся у подножия горы и направлявшийся к Почайне. Этот ручей фиксируется в XVI-XVIII вв. Второй ручей зафиксирован в разрезе по оси совр. ул. Игоревской, также текущим от горы к Почайне; стратиграфически он также постдревнерусский, и у его начала также изображен колодец. На плане 1803 г. обоих ручьев уже нет, но под горой между ними (приблизительно в районе совр. ул. Андреевской) обозначен незаселенный участок с озерцом в центре.

В древнерусское время русло ручья, собиравшего воду из источников на Старокиевской горе и Уздыхальнице, направлялось по линии З-В с небольшим отклонением вдоль горы. В 1975 г. по ул. Сагайдачного, 6-8 была зафиксирована его ширина в 28 м – речь, несомненно, шла о крупном ручье. По мнению М.А.Сагай-да-ка, ручей впадал в Почайну в районе Крещатицкой башни[128], но на плане Ушакова следов ручья не наблюдается – вероятно, его русло было уже фактически снивелировано. Также в древнерусское время существовал и ручей Глубочица, зафиксированный по оси ул. Хоревой текущим от Замковой горы к Почайне.

К.Н.Гупало предположил, что Глубочицкий ручей каким-то образом пересекался с Боричевым узвозом в районе церкви Богородицы Пирогощей[129]. М.А.Сага-йдак предлагает заметно отличную картину – Глубочицкий ручай протекал вдоль естественного возвышения (от Контрактовой площади до Ильинской церкви), являвшегося закономерным центром Подола – "торговищем" Именно сюда ожидаемо и должен был выходить в древнерусское время центральный узвоз.

Второй древнерусский ручей, который М.А.Сагайдак и отождествил с "Боричевым", также не пересекался с Андреевским спуском, но на него непосредственно выходил Николаевский спуск и, на чуть далее, Михайловский. Вдоль такого значительного ориентира в древнерусское время несомненно должна была сформироваться улица, и её действительно можно отождествить с центральной "Рождественской" улицей плана 1803 г. (рис.3, *1*), начинавшейся в районе совр. Речного вокзала и продолжавшейся до Покровской церкви.

Большой древнерусский ручей, претендующий на тождественность "Боричеву", серьезным образом меняет расстановки акцентов в дискуссии о "Боричеве взвозе". Во-первых, становится ясным, почему автор Древнейшей летописи 1039 г. ещё считал реальной ситуацию появление весной, во время полноводия, древлянских речных лодок под самой горой. Скорее всего, в это время русло ручья шириной в 28 м просто наполнялось водой из Днепра, а фраза "бе бо тогда вода текущи въздоле горы Києвьския" касалась именно ручья. Но геологическая активность значительно подняла уровень Подола уже к концу XI в., что ограничило водность ручья только источниками, не способными обеспечить "судоходность"

Проясняется и сюжет о "Боричевом мосту" В XV-XVI вв., когда образовались Борисоглебский и "Игоревский" ручьи, остававшееся не до конца заплывшим русло "Боричева потока" вряд ли поддерживало что-то большее, чем мелкий ручеек, но через него все ещё мог был переброшен небольшой накат – "увозище"

Третий, и самый серьезный вопрос, о предназначении "Боричева узвоза", если он действительно упирался в X-XI вв. в столь значительное водное препятствие. Особенно это касается Михайловского спуска, выходившего на ручей в его самом широком месте. В чем состояла рациональность постройки как минимум 30-метрового моста к весьма крутому (в любых вариантах древнего рельефа) узвозу? Значительно уже "ручай" был в районе Николаевского спуска – здесь, вероятно, хватило бы стандартного бревенчатого настила. И лишь в районе Андреевского спуска могла функционировать полноценная дорога на гору.

Ориентиры древнерусской Горы. Ключевым моментом в идентификации "Боричева увоза" для целого поколения исследователей стало открытие рва древнейшего Киевского городища.

В 2007 г. в рамках проекта исследования Десятинной церкви был заложен разрез данного рва в месте его прилегания к фундаменту церкви[130]. Исследования ещё не завершены, но уже сейчас они дали весьма любопытный материал.

Ров древнейшего городища был засыпан во 2-й пол. X в., задолго до строительства Десятинной церкви. К моменту его начала в 989-990 гг. засыпка рва дала заметную усадку, снивелировать которую не смогли даже грунт из фундаментных рвов церкви и блоки разобранных в процессе строительства стен. В нач. XI в. ров все ещё хорошо читался на поверхности, в нем стоял частокол ограды усадьбы церкви, а его полная нивелировка произошла только в сер. XI в. вследствие большого ремонта или перестройки церкви, вероятно, при Ярославе Мудром.

Автор Древнейшей летописи 1039 г. несомненно мог видеть остатки рва своими глазами, поэтому аргумент Д.И.Блифельда о связи в ПВЛ "Боричева узвоза" именно с этим городищем (а не "градом Владимира") представляется весьма весомым. Но уже во 2-й пол. XI в. ров был снивелирован окончательно. В XVI-XIX вв. аналогично память о старых валах "града Владимира" позволяла авторам предполагать, что центральный въезд сюда располагался в районе Софийских ворот, а "Боричев узвоз" соответствовал Михайловскому спуску.

По мнению В.К.Козюбы, древнейшее городище на Старокиевской горе в X в. оставалось укреплением, но всего лишь прикрывало "стратегический" спуск на Подол, т.е. совр. Андреевский[131] Реалии скорее прямо противоречат ожиданиям исследователя – противнику X в. взобравшемуся на Старокиевскую гору в поисках дороги на Подол, незачем было направляться под обстрел из крепости – даже всадники, спешившись, легко спустят лошадей по любой из рассмотренной выше тропинке на склоне. Да и мог ли здесь существовать "центральный" спуск?

Старокиевское плато имеет заметное понижение в северо-восточной части, что обуславливает сток воды именно в этом направлении. По имеющимся в настоящее время данным, ров древнейшего городища выходил непосредственно на Андреевский спуск (рис.5, *ж*) и, естественно, являлся отводом дождевых потоков, все глубже и глубже прорезавших овраг, обособляя Андреевскую горку. Эрозия здесь продолжалась и позже – ещё в XIII в. над спуском стоял каменный дворец, ныне практически полностью уничтоженный оползнями (рис.5, *и*).

Естественный, а не антропогенный, вывод дождевой воды вел к восточному подножию Андреевской горки (совр. балтийская отметка которого находится на 10 м ниже соседних участков Старокиевской горы) и далее, оврагом на склоне горы, в „Боричев ручай" Именно эти факторы и определили направление совр. ул. Владимирской на данном участке. Поднимаясь снизу по Андреевскому взвозу, человек несомненно попадал в узкий овраг, ведущий в ров городища,

спускаясь же к краю горы и замечая соединенный с рвом овраг, преграждавший ему путь, просто сворачивал вправо на короткий Николаевский спуск. Наконец, если в это время существовал проход с горы вниз по Андреевскому спуску, слабо защищенной оказывалась терраса на северо-западном склоне горы, где открыты роменско-древнерусские объекты конца IX – 1-й пол. X в.

Обратим внимание еще на одну важную деталь. С конца IX в. до последней четверти X в. Старокиевское плато использовалось как языческий курганно-грунтовой могильник. Известные на данный момент его участки вытянуты в два ряда по линии З-В (рис.5, *а*). Наибольшая плотность курганов и погребений отмечена вдоль северной половины укреплений Древнейшего городища, т.е. там, где как раз и следовало бы ожидать дорогу к Андреевскому или Николаевскому спускам. Более того, отсюда могильник продолжался на восток (вплоть до Васильевской церкви), *полностью перекрывая* направление совр. ул. Владимирской. Гипотетическая дорога от Андреевского и Николаевского спусков могла вести только в район Васильевской церкви, где, как считалось многими исследователями, располагалось капище Владимира "на холме вне двора теремного", впрочем, более непосредственно они подходили к Андреевской горке, где это же капище локализировал Н.И.Петров.

Въезд древнейшего городища пока не обнаружен, поэтому мы можем обратиться лишь к моделированию ситуации. Если он хрестоматийно располагался по центру укреплений, то выезд из городища смотрел приблизительно в район Михайловского монастыря (рис.5, *12*). Параллельно этой гипотетической дороге (рис.5, *11*) ориентировано каменное дворцовое сооружение конца X-XI вв. (рис.5, *є*) и, что весьма любопытно, именно вдоль неё и выстраиваются две большие группы могильника (рис.5, *а*). Возможно, что в XII в. именно на этой дороге стояли ворота Михайловского монастыря (рис.5, *в*), ориентированные выходом в сторону Михайловского спуска[132].

К концу X в. ров Древнейшего городища был засыпан, языческий могильник полностью спланирован, а на нем построены два каменных дворцовых сооружения, ориентированные по линии совр. ул. Владимирской (рис.5, *з, и*). Ещё один традиционный ориентир улицы – "Софиевские ворота" (рис.5, *е*) – как показал В.К.Козюба (см. статью в настоящем сборнике), принадлежит острогу XVII в., поэтому расположение здесь древнерусских ворот остается под вопросом, но наличие улицы может быть документировано другими воротами древнерусского времени – их половина была открыта в 1975 г. и интерпретирована как "капище" (рис.5, *г*). Расположение данных ворот XI в. (в „большой двор Ярослава"?) не исключает, что улица могла выходить в район „Софийских ворот", но, скорее, древнерусские ворота должны располагаться несколько восточнее (рис.5, *8а*). Планы XVII-XVIII вв., по мнению большинства исследователей топографии древнего Киева, позволяют констатировать, что по крайней мере две современные улицы в рамках "града Владимира" (Владимирская и Десятинная) были заданы уже в древнерусское время, выходя к Андреевскому или Николаевскому спуску.

В какие именно хронологические рамки происходили эти изменения, все еще не до конца ясно. В.К.Козюба высказал мнение о строительстве "града Владимира" во времена Святослава; С.И.Климовский счел более подходящей кандидатурой Ярополка, но использовал тот же исторический аргумент – осаду Киева печенегами 968 г.[133] В.К.Козюба ставит в жесткую взаимосвязь засыпку рва древнейшего городища и возведение новых укреплений, при этом сам констатируя невозможность археологическими методами разделить, когда именно это произошло: в 969-970 гг. (при Святославе), 973-979 гг. (при Ярополке) или же в 980-981 гг. (при Владимире). Главной же причиной ограждения валами по существу пустого, заполненного лишь могилами плато, стало строительство "двора теремного вне града" Ольгой.

Сообщение летописца о расположении возле Десятинной церкви "каменного терема" Ольги ("за Богородицей", т.е. у её апсидной части действительно был расположен каменный терем конца X-XIII вв. – рис.5, *и*), куда, по его мнению, киевляне приносили на руках древлянские лодки с послами, и где Ольга сжигала их в бане, в очень высокой степени легендарно. Здесь отложились несколько фактов – расположение второго Ольжиного двора и кремационно-камерного курганного могильника (место погребения древлян ассоциировалось с "зоной мертвых", а никак не с центром Замковой горы, где в это время находился основной княжеский двор). Но экстерриториальный по отношению к граду княжеский двор мог понадобиться Ольге, скорее всего, только после принятия христианства. Косвенно об этом говорит и легенда о смерти первых христиан – варягов, двор которых ПВЛ располагала "идеже есть церкви святая

Богородица"[134]. Постройка двора "вне града" требовала соблюдения безопасности княгини, для чего достаточно было наладить быстрое сообщение между Старокиевской и Замковой горами. Именно это могло послужить причиной засыпки рва древнейшего городища, не имевшего к этому времени уже самостоятельного оборонительного значения.

Вероятно, факты в пользу подобного развития событий были получены нами в 2007 г. при исследовании разреза рва древнейшего городища. На месте предполагаемого вала, как оказалось, срезанного до уровня культурного слоя скифского времени, были исследованы четыре хозяйственные сооружения 2-й пол. X в. Хозяйственная постройка и яма (об.9 и 10) перекрывались большим подпрямоугольным сооружением, погибшем в пожаре (об.3), в свою очередь, перекрытым ещё одной хозяйственной ямой (об.8). Соблазн связать пожар на княжеском дворе с событиями печенежской осады 968 г. достаточно велик, но это означает, что ещё задолго до 968 г. валы Древнейшего городища были полностью спланированы.

В 980 г. Владимир решил завоевать симпатии языческой части Киева, возобновив на Старокиевской горе капище Перуна, позже искусственно превращённого летописцем в "пантеон" Но сделано это было уже "на холму вне двора теремнаго" что, вероятно, подразумевает расположение первоначального капища Перуна в рамках двора Ольги. В "классической" дискуссии Н.И.Петрова – С.Т.Голубева о локализации капища Владимира исследователь сталкивается с дилеммой: каменная церковь Василия, которая должна быть построенной на месте деревянной, находилась ближе к Михайловскому оврагу, но единственным выраженным "холмом" Старокиевской горы является все же Андреевская горка, которую, впрочем, вполне могли забраковать, как подверженную оползням, древнерусские строители каменного храма св. Василия (1183 г.) (чью правоту, к сожалению, наглядно подтвердила совр. Андреевская церковь). Литературный пафос рассказа о сокрушении капища рисует картину стремительного свержения идола вниз с горы, "по Боричеву", подразумевая расположение капища на краю горы. Это мало похоже на длительное волочение идола узким Андреевским спуском и, конечно же, лучше подходит к Михайловскому спуску, как это изображал Ф.Софонович. Но последнее выглядело бы совершенно иначе в 988 г. – идол Перуна пришлось бы волочить сначала к Софийским воротам, через мост и далее вдоль рва к Михайловскому спуску, или же мы обязаны реконструировать в "граде Владимира" ещё одни ворота.

К.В.Шероцкий резонно отметил, что Михайловский (и Кожемяцкий) взвоз в системе расположения валов нового древнерусского детинца выходил на плато прямо в ров[135]. Устраивать же не просто выход, а даже настоящий тележный выезд из рва, противоречит всей теории фортификации. Наблюдения В.К.Козюбы по трассе рва детинца[136], кажется, заметно меняют ситуацию – древнерусский ров не совпадал с "острожским" XVII в., оставляя овраги в стороне и позволяя подниматься из них к центральным "Софийским" воротам. Но в 1654 г. рвом именно соединили два оврага, что действительно стало фатальным для Михайловского взвоза. Второй аргумент К.В.Шероцкого о нерациональности расположения взвоза вне укреплений также должен быть принят во внимание. Тот же пример русского острога показывает, что с ликвидацией Михайловского взвоза были созданы Николаевские ворота (а в 1682 г. – ещё и Трехсвятские) для быстрого спуска и подъема на Подол, что, учитывая предельную узость (даже в сер. XVII в.) Андреевского спуска, легко блокируемого одной перевернутой телегой, имело для крепости *стратегическое* значение. Вторые ворота на Подол из детинца *обязательно* были, и расположить их в рамках укреплений "града Владимира" можно было только на месте более поздних Николаевских или Трехсвятских ворот русского острога.

Ситуация выбора уже знакомая: капище Перуна располагалось либо возле Васильевской церкви (рис.5, *г*), либо на Андреевской горке, а "ров Боричов" XVI-XVII вв. – где-то между Воздвиженской церковью на той же Андреевской горке (рис.5, *і*) и Михайловским оврагом. Ров Древнейшего городища проходил возле Десятинной церкви по направлению к Андреевской горке (рис.5, *ж*), на которой, согласно представлениям XVII в., воздвиг крест апостол Андрей, и где, по мнению летописца "идеже послеже бысть Киевъ" Здесь же, возле Десятинной церкви, летописец локализирует и "терем Ольги", к которому якобы приносили в лодьях древлян (рис.5, *и*). "Боричев поток", над которым "Синопсис" располагал "Перунов пригорок", начинался у подножия Уздыхальницы и, постепенно отклоняясь от горы, уходил в район совр. Речного порта. "Боричев мост" также выглядит наиболее рациональным в начале ручья, а не в его наиболее широкой части. Наконец, подольское урочище "Боричев" находилось на некотором

отдалении от гавани и Днепра[137], но простиралось как минимум в направлении церкви Богородицы Пирогощей. Все эти ориентиры оказываются *на одной линии* для наблюдателя, стоящего на подольском "Боричеве" у начала Николаевского спуска (приблизительно в районе совр. ул. Андреевской или усадьбы Покровской церкви (рис.5, *к*)).

Любопытно, что если продолжить линию дальше, на Подол, на ней же оказывается и Борисоглебская церковь, в районе которой, по представлениям XV-XVII вв. произошло крещение киевлян в Почайне. А на плане 1695 г. именно здесь изображен мост через Почайну, возможно, маркирующий место древнего "перевоза Кыева" По всей видимости, речь идет о древней улице, начинающейся в районе перевоза и заканчивавшейся у подножия Николаевского спуска, вдоль которой в XVII в. протекал Борисоглебский ручей – возможный претендент на роль "Буричова потока" "Синопсиса". Для стоящего на этой улице наблюдателя "увоз Боричев" визуально "отрезал" северо-восточную часть Старокиевской горы, на которой и располагалось Древнейшее городище.

Заключение. "Классическая" дискуссия о локализации "Боричева увоза" древнего Киева всегда имела выразительную тенденцию поиска центральной дороги на Подол. Это обусловило отрицание существования альтернативных спусков и концентрацию усилий на доказательстве "единственности" выбранного варианта, который "автоматически" должен оказаться тождественным летописному "Боричеву взвозу" При этом от исследователей ускользали очевидные противоречия – "Боричев увоз" ни разу не упоминается в описании киевских событий XI-XIII вв., связанных с перемещением действующих лиц с Подола на Гору или обратно, а использован лишь как ориентир в описании легендарных топографических объектов Старокиевской горы – городища Кия, двора Ольги, капища Владимира. "Народная" память киевлян XV-XVII вв. также не сохранила этого названия за взвозом, ассоциируя "Боричев" с различными подольскими топонимами ("поток", "мост") и оврагом на склоне Старокиевской горы. Именно как подольский топоним, на наш взгляд, упоминается "Боричев" и в единственном альтернативном источнике древнерусского времени – "Слове о полку Игореве"

Археология постоянно приносит новые данные, поэтому любые заключения могут быть со временем подданы значительной коррекции. На данный же момент мы можем констатировать, что расположение зон могильника X в. на Старокиевской горе должно указывать на возможность существования в X в. дороги от въезда на городище в сторону Михайловского спуска и, не исключено, спуска в Кожемяцкий овраг. В конце же X в., после возведения "града Владимира" и уничтожения языческого могильника, планировка улиц уже направлена в сторону Андреевского (совр. Десятинная) и Николаевского (совр. Владимирская) спусков.

Для функционирования спусков в X-XI вв. важнейшее значение имел фактор крупного ручья, протекавшего вдоль горы. В то время как Андреевский спуск огибал его, выходя в центральную часть Подола, а Николаевский спуск пересекал ручей в его верхней части, Михайловский спуск выходил на ручей в его самом широком месте, где русло ручья достигало 28 м в ширину, наполняясь во время полноводия днепровской водой. В этой ситуации Михайловский спуск несомненно вел не в гавань Подола, а сворачивал к Днепру и на дорогу к Печерску, в летописное Берестово. Николаевский спуск – самый короткий вариант спуска на Подол, но для его функционирования в X-XI вв. был необходим мост через ручей. Центральной же дорогой на Подол мог служить только Андреевский спуск, что и подтверждается существованием здесь каменных ворот древнерусского времени.

Уже к концу XI в. „Боричев ручей" обмелел, а к XVI в. и вовсе изменил направление, разделившись на два небольших ручья, один из которых известен как „Борисоглебский" Постоянное же разрушение террас делало все менее функциональным Николаевский спуск, что и привело к его ликвидации вскоре после 1682 г. и превращению в пешеходную дорожку. Остатки „путища" (рис.5, *5б*) ещё наблюдал в 1851 г. любитель Н.М.Сементовский, оценивший его именно как летописный „Боричев взвоз" В XX в. локализировать „Боричев узвоз" на этом склоне пытался М.Ю.Брайчевский, но существование древнерусских каменных „Подольских" ворот заставило его предположить, что взвоз огибал Андреевскую гору по 3-й террасе и выходил к воротам (рис.5, *6а*).

Наш анализ позволяет полностью подтвердить правоту Н.И.Петрова, Д.И.Блифельда, М.К.Каргера, П.П.Толочко и многих других исследователей, видевших *центральной дорогой* на Подол именно Андреевский спуск, выходивший в древнерусское время в район церкви Богородицы Пирогощей. Но древнерусский "Боричев увоз", располагавшийся на достаточно

крутом склоне горы и упиравшийся внизу в "ручай", центральной дорогой служить не мог. Его характеристике точно соответствует "младший брат" Андреевского спуска – короткий Николаевский спуск, проходивший по через узкий овраг, который и назывался в древнерусское время "оувозъ Боричевъ", а позже, в XVI-XVII вв. – "ровъ Боричовъ"

---

[1] Феодосій Софонович. Хроніка з літописів стародавніх. – К., 1992. – С. 24, 68.

[2] Киевский синопсис. – К., 1836. – С. 46, 47

[3] Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С. 16, 46.

[4] Берлинский М. Краткое описание Киева. – СПб, 1820. – С.11, 67-69, 91, 133-135; Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 28, 171, 229, 230.

[5] Ходаковский З. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник. – М., 1837 – Т.1. – Кн.1. – С.4-5.

[6] Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ... - К., 1994. – С. 53.

[7] Сементовский Н. Киев и его достопамятности. – К., 1852. – С.53-58, 94.

[8] Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т.1. – С. 178-179, 208, 366-368, 400-401, 407

[9] Максимович М.О. Вказ. пр. – С.89-91.

[10] Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П. Я. Армашевским и Вл. Б. Антоновичем в Историческом обществе Нестора-Летописца в марте 1896 г. - К., 1897

[11] Лебединцев П. Исторические заметки о Киеве // Киевская старина. – 1884. - № 10. – С.246-247; Лебединцев П. О Начале христианства в Киева // Киевская Старина. -1888. - № 6. – С.276.

[12] Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – М., 1881. – Т.1. – Ч.2. – С.252.

[13] Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 100-108.

[14] Голубев С.Т. Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева. – К., 1910. – 32 с.

[15] Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т.II. – С.268.

[16] Ляскоронский В.Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. – СПб., 1913. – С. 17 Голубев С.Т. Указ. Соч. – С.20.

[17] Іванцов І.О. Стародавній Київ. – К., 2003. – С. 84; Тихонович О.М., Ткаченко М.М. Древній Київ-град. Архітектурні пам'ятки. – К., 1950.

[18] Петров М. Рецензія: Шероцкий // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн.1. – с.123-124.

[19] Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель. – К., 1917 – С.97-99, 107, 126.

[20] Логвин Г.Н. Киев: книга-спутник по городу Киеву. – М., 1967 – С.37

[21] Ернст Ф. Київ: провідник. – К., 1930. – С.354-355.

[22] Бліфельд Д.І. До питання про Боричів узвіз стародавнього Києва // Археологія. – Т. II. – 1948. – С. 130-142.

[23] Каргер М.К. Древний Киев. – М. -Л., 1958. – Т. I., Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – С. 20; Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – С.127

[24] Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С.95.

[25] Толочко П.П. Історична топографія... – С.65, 66; Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1976. – С.33, 34.

[26] Рыбаков Б.А. Город Кия // Вопросы истории. – 1980. – № 5. – С. 42-45; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С.102-107

[27] Козюба В.К. Городище на Старокиївській горі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. – К. 2004. - С.150.

[28] Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982. – С. 47-49; Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. К., 1992. – С. 58-61.

[29] Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. – К., 1982. – С. 10-11, 35.

[30] Брайчевський М.Ю. Коментарі // Берлинський М.Ф. Вказ. пр. – С. 201, 271.

[31] Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. – К., 1991. – С. 17-22.

[32] Sahaydak M. Medieval Kiev from the Perspective of an Archaeological Study of the Podil District // Ruthenica. – 2005. – Т. IV. – С. 156, Fig. 7; 9.

[33] Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К., 2002. – С. 15-16. Климовский С.И. Замковая гора в Киеве пять тысяч лет истории. – К., 2005. – С. 38-41.

[34] Самойленко Л. Як змінився схил Дніпра в Києві під впливом урбанізації // АНТ. 2006. № 16-18. – С.31-34.

[35] Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева "дружинного" периода // Ruthenica. – 2003. – Т. II. – С. 27-52; Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // Ruthenica. – 2004. – Т. III. – С. 7-47; Михайлов К.А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // Российская археология. – 2004. – № 1. – С. 35; Козюба В.К. Вказ. пр. – С.139-150; Комар А. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева // Ruthenica. – 2005. Т. IV. – С.115-137; Sahaydak M. Idem. – P.149-160.

[36] Клейн Л.С. "Святилища" языческой Руси? // Живая старина. – М., 1998. – № 1. – С. 5, 6; Комар А. Указ. соч. – С.130, 131.

[37] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К. 1985. – С.176; Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. М., 1984. – С.633; Кузнецов А.В. Русские название рек, ручьев и озер Тотемского района // Тотьма. – Вологда, 2001. – Вып.3.

[38] ПСРЛ. – Т. I. – Ст. 9; ПСРЛ. – Т. II. – Ст. 7 Ostrowski D. The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis. – Cambridge, 2003. – Vol.1. - P.44.

[39] Андреевский спуск проходит по оврагу, обособившему от Замковой горы Уздыхальницу, в свете чего ровно с таким же успехом "Киевской" горой можно считать и Уздыхальницу.

[40] Толочко П.П. Київ і Русь: вибрані твори 1998-2008 рр. – К., 2008. – С.212.

[41] ПСРЛ. – Т. І. – Ст. 55; ПСРЛ. – Т. ІІ. – Ст. 43-44. Ostrowski D. Idem. - P.336-337

[42] Как увидим ниже, в свете данных археологии о расположении вдоль подножия горы крупного ручья, нельзя исключать, что оригинальная фраза звучала все же: „и приставша подъ Боричевымъ в лодьи, бе бо тогда вода текущи въздоле горы Кыєвьскыя" В таком случае, комментарий редактора сводился только к констатации незаселенности Подола в X в.

[43] ПСРЛ. – Т. І. – Ст. 116; ПСРЛ. – Т. ІІ. – Ст. 102.

[44] Слово о полку Игореве. – М., 1987 – С.41.

[45] Лебединцев П. Еще одна из древних церквей в Киеве // Киевская старина. – 1887 - № 12. – С.780.

[46] Обзор см.: Писаренко Ю. "Игорь ъдетъ по Боричеву..." (Про фінал "Слова о полку Ігоревім") // Київська старовина. – 2000. - № 6.

[47] Малышевский И.И. О церкви и иконе св. Богородицы под названием "Пирогощи", упоминаемых в летописях и в слове о Полку Игореве // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. 2. – С. 130.

[48] ПСРЛ. – Т. І. – Ст. 47; ПСРЛ. – Т. ІІ. – Ст. 36.

[49] Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – СПб, 2005. - С.566-567

[50] ПСРЛ. – Т. ІІ. – Ст.287

[51] Ostrowski D. Idem. - P.44.

[52] Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. – М.-Л., 1949. – Т.І. – Вып.3. – С.37; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1987 - Т.IV. – С.144.

[53] Гринченко Б. Словарь украинского языка. – К., 1909. - Т.IV. – С.323.

[54] Розов В. Українські грамоти XIV – перша половина XV ст. – К., 1928. – С.145, Д.69. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – К., 1978. – С.462.

[55] Словарь русского языка XI-XVII вв. – М., 1975. – Вып.2. – С.144. Словарь русского языка XVIII в. – Л., 1987 – Вып.3. – С.117-118. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1981. – Т.1. –С.193. Словарь русских народных говоров. – Л., 1969. – Вып.4. – С.250.

[56] Псковская летопись. – М., 1837 – С.40.

[57] Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка. – СПб., 1893. – Т.1. – Ст.342.

[58] Рычка В. Хрещення Русі 988 р.. ідейний зміст літописного сюжету // Ruthenica. – 2004. – Т.III – С. 96-97

[59] Ostrowski D. Idem. - P.44.

[60] Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С. 16, 46.

[61] ПСРЛ. – СПб, 1856. – Т.VII. – С.311; ПСРЛ. – Л, 1977 – Т.33. – С.28; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К. 1985. – С. 23.

[62] Феодосій Софонович. Хроніка з літописів стародавніх. – К., 1992. – С. 68.

[63] Киевский синопсис. – К., 1836. – С. 46, 47

[64] Жиленко І.В. Синопсис Київський. – К., 2002. - Известных претендентов на авторство, в таком случае немного – это либо архимандрит Иосиф Тризна (ум. в 1656 г.), либо ректор Киевского колегиума Исайя Трофимович-Козловский (ум. в 1651 г.).

[65] Е.Попельницкая считает, что это название известно с XVI в., но, вероятно, речь идет о все теж же свидетельствах о "Боричеве потоке" – Попельницька О. Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX ст. – К., 2003. – С.127

[66] Самойленко Л. Дренажні порожнини Києва як фактор деформацій правобережного схилу Дніпра та споруд на ньому // АНТ. – 2007-2008. - № 19-21. – С.25, 26.

[67] Закревский Н. Указ. Соч. – Т.2. - С.574.

[68] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1875. – Отдел III. – С.115.

[69] Оглоблин Н. К вопросу о начале Киевской академии ("Выпись с книгъ гродскихъ воеводства Киевскаго", 1593) // Киевская старина. – 1886. – № 3. – С.485-493.

[70] Голубев С.Т. Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве. – К., 1904. – Ст.2. – С.16-17

[71] Там же. – С.17; Оглоблин Н. Указ. соч. - С.492.

[72] Сборник материалов для исторической топографии Киева... – С.97; Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. – С.37

[73] Голубев С.Т. Киевский митрополит Могила и его сподвижники. К., 1898. – Т.2. – С.439-446; Материалы для истории Западно-Русской церкви. – К., 1883. – Т.1. – С.211-212, 534, 545; Материалы для истории Западно-Русской церкви. – К., 1898. – Т.2. – С.204-205; Zrodla Dziejowe. – Warszawa, 1894. - Т.20. – S.50.

[74] Оглоблин Н. Указ. соч. - С.491-492.

[75] Сборник материалов для исторической топографии Киева... – С.107, 111, 114-115.

[76] Там же. – С.123.

[77] Закревский Н. Указ. Соч. – Т.2. - С.522-523.

[78] Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.99, 239.

[79] Сборник материалов для исторической топографии Киева... – С.22.

[80] Материалы для истории Западно-Русской церкви. – К., 1883. – Т.1. – С.531.

[81] Закревский Н. Указ. соч. – Т.2. – С.511.

[82] Голованский Е. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и скит его Феофания. – К., 1878. – С.84-85.

[83] Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Указ. соч. – С.101, 107, 120, 124.

[84] Ср.: в грамоте 1646 г. "дорога, куды ходятъ з места до манастыра Михайловского"

[85] В документах XVI – нач. XVII в. гора фигурирует под названием "Старое городище" См. также план Киева Г.Боплана, где в качестве действующего укрепления показан только вал "града Ярослава", на котором, впрочем, согласно люстрациям только стояла "сторожа польная" у Золотых ворот - Сборник материалов для исторической топографии Киева... – С.30. Трудно допустить и значения "фортка" как проема в валах – обычно в документах XVI-XVII вв. в таких случаях фигурирует топоним "пробитый вал"

[86] Там же. – С.28.

[87] Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Указ. соч. – С.25.

[88] Там же. – С.12.

[89] Сборник материалов для исторической топографии Киева... – С.29.

[90] Київський літопис першої чтверті XVII ст. // Український історичний журнал. – 1989. - № 5. - С.110.

[91] Антонович В. Паны Ходыки. Воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI – XVII ст. // Киевская старина. – 1882. - № 2. – С.234-261.

[92] Каргер М.К. Указ соч. – Табл. XXXI; XXXII, 1.

[93] Судя по результату, совмещение эскизов ван Вестерфельд делал, наблюдая панораму сверху, с юго-западного края Замковой Горы, поэтому церковь Успения оказалась скрытой от его глаз.

[94] Голубев С.Т. Историко-топографические изыскания... - С.11, 17

[95] Максимович М.О. Вказ. пр. – С.92.

[96] Толочко П.П. Історична топографія... – С.109, 110; Килиевич С.Р., Харламов В.А. Исследование храма вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С.181.

[97] Ср. также в грамоте Михайловскому монастырю 1570 г. – "нивы церковные за валомъ и у валу" - Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т.1. – С.175.

[98] Каргер М.К. Указ соч. – Т.2. – С.402-407

[99] Климовський С.І. Соціальна топографія Києва... - С.88-97

[100] Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С.233.

[101] Например, Киево-Печерский монастырь подал в том же 1686 г. в составе документов на собственность грамоту "Китая Андрея Юрьевича" на владение г. Васильковом, якобы выписанную из "метрики" константинопольского патриарха Иеремии, а также "привилей" Романа Галицкого 1240 г. на "землю забудецкую" - Оглоблин Н. Указ. соч. - С.487

[102] Книга Київського підкоморського суду. – К., 1991. – С.7, см. напр.: 64-67

[103] Білоус Н. Вказ. пр. – С. 145-146.

[104] Для того, чтобы "ров Боричов" все же оказался тождественным Михайловскому оврагу, фразу грамоты следует реконструировать иначе: „люди, которые на горе седятъ, почавши отъ церкви Воздвиженя честного креста *нагорское и по* ровъ Боричовъ, *есть надане* къ церкви *Воздвиженя* честного креста" Но в этом случае исчезает обязательная для грамоты 1589 г. ссылка на их придлежность Васильевской церкви. Любые же перестановки членов предложения в реконструкции будут уже спекулятивными.

[105] Івакін Г., Козюба В. Історична топографія Михайлівської гори в XI-XIII ст. // А сє его срєбро. – К., 2002. – С. 87

[106] Сборник материалов для исторической топографии Киева... – С.22, 28; Голубев С.Т. Историко-топографические изыскания... - С.11, 17

[107] Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 118-129.

[108] Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 134.

[109] Климовский С.И. Указ. соч. – С. 96, 97

[110] Зоценко В. Указ. соч. – С. 35-37

[111] ПСРЛ. – Т. I. – Ст. 171; ПСРЛ. – Т. II. – Ст.160.

[112] Білоус Н. Вказ. пр. – С.229.

[113] Сагайдак М.А. Вказ. пр. – С. 19.

[114] Сборник материалов для исторической топографии Киева... – Отдел.II. - С.84.

[115] Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Указ. соч. – С. 101-124.

[116] Сборник материалов для исторической топографии Киева... – Отдел.III. - С.96, 97

[117] Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Указ. соч. – С. 12.

[118] Там же. – С. 12.

[119] Там же. – С. 12, 18, 78.

[120] Каргер М.К. Указ соч. – Табл. XXXI; XXXII, 1.

[121] Самойленко Л. Вказ. пр.

[122] Климовский С.И. Указ. соч. – С. 9.

[123] Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. – С. 184; Берлинський М.Ф. Вказ. пр. – С. 223-224.

[124] Гупало К.Н. Указ. соч. – С. 10-11.

[125] Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. – С. 52-65, 126-127

[126] Толочко П.П. Історична топографія... – С. 28-29, 137-138; Толочко П.П. Древний Киев. – С.126-127; Гупало К.Н. Указ соч. – С.49-51; Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ.; Sahaydak M. Idem.;Тихонович О.М., Ткаченко М.М. Вказ. пр.; Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Указ. соч.

[127] Івакін Г.Ю. Вказ. пр. – С.130-156.

[128] Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. – С.21.

[129] Гупало К.Н. Указ. соч. – С.35-36.

[130] Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005-2007 рр. // Днєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С.199-202.

[131] Козюба В.К. Вказ. пр. – С.149-150.

[132] Івакін Г., Козюба В. Вказ. пр. – С. 85-87

[133] Козюба В.К. "Місто Володимира" у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? – см. статью в настоящем сборнике; Климовский С. Грады Кия и Владимира: тип и время постройки укреплений // Старожитності Верхнього Придністров'я. – К., 2008. – С.53-56

[134] ПСРЛ. – Т. I. – Ст. 82; ПСРЛ. – Т. II. – Ст. 69.

[135] Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель. – К., 1917 – С.107

[136] Козюба В.К. "Місто Володимира"

[137] Напомним, "ручай" выносил идол Перуна в Днепр, а редактор конца XI в. считал уже невозможным пристать "под Боричевом" В XVII в. урочища под горой слева и справа от Михайловского спуска носили названия "Чертово Беремище" и "Скольники", т.е. "Боричев ток" находился дальше.

Козак О.Д.
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОГРОМІВ ТА ПОЛІВ БИТВ В АНТРОПОЛОГІЇ. МЕТОДИКА ТА ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ З ЗАГИБЛИХ ДАВНЬОРУСЬКИХ ГРАДІВ.

Віднайдення антропологічних матеріалів із міста Возвягля, який загинув у 1258 р.[1] під час каральної експедиції Данила Галицького у Болохівськиій землі, поставило перед нами декілька важливих проблем. По-перше – це відсутність класифікації «поховальних» комплексів із полів битв та погромів, по-друге – недостатньо досконала методика опрацювання антропологічних матеріалів із таких комплексів. Ґрунтуючись на вивченні одного скупчення кісток із будівлі на городищі Возвяглі, яке складалося з решток кількох десятків кістяків, а також звернувшись до досліджених раніше подібних археологічних випадків та ілюстративного матеріалу ми спробуємо у даній статті запропонувати алгоритм вирішення поставлених проблем.

Дослідження давніх масових поховань та полів битв на території середньовічної Європи не є новинкою у палеоантропологічній науці. Прикладом слугують роботи, присвячені вивченню решток загиблих на полі битви при Тоутоні у війні «червоної та білої троянд» у Англії XV ст.[2], битві при Вісбі у Швеції[3].

У давньоруську добу неодноразово траплялися події, які призводили до масової раптової одночасної загибелі людей. До цих подій відносяться епідемії інфекційних захворювань і голодні мори з одного боку, а за іншого – різноманітні міжусобні та зовнішні етнічні й соціальні конфлікти. Найбільш яскравим і трагічним в історії Русі залишається час середини XIII століття, коли територію держави охопили катастрофи й «численні біди», зокрема, епідемія 1230-1236 рр., битва на Калці 1233 р., монголо-татарська навала 1239-1241 рр., а у 1241-1254 рр. – каральні військові експедиції Данила Галицького проти Болоховської землі, жителі якої співпрацювали з татарами.

Сліди монголо-татарської навали у вигляді масових поховань людей та частин їх тіл знайдені у багатьох пунктах Руської землі. Антропологічні та патологічні дослідження решток захисників своїх міст або сіл, чи жертв навали, були проведені Д.Г Рохліним (Колодяжин)[4], О.П. Бужиловою (Ростов), О.Д. Козак та І.Д. Потєхіною (Київ)[5] Ймовірно, наслідки каральних походів Данила Галицького зафіксовані на Райковецькому городищі, у городищі біля села Городище на Шепетівщині («Ізяславлі»)[6], Возвяглі (розкопки Звіздецького, 1993 р.) та у багатьох інших місцях. Документація та інтерпретація розкопок зазначених пам'яток на превеликий жаль є недостатньою, неповною, або взагалі практично відсутня в найсуттєвішій її частині. Місце зберігання антропологічних матеріалів знайдених під час досліджень Райковецького городища та городищі поблизу села Городище (т.зв. «Ізяславль») не визначено. Це тим більш прикро, оскільки наявна опублікована інформація про зміст антропологічних матеріалів цих пам'яток є вкрай обмеженою, стислою, оглядовою й не відповідає на всі основні вкрай важливі питання про краніологічні характеристики загиблого населення, його статево-вікову структуру, хвороби, екологічні умови мешкання, сімейно-генетичні зв'язки одночасно раптово загиблих популяцій.

Найбільший інтерес для істориків, археологів та антропологів представляють матеріали із зруйнованих давньоруських градів. Однак, до сих пір не вироблена єдина методика, яка б дозволяла зібрати та порівняти дані з отриманого при розкопках масових поховань антропологічного матеріалу.

Дослідження таких пам'яток представляє непересічний інтерес для істориків. Раптова загибель градів та селищ, у багатьох випадках, без пізнішого розбору знищених решток, дозволяє в деталях прослідкувати особливості господарської та побутової організації життя, важливі конструктивні та технологічні нюанси функціонування населеного пункту, наприклад, середини XIII століття, спосіб життєдіяльності його мешканців, насиченість житлових та господарських комплексів різновидами артефактів. Є можливість отримати структуровану функціонально та типологічно модель матеріальної культури окремого давньоруського осередку, як окремого інформаційного джерела[7]

З іншого боку, одночасність та раптовість загибелі дає можливість реконструювати більш-менш повний антропологічний склад населеного пункту у такому стані, яким він був на момент загибелі. Тут ми маємо справу з аналогом «живої популяції», що дозволяє дослідити демографічні особливості, притаманні даному населеному пункту або території на момент загибелі: гендерні співвідношення, кількість новонароджених, дітей, молоді та старих людей; їх родинні зв'язки; вийти на реальну оцінку таких демографічних параметрів як народжуваність та фертильність. Дослідження епідеміологічних параметрів хронічних інфекційних захворювань, патологій кісткової системи, зокрема, суглобів; травм, авітамінозів, розповсюдження доброякісних та злоякісних пухлин, тощо, для різних вікових категорій дає можливість вперше виявити більш-менш реальну картину захворюваності у минулому без шумів накладання поколінь, які присутні у звичайних ґрунтових могильниках, що формувалися впродовж тривалого часу. Маркери фізіологічних та фізичних стресів, захворювання та особливості стану зубів і кісткової системи віддзеркалюють у такій ситуації не лише присутність чи відсутність стресових епізодів у житті дитини (дорослої людини), але й дають можливість виявити час дії на організм голоду або епідемічних захворювань, які не фіксуються іншим способом, з подальшим порівнянням їх з літописними свідоцтвами. Вивчення маркерів на кістках дозволяє також реконструювати соціальні умови життя людини – особливості її праці, умов побуту, харчування тощо.

Реконструкція антропологічних типів загиблих дає реальну картину етнічного складу населення досліджуваного граду або селища й дозволяє, за наявності добре збережених кістяків, виявити можливу етнічну приналежність нападників.

Інша важливі віха у дослідженні – реконструкція моменту загибелі людей (мова йде лише про «конфліктні» ситуації), зокрема, хід та спосіб битви, тип зброї. Тут важливу інформацію несуть положення кістяка, його цілісність, наявність та якість слідів незагоєних травм на кістках та черепі.

Фіксація посмертних змін кістяків відіграє важливу роль у дослідженні такого типу пам'яток і дає можливість виявити наявність пізнішого перепоховання, визначення його строків після погрому, а також зовнішні біогеоценотичні фактори збереження та археологізації, такі як опади, температура, інсоляція, осідання або намивання ґрунтів, дія мікроорганізмів, грибів, рослин та тварин на м'які тканини і на кісткові рештки загиблих.

У випадках епідемій потрібно відзначити, що лише чума у своєму найагресивнішому вияві може залишити сліди у вигляді маси непохованих трупів на території населеного пункту, що практично не відомо в археології. Окремим та унікальним випадком є наслідки природних катастроф, наприклад, виверження вулканів. У таких ситуаціях, маси людей залишаються похованими на вулицях та у будівлях під попелом та лавою (Геркуланум, Помпеї)[8].

Визначення і класифікація костищ та масових поховань.

Оскільки питання збереженості та первинності-вторинності колективних стихійних поховань лише дуже обмежено розглядалось у вітчизняній літературі, і постійно виникають термінологічні питання, ми дозволимо собі коротко зупинитись на визначеннях та класифікації обговорюваних антропологічних комплексів.

Для початку потрібно виясняти, чи маємо ми справу з похованням або захороненням. Адже поховання – це вольовий та цільовий акт, який передбачає проведення певного обряду. Під **Захороненням**, розуміють вміщення тіла померлого, попередньо очищених кісток скелету або праху від кремації у поховальну камеру під час поховального обряду[9] **Поховання,** за цим словником – 1) практика захоронення, 2) місце захоронення[10] Поховання бувають впускні, колективні, уособлені, одиночні, основні, парні, багатоактні та перевідкладені. **Масове поховання**: поховання декількох (багатьох) людей, здійснені внаслідок масової загибелі від стихійних лих або збройних сутичок[11] Братські могили або масові поховання у давній Русі, **«скудельниці»** або «Божі доми» вперше згадуються у Новгороді під 1215 р. Вони використовувались для поховання жертв війни і епідемій, а також, для захоронення загиблих мандрівників («странников»), жебраків та страчених злочинців. Існували скудельниці двох типів. Одні з'являлись під час масової одночасової загибелі населення під час воєн, епідемій та масових страт; інші діяли постійно як місце поховання жертв злиднів, голоду та розбою[12].

Осуарій або осарій представляє собою вмістилище людських кісток, попередньо очищених від м'яких тканин, з метою захоронення або виставлення в спеціальних будівлях[13]

5. Окремі кістки (великі та дрібні чи їх частини), розкидані по території **(5а)** (втрачені перед або під час смерті, відтягнуті тваринами, рухами ґрунтів або води) пам'ятки; окремі кістки: великі та дрібні чи їх частини, сконцентровані в ямах або будівлях **(5б)** (поодинокі – забуті або загублені у час перепоховання через певній час (1-5 років) після загибелі).

Масові поховання, або «скудельниці» на Русі, відносяться до ситуацій, коли після битви існувала обмежена можливість поховати загиблих (внаслідок нестачі часу, великої кількості мертвих, або якщо поховання проводили через значний час після загибелі). Це – найбільш розповсюджений варіант поховання на місцях збройних сутичок. Масові поховання представляють собою варіант типів 2 та 4. Найбільша кількість їх відома у Києві[22]. До них відносяться також масові кремації (внаслідок війн чи епідемій), прикладом якої може слугувати поховання на вул. Фрунзе, 75[23]

Приклади, описані істориками, очевидцями та археологами ілюструють подані вище типи.

1а. Плано Карпіні, після поїздки через Київ писав, що татари «пошли против Руси и произвели великие избиения в земле Руси, разрушили города и крепости и убили людей, осадили Киев, который был столицей Руси ...взяли его и убили жителей города; отсюда, когда мы ехали через их землю, мы находили бесчисленные головы и кости мертвых людей, лежавшие на поле»[24]. Таку ж ситуацію можна було спостерігати на Райковецькому городищі[25] та на городищі біля Шепетівки[26].

1б. Неподалік від Софіївських воріт у Києві (вул. Велика Житомирська, 4) у житлі виявили кістяки двох підлітків, що сховалися у глиняній печі, де й загинули, ймовірно від задухи під час пожежі. У сусідньому житлі на купі обгорілого дерева та глини лежали тіла захисників міста, можливо, скинуті на попелище після битви[27] На території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1938 р. знайдено рештки дитини, що загинула під час пожежі біля стіни «землянки **художника»** та потрапила під обвал житла. На вул. Десятинній, 2 у житлі в завалі дощок, що обгоріли, та печини знайдено десять скелетів жінок, чоловіків та дітей. За С.Р. Кілієвич, більшість кістяків було безладно розкидано. У північно-східній частині житла лежали рештки літнього чоловіка. У його правій лопатці стирчав деформований предмет у вигляді залізного костура. Лівою рукою чоловік обіймав голову дитини. Інша дитина лежала, притулившись до ніг чоловіка[28]. Хоча автор не подає деталей пошкоджень, але можна припустити, що ця група загинула від диму у пожежі. Поранення у праву лопатку навряд чи могло спричинити миттєву смерть чоловіка. Ймовірно, що він намагався сховати та захистити дітей у будинку.

У завалі житла, відкритого розкопками Старокиївської експедиції 2002 р., знайдено ще два скелети[29]. У підвалі за великою амфорою розкопано залишки кістяків чоловіка 30-40 років та дитини 1-3 років (наявність певних ознак на черепах цих двох людей свідчить про родинний зв'язок між ними). Батько з маленьким сином або донькою намагались сховатися від нападників та загинули під будинком, що завалився.

До цього ряду належить також знахідка решток людей у «тайнику» Десятинної церкви. Останні години оборони киянами свого міста пов'язано з долею цього найдавнішого храму Києва. Сюди збіглися люди з усім скарбом. Декілька чоловік сховалися у невеликій камері під підлогою центрального нефа, що, ймовірно, являв собою тайник для зберігання коштовностей чи іншого церковного начиння. М.К. Каргер яскраво подав картину загибелі чоловіка з собакою в ніші, вирубаній у північно-східному куті тайника, а також останні спроби інших людей прорити хід у північній стінці до обриву Київської гори[30].

Подібна ситуація спостерігалася також і у Новгород-Сіверському, де розкопками 2002 року у згорілій трапезній знайдені рештки двох груп дітей від 2 до 17 років, які ховалися разом з собаками у схованках («тайниках») та підвалах[31]

2а. Цілі тіла, зібрані в кучі, описані Д.Г. Рохліним[32].

2б. Два кістяки знайдені в північно-західній частині житла дослідженого на території княжого двору (по вул. Десятинній, 2), можливо, скинули у котловину після пожежі. У одного з них під лівою лопаткою знайдено гострий залізний предмет. Череп дівчини 16-18 років лежав у північно-західній частині житла і був пробитий зверху, можливо, списом, на думку С.Р. Кілієвич[33] Цю голову скинуто у котлован житла після пожежі.

До цього ряду відносяться також поховання, знайдені у будівлі 1 на території літописного Возвягеля (розкопки Б.А. Звіздецького 1993 р.).

Слід відзначити, що такі поховання є одночасними, пов'язаними з раптовою загибеллю людей.

Методика розкопок та опрацювання подібних пам'яток досить складна та недосконало освоєна у нашій країні. Тому хотілося б наголосити на деяких моментах, які потребують спеціальної уваги при взятті матеріалу у таких похованнях.

Методичні зауваження до процесу розчистки, фіксації та відбору «погромного» антропологічного матеріалу.

Порядок взяття матеріалу із звичайних поховань достатньо відомий[34].

Сучасні методики обробки антропологічного матеріалу: краніологічні, остеологічні, палеопатологічні, генетичні, дієтні тощо, категорично вимагають брати АБСОЛЮТНО ВСІ НАЯВНІ У ПОХОВАННІ КІСТКИ. Це стосується в першу чергу випадків, про які йде мова у даній роботі, а саме, знаходження кісткових решток людей, які походять з місць раптової загибелі: погромів населених пунктів, колективних поховань в ямах, наземних «костищ», в першу чергу: погромів X-XIII ст. монголо-татарських, болохівських; наслідків набігів кочовиків і феодальних війн, а також поховань жертв епідемій, що мали місце за часів Давньої Русі.

Тут можна виділити типи поховань за ознакою збереженості кістяка. Це, по-перше, кістяки з повністю збереженим анатомічним порядком кісток; по-друге, кістяки з частково збереженим анатомічним порядком кісток (окремі сегменти тіл); й по-третє, розрізненні змішані кістки скелетів різних осіб.

У таких випадках необхідна максимально повна археологічна фіксація положень кістяків та окремих кісток. Якщо можливо, потрібна пошарова (або по комплексам) графічна- або фотофіксація матеріалу з індикацією номерів кісток, їх комплексів та загалом поховань.

Інструменти: невеликий ніж (скальпель), дерев'яні палички (зворотна сторона пензля або зубочистки), щітка для грубої зачистки з м'яким ворсом, пензлі для фарби з м'яким та не дуже твердим ворсом; можлива, але не обов'язкова груша для здування пилу (піску).

Зачистка кістяка:

- Кістки потрібно зачищати обережно, намагатися не пошкодити поверхню.
- Необхідна фотофіксація повного кістяка та, по можливості, деталей (стопи, кисті, грудна клітка, череп тощо).
- Потрібно звертати увагу на порожнину тіла (наприклад, область живота у жінок, де можуть бути рештки ненародженої дитини).

При вийманні кістяка бажане складання окремих комплексів кісток у окремі пакети (права рука, ліва рука, ребра праві, ліві тощо). Особливу увагу при взятті скелету слід приділяти дрібним кісткам кисті та стопи, фалангам пальців, ребрам, зубам.

Чистити кості потрібно декількома способами:

- При хорошій збереженості у сухому ґрунті (піску), який легко відділяється від поверхні кістки, достатньо зчистити його м'якою щіточкою або пензлем до повного (по можливості) видалення ґрунту.
- Так само потрібно діяти при дуже поганій збереженості кістки, стараючись не пошкодити ті ділянки, які ще залишились цілими.

Якщо кістка має тверду консистенцію, а ґрунт погано відділяється від поверхні кістки, або після сухої чистки поверхня її брудна, потрібно кістку помити, занурюючи її в воду на короткий проміжок часу, достатній для відмочування землі. Чистити кістку з водою можна зубною щіткою або пензликом для фарби, але ні в якому разі – щітками з металевим ворсом, які будуть залишати на м'якій вологій поверхні борозни, або зчищати тонку новоутворену кісткову тканину з оригінальної поверхні.

- Череп при хорошій збереженості потрібно мити, стараючись не пошкодити дрібні кісточки у носовій порожнині та очицях. Бажано видалення ґрунту з порожнини цілого черепу. Це можна робити, бовтаючи череп у воді або душем (шлангом) з невеликим напором. Не потрібно брати черепи монолітом, за виключенням тих випадків, коли знахідка екстремально цінна, а кістки мають погану збереженість.

Мити кістки **не можна** у раковині зі стоком, куди можуть утекти (змитися) дрібні кісточки або зуби. Не можна залишати кістку надовго у воді, оскільки можливе ушкодження її поверхні.

Якщо бруд не відчищається та не відмивається – можливо – це не бруд, а новий шар кістки, тому його потрібно залишити в спокої.

Кістки **сушаться** на відкритому або закритому повітрі на сітках для стікання води або газетах. Але **Не** на відкритому сонці або батареях!!!

Після висихання (бажано, повного, інакше на кістках ростуть грибки та плісень), кістки **шифруються** (достатньо – місце та рік знаходження і номер поховання). Бажано писати тушшю або чорним тонким маркером на поверхні кісток, де відсутні любі підозрілі зміни (наліпки, вирости, борозни, ямки, одно-або кілько-шарові мереживні плівочки тощо). Дрібні кістки та хребці достатньо вкладати в пакети разом з етикеткою з вихідними даними.

Кістки, що збережені фрагментовано, **пакуються** у папір або целофанові пакети (можна із струною), на кожному пакеті надписується шифр (місце та рік знаходження і номер поховання), етикетка також вкладається у пакет. Якщо скелет збережений повністю та кістки цілі, їх можна пакувати просто у ящики або коробки, які надійно закриваються (щоб кістки не випали при транспортуванні). На ящику потрібно надписувати вихідні дані, так само, як і вкладати етикетку у ящик.

Техніка безпеки. Якщо працювати у закритому приміщенні або чистити кістки сухим способом бажані паперові (марлеві) маски (лише в тому випадку, якщо ви не хочете схопити «прокляття Фараона» або, принаймні, серйозну алергію).

Особливий випадок представляють кістки, які плануються для ізотопного, ліпідного або ДНК аналізу. У таких випадках, кістки слід брати із землі у гумових рукавицях, не мити, а також максимально можливо уникати їх контакту з шкірою, слиною, волоссям, та іншими речовинами та структурами тіла археолога або антрополога, які можуть контамінувати кістки сучасною ДНК.

Повертаючись до матеріалу погромів (масових поховань) потрібно зазначити, що завдання антропологів полягає у тому, щоб відстежити та відновити, де це можливо, цілісність кістяків або їх частин, а також зафіксувати положення тіла, важливого для реконструкції загального ходу подій, що передували загибелі цих людей. Якщо мова йде про епідемії, положення тіла, а також дрібних кісток, зокрема, рук та ніг може значно спростити діагноз.

При можливості ідентифікації цілих кістяків, програма первинного дослідження не відрізняється від звичайної процедури вивчення давніх поховань[35], за виключенням частини, яка стосується перімортальних та постмортальних процесів.

У представленому дослідженні ми застосовували експериментальну первинну програму вивчення антропологічного матеріалу, яка може бути використана у випадках знаходження комплексів окремих кісток у масових похованнях або осуаріях. Ця програма є компіляцією багатьох морфологічних методик, які використовуються у палеопатології та, загалом, палеоантропології.

Необхідність докладного вивчення кожної окремої кістки обумовлена тим, що більшість інформації скрита якраз у дрібницях, на які, при відсутності чіткої схеми фіксації даних, навіть досвідчений дослідник може не звернути уваги.

На кінець додамо, що представлена програма напрацьована в процесі дослідження лише одного масового «поховання», і є базою, яка, звичайно, вимагає деякої корекції, що й буде здійснюватись у подальшому.

Програма антропологічного дослідження масових поховань, «полів бою» і погромів.

Для кожної окремої кістки скелету та їх комплексів – черепа та нижньої щелепи, тазового комплексу, кистей, стоп, хребта, грудини, плечових, ліктьових, променевих, стегнових, гомілкових великих та малих, ключиць і лопаток (як правих так і лівих), розроблені (скомпільовані) бланки, на яких зазначалися наступні ознаки:

1. Посмертні зміни кісток:

- Збереженість кістки: представленість по балам у відсотках (<25% – 1 бал; 25-50% – 2; 50-75% – 3; 75-100% – 4 бали); стан збереженості поверхні (так само); консистенція кістки (крихка – 1, ламка – 2; відносно тверда – 3, міцна й тверда – 4). Загальна збереженість (представленість кістки) фіксується також на схемі сірим кольором.

Колір кістки (загальний, патина). Якщо є можливість, колір можна вказувати за загальноєвропейською системою, або на око, наприклад: сіро-рожево-коричневий з чорною патиною плямами, жовто-білий, кремовий тощо.

- Звук при ударі (глухий, кістковий; керамічний, дзвінкий тощо).

- Сліди посмертних змін (наприклад, треки коренів рослин, ерозія поверхні водою, грибкова інвазія).

- Сліди зубів – відзначається місце та розмір відбитків й, по можливості тварина (гризун, собака, лисиця, вовк, та інш.). На схемі позначається голубим кольором.

- Наявність сколів на кістці (форма, розмір, колір та стан поверхні). На схемі позначається чорним кольором.

- Наявність подряпин (їх форма, форма перерізу, розмір, колір та стан поверхні). На схемі позначається чорним кольором.

У цьому блоці фіксувалися будь-які інші посмертні зміни, помітні на кістках. Фіксація проводилась описово та графічно.

2. Другим етапом стало визначення статі та віку людини. Визначення статі проводилося за ознаками на черепі та тазі, у випадку їх присутності. У разі присутності лише інших кісток ми використовували градієнтний вимірний метод[36] за основними розмірами довгих кісток; окрім того використовували діаметри голівок плечової та стегнової кістки[37], проксимального епіфіза променевої кістки, довжину ключиці, розміри надколінника, дистального епіфізу стегнової кістки, а також, як додаткову ознаку, загальну масивність кісток.

Вік визначався комплексно за ознаками на черепі та тазі, а також за морфологічними ознаками на поверхні кісток[38], структурою диплое кісток черепу[39] та компакти довгих кісток і за станом спонгіози на вертикальних зрізах плечової та стегнової кісток[40].

Вимірювання кісток проводилось по максимальній кількості можливих параметрів за схемою, запропонованою В.П. Алексєєвим та Г.Ф. Дебецом[41]. Дегенеративно-дистрофічні та запальні зміни на кожній присутній суглобовій поверхні як великих, так і малих суглобів фіксувалися за схемою розробленою М. Шульцом[42].

3. Далі ми відзначали основні **епігенетичні ознаки, розвиток м'язового рельєфу**, **травми та патології на кістках**.

Для кожної кістки складено перелік основних ознак та місць, у яких визначаються зміни (див. таблицю 1).

ПЛЕЧОВА КІСТКА	КЛЮЧИЦЯ	КРИЖІ:
Травма	Травма	Травма
надвиросткoвий отвір // надвиросткoвий виросток	*Грудинно-ключичний суглоб*	*Сакралізація/люмбалізація*
M. Subscapularis	*Розширення суглобової поверхні грудинно-ключичного суглоба*	*Spina bifida*
M. Supraspinatus	*Акроміо-ключичний суглоб*	*Спондилоліз*
M. Infraspinatus	*Акроміальний кінець ключиці*	*Додаткові фасетки ззаду*
Суглобова сумка прокимальн.	*Форма акроміального кінця*	*Асиметрія*
Суглобова сумка дистальна	Реберно-ключичний лігамент	
M. Pectoralis major	M. Deltoideus	СТЕГНОВА
M. Teres major	M. Trapecius	Травма
M. Lattisimus dorsi	M. Pectoralis major	*Фасетка Пур'е*
M. Deltoideus		*Фасетка ззаду*
M. Extensor c.r.l.	ЛОПАТКА	*Cribra femoris*
M. Coracobrachialis	*Травма*	Великий вертлюг (м'язи/ осифікація)
M. Brachialis/ Brachioradialis	*Крило, зміни поверхні*	Малий вертлюг (м'язи/ осифікація)
M. Teres minor	*Вість*	*Третій вертлюг*
Epicondillus lateralis	*Надостьова ямка*	M. Gluteus maximus
Epicondillus medialis	*Акроміон*	Linea aspera (м'язи)
Зміни поверхні кістки	*Пластинки під акроміоном*	M. Obturatoris
	Коракоїд	*Linea aspera (осифікація)*
ЛІКТЬОВА		*Поздовжня окресленість*
Травма	ГРУДИНА	*Шнурові борозни*
Mm. Proximalis	Травма	*Медулярна порожнина*
M. Anconeus	*Незростання сегментів грудини*	
M. Supinator	*Зростання рукоятки з тілом*	ВЕЛИКА ГОМІЛКОВА
M. Pronator Quadratus	*Зростання тіла з мечоподібним виростком*	Травма
m. Triceps brachii	Осифікація зв'язок дистально	*Осифікація хрестоподібної зв'язки*
Міжостний гребінь	Осифікація реберних хрящів	*Східна фасетка*
Стан поверхні кістки	Тяжі вісцерально	M. Soleus
Медулярна порожнина		Mm. Tibialis anterior / posterior
ПРОМЕНЕВА		*Стан медіальної поверхні*
Травма	ТАЗ	*Стан латеральної поверхні*
Tuberositas radii	Травма	*Стан задньої поверхні*
M. Supinator	*Крижо-клубовий суглоб (вік та патологія)*	*Передній гребінь*
M. Pronator	*Лобковий симфіз (вік та патологія)*	*Поздовжня покресленність*
M. Pronator Quadratus	Сіднична горбкуватість (розвиток м'язів)	*Шнурові борозни*
Міжостний гребінь	*Крила клубової кістки (стан поверхні)*	*Потовщення кістки*
Стан поверхні кістки		*Медулярна порожнина*
Медулярна порожнина		

У пункті «травма» описується місце та локалізація травми, її форма, розміри, стан загоєння та можлива причина.

У пунктах, де вказані назви м'язів йдеться про місця анатомічної фіксації сухожилля м'язу[1], наприклад, підлопаточного м'язу M. Subscapularis на малому горбі плечової кістки. Стан розвитку місць прикріплення м'язів фіксувався за 4-х бальною системою, де 0 – відсутні будь-які зміни у місці прикріплення, 1 – зміни слабі, ледь помітний слід м'яза, 2 – зміни помірні, місце добре визначається, м'яз використовувався рівномірно та часто впродовж життя, 3 – місце прикріплення максимально розвинене, виражений великий гребінь або борозна. У випадку патологічного новоутворення на місці прикріплення м'язу – остеобластичної реакції біля цифри ставився «+», у випадку, навпаки, руйнування кістки (остеокластичної реакції) – знак «–».

Потрібно однак, пам'ятати, що м'язи, які прикріплюються до кісток мають неоднакову силу, тому й місця прикріплення їх будуть розвинені по-різному, наприклад, слабий розвиток великого сідничного м'язу (Gluteus maximus) буде мати вигляд такий самий, як і місце прикріплення помірно розвиненого малого круглого м'язу (Teres minor).

У тих випадках, де згадується лише анатомічна структура, очікується опис будь-яких змін на поверхні кістки. Наприклад, у межах сідничної горбистості відзначаються деструкції, надбудована кістка (запалення) або ентесопатії (зміни місць прикріплення м'язів). Для всіх кісток загалом важливо відзначити стан поверхні діафізів (наявність покресленості, прядкоподібних структур, пористості, пластинок надбудованої кістки тощо), а також стан медулярної порожнини (наявність та характер новозбудованої губчастої тканини у ній, тяжів, її розширення або звуження). У випадках уже вказаних ознак (наприклад, осифікація реберних хрящів або «шнурові борозни») визначаються їх основні характеристики (локалізація, форма, глибина тощо). Такий докладний опис допоможе в подальшому у діагностиці маркерів стресу та захворювань. Оскільки фасетки, зокрема, східна фасетка або фасетка Пур'є вважаються епігенетичними ознаками, але й можуть бути наслідком певних навантажень, їх фіксують за кілька-бальною шкалою, у якій 1 – чиста фасетка, яка не має змін на поверхні, 2 – фасетка з артрозними змінами. В останньому випадку можна зробити висновок про «спрацьованість» цієї частини кістки.

Хребці та ребра досліджувались за звичайною схемою. Підраховувалась загальна кількість ребер по сторонам та кількість ребер із: переломами, змінами вісцеральної поверхні, спонгіози та генетичними аномаліями. Хребці розділялись по відділам та номерам, перераховувались. Якщо не було можливості співвіднести їх з певним хребтом, визначався загальний стан міжхребцевих та реберно-хребцевих суглобів, стан краніальної та каудальної поверхні тіл, наявність остеохондрозу, спондилофітів, синдесмофітів, вузлів Шморля, травм, запальних реакцій тощо.

На черепі фіксуються виміри та ознаки за звичайними схемами. Тобто, окрім посмертних змін фіксуються краніологічні ознаки, можливі епігенетичні ознаки, травми та сліди захворювань на поверхні кісток та у порожнинах черепу за згаданими вище загальними методиками.

Перелік ознак не є вичерпним для наступних досліджень та повинен слідувати матеріалу. Загалом, повинні фіксуватися будь-які зміни на кістці, що спростить постановку подальшого діагнозу та можливість **контролю** та перевірки правильності висновків та їх **порівнюваність**.

Більшість ознак, зафіксованих у бланках фіксуються також графічно на схематичних малюнках кісток, де вже було позначено збереженість і посмертні зміни. Для уніфікації цих схем ми пропонуємо використовувати наступні кольори[2]:

[1] Ця схема, запропонована М. Шульцем, знаходиться зараз у стані підготовки до публікації разом з описово-графічним словником усіх патологічних ознак на скелеті.

Патологічні зміни	колір
Запальні зміни	зелений
Геморагії (осифіковані крововиливи)	червоний
Анемічні зміни (череп, хребці)	світло-голубий
Геморагічна реакція із запальний компонентом	світло-коричневий
Запальна реакція із геморагічним компонентом	жовтий
Гіперостоз (на черепі)	коричневий
Екзостози, патологічні розростання в місцях прикріплення м'язів та на краях суглобів	фіолетовий
Травма	темно-червоний або сірий (з обов'язковим визначенням)
Туберкульозні зміни (череп)	темно-синій

У подальшому, спочатку описуються окремі кістяки, далі – комплекси кісток, які відносяться до однієї кінцівки або їх пари, а також ті кістки, які неможливо співвіднести з іншими кістками чи кістяками. Окремо робиться статистичний аналіз окремих ознак по всім кісткам даної категорії.

Як було сказано, апробація такої методики збору та обробки матеріалів була проведена на кількох серіях, зокрема, на скопищі кісток у будівлі 1 у Возвяглі, відкритому розкопками 1993 р. Б.А. Звіздецького** Методичні підходи будуть корегуватись у подальшому з появою більш широких «погромних» та «батальних» матеріалів.

Ми маємо надію на активну співпрацю медиків та антропологів – вчених різних напрямків науки про людину у подальшій розробці даних методик і сподіваємось, що дана програма буде слугувати інтенсивному розвитку науки у галузі досліджень давніх соціальних катастроф.

** Результати антропологічного дослідження матеріалу, який складається з кісткових решток близько 30 індивідів, підготовано до публікації.

[1] Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.II. – М.: «Языки славянской культуры», 2001. – Стб.838-839.

[2] *Fiorato V., Boylston A., Knьsel Ch. (Ed.)* Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461. – Oxford: Oxbow Books, 2000.

[3] *Thordeman B., Norlund P, Ingelmark Bo E.* Armour from the Battle of Wisby: 1361. – Stockholm: Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1939-1940.

[4] *Рохлин Д.Г* Болезни древних людей. – М.-Л.. Наука, 1965. – 302 с.

[5] *Козак О.* Загибель середньовічного Києва (приклад біоархеологічної реконструкції) // Київська старовина. – 2002. – №1. – С.128-134; *Козак О.Д.* Мешканці Києва у першій половині XIII ст. Приклад комплексного біоархеологічного дослідження // Нові технології в археології / Збірник наукових праць. – Київ-Львів: ІА НАНУ, 2002. – С.204-217; *Козак О.Д., Потєхіна І.Д.* Мешканці «града Володимира» за даними антропології // Археологія. – 2002. – №1. – С.113-129.

[6] *Каргер М.К.* Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957-1958 гг. // XV сессия Ленинградского Университета. – 1959. – С.17-20; *Рохлин Д.Г* Болезни древних людей. – М.-Л.. Наука, 1965. – 302 с.

[7] *Томашевський А.П.* Райковецький археологічний комплекс та перспективи сучасних науково-інформаційних підходів // Бердичівська земля в контексті історії України. – Науковий збірник «ВЕЛИКА ВОЛИНЬ». – Т.19. – Житомир, 1999. – С.57-61; *Томашевський А.П., Козак О.Д., Павленко Л.В., Павленко С.В., Чекановський А.А.* Завдання, дослідницькі програми і особливості Райковецького проекту // «Бердичівська земля у плині часу». Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження класика англійської літератури Джозефа Конрада (26-29 вересня 2007 року, м. Бердичів). – Науковий збірник «ВЕЛИКА ВОЛИНЬ». – Випуск 37 – Т.І. – Житомир, 2007 – С.116-122.

[8] *Capasso L.* The pathocenosis of Herculaneuml (79 A.D.) // Journal of Paleopathology. – 1999. – v.11. – №2. – p.36.

[9] Антропологический словарь. – М., 2003. – С.99.

[10] Там же. – С.209.

[11] *Бужилова А.П.* К вопросу о семантике коллективных захоронений в эпоху палеолита // Этология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований. Под ред. Бутовской М.Л. – М.. Ин-т этнологии и антропологии, 2004. – С.21-35.

[12] http:/www.martyr.ru Итоговый документ научно-технической конференции «Этноконфессиональные традиции и практика мемориализации мест массовых захоронений жертв социальных катастроф», 6-8 июля 2006, Москва.

[13] Антропологический словарь. – С.190.

[14] *Рохлин Д.Г* Болезни... – С.208.

[15] *Holst M.* Battlefield archaeology – a guide to the archaeology of conflict. British Archaeological Jobs Resource. T.L.Sutherlend., 2005. – p.29.

[16] *Каргер М.К.* Киев и монгольское завоевание // СА. – Т.XI. – 1949. – С.55-102; *Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г.* Дослідження «міста Володимира» у Києві 1999 року // Археологічні дослідження у 1998-1999 роках. – К., 1999. – С.124-125; *Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г Архіпова Є.І.* Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ на вул. Володимирській, 8 в м. Києві у 1999 році // Архів ІА НАНУ. – 1999/23; *Черненко О., Казаков А.* Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // Ruthenica. – 2005. – Т.IV. – С.14, 18-20. – Рис.15-16.

[17] *Мовчановський Т.* Райковецьке городище XI-XIII ст. // Наукові записки ІІМК АНУССР. – Кн.5-6. – К.,1935. – С.125-178.

[18] *Каргер М.К.* Древнерусский город Изяславль... – С.17-20.

[19] *Каргер М.К.* Киев и монгольское завоевание... – С.55-102.

[20] *Недилько Е.С., Войченко В.Р.* Особенности макро- микроскопических признаков распада мягких тканей и костей как критерий определения пребывания трупа на открытом воздухе // Методика судебной медицины. – Харьков, 1990. – С.42-44.

[21] *Мельников Ю.Л., Жаров В.В.* Судебно-медицинское определение времени наступления смерти. – М.. «Медицина», 1978. – С.44.

[22] *Хвойко В.В.* Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура. – К., 1913. – С.79; *Хойновський И.А.* Раскопки великокняжеского двора древнего города Киева. – К., 1893. – С.16-17; *Каргер М.К.* Киев и монгольское завоевание... – С.81.

[23] *Іванцов І.О.* Стародавній Київ – К.: Фенікс, 2003. – С.275.

[24] *Плано Карпини Д.* История монголов. – М., 1957 – С.46-47
[25] *Мовчановський Т.* Райковецьке городище... – С.125-178.
[26] *Каргер М.К.* Древнерусский город Изяславль... – С.17-20.
[27] *Каргер М.К.* Киев и монгольское завоевание... – С.71.
[28] *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX - первой половины XIII вв. – К., 1982. – С.126-128.
[29] *Мовчан І.І., Івлев М.М., Козловський А.О., Гончар В.М.* Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ у 2002-2003 рр. у м. Києві по вул. Велика Житомирська, 2а // ФЕ Київ 2003-2004 / 224. – 209 с.
[30] *Каргер М.К.* Киев и монгольское завоевание... – С.90.
[31] *Черненко О., Казаков А.* Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // Ruthenica. – 2005. – Т.IV. – С.14, 18-20. – Рис.15-16.
[32] *Рохлин Д.Г* Болезни... – С.208.
[33] *Килиевич С.Р.* Отчет о раскопках 1973 г. Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции по ул. Десятинной, 2 // Архів ІА НАНУ. – 1973/22; *Килиевич С.Р.* Детинец Киева... – С.126, 128.
[34] Див. напр.. *Сегеда С.П.* Методика збирання та транспортування кісткових решток людей // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К., 1998. – С.189-190.
[35] *Schultz M.* Paldopathologische Diagnostik // Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen. Hrgb.: Knussmann R. – Stuttgart: Fischer Verlag, 1988. – Bd. I (1): Wesen und Methoden der Anthropologie. – Pp.480-496; *Историческая экология человека.* Методика биологических исследований. – М.. РАН, 1998.
[36] *Пашкова В.И.* Очерки судебно-медицинской остеологии. – М.. Медгиз, 1963. – 156 с.
[37] *Dwight T.* The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex: An Anthropological Study // American Journal of Anatomy. – 1905. – v.4. – pp.19-32; *Pearson K.* On the Problem of Sexing Osteometric Material / / Biometrika. – 1914. – V.10. – pp.479-487
[38] *Алексеев В.П.* Остеометрия. Методика антропологических исследований. – М.: Наука, 1966. – 251 с.
[39] *Burkhardt L., Fischer H.* Pathologische Anatomie des Schddels in seiner Beziehung zum Inhalt spezielle Pathologie des Schddelskelets // Handbuch der speziellen pathologischen Anatomie und Histologie. Hrgb.. Uehlinger E. – 1970. – Bd. 9. – T. 7 – 452 s.
[40] *Nemeskűri J., Harsбnyi L., Acsбdi Gy.* Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. Anthropologischer Anzeiger. – 1960. – Bd. 24. – ss.70-95.
[41] *Алексеев В.П.* Остеометрия... – 251 с.; *Алексеев В.П., Дебец Г.Ф.* Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
[42] *Schultz M.* Paldopathologische Diagnostik... – Pp.480-496.
[43] *Сапин М.Р. Билич Г.Л.* Анатомия человека. – М.: Высшая школа, 1989. – 543 с.

В.К. Козюба
(Київ)

"МІСТО ВОЛОДИМИРА" У КИЄВІ: ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ ЧИ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ МІФ?*

Вивчення давньої топографії Києва, розпочинаючи з досліджень М.Ф. Берлінського, триває вже понад двісті років. Серед головних питань, пов'язаних з історичним розвитком Києва, завжди у центрі уваги була проблема росту міської території як у географічному, так і у хронологічному вимірі. Зокрема, багатьох дослідників цікавило питання часу появи перших укріплень на Старокиївській горі[1] і їх меж, адже саме з цієї території розпочалась розбудова столиці давньоруської держави. Відсутність надійних писемних і археологічних джерел змушувала дослідників XIX ст. спиратись лише на інтерпретації літописних звісток та на наявність пізньосередньовічних укріплень у цій частині міста. Фактично, реконструкція меж міста за часів Володимира, запропонована ще у середині XIX ст., використовується і зараз, а виявлення і дослідження протягом 10–30 х рр. XX ст. найдавнішого городища на Старокиївській горі лише частково вплинуло на сталу схему „міста Володимира"[2].

Археологічні пошуки кінця 80-х рр. XX – початку XXI ст. дали якісно нову інформацію щодо укріплень дитинця давнього Києва. У 1993 р. в шурфі біля вимостки фундаментів Софійських воріт була знайдена яма XI–XII ст., яка засвідчила, що у цей час ніякого валу, підступаючого до воріт, існувати не могло. Це підтвердила публікація 1993 р. результатів масштабних розкопок по вул. Великій Житомирській, 2, де на місці гіпотетичного валу „міста Володимира" було зафіксовано з десяток об'єктів (в тому числі, і жител) давньоруського часу. Опрацювання цих матеріалів засвідчило, що вали „міста Володимира" було знесено до XII ст. Стратиграфія траншеї 1998 р., що пройшла посередині Софійських воріт, показала наявність двох ровів – давньоруського під фундаментами брами та пізньосередньовічного перед нею. Нарешті, розкопки 2001 р. по вул. Вел. Житомирській, 2 відкрили іншу ділянку укріплень, на якій поруч були присутні рови X і XVII ст., що підтвердило неспівпадіння трас цих укріплень. Аналіз цих та інших накопичених археологічних матеріалів та залучення відомих письмових, ілюстративних і картографічних джерел дозволяє відійти від старої схеми появи і функціонування „міста Володимира" і по-новому поставити питання щодо часу створення і припинення існування цих укріплень, місця їх проходження тощо.

Автор висловлює щиру подяку колегам: авторам Звітів з розкопок на Старокиївській горі, інформацію з яких використано у статті – І.І. Мовчану, А.О. Козловському, М.М. Ієвлєву, В.М. Гончару, С.І. Климовському, О.К. Сиром'ятникову; за корисні зауваження по змісту роботи – О.В. Комару, С.В. Павленко, Т.Л. Вілкул, А.А. Чекановському; за допомогу у підготовці ілюстрацій – О.В. Манігді.

Історія створення і розвиток схеми „міста Володимира"

У першій третині XIX ст. ще зберігались давні вали Верхнього Києва – залишки укріплень, створених у другій половині XVII ст. Вони розділяли місто на кілька замкнених укріплень – Андріївське, Михайлівське, Софійське – названих по імені існуючих всередині них церков (Рис. 1). У системі валів розташовувались і залишки Золотих воріт XI ст., тому цілком природною була думка, що укріплення XVII ст. тільки поновили фортифікаційні лінії великокнязівського періоду. Цей підхід втілився в „Чертеже окружностей древнего Киева до нашествия татар" 1810 р. –

Рис. 1. Плани укріплень Верхнього Києва початку та середини XVIII ст.

першому плані-реконструкції літописного Києва, виконаному К.М. Бороздіним[3]. У 1820 р. у своїй праці „Краткое описание Киева" М.Ф. Берлінський зазначив: „Местопребывание первых владетелей и князей его, до времени св. Владимира заключалось в тесном отделении старого Киева, известного теперь под именем Андреевского отделения, что даже приметить можно из старинных валов, окружающих оное"[4].

На плані-реконструкції „Старого Киева в древнем виде" М.О. Максимовича 40-х рр. XIX ст. ми бачимо ту концептуальну основу схеми укріплень „міста Володимира", яка існує і досі (Рис. 2). Вали проходять по всьому периметру майданчика, утворюючи прямолінійні відрізки і кути на поворотах. Місто має троє воріт: київські кам'яні з мостом перед ними – у бік св. Софії; подільські без означення траси узвозу з Подолу; безіменні виходять у балку, що відділяє Михайлівську гору, і по якій проходить узвіз з Подолу. Місце „древнейшего каменного терема" позначено біля церкви Андрія Первозванного 1744 р. В „Обозрении старого Киева" М.О. Максимович так описує межі найдавніших укріплень: „Древнейший город Киев начинался там, где Андреевская гора отделяется небольшим оврагом от монастыря Михайловского. Этот овраг есть заглохший след древнего Боричева взвоза, над которым, по сказанию Нестора, жил Полянский князь Кий... От Боричева первоначальный город Киев простирался вдоль Андреевской горы до северо-западного ее предела, где начинается другой старинный взвоз на Подол"[5].

У 1868 р. вийшла фундаментальна праця М.В. Закревського „Описание Киева", де вперше була здійснена спроба показати на кількох планах динаміку розвитку території міста у часі – у X ст., з 988 по 1240 рр., з 1400 по 1600 рр. (Рис. 3). На плані найдавніших укріплень ним усунуті деякі недоречності плану М.О. Максимовича – обрис лінії укріплень зображено більш плавно; до міста ведуть єдині ворота з мостом. Від них йде єдина вулиця до плацу, на якому теремний двір (біля Андріївської церкви). Поза межами укріплень в районі гори Уздихальниці позначено інший терем – так М.В. Закревський локалізував „дворъ дроугый вне града" літописного повідомлення 945 р. Третій княжий двір позначено в південно-східній частині міста поруч із Перуновим горбом. З напольного боку укріплень та на Михайлівській горі схематично позначено забудову, а на схилах гори два узвози – Боричів до устя Почайни та інший від воріт по верхів'ю і самому Кожум'яцькому яру до Глибочиці на Поділ. На наступному плані укріплення продовжують функціонувати, але з'являються другі ворота – в бік Михайлівської гори. На третій схемі

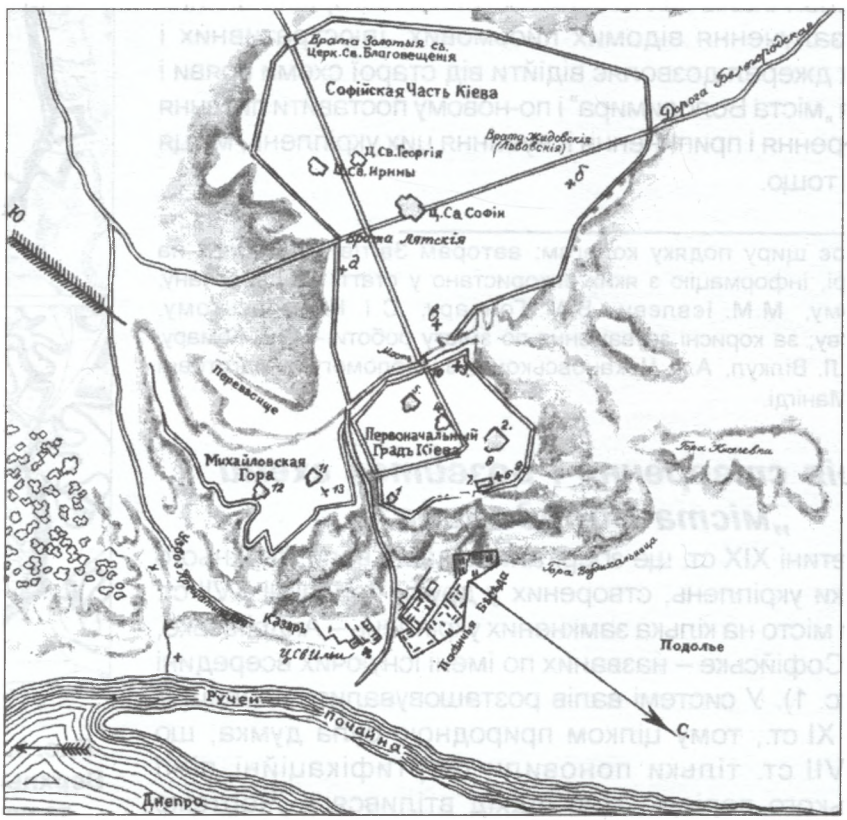

Рис. 2. План давнього Києва за М.О. Максимовичем.

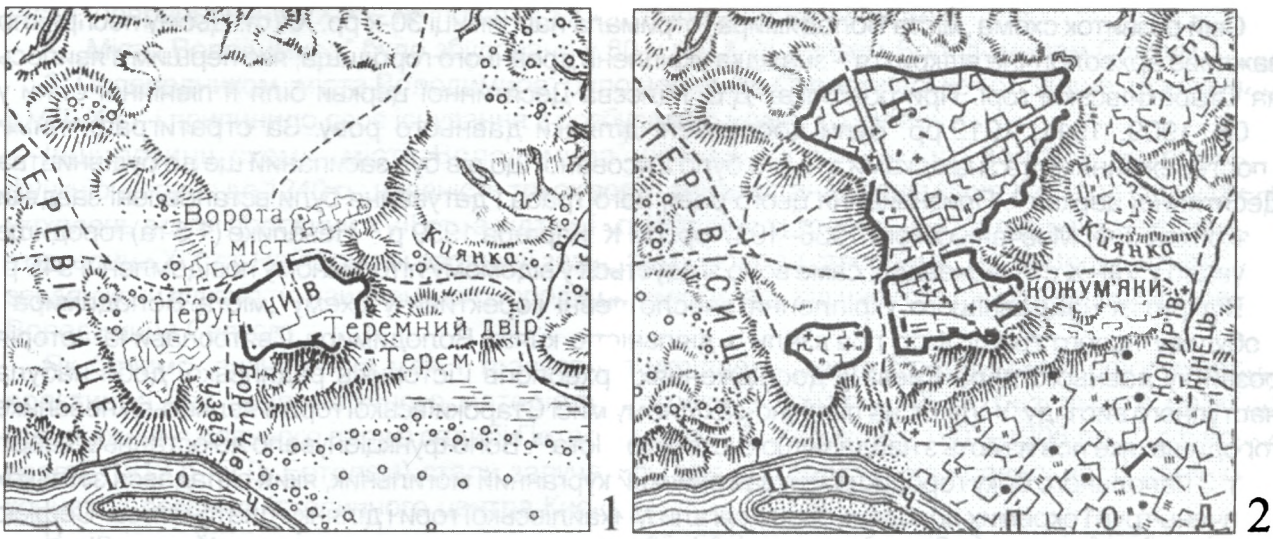

Рис. 3. Плани-реконструкції Верхнього Києва М.В. Закревського: 1 X ст.; 2 – 988 1240 рр.

укріплення продовжують існувати, а до двох воріт додаються треті, дорога з яких веде до Київського замку на Замковій горі. Цікавим є крупномасштабний план № 5 Атласу М.В. Закревського, на якому різним кольором позначені траси укріплень X і XVII ст.[6]

Таким чином, вже за часів М.О. Максимовича й М.В. Закревського була окреслена лінія укріплень найдавнішої частини Києва та гіпотетично локалізовані топографічні об'єкти язичницького часу – Боричів узвіз, князівські двори та Перунів горб. Усі подальші дореволюційні плани давнього Києва, зокрема і план Києва XII ст., складений на основі планів Максимовича, Закревського, Беллье і Рачинського, лише повторювали конфігурацію міста і локалізацію об'єктів, визначену попередниками[7] Оскільки у XIX ст. ще не знали про існування найдавнішого городища на Старокиївській горі, то укріплення на ній пов'язували з заснуванням міста легендарним Києм, а відтак, існуючими ще у доволодимирову епоху.

Наприкінці XIX ст. вийшла праця М.І. Петрова з топографії давнього Києва, в якій він зробив кілька важливих спостережень щодо найдавнішої історії міста. Зокрема, дослідник правильно відзначив, що у 945 р. „город" займав невеликий простір, а при Володимирі був значно більшим, що Перунів горб треба локалізувати на місці Андріївської церкви, а Боричів узвіз на місці Андріївського. Його влаштування М.І. Петров пов'язував з появою найдавнішого укріплення. Дослідник пише про троє воріт – західні (Софійські), південні і північно-східні, що існували в місті часів Володимира[8].

Про широке застосування терміну „місто Володимира" на рубежі XIX–XX ст. свідчать його згадки в публікаціях цього часу[9]

Показовим є опис Києва X ст. у путівнику К.В. Шероцького, який є своєрідним підсумком досліджень топографії найдавнішого Києва істориками XIX – початку XX ст. У ньому також використаний термін „город св. Владимира", під яким в той час розуміли не побудову нових укріплень Володимиром при розширенні міста, а межі останнього на кінець X ст. В опису топографії найдавнішої частини Києва автор, в основному, повторює погляди М.І Петрова (зокрема, щодо локалізації Боричева узвоза і Перунова горба)[10]

Підсумовуючи етап формування схеми „міста Володимира" у XIX – на початку XX ст., можна виділити головні її засади, сформульовані у той час:

1. Найдавніші укріплення були збудовані ще за перших князів, задовго до князювання Володимира Святого.

2. Найдавніше укріплення на горі знаходилось у межах Андріївського відділення Старокиївської фортеці другої половини XVII – XVIII ст.

3. Лінія давніх укріплень створювала замкнений контур.

4. При Володимирі була збудована кам'яна Софійська брама.

5. Давнє місто мало троє воріт.

6. Найдавніші укріплення функціонували до 1240 р.

7 На їх залишках у другій половині XVII ст. будується нова фортеця – „Верхний Малый (Меншой) город"

Свій розвиток схема „міста Володимира" отримала наприкінці 30-х рр. XX ст. Цьому посприяло важливе археологічне відкриття – знахідка укріплень древнього городища, яке першим з'явилось на Старокиївській горі. При розкопках Д.В. Мілєєва Десятинної церкви біля її північної стіни у 1908, 1909, 1911, 1912 рр. були досліджені ділянки давнього рову. За стратиграфічними спостереженнями та знахідками з нього було з'ясовано, що рів був засипаний ще до будівництва Десятинної церкви[11]. Призначення цього рову, його траса і датування були встановлені завдяки розкопкам Т.Ф. Мовчанівського 1936–1937 рр. і М.К. Каргера 1939 р.[12] Невелике (1,5 га) городище існувало у VIII–X ст. і, вочевидь, саме воно згадується у відомому літописному повідомленні 945 р.

Відкриття найдавнішого укріплення внесло певні корективи у схему „міста Володимира" Побудову нового граду X ст. пов'язали з діяльністю князя Володимира Святославича. Історія розвитку давнього ядра Києва у дослідженнях археологів і істориків радянської доби набула наступного вигляду. У VIII ст. на північно-західному мисі Старокиївської гори з'являється невелике городище, яке пов'язують з найдавнішою історією міста[13]. Воно функціонувало до останньої чверті X ст. З напольного боку городища існував великий курганний могильник, який складався з кількох скупчень-груп і окремих поховань. Вони сягали Михайлівської гори і ділянки плато між св. Софією і Золотими воротами. Найдавніше городище було затісним і вже до середини X ст. з'являється забудова поза його межами („двор вне града"). Могильник поруч із городищем припиняє своє функціонування в середині (П.П. Толочко) або в останній чверті (М.К. Каргер) X ст. у зв'язку зі зростанням на цій території забудови. Нарешті, при Володимирі будують нові укріплення, що охоплюють значно більшу (10 га) площу, а укріплення старого городища нівелюються. Час побудови „міста Володимира" визначають по-різному – або на початку правління князя (П.П. Толочко, С.Р. Кілієвич)[14], або наприкінці 80-х рр. X ст. Укріплення продовжують існувати до XIII ст.

Графічно запропонована схема була втілена у кількох варіантах, які в цілому продовжили вироблену ще у XIX ст. реконструкцію меж „міста Володимира"[15] У 1950 р. з'явився план Верхнього Києва XI–XII ст., запропонований О.М. Тихонович і М.М. Ткаченко. На відміну від попередніх планів, його нанесено на інструментальну зйомку рельєфу і подано, для кращої орієнтації, сучасну сітку вулиць[16]. Крім того, автори ретельно проробили документальні плани міста XVIII–XIX ст., опис укріплень (розписні списки) Верхнього міста 1682, 1687, 1700 рр., що дало їм змогу точно визначити трасування укріплень XVII ст. на сучасному плані Києва. Взявши за основу цей план, П.О. Раппопорт і пізніше М.К. Каргер дещо його вдосконалили (різкі повороти валів плану 1950 р. були згладжені, його було повернуто на північ) та додали деталь – укріплення найдавнішого городища в межах „міста Володимира"[17] На плані центральної частини давнього Києва, трохи згодом запропонованого П.П. Толочком, контури „міста Володимира" не зазнали ніяких змін (Рис. 4)[18].

Нарешті, слід відзначити археологічну карту київського дитинця, складену С.Р. Кілієвич на початку 80-х рр. XX ст. На ній позначено, у тому числі, і залишки давніх укріплень (ділянки ровів, валів, місце Софійських воріт), які пов'язувались з „містом Володимира", а також контур рову найдавнішого городища[19].

Таким чином, у середині XX ст. був створений план „міста Володимира", який став хрестоматійним і з незначними доповненнями використовується уже понад пів століття. Його відмінність від схеми історичного розвитку цієї частини

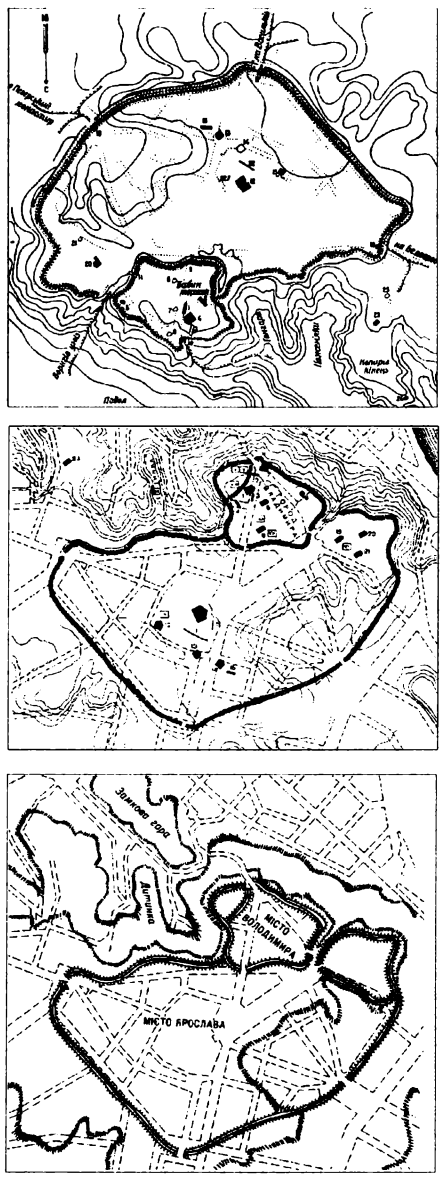

Рис. 4. Реконструкції плану укріплень Києва X–XIII ст.:

1 О.М. Тихонович і М.М. Ткаченко (1950 р.);
2 М.К. Каргер (1958);
3 П.П. Толочко (1970).

міста, напрацьовану у XIX – на початку XX ст., полягає в наступному:

1. „Місто Володимира" було збудовано у 80-х рр. X ст. князем Володимиром Святим.

2. Попередником „міста Володимира" було невелике Старокиївське городище, що існувало у VIII–X ст. і припинило своє існування з розбудовою нових укріплень.

Інші позиції схеми „міста Володимира" (існування замкнутого контуру укріплень; їх функціонування до 1240 р., наявність трьох воріт; використання валів кінця X ст. при спорудженні укріплень другої половини XVII ст., а відтак, і співпадіння їх трасування) залишились незмінними з середини XIX ст. Найбільшої еволюції зазнала хронологія створення „міста Володимира", яка, завдячуючи відкриттю найдавнішого городища, змістилась від часу перших князів до князювання Володимира Святого.

Як бачимо, визначення меж і трасування укріплень „міста Володимира" сформувалось практично без археологічного матеріалу, і тільки з початку XX ст. результати розкопок (дослідження давнього валу в садибі Петровського В.В. Хвойкою у 1907–1908 рр., Софійських воріт у 1913 р. О.Д. Ертелем) стали залучатись для підтвердження правильності домінуючої концепції розвитку історичного центра Києва.

Наприкінці XIX ст. з'явилась зовсім інша, альтернативна, схема укріплень „міста Володимира", яка втім, не знайшла прибічників у наукових колах. У 1892 р. І.А. Хойновським проводились дослідження на території садиби Кривцова (вул. Десятинна, 13), в результаті яких був виявлений рів, в якому на довжину 14 м залягав півтораметровий шар людських кісток – братська могила 1240 р.[20] Наявність цього подвійного рову, що проходив вздовж вул. Десятинної на її непарному боці, дозволила І.А. Хойновському, взявши план М.В. Закревського за основу, запропонувати свою схему давніх укріплень[21].

Головна відмінність плану І.А. Хойновського від інших – проходження лінії укріплень граду не по периметру гори. На розташованих поза укріпленнями західній частині гори автор плану розмістив „терем на Деместниковом дворе", а в північній (на місці Андріївської церкви) – „терем на Вздыхальнице" Укріплена частина займала 2/3 площі Старокиївської гори. Серед об'єктів X ст. показано місце розташування княжого двору і палацу (вздовж вул. Десятинної), а також Бабиного торжка (на південь від Десятинної церкви). Інші об'єкти – двоє воріт з напольної сторони, що вели до двох узвозів – Боричева і Кожум'яцького, церква св. Василія – мають традиційну для XIX ст. локалізацію. Цікава особливість цього плану – випадкове співпадіння лінії укріплень Хойновського з трасою рову Старокиївського городища біля північної стіни Десятинної церкви (Рис. 5).

Реконструкція дослідника була помилковою, адже жодних ділянок запропонованої ним траси рову зафіксовано не було. Виявлений І.А. Хойновським рів слід, ймовірно, пов'язати з траншеєю для братської могили, що розташовувалась на території монастирського цвинтаря XII–XIII ст., дослідженого, до речі, ним самим[22].

Напольна траса укріплень „міста Володимира"

Старокиївська гора – мисовидний виступ київського плато, що на 90 м здіймається над р. Дніпро. З трьох боків він захищений стрімкими схилами – з півночі і північного сходу у бік Подолу і Дніпра, з північного заходу і заходу – величезним Кожум'яцьким яром[23]. Ширина гори у місці з'єднання з плато – близько 450 м. Саме з цього, напольного, боку у давнину Старокиївська гора була відділена від плато двома ярами. На південному сході розташовувалась балка, що відділяла Старокиївську гору від Михайлівської, яка на плані міста 1695 р. названа бояраком. Її довжина у XVIII ст. становила близько 100 м, і дно полого опускалось до природної тераси, яка оточує Старокиївську і Михайлівську гори в 15–20 м нижче по схилу. В цій балці розпочинався Михайлівський спуск пізньосередньовічного часу на Поділ, який більшість дослідників XIX ст. вважала Боричевим узвозом. Балку було повністю засипано у другій половині XIX ст.[24]

З іншого, південно-західного, боку Старокиївська гора була відділена верхів'ям Кожум'яцького яру, зараз також повністю засипаним. Судячи з планів Києва XVIII – першої половини XIX ст., воно майже сягало сучасного перетину вул. Вел. Житомирської і Володимирської, а траса яру проходила під будинками №№ 8–10 по вул. Вел. Житомирській. При зведенні будинку № 8а в стінці його котловану В. Стефановичем у 1913 р. були простежені контури яру, дно якого залягало на глибині понад 5 сажнів (близько 11 м)[25].

Рис. 5. Схема укріплень „міста Володимира" за І.А. Хойновським.

Ширина перешийка між верхів'ями згаданих заглиблень на початку XIX ст. становила близько 300 м. Раніше деякими дослідниками висловлювалась думка, що ці балки з'єднувались між собою[26] Саме їх було використано як природну перешкоду при спорудженні московською залогою „Верхнього Малого города" у 1654 р. Укріплення складались із дерев'яно-земляного валу з дерев'яними стінами й баштами та рову, зробленими нашвидкуруч навесні того року. Рів з'єднав обидва яри, включивши їх до системи оборони міста. У 70-х рр. XVII ст. велись великі за обсягом роботи по перебудові укріплень, коли вали старої конструкції (складались зі зрубів, засипаних землею, з земляними відкосами) замінювались на нові, більш тривкі до артобстрілу. Насип валу робили суцільно земляним, значно ширшим:

„В Киевском же верхнем Малом городе вместо старого деревяного острогу для утвержения надобно зделать новой земляной вал, потому что старой острог весь згнил и вывалился, а делать тот вал от наугольной башни Днепровской стороны, которая возле Михайловской калитки... до Петровского выводу [...]. В подошве будет вал в ширину 6 сажень, в верху 4-х сажень, в вышину до зубцов 2 сажени"[27]

Для реконструкції укріплень землю брали з рову, збільшуючи його, як, наприклад, біля Софійських воріт, що видно з опису київських укріплень 1673 р.: „А на то дело доведётца земля брать з загородной стороны изо рву, чтоб тем учинить ров глыбше и шире"[28].

Вочевидь, що за таких масштабних фортифікаційних робіт рів давньоруського часу, навіть якби він зберігся до середини XVII ст., був би поглинутий новим потужним ровом. Це підтвердили повні перетини рову XVII ст., здійснені в центральній частині напольної ділянки укріплень (вул. Вел. Житомирська, 2а) у 1989 і 2003 рр. Зокрема, перетин рову 2003 р. засвідчив, що його глибина становила майже 5,5 м при ширині близько 14 м, а із заповнення, в тому числі й дна, походили знахідки XVII–XVIII ст.[29] З цього слідує, що виявлені на вул. Вел. Житомирській, 2а та на перехресті з вул. Володимирською ділянки рову також відносяться до укріплень XVII ст. і не можуть ілюструвати межі „міста Володимира" (Рис. 6).

Траса укріплень X ст. лише частково співпала з фортифікаційною лінією „Малого городка" XVII ст. і поза межами останньої подекуди зберегла залишки оборонних споруд, які вдалося

дослідити археологічно (Рис. 7). Оскільки ці знахідки надзвичайно важливі для визначення характеру укріплень „міста Володимира", подаємо детальну інформацію про них.

Для з'ясування південно-східної межі укріплень X ст. важливими є результати розкопок 2001 р. по вул. Вел. Житомирській, 2. При капітальній реставрації будинку (зараз тут розміщується Академія МЗС України) у ньому робились підвальні приміщення. У північно-східному крилі будівлі при виборці культурного шару на рівні материка було виявлено траси двох різночасових ровів. Рів X ст. був орієнтований на північ північний схід, а його внутрішній край (його простежено на довжину 10 м) виходив майже на північно-східний кут північного рогу будинку. Продовження рову на південний захід у бік центрального входу будинку простежено кількома шурфами. Заповнення рову – однорідний щільний ґрунт сірого та каштанового кольору, в якому траплялись рештки зотлілого дерева, вуглики, поодинокі уламки кераміки XI ст., плінфи кінця X ст., сколи пірофілітового сланцю, кістки тварин. Внутрішній та зовнішній схили рову мали нахил 40 45[30]. Ширина рову становила близько 12–13 м, його глибина – орієнтовно до 5 м[31]. Поруч простежено

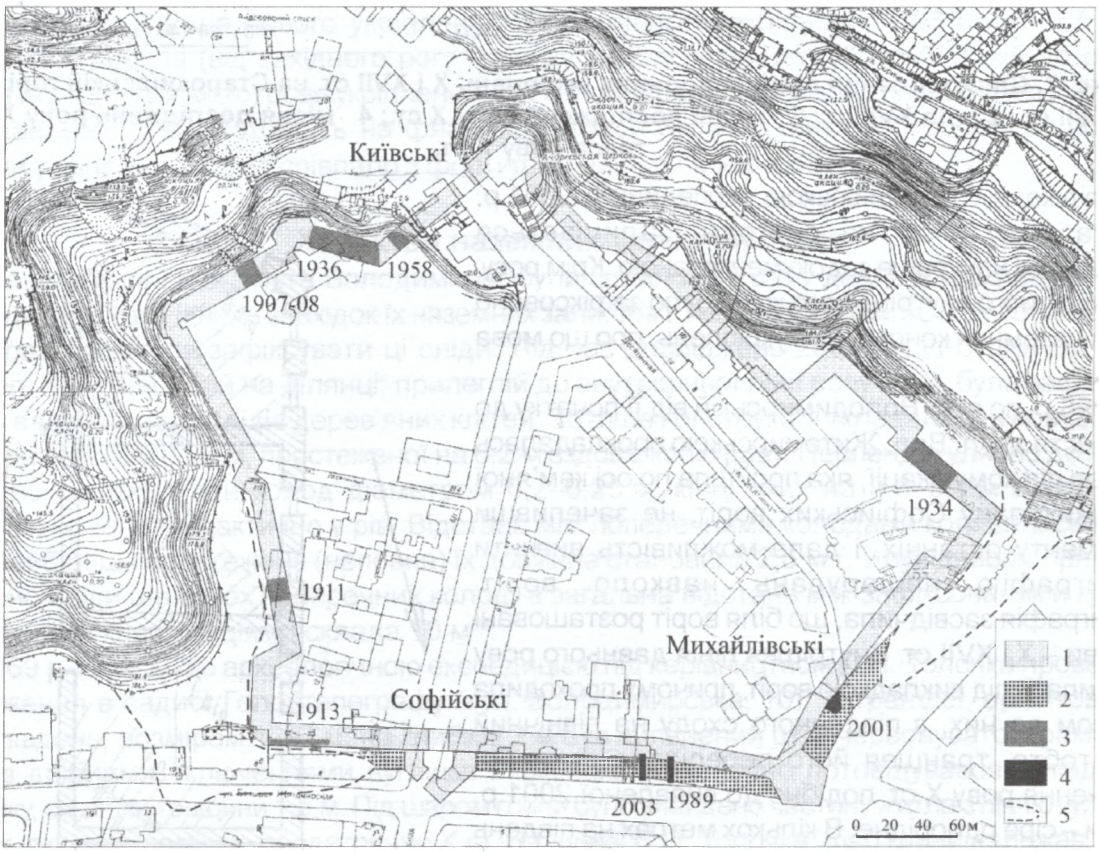

Рис. 6. Схематичний план укріплень „Малого города" другої половини XVII ст.: 1 лінія валів; 2 рови; 3 досліджені ділянки валів; 4 досліджені ділянки ровів; 5 контури давніх ярів і балок.

внутрішній край рову XVII ст., який проходив під кутом до рову X ст. і був відділений від його зовнішнього краю смугою материка шириною 1–2 м. Заповнення пізнього рову сильно відрізнялось від давньоруського – воно було більш темним та мішаним і в засипці мало багато різнокольорових нашарувань, які при горизонтальній зачистці надавали об'єкту характерної повздовжньої смугастості. Саме заповнення рову містило досить багато матеріалів, в основному, XVIII–XIX ст. – кераміки, будівельного сміття. Пізньосередньовічний рів було орієнтовано на північний схід – південний захід, а його напрямок майже співпадав з віссю будинку, що виходив на Михайлівську площу (Рис. 8).

Продовження рову X ст. в бік Дніпра можна визначити лише приблизно. Ймовірно, його траса не виходила до балки Михайлівського спуску, адже для цього рів мав би повернути на схід на 60° Якщо він не робив різкої зміни свого напрямку, то мав виходити в садибу по вул. Десятинній, 2 (колишня садиба Трьохсвятительської церкви) під центральною частиною сучасної будівлі МЗС України.

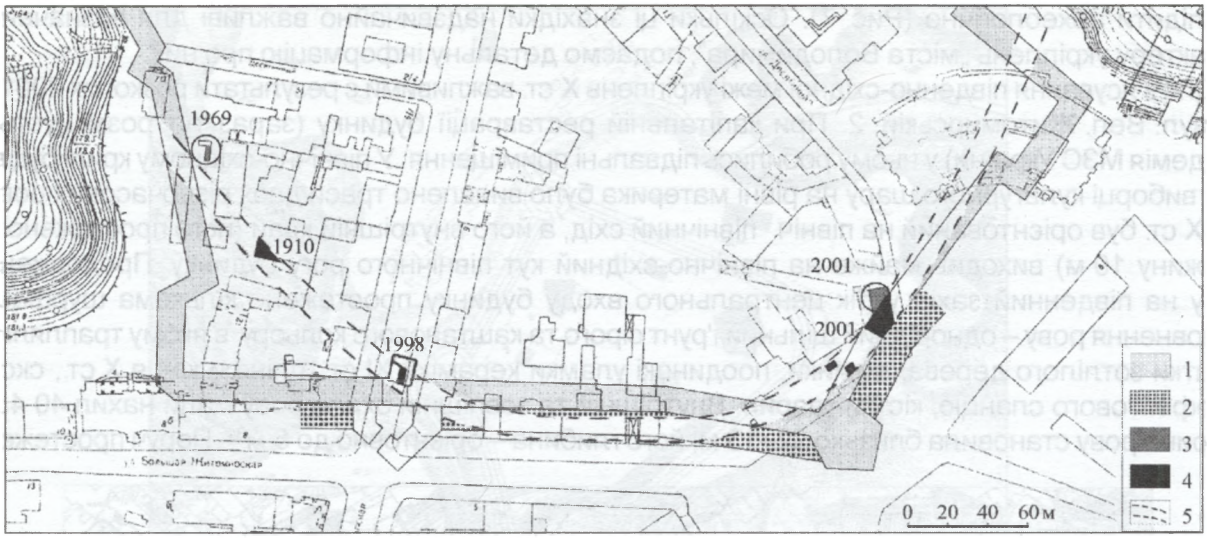

Рис. 7. Співставлення ліній напольних укріплень X і XVII ст. на Старокиївській горі: 1 вал XVII ст.; 2 рів XVII ст.; 3 місця досліджень валу X ст.; 4 місця досліджень рову X ст.; 5 траса рову X ст.

Досліджена Старокиївською експедицією 2001 р. ділянка рову X ст. на сьогодні залишається найбільшою і найкраще задокументованою. Крім рову, впритул до його внутрішнього краю було зафіксовано рештки наземних конструкцій укріплень, про що мова піде далі.

У 1998 р. по вул. Володимирській від її початку до перехрестя з вул. Вел. Житомирською прокладалась траншея під комунікації, яка пройшла по осі кам'яної викладки плану Софійських воріт, не зачепивши фундаменту останніх, і дала можливість вивчити стратиграфію нашарувань навколо воріт. Стратиграфія засвідчила, що біля воріт розташовані два рови – X і XVII ст. Внутрішня лінія давнього рову знаходилась під викладкою воріт, причому проходила під кутом до них, з південного сходу на північний захід, тобто, траншея його перерізала дотично. Заповнення рову X ст. подібне до виявленої 2001 р. ділянки – сіре однорідне. В кількох метрах на південь від викладки воріт розпочинався більш темний шаруватий пізньосередньовічний рів шириною понад 10 м, зовнішній край якого виходив на вул. Вел. Житомирську. На цій ділянці його вперше було зафіксовано ще 1949 р.[32]

Підсумки спостережень 1998 р. виявились неочікуваними, адже фактично перекреслювали існування Софійських воріт X ст. Автори цих робіт запропонували своє пояснення – Софійські ворота були, але розташовувались на 5–10 м далі на північ, а сучасна викладка воріт з червоного кварциту не відповідає реальному їх розташуванню. На думку авторів, Софійська брама була зведена за типом захабу, а не просто вписана у вал, як це традиційно вважалося[33].

Напрямок укріплень X ст. у бік садиби № 10 по вул. Володимирській (до революції у будинку

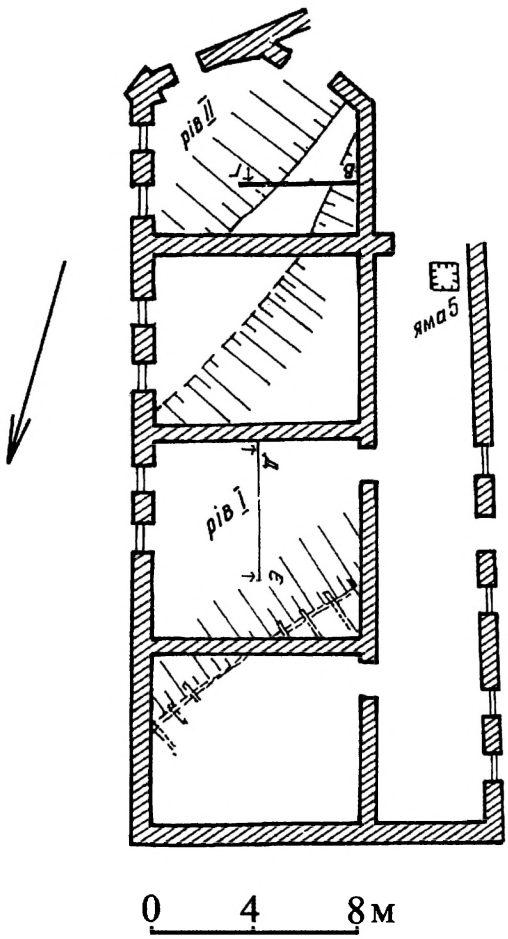

Рис. 8. Ділянки ровів X (рів I) та XVII (рів II) ст., досліджені 2001 р. по вул. Вел. Житомирській, 2 (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським, В.М. Гончаром, М.М. Ієвлєвим).

розташовувався Селянський земельний банк, зараз – Головний телеграф), на північній захід від Софійських воріт, дозволяє сьогодні інтерпретувати присутність давнього глибокого рову, дослідженого 1910 р. Д.В. Мілєєвим у західній частині цієї садиби[34]. Інформацію про цей рів повторив М.К. Каргер, вказавши на складність розуміння його призначення через повну втрату звітної документації цих робіт[35]. З короткої інформації того часу лише відомо, що на місці засипаного рову у давньоруський час з'явились поховання. На нашу думку, ділянка рову в садибі Селянського банку фіксує південно-західну частину напольних укріплень X ст. „міста Володимира"

Для уточнення давнього рельєфу Старокиївської гори слід відмітити, що сучасний контур її краю в південно-західній частині (вул. Володимирська, 6–12) має штучне походження і був насипаний у XX ст. під час вивозу будівельного сміття при руйнації стасівської Десятинної церкви 1936 р. і прокладенні Пейзажної алеї у 80-х рр. Ширина підсипки становить до 30 м, що видно з плану міста 1925 р. Археологічні дослідження 1969 і 2007 рр. підтвердили це[36].

Таким чином, три досліджені ділянки рову X ст. дозволяють визначити приблизну трасу напольних укріплень, які у вигляді півкола виступали у бік плато. Загальна їх довжина становила близько 500 м. Площа нового укріплення стала вшестеро більшою (9,6 проти 1,5 га). На центральній ділянці (від західного рогу будинку № 2 по вул. Вел. Житомирській до рогу цієї вулиці з Володимирською) рови укріплень X і XVII ст. співпали, і останній, більш потужний, знищив сліди давнього рову. Натомість на флангах їх траси були різними, тобто, більше половини довжини укріплень X ст. не співпало з фортифікаційною лінією XVII ст. (Рис. 7).

Характер наземних укріплень X ст.

Оскільки укріплення „міста Володимира" були спланованні ще у давньоруський час, про що мова піде далі, вірогідність знахідок їх наземних залишків є незначною. Тим не менше, археологам кілька разів вдалося зафіксувати ці сліди. Під час досліджень 2001 р. під будинком № 2 по вул. Вел. Житомирській на ділянці, прилеглій до внутрішньої лінії рову X ст., була зафіксована основа валу у вигляді слідів дерев'яних клітей. Зотліла конструкція складалась з повздовжньої колоди діаметром 0,25 м, простеженої на 6,2 м вздовж краю рову. Перпендикулярно до неї було виявлено рештки п'яти колод діаметром 0,2–0,25 м, кінці яких на 0,3–0,4 м виступали за повздовжню колоду фактично у рів. Відстань між поперечними колодами коливалась від 1 до 2 м, а найбільша простежена (неповна) їх довжина становила 2,6 м[37] У сусідньому приміщенні знайдено сліди ще трьох поперечних колод, а загальна відстань між зафіксованими крайніми поперечними конструкціями склала 10 м[38]

У 1969 р. Київською археологічною експедицією під керівництвом П.П. Толочка провадились дослідження в садибі Головтелеграфу (вул. Володимирська, 10). В траншеї, орієнтованій на північ-південь, розміром 12х2 м, на глибині 2 м був виявлений шар червонуватої трамбованої глини з дрібними включеннями вугликів і камінців. Він значно потовщувався у південному напрямку, сягаючи товщини 1,5 м. Під шаром глини було знайдено частину житла з піччю і уламками фресок, яку за керамікою продатовано X ст. На думку П.П. Толочка, шар глини належав до поли якогось валу[39] Можливо, шар глини пов'язаний з розсунутим при перепланування насипом валу укріплень X ст., лінія яких проходила, за результатами розкопок 1910 р., саме у цій садибі (Рис. 7).

Як бачимо, свідчень для реконструкції наземних укріплень „міста Володимира" замало. Із результатів розкопок 2001 р. видно, що в основі валу укріплень розташовувались зруби, заповнені материковим ґрунтом (лесом та глиною), які в давньоруський час називались городнями. Їх особливість – відсутність берми – горизонтального майданчика, що проходив між валом та початком рову і запобігав сповзанню насипу. Авторами дослідження 2001 р. була запропонована своя реконструкція укріплень. В їх основі – один ряд городень висотою 6 м, лицева лінія яких проходила по краю рову, а з боку міста був насипаний укіс, так що загальна ширина конструкції сягала 10 12 м. Над городнями розміщувався поміст, який консольно виступав у бік рову, на якому знаходились заборола. Перед наземними укріпленнями проходив рів шириною 12 13 м і глибиною 7 м, біля якого з напольного боку розташовувався вертикальний частокіл[40].

Розглянута реконструкція, на нашу думку, має декілька слабких місць. Глибина рову, згідно нахилу його стінок у 40–45°, повинна бути меншою (ймовірно, близько 5 м), а частокіл перед ровом документально під час розкопок не зафіксований. Розташування стіни-городні висотою 6 м, заповненої ущільненим материковим ґрунтом, на краю рову малоймовірне, оскільки вона здійснювала б потужний тиск на край рову, і той міг би зруйнуватись.

Пояснення наявності дерев'яної конструкції валу впритул до рову може бути іншим – при розташуванні клітей у кілька рядів (у валі „міста Ярослава" біля Золотих воріт їх зафіксовано 9!) зовнішній ряд мав тримати укіс валу. Щоб зберегти схил валу від зсуву, на різних висотах цього ряду клітей достатньо було б зробити кілька вертикальних стінок-сходинок (що спирались на поперечні колоди), які уступами піднімались догори.

Оскільки будівництво укріплень „міста Володимира" пов'язували з цим князем, у дослідників 50 70-х рр. XX ст. виникало питання, чому в Києві у валах не було використано кладку з цегли-сирцю, як в інших фортецях (Білгород, Переяслав, Василів, Заріччя), збудованих Володимиром наприкінці X ст.?[41] Розташовані в різних частинах Старокиївської гори ділянки валів, на дослідження яких спирались спеціалісти, виявились насипами XVII ст., про що ще піде мова, і не можуть допомогти у вирішенні цього питання. На єдиній добре задокументованій ділянці із залишками конструкції валу X ст., дослідженій 2001 р., слідів цегли-сирцю в основі насипу валу чи в заповненні рову не виявлено.

Нещодавно С.І. Климовський спробував довести наявність кладок з цегли-сирцю в укріпленнях Києва, навівши кілька прикладів знаходження масивів спондилової глини, датованих ним X–XI ст.[42] Два з них зафіксовані або на значній відстані від „міста Володимира" (р-н Львівської площі), або зовні реконструйованої нами траси укріплень X ст. (вул. Володимирська, 12) і лише один – біля східної стіни викладки Софійських воріт. Автор статті підмінив поняття використання кладки з цегли-сирцю у валі на застосування спондилової глини у ньому, не відчуваючи між ними різниці, і витратив свої зусилля на доказ „несомненного факта применения сырой глины в его (Киева – В.К.) укреплениях"[43].

С.І. Климовський також посилається на знахідку Д.В. Мілєєвим біля Десятинної церкви шару з цегли-сирцю, який П.О. Раппопорт пов'язав із стіною X ст.[44] Як було з'ясовано влітку 2007 р. Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ (керівник Г.Ю. Івакін), масив з цегли-сирцю стіни, що впала у 10–15 м на схід від південної і центральної апсид церкви, датується часом не раніше XII ст. Як показали дослідження пам'яток з цеглою-сирцем у валах, ці конструкції розпочинались вище рівня підошви валів[45]. Нівелювання укріплень X ст. майже до основи залишає питання використання цегли-сирцю відкритим, хоча відсутність слідів цієї цегли у заповненні ровів натякає на її відсутність у конструкціях валів.

Чи існували вали по периметру „міста Володимира"?

При загальному підході до реконструкції траси укріплень X ст. на основі валів фортеці XVII ст. практично не ставилось питання про їх наявність вздовж краю гори[46]. Їх присутність сприймалась як природна річ, тим більше, що окремі ділянки валів існували ще у 30-х рр. XX ст., зокрема, в садибах Трьохсвятительської церкви (вул. Десятинна, 2) та Петровського (вул. Володимирська, 2). Археологічне дослідження цих ділянок валів завжди слугувало ілюстрацією характеру укріплень „міста Володимира"[47] Оскільки результати вивчення валів мають принципове значення для встановлення дійсного вигляду фортифікаційної системи міста X ст., розглянемо їх уважніше.

Садиба М. Петровського займала північно-західний край Старокиївської гори від верху Андріївського узвозу (будинок № 38) вздовж схилів гори на захід, трохи не доходячи до Десятинного провулку. В садибі у 1907–1908 рр. проводив розкопки В.В. Хвойка. За його свідченням, „близько 20-ти років тому (тобто, у 90-х рр. XIX ст. – В.К.) попередній власник цієї садиби зрівняв із землею на довжину 80–100 м давній вал, при цьому земляний насип цього валу подекуди був скинутий у глибокий яр, що оточував садибу, частково використаний на підсипання і планування саду"[48]. Збережену ділянку валу довжиною 40 м зображено на плані місць розкопок В.В. Хвойки у згаданій садибі, а також на планах розкопок Т.М. Мовчанівського і М.К. Каргера 1936–1939 рр.[49]

У 1908 р. В.В. Хвойка кількома розкопами (№№ 27, 30, 40) дослідив залишки насипу валу. Оскільки ці роботи мали важливе значення для вивчення історії київських укріплень, до них долучились члени Імператорського руського Військово-історичного товариства (ІРВІТ). Вони за допомогою геодезичних інструментів здійснили точну фіксацію (креслення і плани) залишків валу та підземної галереї, і керував цим процесом член Київського відділу ІРВІТ генерал Акімов[50].

За результатами робіт було встановлено, що вал було насипано із жовтої глини з прошарками болотних трав, знизу знайдено дерев'яні кілки. Під валом зафіксовано культурний шар з ліпною

керамікою. Також під насипом було виявлено потерну у вигляді підземного ходу, обкладеного сосновими колодами, який розпочинався біля валу і уступами спускався у бік схилу гори[51].

У 1936 р. експедицією Т.М. Мовчанівського було досліджено згадану вище ділянку валу з дерев'яними конструкціями пізньосередньовічного часу[52]. Глиняний масив насипу валу виявлено С.Р. Кілієвич 1958 р. на північний схід від будівлі музею[53]. Найголовнішим підсумком різночасових досліджень валу в садибі М. Петровського є виявлення по його трасі кількох десятків об'єктів давньоруського та пізньосередньовічного часу, з яких тільки жител кінця X–XIII ст. розкопано майже десяток[54]. Особливо важливою є знахідка С.Р. Кілієвич у 1970 р. біля краю гори (Десятинний провулок, 10) залишків чотирьох жител, які дослідниця віднесла до часів князювання Володимира Святославича, з яких житло № 4 просто виходило на край гори[55]. Судячи з профілів вінець з цих комплексів, більшість кераміки відноситься до кінця X–XI ст., але зустрічаються фрагменти і XII–XIII ст.[56] Згадані житла знаходились дуже близько одне від одного, що, ймовірно, свідчить про різночасовість їх функціонування (Рис. 9). Найдавніші з них, вірогідно, можуть бути датовані кінцем X – першою половиною XI ст. Ці об'єкти розташовані у тій смузі, по якій проходить вал „міста Володимира" в традиційній реконструкції лінії його укріплень, і беззастережно свідчать, що ніякого валу в давньоруський час вздовж краю Старокиївської гори не існувало[57]

Схожу ситуацію ми спостерігаємо і в південно-східній частині дитинця. У 1934 р. вал біля Трьохсвятительської церкви було розкопано на довжину 29 м. Його висота становила 2 2,5 м при ширині у основі 14 м. З опису ходу робіт видно, що земля валу була „переважно чорна, місцями сіра..., нижче пухка, м'яка, мов недавно насипана"[58]. В середній частині насипу було зафіксовано найбільше знахідок – уламки скляних браслетів і кістяних виробів, кераміка XI–XII ст., залізні наконечники стріл X–XII ст., кістки людей і тварин, шматки трухлявої деревини, цегли, вапна, каменю, скла. Ця обставина свідчить про те, що вал було насипано з культурного шару, що містив значну кількість матеріалів XI–XIII ст., так що керівник робіт І.М. Самойловський відзначив, що земляний насип міг бути насипаний у пізніші часи[59]. У траншеї, що пройшла під підошвою валу, було досліджено кілька об'єктів („смітнищ з різними покидьками"), які містили кістки тварин, вуглики, попіл, уламки пірофілітового сланцю, фрагмент брускової жолобчастої цегли кінця XII XIII ст.[60] Слід відзначити, що згадані об'єкти були перекриті двома–трьома верствами непорушеного („непрорізаного") культурного шару, який утворився ще до появи валу. Саме існування цих об'єктів вказує на пізнє походження цього валу. Досліджений 1934 р. насип

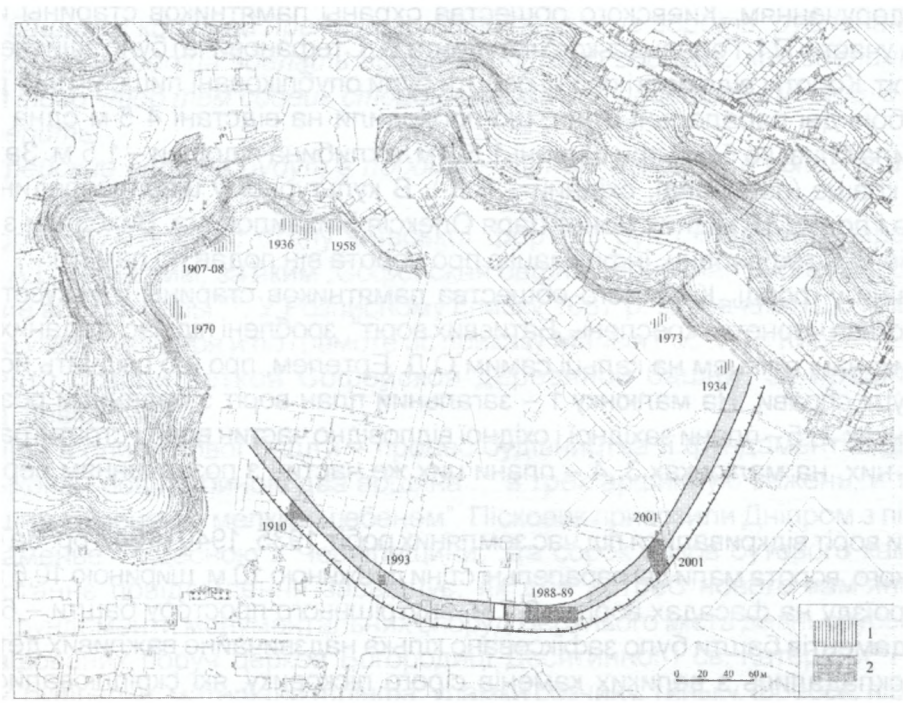

Рис. 9. Ділянки з об'єктами давньоруського часу, розташовані вздовж краю Старокиївської гори (1) та на місці укріплень X ст. (2).

відносився до Воєводського виводу Верхнього Малого городу другої половини XVII ст. і, як видно з матеріалів його археологічного дослідження, ніякого відношення до укріплень X ст. не мав. За запропонованою нами новою реконструкцією траси напольних укріплень Києва X ст. ця ділянка валу біля фунікулеру взагалі розташовувалась поза межами граду X ст.

Незначне продовження згаданого валу було обстежено у 1947–1948 рр. У розрізі деформованих залишків укріплення знайдено биту цеглу і уламки пірофіліту[61].

Таким чином, аналіз результатів археологічних досліджень валів, розташованих вздовж схилів Старокиївської гори, та прилеглих ділянок показав, що у давньоруську добу ніяких земляних фортифікаційних споруд по периметру „міста Володимира" не існувало. Відсутність земляних укріплень вздовж урвищ майданчиків городищ, розташованих на високих горах чи плато, можна простежити на прикладі таких міст як Білгород, Вишгород, Чернігів, Рязань. Можна лише припустити, що по краю гори проходила лінія з вертикальних паль – „столпья" або „тыну" – як у великокнязівську добу називали подібні укріплення[62], але археологічно на Старокиївській горі вони не зафіксовані[63].

„Софійські" ворота. Кількість і розташування воріт „міста Володимира"

Своєрідним символом пануючої теорії „міста Володимира" є Софійські (Батиєві) ворота, які фактом свого існування підтверджували одразу дві засади реконструкції дитинця Києва – часу його створення за князювання Володимира і траси проходження напольних укріплень міста.

Функціонуючими ці ворота бачив ще М.Ф. Берлінський, адже розібрані вони були за наказом київського коменданта лише у 1798 р. Від першого дослідника історії Києва відома й інша назва воріт – „Батиєві", яка з'явилася, нібито, від факту руйнації воріт монголами[64]. Треба зазначити, що не існує жодного історичного документу, в якому б вона фігурувала, і ця обставина бентежила деяких дослідників, зокрема, М.К. Каргера, який відмітив, що друга назва з'явилася, ймовірно, лише на початку XIX ст.[65] Нижня частина воріт була добре помітною на проїжджій частині Володимирської вулиці ще у середині XIX ст., про що писав М.В. Закревський[66].

Оскільки залишки фундаментів знаходились на проїжджій частині і, частково, тротуарі вул. Володимирської, усі наступні повідомлення про їх відкриття пов'язані з прокладанням комунікаційних мереж або благоустроєм самої вулиці. У 1893 р. М.І. Петров бачив кладку з квадратних тонких цеглин[67] Побудову воріт В.Б. Антонович відніс до рубежу X–XI ст.[68]

У 1913 р. за дорученням „Киевского общества охраны памятников старины и искусства" О.Д. Ертелем (за участю П.І. Голландського і студента В. Стефановича) було здійснено вивчення фундаментів воріт. Короткі відомості про ці роботи були опубліковані лише у 1935 р.[69] Залишки воріт являли собою дві паралельні стіни, що проходили на відстані 4 5 м одна від іншої, їх довжина становила близько 5 6 м при ширині 1,5 2 м, а глибина підошви – 1,5 м. Західний пілон зберігся значно краще (насправді, східний – В.К.). В культурному шарі всередині воріт було знайдено шаблю і понад 10 мідних монет царя Олексія Михайловича. Виходячи з приблизних розмірів, які навів В. Стефанович, інформацію про ворота він подав по пам'яті.

У ЦДІАК України у фонді „Киевского общества памятников старины и искусства" на п'яти аркушах зберігаються чернетки креслень „Батиєвих воріт", зроблені під час згаданих досліджень 1913 р.[70] Вони виконані олівцем на кальці самим О.Д. Ертелем, про що свідчить його автограф на першому аркуші справи. На малюнку 1 – загальний план воріт з поданими розмірами його частин. На малюнках 2 і 5 – плани західної і східної відповідно частин воріт і стратиграфія окремих ділянок навколо них, на малюнках 3, 4 – плани цих же частин з позначенням верхніх і нижніх глибин кладок[71]

Окремі ділянки воріт відкривалися під час земляних робіт 1935, 1940 і 1947 рр. За свідченнями І.М. Самойловського, ворота мали дві паралельні стіни довжиною 10 м, шириною 10,6 м, товщиною 2,3 м. Ширина проїзду на фасадах воріт – 3,7 м, внутрішнього простору башти – 6 м.[72] Під час досліджень фундаментів башти було зафіксовано кілька надзвичайно важливих деталей.

Фундаменти складались з великих каменів сірого пісковику, які скріплювались глиняним розчином жовтого кольору. Проміжки між каменями були забутовані щебенем, в якому траплялись уламки тонкої червоної плінфи, шматки цем'янки рожевого кольору і навіть були зафіксовані фрагмент фрески з коричневою фарбою та шматок тиньку. Плінфу і цем'янковий розчин І.М. Самойловський датував X–XII ст.[73] У 1935 р. на фундаменті знайдено квадратну

плінфу товщиною 3 см, скріплену „вапновим розчином того ж часу", поверх якої знаходилась крихка жолобчаста цегла розміром 28 х 15 х 6 см, а у 1940 р. зверху було зафіксовано лише кладку на сірому розчині XVII–XVIII ст.[74]

Те, що у фундаменті замість вапняно-цем'янкового розчину була застосована глина, викликало подив у М.К. Каргера, але він пов'язав цей факт із недостатнім фаховим рівнем дослідників пам'ятки[75]. В останній з публікацій, присвячених Софійським воротам, зазначається, що на залишках давніх воріт (фундаментах і низу кладки стін) у 1687 р. були збудовані нові ворота, причому частково заново було зроблено й фундамент, і саме тому до нього потрапило будівельне сміття давньоруського часу[76].

Насправді спостереженнями І.М. Самойловського була лише скрупульозно зафіксована реальна конструкція фундаментів, і зібраної інформації достатньо, щоб скласти загальне уявлення про характер пам'ятки. У 1935 р. траншея перерізала зовнішній бік фундаменту східного пілону воріт на всю його довжину, і на фото цих робіт видно, що фундамент є однорідним за своїм складом. Оскільки тоді була зафіксована плінфа у кладці, слід розуміти, що саме на описаному І.М. Самойловським типі фундаменту було знайдено плінфу і, отже, ніяких ремонтів останнього не було[77]

В усіх київських монументальних пам'ятках володимирової доби (Десятинна церква, „східний" і „південний" палаци) конструкція фундаментів була фактично тотожною – в основі була присутня система дерев'яних субструкцій із колод чи брусів і кілків, поверх якої знаходилась забутовка із каменів, пролита вапняно-цем'янковим розчином. Нічого схожого у фундаментах Софійської брами зафіксовано не було. У ньому використано глину, яка у київській архітектурі давньоруської доби у якості зв'язуючого розчину у фундаментах споруд почала застосовуватись лише з другої половини XII ст. Активно використовували глину у будівництві і у XVII–XVIII ст., застосовуючи її у кладці стін склепів київських монастирів і навіть у фундаментах споруд, як, наприклад, у Варваринському приділі Михайлівської Золотоверхої церкви 1688 1690 рр.

Усі наявні ознаки (застосування глиняного розчину замість вапняно-цем'янкового, вторинне використання давньоруських будівельних матеріалів, наявність рову X ст. під фундаментами), на нашу думку, свідчать, що Софійські ворота є пам'яткою архітектури не X, а XVII ст. Опубліковані документи дають можливість простежити головні моменти побудови цих воріт.

Під час спорудження „Малого города" стрільцями у 1654 р. була збудована дерев'яна башта „Софейских проезжих" воріт. В опису київських укріплень 1673 р. подано наступну характеристику воріт:

„Старая башня, в которой преже сего были проезжие ворота, рублена в 6 стен, ветха, а в том месте доведётца зделать новые ворота со образца, как сделаны Михайловские ворота, для того чтоб тем собеих сторон вывода вал привесть вместе, и тем Софейские ворота укрепить.

А те Софейские ворота будут в подошве длиною 8 сажен, в вышину и в ширину пол 2 сажени"[78]

Наступного, 1674 р. опис стану київської фортеці був складений царським ревізором стольником А.І. Свіязєвим, за яким „Софейская башня деревяная рублена в 8 стен, ветха, под нею проезжие ворота целы"[79]. У Розписному списку 1687 р. зазначено, що кам'яні ворота були збудовані „по указу Государя и по грамоте ис приказу Малыя России в Киеве в Верхнем Меншом городе вместо старой ветхой Софейской деревяной башни" за проектом полковника Олександра Левістона[80].

Найцікавіше в опису нової башти – процес будівництва її фундаментів: „для утверждения подошвы выкопан ров глубиною два аршина в трёх аршинную сажень, и те рвы набучены диким большим каменем и мелким щебенем" Пісковик привозили Дніпром з під Трахтемирова, „извесное каменье" – Десною з Чернігівщини, „да сорок возов бутового камени накопали в Киеве"[81]. Останнє повідомлення засвідчує, як для потреб нового кам'яного будівництва вибирались фундаменти монументальних споруд Верхнього міста давньоруської доби, в першу чергу, розташованих поруч церков Богородиці Десятинної і св. Катерини[82]. Це пояснює, як давньоруські будівельні матеріали (плінфа, уламки розчину, тиньку, фресок, пірофілітових плит) потрапили у фундамент Софійських воріт[83].

Під час багаторазового розкриття фундаментів Софійських воріт в їх проїзді та далі на північ фіксувались залишки дерев'яного настилу часу функціонування споруди. Вперше про них

повідомив І.А. Хойновський[84]. У 1913 і 1940 рр. було знайдено два яруси настилу. Нижній, на глибині 1,05 м від асфальтної поверхні, був зроблений з товстих соснових дощок, покладених вздовж проїзду, верхній, на 0,2 м вище – з великих соснових брусів, покладених поперек проїзду[85]. Брусами була вимощена дорога, яка йшла від воріт до Десятинної церкви, зафіксована в 4–10 м на північ від брами[86]. Залишки помосту також було відмічено у 1998 р. в стратиграфії всередині воріт і далі по вул. Володимирській на відстані понад 40 м.[87]

Судячи з наявних матеріалів, існуюча вимостка плану Софійських воріт із червоного кварциту біля будинку № 11 по вул. Володимирській не відповідає реальному розташуванню фундаментів, які повинні розташовуватись на 4–5 м ближче до перетину вул. Вел. Житомирської і Володимирської. До того ж, проїзд воріт був орієнтований майже за віссю північ-південь, адже вони були вписані у лінію валу, що проходив із заходу на схід практично паралельно сучасній вул. Вел. Житомирській. Про неспівпадіння осі воріт з вул. Володимирською також свідчать напрямок дерев'яної вимостки вулиці на північ від воріт і фото залишків воріт 1913 р.[88]

Інші ворота „Меншого города" – Михайлівські, також з'явились тільки при спорудженні укріплень у другій половині X-VII ст. і вели до Михайлівського Золотоверхого монастиря, який займав майже усю Михайлівську гору. Це підтверджують археологічні дослідження 2001 р. на розі Михайлівської площі і вул. Десятинної, де траса валу X-VII ст. проходила по засипаному рову X ст.

Де могли розташовуватись в'їздні ворота до „міста Володимира"? Якщо поглянути на реконструйовану трасу напольних укріплень X ст., найбільш зручним місцем для їх влаштування видається центральна ділянка валу, в районі будинку № 4 по вул. Вел. Житомирській. Звідси шляхи розходились на південний схід (далі через Печерське плато й р. Либідь шлях йшов на південь Русі), південний і північний захід – напрямки, на яких в часи Ярослава з'явились Лядські, Золоті і Жидівські ворота.

Опосередковано на визначене нами місце воріт може вказати внутрішня топографія міста, яка склалась на момент створення укріплень і розвивалась з розбудовою столиці під час функціонування укріплень наприкінці X- XI ст. Якщо поглянути на план міста, на якому присутні лінія укріплень давнього городища VIII-X ст. і нова лінія укріплень другої половини X ст., то гіпотетичні місця в'їздів обох укріплень з'єднуються прямою лінією у напрямку північний захід – південний схід. Важливо, що ця дорога оминає дуже насичену похованнями курганну групу, що розташовувалась в районі майбутньої Десятинної церкви. Інша дорога, розташована майже перпендикулярно до першої, вела до північно-східного краю гори – місця, де більшість дослідників розташовує літописний „двор вне града" 945 р.

Ці головні напрямки (північний захід – південний схід і північний схід – південний захід) залишилися домінантними осями і при розбудові Верхнього Києва після прийняття християнства. Зокрема, у цю вуличну сітку добре вписується ансамбль Десятинної церкви і „західного" палацу, а також напрямок вулиць і огорож садиб „міста Володимира" X–XI ст.[89] Планування цієї частини міста, ймовірно, принципово не змінилось і у XII ст. після нівелювання лінії укріплень X ст., адже залишались сталими архітектурні домінанти – церкви, палаци, князівський і великі феодальні двори (Рис. 10). Поява нових церков і монастирів призводила лише до часткового перепланування забудови, об'єднання окремих кварталів і зникнення другорядних вулиць чи провулків, що в цілому не вплинуло на сформовану у X–XI ст. планувальну структуру найдавнішої частини Києва[90].

„Місто Володимира" мало й другі ворота, які стояли на початку Андріївського узвозу (в районі будинку № 36). Ці ворота проіснували на своєму місці з X по XVIII ст. і у джерелах XVII ст. називались Київськими або Міськими. У давньоруський час вони, ймовірно, були в системі стовп'я, що проходило вздовж схилів Старокиївської гори, і захищали Гору від несанкціонованого входу до міста з боку Подолу[91] У XVI – першій половині XVII ст. Київські ворота, навпаки, стояли на захисті міста (Києво-Подолу) від ворожих нападів.

Розташування воріт на спуску нібито вказує на те, що вони були дерев'яними. Постійний рух людей і транспорту по узвозу, а також природні чинники (в першу чергу, вода) провокували сталу ерозію шляху та його поглиблення, що, вочевидь, вимагало частого ремонту брами. Є два непевні свідчення про монументальність Київських воріт. У 1584 р. у Києві побував гданський купець Мартин Ґруневег. Проїжджаючи з Подолу через Верхній Київ до Печерського монастиря, він згадує про рештки брами, яка „знищена, начебто її взагалі не було, бо кожен, хто не лінивий, бере цеглу додому з цієї гори"[92]. З повідомлення М. Ґруневега не зрозуміло, чи цеглу брали саме з руїн воріт, чи взагалі з напівзруйнованих церков Верхнього міста.

Навесні 1832 р. К.А. Лохвицький провів розкопки біля Андріївської церкви. Серед іншого ним були знайдені підмурки споруди X–XI ст., яку він вважав залишками Хрестовоздвиженської церкви, дерев'яні конструкції валу укріплень XVII ст. і фундаменти кам'яних воріт, які з плутаної інформації дослідника локалізувати дуже важко[93].

Час створення укріплень „міста Володимира"

За теорією, яка сформувалася наприкінці 30-х рр. XX ст., укріплення „міста Володимира" були збудовані Володимиром Святославичем у проміжок часу від початку його князювання у Києві до закладки церкви Богородиці Десятинної – тобто, у 980–989 рр. Історія нового „города" тісно пов'язана з давнім київським городищем – поява першого закінчила фізичне існування укріплень другого. При дотриманні логічної лінії взаємозв'язку заміни одних укріплень іншими, зміна верхньої дати функціонування Старокиївського городища неминуче призводить до перегляду дати спорудження укріплень „міста Володимира"

Як це не прикро, значний археологічний матеріал, накопичений за останнє століття активного вивчення Старокиївської гори, не може повністю відповісти на усі питання з цієї проблеми. Адже вловити, скажімо, 15–20-ти річну, за різними концепціями, різницю в часі побудови укріплень „міста Володимира" (в першу чергу, через погану їх збереженість) абсолютно нереально[94]. Тому незначний обсяг літописних повідомлень стосовно топографії Києва X ст. залишається найважливішим ресурсом для уточнення часу появи нового граду.

Для вирішення питань причини появи, часу і призначення нового укріплення на Старокиївській горі треба розглянути дві проблеми – характер заселення гори та її топографії (наявність масової житлової забудови, хронологія припинення функціонування курганного могильника, існування князівського двору „вне града") і часу нівелювання Старокиївського городища.

Як уже відмічалось вище, в існуючій схемі розвитку Києва другої половини X ст. головною тезою є будівництво нового граду князем Володимиром. Дослідники мали різні погляди з

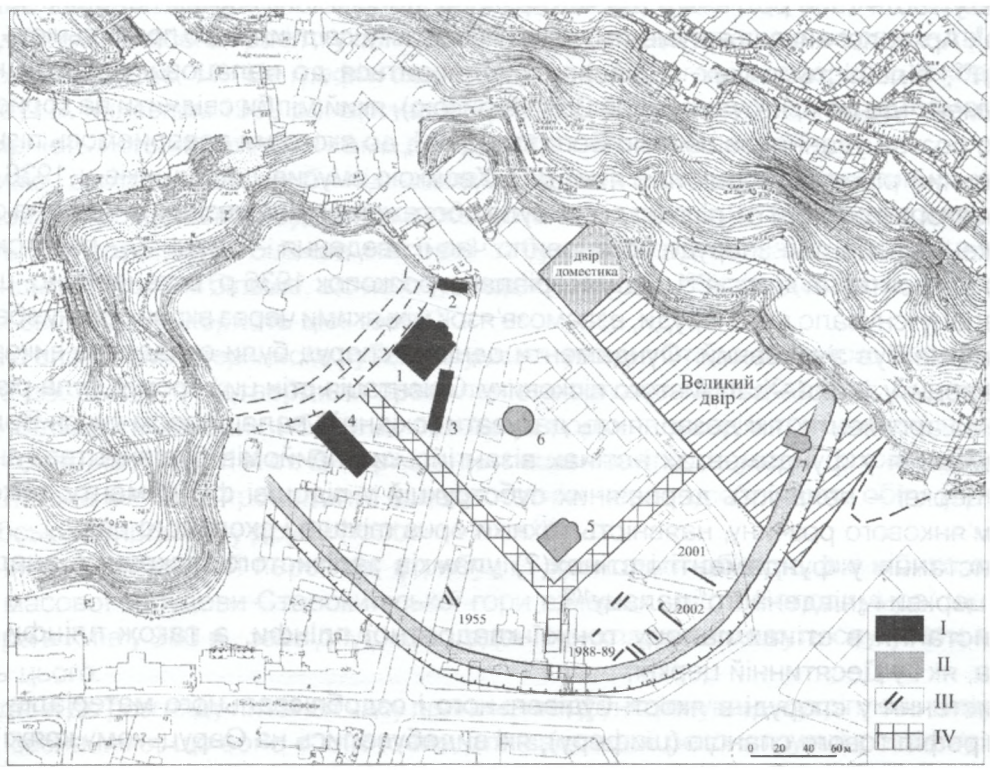

Рис. 10. Реконструкція планування „міста Володимира" X–XIII ст.:
I монументальні пам'ятки к. X XI ст. (1 - Десятинна церква; 2 - „східний" палац; 3 - „південний" палац; 4 - „західний" палац); II † монументальні пам'ятки XII ст. (5 - церква св. Катерини (св. Федора?); 6 - ротонда; 7 - церква св. Василія); III - Ділянки досліджених вулиць і парканів X- XIII ст.; IV - головні вулиці вісі.

приводу темпів розвитку Верхнього Києва доволодимирової епохи. М.К. Каргер вважав, що житлова забудова не вийшла за межі давнього городища, а поза ним розташовувався лише літописний теремний двір і величезний курганний могильник, який функціонував до 80-х рр. X ст. Поштовхом для побудови нового міста стало прийняття християнства, після чого одночасно зводяться укріплення „міста Володимира", а на його площі зносяться кургани і будуються храми, палаци і житлові квартали. На доказ цього дослідник посилається на археологічні матеріали[95].

По іншому підійшов до цього питання П.П. Толочко. На його думку, на середину X ст. міська забудова вийшла за межі невеликого Старокиївського городища, що і підтвердило літописне повідомлення 945 р. Київський могильник як масовий, міський, припиняє свої функції саме у цей час, а для першої половини X ст. дослідник констатує „зростання центральної частини міста Києва і до припинення його (могильника – В.К.) функціонування"[96]. Іншими словами, П.П. Толочко припускає одночасний розвиток на одній території як поселення біля городища, так і могильника. У третій чверті X ст. масова забудова значно перебільшує площу найдавнішого городища, сягнувши на час приходу Володимира у Київ природних меж гори. Забудовані були усі вільні від курганів площі, а при князюванні Володимира сплановані й кургани[97] Таким чином, Володимир оточував стіною уже давно заселену площу Старокиївської гори. На підтвердження свого погляду дослідник посилається як на літописні повідомлення, так і на археологічні матеріали, зокрема, знахідки монет в похованнях, залишки „східного" палацу і зрубу під апсидою Десятинної церкви[98]. Як бачимо, П.П. Толочко, оперуючи фактично тими же археологічними матеріалами, що і М.К. Каргер, прийшов зовсім до інших висновків щодо розвитку міста на Старокиївській горі у X ст.

Отже, ще раз звернемось до археологічних матеріалів. Ототожнення „східного" палацу з теремним двором „вне града" ніколи не мало ні археологічних, ні архітектурних, ні топографічних підстав, тому більшість археологів – дослідників Києва й авторитетні фахівці у галузі давньоруської архітектури (І.В. Моргилевський, М.К. Каргер, П.О. Раппопорт, Ю.С. Асєєв, О.М. Іоаннісян) відносили цю пам'ятку архітектури до часів Володимира. Вона була розкопана В.В. Хвойкою у 1907–1908 рр. і вже в той час названа „давнім князівським палацом часів Ольги–Володимира". Археолог виклав аргументи, які на його думку, свідчили про правильність наведеної інтерпретації[99], більшість з яких, в дійсності, відноситься до палацової споруди кінця X ст. Єдиний аргумент (до речі, не наведений В.В. Хвойкою), який міг би свідчити на користь палацу Ольги – його розташування „за святою Богородицею", до якого ми повернемось пізніше.

Незадовільний рівень фіксації пам'ятки В.В. Хвойкою змусив дослідників у 1936 і 1939 рр. проводити повторне розкриття, під час якого була обстежена лише незначна частина споруди[100]. Нове обстеження залишків споруди встановило час її зведення – кінець X – початок XI ст., що підтвердила авторитетна комісія[101]. За матеріалами розкопок 1936 р. встановлено, що на місці „східного" палацу існувало дві споруди, взаємозв'язок між якими через вкрай погану збереженість підмурків так і не був з'ясований. Фундаменти однієї з споруд були складені з використанням червоного кварциту, іншої – залізистого пісковику. Орієнтація стін цих споруд була різною[102].

Розглянемо аргументи, які дозволяють датувати „східний" палац часом князя Володимира:

1) застосування у фундаментах і стінах візантійських прийомів будівництва, аналогічних Десятинній церкві – наявність дерев'яних субструкцій у підошві фундаменту, використання вапняно-цем'янкового розчину, наявність техніки opus mixtum і схованого ряду;

2) використання у фундаменті і стінах(?) уламків залізистого пісковику, аналогічно до Десятинної церкви і „південного" палацу[103];

3) використання в стінах палацу тонкої квадратної плінфи, а також плінфи зі знаком Володимира, як і у Десятинній церкві;

4) використання у споруді в якості будівельного і оздоблювального матеріалів червоного кварциту і пірофілітового сланцю (шиферу), які видобувались на Овруцькому кряжі[104];

5) використання в оздобленні палацу привезеного із Візантії мармуру, а також фрескового розпису, мозаїк і полив'яних плиток, скляних віконниць, що могло бути здійснене лише за участі значної кількості грецьких майстрів[105];

6) розташування палацу на території великого курганного могильника, який функціонував у другій половині X ст.[106];

7) розташування палацу впритул до рову давнього городища[107];

8) функціонування палацу до 1240 р.[108]

Наведені аргументи беззаперечно свідчать про помилковість ототожнення „східного" палацу з теремом Ольги.

Цікавою була дискусія навколо призначення зрубу, виявленого розкопками Д.В. Мілєєва 1908 р. під південною апсидою Десятинної церкви. Складність в інтерпретації цього об'єкту відчув і сам відкривач, однак припустив, що ним були знайдені лише нижні частини якоїсь дерев'яної будівлі, яка, можливо, здіймалась і над поверхнею землі[109]. Помічник Д.В. Мілєєва С.П. Вельмін навіть писав, що вона загинула від пожежі, про що свідчать обвуглені колоди[110]. На основі цих коротких повідомлень наступні дослідники й робили свої висновки стосовно призначення зрубу. Частина їх вбачала у ньому велике камерне поховання (М.К. Каргер, В.М. Зоценко, Ф.О. Андрощук, К.О. Михайлов), інші – житлову чи навіть громадську будівлю (Л.А. Голубєва, П.П. Толочко, С.Р. Кілієвич).

Опрацювання щоденників розкопок Д.В. Мілєєва дозволило дещо уточнити інформацію про цю споруду[111]. Зокрема, розмір зрубу виявився меншим (4,8 х 4,2 м) проти опублікованого (5,5 х 5,5 м) і ніяких слідів пожежі в його конструкції не зафіксовано, різниця між підошвою фундаментів апсид і дном камери не перевищувала 0,25 м проти декларованих раніше 0,5 м. Ще один важливий момент – у заповненні все ж було знайдено уламки кількох людських кісток, в тому числі і черепа[112].

Повторне розкриття частини зрубу під апсидою Десятинної церкви, здійснене Архітектурно-археологічною експедицією в 2006 р. дозволило з'ясувати, що заповнення камери, яке збереглося під частиною платформи, не розібраною Д.В. Мілєєвим у 1908 р., має досить однорідний характер. Цей факт не є свідченням „непорушності" культурного шару в заповненні об'єкту, яка також правила за аргумент проти поховальної камери[113].

Важливою виявилась знахідка половинки диргему, який був пропущений Д.В. Мілєєвим при дослідженні камери у 1908 р. Він знаходився in situ біля північно-західної стінки зрубу в її центральній частині й був виявлений при розчистці деревного тліну цієї стінки. Знахідки не цілих диргемів у язичницьких похованнях не є винятковим явищем[114]. Дата на половинці диргему затерта, але за діаметром монета може бути віднесена, ймовірно, до IX – першої половини X ст.[115] На диргем нанесено графіті у вигляді тонких рисок, що утворюють хрест – дві вертикальні і дві горизонтальні (Рис. 11). Це графіті схоже на інше (на диргемі з камерного поховання № 110, знайденого Д.В. Мілєєвим 1909 р.), що, на нашу думку, підтверджує пізню дату самого поховання 109 і ймовірність його належності саме до поховального комплексу[116]

Як бачимо, ототожнення зрубу під апсидою церкви Богородиці Десятинної із житловою, господарчою чи громадською будівлею дуже хитке і не може слугувати серйозним аргументом на користь житлової, тим більше масової забудови поза межами давнього городища у дохристиянський час, тим більше, що не існує жодного іншого об'єкту, дослідженого археологами, який міг би свідчити на користь цієї теорії[117]

Стосовно визначення верхнього рубежу функціонування Старокиївського могильника, роботи останнього десятиліття підтвердили правильність поглядів М.К. Каргера. Судячи з речового матеріалу, більшість зрубних і багатих поховань поруч із давнім городищем відноситься до середини – останньої чверті X ст. Використання лише монет у датуванні поховальних комплексів вказує на нижню межу їх хронології і є недостатнім через особливості обігу монет, в першу чергу, арабських диргемів, у другій половині X ст.[118]

Таким чином, детальний перегляд атрибуції і хронології об'єктів, які нібито свідчили про існування масової забудови Старокиївської гори в межах „міста Володимира" ще до приходу Володимира в Київ у 980 р., засвідчує, що згадані приклади не можуть слугувати аргументами на користь цього.

Переходячи до розгляду питання часу припинення функціонування укріплень Старокиївського городища, зазначимо, що воно є ключовим для загальної реконструкції розвитку міста у X ст. Оскільки довгий час вважалось, що нівелювання старих укріплень відбулось при розбудові нових за князя Володимира, то, відповідно, і цей процес датували 80 ми рр. X ст. При цьому дослідниками найдавнішої історії Києва був пропущений один дуже важливий факт – на трасі вже засипаного давнього рову розташовувалось камерне поховання № 110, досліджене Д.В. Мілєєвим 1909 р., і ця інформація вже тоді була опублікована[119].

Центр зрубної камери (2,3 х 2,0 м) поховання 110 знаходився у 7 м на північ від північно-східного кута Десятинної церкви. Як видно із щоденника Д.В. Мілєєва, площа камери перерізала

зовнішній край рову Старокиївського городища, з чого можна зробити висновок, що насип кургану над цим похованням міг бути зроблений лише після повної засипки давнього рову[120]. Точна дата цього комплексу залишається не з'ясованою[121] Ф.О. Андрощук відніс це поховання до періоду 912–950 р.[122] Ця позиція збігається з датуванням першою половиною X ст. верхнього рубежу могильника в районі Десятинної церкви, на чому наполягали С.П. Вельмін і П.П. Толочко[123]. Якщо прийняти цю точку зору, довелося б визнати, що давнє городище не існувало вже у першій половині X ст. Саме такої думки дотримуються В.М. Зоценко і Ф.О. Андрощук. За їхньою концепцією, городище припинило своє існування не пізніше початку IX ст., але археологічні аргументи, наведені дослідниками на користь цієї думки (розташування язичницьких поховань, датування житла з майданчика городища) є помилковими[124]. Вони розташовують літописний град 945 р. на Замковій горі, а теремний двір – на Старокиївській, спорудження ж „міста Володимира" традиційно відносять до часів Володимира Святославича. Наявність поховання 110 робить схему Зоценка–Андрощука вразливою, адже для його здійснення і спорудження курганного насипу був необхідний добре знівельований майданчик на місці глибокого рову. Припущення про те, що саме для цього поховання був повністю засипаний рів на ділянці довжиною у кілька десятків метрів[125], в той час як вільна площа Старокиївського плато (зайнятого курганами X ст. лише частково) становила багато десятків гектарів, виглядає дуже сумнівним. Функціонування у третій чверті X ст. теремного двору на Старокиївській горі без існування захисту на ній у вигляді фортеці також виглядає дивним[126]

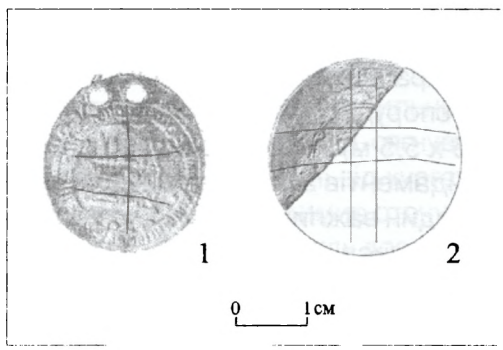

Рис. 11. Диргеми з хрестоподібними графіті з київського могильника: 1 поховання 110 (розкопки Д.В. Мілєєва 1909 р.); 2 поховання 109 (розкопки Г.Ю. Івакіна 2006 р.).

Оскільки позиція науковців, що датували поховання з монетами першою половиною X ст. і одночасно визнавали функціонування городища у другій половині X ст. містить кардинально суперечливі положення, слід визнати, що ситуація на Старокиївській горі у X ст. могла розвиватись лише у двох напрямках – або давнє городище припинило своє функціонування задовго до часів Володимира Святославича, або воно існувало, допоки не було збудоване нове велике укріплення, але сталося це все одно до Володимира Святого. Чи є підстави для останнього твердження ? На нашу думку, їх декілька.

Важливим є датування камерних поховань перед валом давнього городища. Поховання 110 свідчить про те, що після нівелювання останнього всередині нового граду продовжували насипати кургани. З позиції прихильників будівництва „міста Володимира" у 80-х рр. X ст. виходить, що поховання 110 було здійснене серед житлової забудови всередині новозбудованої фортеці. Ми не бачимо логіки у такому розвитку подій – чому серед перепланованої території, на якій зносяться насипи курганів і прокладаються нові вулиці, одночасно насипається новий (не виключено, не єдиний) курган? Захист саме такого сценарію розвитку центру Києва можливий, зрозуміло, лише після того, як буде доведено, що поховання 110 датується 80-ми рр. X ст. Наявність кількох камерних поховань у безпосередній близькості до рову городища також, на нашу думку, свідчить про більш ранню дату припинення його функціонування, адже великі насипи курганів цих поховань суттєво зменшували обороноздатність Старокиївської фортеці[127]

Звернемося тепер до літописних свідчень. Досить докладну інформацію про життєдіяльність князя Володимира у 80-х рр. X ст. подають літописи. Особливо важливими є подробиці боротьби Володимира з Ярополком за великокнязівський стіл. У 980 р. Володимир з багаточисельною варязькою дружиною прийшов до Києва, і Ярополк, не зважившись на пряме зіткнення, „затворися въ Киевс съ людьми своими"[128]. Ярополків воєвода Блуд, звабливий обіцянками Володимира, зрадив свого князя і почав таємно допомагати Володимиру. Він хотів вбити Ярополка, але цьому завадила велика кількість „гражан", і тому Блуд створив провокацію – він послав із Києва Володимиру повідомлення, щоби той приступив „къ городу бранью", в той же час порадив Ярополку „не изълазит на брань из града", і, видавши своє повідомлення за зраду

киян, схилив Ярополка до втечі „изъ града" Оволодівши Києвом, Володимир „въшедъ въ дворъ теремьныи отень, ссде ту с вои и съ дружиною своею" Підмовлений Блудом, Ярополк повернувся до Києва для укладення перемир'я, але був вбитий на згаданому теремному дворі[129].

У зв'язку з цими подіями виникає питання, де знаходився той град, в якому Ярополк ховався від Володимира? Добре укріплене, але дрібне Старокиївське городище не могло бути місцем перебування князя, його дружини і мешканців міста. Останніх було багато, і їх присутність у фортеці, судячи з повідомлення літописця, завадила вбити князя. Таким чином, прихистком Ярополка могла бути лише укріплена Замкова гора або нова фортеця на Старокиївській горі. Саме всередині неї знаходився отень теремний двір Ярополка і Володимира, який фігурує у подіях 980 р.

Після утвердження у Києві Володимир „постави кумиры на холъму, внс двора теремнаго"[130]. Кілька наступних років він проводить у військових кампаніях – захоплення червенських градів і 2 походи проти вятичів (981, 982 рр.), а також проти ятвягів (983 р.), радимичів (984 р.), волзьких болгар (985 р.), і, нарешті, облога візантійського Корсуня (988 р.)[131].

Як бачимо, літопис досить ретельно фіксував головні події початку князювання Володимира, додавши до переліку його військово-політичних кампаній розлогі розповіді-легенди про вбивство київських варягів-християн (983 р.) і вибір віри (986-987 рр.). Поза увагою літописців не залишився жодний рік правління Володимира до моменту прийняття християнства. На наше переконання, масштабне будівництво нових укріплень Києва у цей період обов'язково повинно було б потрапити до літописних повідомлень, як це трапилось, наприклад, з вказівкою на будівництво багатьох градів по річкам Десні, Остру, Трубежу, Сулі, Стугні (988 р.) або з фортецями у Білгороді (992 р.) та Переяславі (993 р.)[132].

Відсутність подібної згадки може свідчити лише про одне – нові укріплення Верхнього Києва були збудовані ще до вокняжіння Володимира у Києві в 980 р.

Літописне повідомлення 945 р. про функціонування Старокиївського городища знайшло підтвердження в останніх археологічних дослідженнях. У 2007 р. Архітектурно-археологічною експедицією було розпочато розкопки ділянки біля північно-західного кута Десятинної церкви (розкоп 5). В його площу потрапила частина рову давнього городища довжиною близько 5-ти м. За результатами сезону 2007 р. вдалося розкопати внутрішній схил рову на глибину до 2-х м від рівня давньої поверхні. На ньому досліджено понад 10 ярусів дерев'яно-земляної конструкції, вперше зафіксованої ще розкопками Д.В. Мілєєва 1908 р.[133] Кераміка, знайдена у заповненні цієї конструкції (тонкостінні манжетоподібні вінця), що потрапила туди разом з культурним шаром при її спорудженні, та кераміка над конструкцією, що відклалась у рові ще до його засипки, свідчать, що рів був функціонуючим ще у середині X ст. і навіть ремонтувався[134] Поховання 110, вочевидь, можна віднести до третьої чверті X ст., і воно маркує верхню дату нівелювання укріплень, а відтак, і будівництва нового граду.

Таким чином, останні археологічні дослідження вказують на третю чверть X ст. як реальний час припинення функціонування укріплень Старокиївського городища. Аналіз літописних повідомлень цього періоду дозволив нам визначити найбільш ймовірний час будівництва нових укріплень Києва, відомих як „місто Володимира"

У 968 р. печеніги вперше напали на Руську землю і оточили Київ „в силс тяжьцс бещисленое множьство". Блокада була настільки потужною, що „не бс лзс вылссти изъ града, ни вссти послаті, и изснемогаху люде гладом и водою"[135]. За літописною легендою, тільки подвиг вправного юнака, який переправився на лівий берег Дніпра до невеликого військового загону воєводи Претича і попередив того про критичний стан оточеного Києва, врятував місто від падіння[136] Поява нової, сталої печенізької загрози для столиці і не досить зручна і застаріла система оборони останньої, мала змусити Святослава збудувати нові укріплення, які б гарантували безпеку Києву у разі ворожого нападу і відсутності самого князя. Святослав не хотів залишатись у місті („не любо ми есть в Киевс жити, хочю жити в Переяславци, в Дунаи, яко то есть среда земли моеи, яко ту вся благая сходяться"), і, посадивши 970 р. своїх синів – Ярополка у Києві, Олега в Овручі і Володимира у Новгороді, знову відправився на Дунай у чергову військову кампанію і загинув, повертаючись з неї, навесні 972 р.[137] Як виходить, якщо нові укріплення Києва були збудовані Святославом, найбільш ймовірним часом їх спорудження є 969 р.[138]

Нещодавно С.І. Климовським була висунута гіпотеза, за якою „місто Володимира" було збудовано за князювання Ярополка (972–980 рр.)[139]. Літописи практично не висвітлюють події цього періоду, окрім походу Ярополка на Олега до Вручого, в результаті якого Олег загинув[140],

тому С.І. Климовський для обґрунтування своєї тези був змушений вдатись до гіпотетичних реконструкцій політичних подій часу Ярополка.

Топографія Старокиївської гори X ст.

Важливим для з'ясування найдавнішої історії Києва є не тільки визначення часу появи нових укріплень „міста Володимира", але й розуміння характеру і призначення цього укріплення. Якщо на час свого спорудження воно не мало великих заселених площ, то правомірним виглядає запитання, поставлене П.П. Толочком – „що мав охороняти новий вал? Незабудовані пустирі?"[141]

Як і у питанні часу створення нових укріплень, яке невід'ємно пов'язане з побутуванням давнього Старокиївського городища, появу „міста Володимира" слід розглядати у контексті функції його попередника. Оминаючи жваво дискутоване питання щодо часу створення укріплень Старокиївського городища, окреслимо головні погляди щодо його призначення. Після відкриття найдавнішого городища була створена наступна схема розвитку Києва.

Перед виникненням Києва існували давні поселення на київських горах – Замковій, Щекавиці і Хоревиці (Лисій горі). Згідно літописного повідомлення, легендарними братами було збудований новий град, який і започаткував історію міста. Прихильники ранньої дати Старокиївського городища вбачали можливість його ототожнення з літописним градом Кия (Б.О. Рибаков, М.Ю. Брайчевський, П.П. Толочко)[142]. При цьому підкреслювалось і існування града на Замковій горі, тобто, місто складалось з двох фортець і відкритих поселень на схилах київських гір і на Подолі[143]

У IX–X ст. град на Старокиївській горі повністю перетворюється на центр Києва – тут з початку його виникнення функціонує язичницьке капище, а в першій половини X ст. (за літописним повідомленням 945 р.) функціонує князівський двір. Оскільки площа „городка" була замалою, поступово місто починає виходити за межі укріплень, і вільні від великого курганного могильника ділянки заповнює житлова забудова як простих мешканців, так і самих князів (поява теремного двору „вне града"). Припинення масового функціонування могильника у середині X ст. і подальше зростання відкритого посаду біля Старокиївського городища закінчується логічною побудовою Володимиром нових укріплень навколо фактично існуючого нового розширеного Верхнього міста.

Ця проста і стрункa схема при детальній і прискіпливій перевірці не підтверджується археологічним матеріалом. Відсутність виразних слідів масової забудови X ст. з напольного боку укріплень, активне функціонування могильника у другій половині X ст., більш того, слабка присутність об'єктів IX–X ст. всередині самого городища різко контрастують з очікуваною щільністю різноманітних поселенських об'єктів і характером знахідок із них[144]. Крім того, у рамках згаданої концепції так і не розв'язаними залишились проблеми відсутності будь-якого росту площі укріпленої частини Старокиївської гори протягом 250–500 (!?) літнього періоду її існування і характеру „капища" на майданчику городища[145] Ще одна подія – поява княжого двору поза межами городища теж не отримала задовільного пояснення[146].

Ланцюжок певних протиріч реальній археологічній ситуації на Старокиївській горі призвів у XXI ст. до появи „модернізованої" моделі розвитку Верхнього Києва кінця I тис. н.е. Частина дослідників (В.М. Зоценко, Ф.О. Андрощук, О.В. Комар), вбачаючи майже повну відсутність матеріалів IX–X ст. на горі, припустили припинення існування городища на початку IX ст. і функціонування тут лише величезного курганного могильника. Найбільш аргументовану позицію зайняв О.В. Комар: після припинення функціонування городища у першій третині IX ст. його запливший рів протягом IX–X ст. слугував межею могильника; не раніше другої половини IX ст. на майданчику зруйнованого укріплення з'являється „капище", яке перетворює усю площу городища на сакральну зону, тому матеріали IX–X ст. з роменськими ознаками зафіксовано лише на терасі схилу гори. Літописну звістку 945 р. дослідник називає „безсумнівною пізньою інтерполяцією", вважаючи, що традиція кам'яного будівництва могла бути привнесена до Києва тільки після прийняття Ольгою християнства. За О.В. Комаром, у 957 р. Ольга знищує святилище Перуну, і на місці городища з'являється теремний двір, і, можливо, саме тоді було засипано рови найдавнішого городища. Літописний град 945 р. знаходиться на Замковій горі. Володимир відновлює капище, але на іншому місці – „вне двора теремного", адже місце старого зайняте теремним двором. Нові укріплення міста будуються вже у християнський час, тобто, у 989–990 рр.[147]

Д.М. Котишев вбачає у старокиївському укріпленні городище-сховище або городище-святилище[148]. За С.І. Климовським, воно було городищем-святилищем, збудованим у VIII ст. як „место исполнения сакральных функций Кием" Святилище було добре укріплене, оскільки, на

думку автора ідеї, там зберігалися скарби, присвячені богам[149]. Терем „вне града" С.І. Климовський розташовує на горі Вздихальниці[150], а третій, за його підрахунками, княжий двір, який літопис локалізує за святою Богородицею на місці двору доместика, – в кінці вул. Десятинної, біля сучасної Андріївської церкви[151].

Як бачимо, спектр думок стосовно соціальної функції давнього укріплення на Старокиївській горі і локалізації літописного терему „вне града", не зважаючи на постійну увагу дослідників до цієї проблеми і поступове збільшення обсягу археологічної інформації, не тільки не зменшується, але навпаки, стає ще більш різноманітним.

Про недоліки теорії виконання Старокиївським городищем у VIII–X ст. повноцінної ролі головного ядра давнього Києва мова вже йшла вище. Розглянемо слабкі місця „модернізованої" схеми, за якою у IX–X ст. згадане городище перестає виконувати свою роль військового оплоту і перетворюється на сакральний центр.

Про загибель Старокиївського городища на початку IX ст. немає історичних і поки що жодних археологічних джерел. Не розв'язаними залишаються декілька питань. Чому від гіпотетичного нападу на Київ у IX ст. постраждало лише одне городище, а інше, на Замковій горі, залишилось і продовжило функціонувати, а якщо вони загинули разом, чому одне з них було відновлене, а інше ні? Чому на великому курганному діючому могильнику з'являється теремний двір Ольги, який не був ніяк захищений, що і довів напад печенігів 968 р.?

Щоб стверджувати сакральність давнього городища, треба спочатку довести, що археологічний об'єкт, відомий як „капище", був ним у дійсності. Жодних вагомих аргументів на користь цієї атрибуції немає, крім посилань на довгий перелік відомих дослідників, які a priori прийняли цю точку зору.

Археологічні дослідження рову городища засвідчують, що його укріплення були дуже потужними. Цей факт говорить про те, що городище виконувало свою пряму функцію бути захистом від ворожих нападів. У відомих слов'янських городищах-святилищах (подібна інтерпретація не завжди є беззаперечною) потужність укріплень була значно скромнішою. Початковий етап дослідження рову у 2007 р. засвідчив, принаймні, три етапи його функціонування. На першому, після спорудження рову, на його внутрішньому схилі утворився шар побутування рову. На другому вздовж внутрішнього схилу була споруджена конструкція, що складалась із клітей-зрубів. Залишки гнізд від колод двох сусідніх зрубів було розчищено на схилі рову; вони входили у згаданий шар побутування укріплення, що свідчить про значний проміжок часу між утворенням шару і побудовою зрубної конструкції. На третьому етапі кліті були демонтовані, і на їхньому місці (десь у середині X ст.) збудовано дерев'яно-земляну стіну-платформу, виявлену ще Д.В. Мілєєвим 1908 р. Згадані спостереження над характером рову свідчать, що протягом свого існування у VIII–X ст. укріплення Старокиївського городища кілька разів зазнали реконструкції, тобто, вони весь час тримались у боєздатності. Ця обставина акцентує військове значення городища і, одночасно, заперечує можливість будь-якої значної перерви у його функціонуванні.

Нижче ми пропонуємо свою модель розвитку старокиївської частини міста, яка, сподіваємось, максимально враховує археологічні реалії останньої чверті I тис. н.е. і узгоджує з ними літописні повідомлення.

Першопочатки Києва слід шукати на Замковій горі. У середині – другій половині VIII ст. на Старокиївській горі будується невелике городище з дуже потужною напольною лінією укріплень[152]. Судячи з того, що на ньому знайдено всього 2 (!) об'єкти VIII – першої половини X ст., а культурний шар зазначеного часу взагалі досі не стратифікований, можна зробити висновок, що городище не мало регулярної і тим більше щільної житлової забудови міського типу. Свого часу М.І. Петров висловив думку про взаємозв'язок початку функціонування Боричева узвоза і появи найдавнішого городища, яка нам видається цілком слушною[153]. На наш погляд, головна функція городища – військова, а саме – контроль над стратегічним Боричевим узвозом і прикриття града на Замковій горі і поселення на Подолі[154]. З бурхливим розвитком останнього наприкінці IX–X ст. роль Старокиївської фортеці значно зросла, що відобразилось, принаймні, у двох перебудовах системи її укріплень. Не виключено, що саме вона згадана у Костянтина Багрянородного під назвою Самбатас.

Поза межами укріплень виник могильник з кремаційними та інгумаційними похованнями, на якому у другій половині X ст. з'являються великі кургани з камерними зрубними похованнями.

Найскладнішою є інтерпретація літописного повідомлення 945 р. про теремний двір „вне града" Досить песимістично з цього приводу висловився М.К. Каргер, який написав, що „уточненное определение древнейших княжеских дворов в Киеве на основе интерпретации кратких летописных известий о них мы считаем задачей невыполнимой", одночасно, не дуже розраховуючи і на археологічні пошуки[155]. Разом з тим, на нашу думку, він чудово розібрався з плутаниною стосовно кількості князівських дворів, згаданих у статті 945 р.[156] Вставка з топографічними реаліями найдавнішого Києва потрапила до літопису не раніше кінця XI ст., а її джерелом, на думку М.К. Каргера, були розповіді старожилів, народні перекази та історичні пам'ятки минулого, що ще збереглися на той час[157] Ми, насправді, не знаємо, яка частина повідомлення літописця ґрунтується на об'єктивних джерелах, а яка є його інтерпретацією.

Вочевидь, найбільш далекою від історичних реалій є дата, під якою згадуються князівські двори. Ольжин палац (теремний двір) міг цілком реально існувати, але з'явитися під кінець життя княгині. Деякі дослідники пов'язують появу теремного двору з часом після 957 р., коли Ольга стала християнкою і знищила давнє капище, а грецькі майстри побудували їй „терем камен" На нашу думку, літописець скористався можливістю змалювати реалії часів Ольги – Святослава, невідомі читачам літопису, і вставив їх до опису подій 945 р., в якому переказується легенда про помсту Ольги деревлянам за смерть князя Ігоря. Гадаємо, що у повідомленні 945 р. штучними є лише дві позиції – дата побудування теремного двору і монументальний характер будівлі.

У 968 р. Київ ледь витримав облогу міста печенігами, про що вже йшлося вище. Саме тоді, можна припустити, Святослав вирішив побудувати нову, більш потужну фортецю на Старокиївській горі. Укріплення давнього городища були сплановані, і на їхньому місці з'являються нові об'єкти – поховання 110 на місці рову і будівля з двома ямами на місці валу[158] На краю Старокиївської гори (парна сторона суч. вул. Десятинної), над Подолом і Дніпром будується теремний князівський двір, який переноситься з території знівельованого найдавнішого городища[159]. Частина теремного двору продовжувала функціонувати в XI ст. в якості князівського двору, який у XII ст. був, ймовірно, розширений і отримав назву Великого.

Звернемо увагу на слова літописця, який локалізував теремний двір „идсже ес(ть) дворъ Деместиковъ за с(вя)тою Б(огороди)цею над горою"[160] Більшість дослідників XIX ст. (М.Ф. Берлинський, М.О Максимович, М.І. Петров) розташовували його на краю гори, повернутому до Дніпра, між Андріївською і Трьохсвятительською церквами[161]. Топографічний аналіз засвідчує, що велика будівля Десятинної церкви дійсно перекривала огляд значної частини Старокиївської гори, на якій у XI ст. розташовувалось кілька об'єктів[162]. Про два з них нам повідомляє літопис – згадуваний двір доместика на місці теремного двору Ольги і „мсдснс двс капищи и .д. конс мсдяны"[163]. Ще про один – „східний" палац, у ньому не згадується. Для розташування статуй людей і квадриги багато місця не потрібно, і тому, можливо, вони знаходились у безпосередній близькості до церкви. Ще В.В. Хвойка припустив, що квадрига стояла біля розкопаного ним „східного" палацу"[164]. На нашу думку, досліджена Д.В. Мілєєвим у 1909 р. прямокутна вимостка із плінфи X ст., що розташовувалась біля північно-східного кута Десятинної церкви, могла слугувати основою постаменту для квадриги[165].

Оскільки за апсидами Десятинної церкви стояв „східний" палац, а в східній частині гори у XI–XIII ст. знаходився княжий двір, єдиним місцем для двору доместика залишається ділянка в районі садиб № 10–14 по вул. Десятинній (Рис. 10). Ймовірно, саме тут розташовувався теремний двір Ольги. Ця локалізація добре узгоджується з літописним повідомленням 980 р., в якому спочатку повідомляється, що Володимир Святославич „въшедъ въ дворъ теремьныи отень, о немъ же преже сказахом", тобто підтверджується ідентичність цього двору із згаданим під 945 р., і наголошується, що той був створений при Святославі, і потім вказується, що Володимиром були поставлені кумири „на холъму внс двора теремнаг(о)"[166]. Останнє уточнення свідчить, що Перунів холм і двір розташовувались поруч. Частина дослідників розміщує капище з Перуном на місці Андріївської церкви і ця локалізація відповідає усім літописним топографічним прикметам цього місця – поруч розташовувався княжий двір, тут розпочинався Боричів узвіз, по якому Перуна тягли на Поділ у 988 р. і, нарешті, досі зберігся відокремлений пагорб – літописний „холмъ"[167]

На нашу думку, є підстави і для іншої локалізації „перевесища", яке також фігурує у літописній статті 945 р. („а перевссище бс внс города"). Ще М.Ф. Берлінський розташовував його у південній частині „міста Ярослава" (приблизно в районі суч. вул. Костельної), тобто в 0,5 км від

Старокиївського городища[168]. На плані-реконструкції М.В. Закревського воно розміщене ще далі – на місці сучасного Хрещатика. За логікою повідомлення 945 р., літописець намагався як точніше передати місце і масштаб давнього граду, і тому вказав об'єкти XI ст., що знаходились як всередині його колишньої площі (двори Гордятин, Никифоров, Воротиславль, Чюдін), так і зовні. В такій спосіб читач кінця XI ст., який знав топографію центральної частини Києва, одержав орієнтири місця давнього граду і найближчих ділянок біля нього, що разом маркували приблизні межі граду. Виходячи з такого розуміння літописної топографічної локалізації граду 945 р., можна припустити, що „перевссище" знаходилось у безпосередній близькості до городища, можливо – у верхів'ї Кожум'яцького яру (Рис. 12). Літописна звістка про „перевссище", враховуючи вище сказане, важлива ще й тому, що заперечує думку про локалізацію граду 945 р. на Замковій горі.

Ще два топографічні об'єкти Києва X ст. – Боричів узвіз і Бабин торжок – майже не викликають суперечок щодо їх локалізації у сучасних дослідників. Торжок займав площу, де зараз сходяться вул. Володимирська, Десятинна і Андріївський узвіз. На захід і південь від нього знаходився курганний могильник, на північ – Перунів горб, на схід – теремний двір. Звідси розпочинався і Боричів узвіз.

Невід'ємною частиною Верхнього Києва цього часу є великий курганний могильник (Рис. 13). Найбільше скупчення язичницьких поховань зафіксовано в районі Десятинної церкви. Помітно менше відомо поховань у трикутнику між вул. Володимирською, Вел. Житомирською і Десятинною, а також у пров. Десятинному. Майже невідомі поховання у південно-західній та східній частинах „міста Володимира", що, однак, може бути пов'язано з меншою вивченістю цих площ[169].

Як видно із планіграфії поховань, поруч із камерними могилами з багатим інвентарем розташовувались рядові, які мали незначну кількість речей або взагалі були безінвентарними. Потужні насипи перших мали перекривати невеликі насипи других, що опосередковано свідчить про більш пізній час зрубних поховань. Останні, на нашу думку, в основному можуть датуватись серединою – другою половиною X ст.[170] З цього слідує, що у новому граді, спорудженому Святославом, продовжували насипати кургани. Ми не бачимо підстав для заперечення такої можливості. Нагадаємо, що на думку П.П. Толочка, схожа ситуація на Старокиївській горі спостерігалась у першій половині X ст. (тоді кургани насипались поза межами укріплень, але поруч із житловою забудовою), а, притримуючись старої теорії появи „міста Володимира", виходить, що поховання 110 з'явилось вже всередині нього.

Оскільки Старокиївське городище, за нашим припущенням, було міцною фортецею, яка захищала південні підступи до найдавнішого Києва і контролювала Боричів узвіз, це відобразилось на її археологічній характеристиці. Надзвичайно потужні укріплення, що декілька разів реконструювались, майже повна відсутність об'єктів і бідність культурного горизонту VIII–X ст. свідчать про це. За часів Ольги на городищі існував княжий двір. Після облоги Києва печенігами 968 р. Святослав будує нову фортецю, яка продовжує виконувати роль своєї попередниці. Княжий двір переноситься на нове, більш просторе місце вздовж краю гори („надъ горою дворъ теремныи"), повернутого до Подолу і Дніпра, де він і існує з деякими змінами площі до XIII ст.[171] На просторому дворі у 980 р. розміщується Володимир і його військо: „въшедъ въ дворъ теремьныи отень... ссде ту с вои и съ дружиною своею"[172]. Після прийняття християнства Володимир будує у граді Святослава церкви і палаци, з'являються житлові квартали і вулиці, активно заселяється навіть тераса на схилі гори. Укріплення граду 969 р. були настільки потужними, що печеніги вдруге наважились напасти на місто лише за часів Ярослава, через понад 50 років після першої спроби.

Час припинення існування укріплень „міста Володимира"

За існуючою схемою, лінія укріплень „міста Володимира" функціонувала весь час до знищення Києва у 1240 р., що відобразилось у планах-реконструкціях давнього Києва, його макетах і панорамах, тобто, цей град уособлював собою класичний приклад дитинця давньоруського міста. Накопичений за останні 20 років археологічний матеріал засвідчив іншу долю цих укріплень. Розкопки 1988–2001 рр. по вул. Вел. Житомирській, 2 розкрили відрізок рову X ст. і кілька прилеглих до нього, значних за площею, ділянок. Як з'ясувалось, рів було засипано ще у давньоруський час і на його місці з'явились об'єкти XII ст. – ями і поховання. Схожа ситуація спостерігалась і на прилеглих до рову ділянках – там, де нібито у XII–XIII ст. повинен був стояти

вал, виявлено майже тридцять різноманітних об'єктів давньоруського часу. Звернемося до цих прикладів (Рис. 9).

У 1988–1989 р. у центральній частині садиби по вул. Вел. Житомирській, 2 були проведені розкопки широкою площею. Був отриманий перетин пізньосередньовічного рову, з внутрішньої сторони якого виявлено житла (об'єкти № 1а, 2, 6), будівлі і ями (№ 7, 37 39), які розташовувались по трасі валу X ст. Особливо слід відзначити житло 2, яке, судячи з керамічних знахідок з нього, може бути віднесене до середини XI ст., що вказує на приблизний час зникнення укріплень[173].

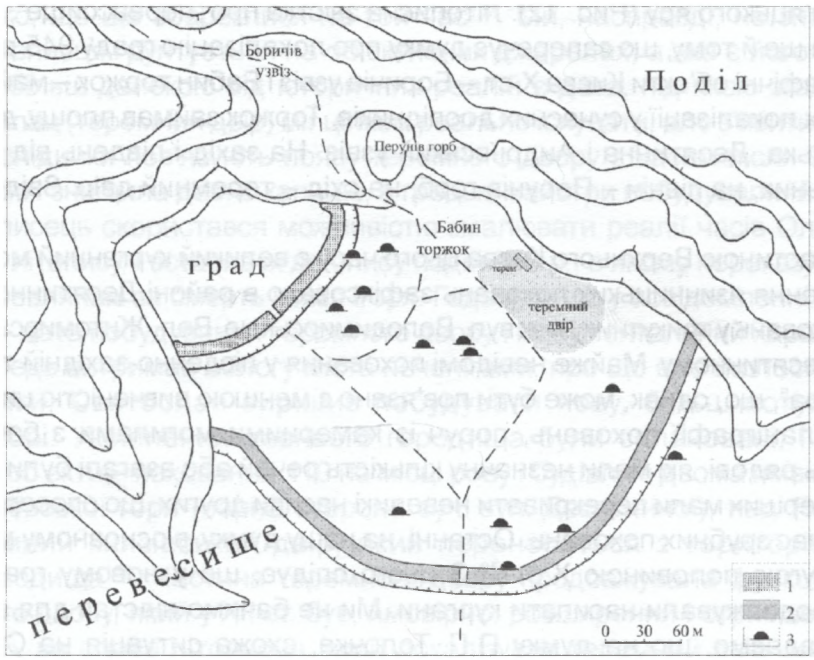

Рис. 12. Реконструкція плану Верхнього Києва третьої чверті X ст.:
1 вал Старокиївського городища VIII X ст.; 2 вал Святослава (?);
3 досліджені камерні поховання X ст.

Рис. 13. Язичницький могильник X ст. на Старокиївській горі:
1, 2 вал і рів Старокиївського городища; 3 камерні поховання (вказано номера за М.К. Каргером або роки розкопок); 4 підкурганні інгумації.

На трасі давніх укріплень розташовувались 9 поховань (№№ 76–84) монастирського кладовища XII–XIII ст.[174]

У 1993 р. у шурфі, що знаходився в 1 м на схід від східної стінки викладки Софійських воріт, була досліджена яма з матеріалами XI–XII ст.[175]

У 2001 р. при дослідженні північно-східного крила будинку № 2 по вул. Вел. Житомирській виявлено залишки рову і дерев'яних конструкцій основи валу граду X ст., про що йшла мова вище. По трасі валу в материку зафіксовано залишки двох ям давньоруського часу. В засип рову були впущені дві ями з матеріалами XII ст. та чотири поховання давньоруського часу (Рис. 14). В заповненні самого рову виявлено матеріали кінця X–XI ст. – уламки тонкої плінфи, сколи пірофіліту, поодинокі фрагменти кераміки[176].

У 2001 р. при розкопках ділянки по вул. Десятинній 1/3 в зоні реконст-руйованої нами траси валу південно-східного сектора напольних укріплень виявлено яму давньоруського часу[177] Закінчення цього валу виходило до дніпровського схилу гори в районі Василівської (Трьохсвятительської) церкви, так що церква 1183 р. знаходилась прямо на місці валу X ст.

Ще 1910 р. в західній частині садиби Селянського банку (вул. Володи-мирська, 10) в засипу рову, який, скоріш за все, належав граду X ст., були знайдені три поховання, віднесені до X ст.[178] На нашу думку, ці християнські поховання з'явились пізніше – у XII–XIII ст.

Таким чином, на сьогодні відомо щонайменше 29 об'єктів XI–XIII ст., які розташовані на місці спланованого раніше валу і рову нового граду X ст. Ймовірний час зникнення укріплень – друга третина XI ст. Це мало трапитись в останні роки правління Ярослава Мудрого, коли були збудовані надійні укріплення його граду, чи за часів його сина Ізяславі – в цей час „місто Ярослава" активно розбудовувалось, засновувались нові князівські монастирі (Іринінський, Георгіївський, Дмит-ріївський,) і жваве сполучення між старою і новою частинами міста не могли забезпечити єдині ворота.

Чи є літописні повідомлення давньоруського часу, які прямо чи опосередковано свідчать про відсутність у XI–XIII ст. дитинця Києва? На нашу думку, їх декілька. Передусім, у літопису відсутня жодна пряма згадка щодо наявності дитинця, його укріплень чи воріт.

У 1068 р. у Києві відбулося повстання. Після поразки руського війська на чолі з князями Ізяславом, Святославом і Всеволодом „людье Кыевьстии прибсгоша Кыеву, и створише всче на торговищи" Вони вимагали від князя зброю і коней для боротьби з кочовиками („еще бьемся с ними"). Ізяслав не пристав на цю вимогу („не послуша"), і тому „людье... идоша с всча... на гору" Не знайшовши на своєму дворі Косняча – воєводи, якого назвали винним у цій ситуації, „половина иде по мосту, сии же идоша на княжь дворъ." Ізяслав вів себе пасивно, і коли повсталі пішли до порубу звільняти ув'язненого у ньому полоцького князя Всеслава, князь разом із Всеволодом „побсгоста с двора" Всеслав був звільнений і проголошений київським князем („и поставиша и средс двора княжа"), а великокнязівський двір заворушники „разъграбиша, бещисленое множьство, злата и сребра , и кунами и скарою"[179].

Нас цікавить у цьому опису подій топографія міста. Віче відбулося на подільському торговищі. Незадоволені піднялися на Гору, але не найкоротшим шляхом – Боричевим узвозом, а навкруги, оскільки, ймовірно, ворота у верхній частині узвозу були зачинені. Не знайшовши на дворі Косняча, біля двору Брячислава повсталі, порадившись, розділились надвоє – одні пішли через міст на княжий двір, інші – до погребу звільняти дружину, і потім на княжому дворі другі приєднались до перших. Двори Косняча і Брячислава знаходились у „місті Ярослава" Принциповим є визначення місця мосту, який, судячи з літописної звістки 1147 р., знаходився на шляху між св. Софією і Федорівським монастирем. Ще у XIX ст. усі дослідники Києва впевнено розташовували міст перед „Софійськими" воротами, який був перекинутий чи то через верхів'я Кожум'яцького яру, чи то через рів „міста Володимира" Версію з яром треба одразу відхилити – навіть у кінці XVIII ст. верхів'я яру не доходило до Софійської брами, а його довжина в той час становила не більше 60 -70 м. Ймовірно, у XI- XII ст. вона була ще меншою, і просто не було потреби робити міст через цю не надто довгу перешкоду.

Згадка 1068 р. про міст є, на нашу думку, прямим свідченням відсутності укріплень дитинця в цей час. Якби мова йшла про рів перед воротами, то літописець просто назвав би власне ворота, як більш відомий і зрозумілий орієнтир, ніж міст перед ними. Важливо й інше – наявність укріплень, які відділяли „місто Володимира" від „міста Ярослава", гарантувала б Ізяславу повну безпеку, адже, достатньо було б просто зачинити ворота дитинця, і ніякого нападу на княжий

двір не відбулося б. Відсутність, на нашу думку, у 1068 р. внутрішніх укріплень у Верхньому Києві і призвела, врешті-решт, до тимчасової втрати Ізяславом великокнязівського столу.

У 1147 р. за схожих обставин вдруге у літописі згадується міст. Цього разу на подвір'ї св. Софії зібралося віче, щоб послухати посланця від князя Ізяслава Мстиславича, який був у військовому поході проти Юрія Долгорукого. На зібранні прозвучало обвинувачення в бік чернігівських князів Давидовичів, які нібито хотіли вбити великого князя, і на цьому ґрунті виникла ідея розправитися з князем Ігорем Ольговичем, який вже рік як був ченцем Федорівського монастиря. Заклики князя Володимира Мстиславича, митрополита Клима і тисяцького Лазаря не робити цього не були почуті, і натовп рушив до монастиря. Володимир „вссдъ на конь погна, и народи идяхоу по мостоу, онъ же не мога ихъ миноути, оувороти коня на право, мимо Глсбовъ дворъ, и въскорс(ша) Кияне передъ Володимеромъ"[180]

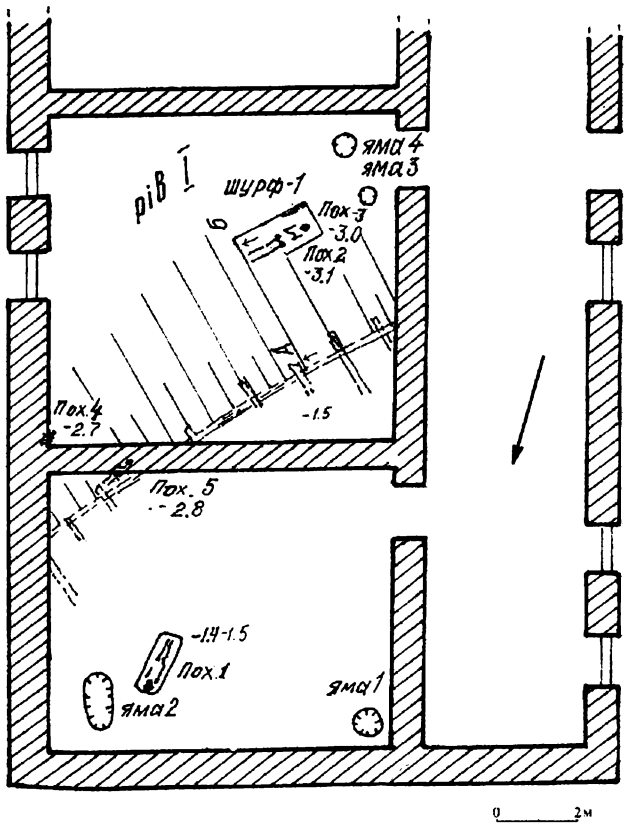

Рис. 14. Об'єкти давньоруського часу на місці спланованих валу і рову X ст., досліджені 2001 р. по вул. Вел. Житомирській, 2 (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським, В.М. Гончаром, М.М. Івлєвим).

Як видно із літописних звісток 1068 і 1147 р., мова йде про один і той самий міст, розташований у Верхньому Києві. Оскільки археологічні матеріали свідчать, що укріплення „міста Володимира" у тому числі і рів, були знівельовані ще у XI ст., зрозуміло, що літописний „мостъ" не міг знаходитись над давно засипаним ровом. Якщо міст не був перекинутий а ні через рів дитинця, ні через верхів'я Кожум'яцького яру, то де він знаходився?

Дослідження кінця XX ст. Верхнього міста зафіксували об'єкти, які можуть бути пов'язані з літописним мостом. У 1998 р. Старокиївською експедицією був виявлений великий рів, який функціонував у XI -XIII ст. Його розміри на рівні материка – ширина 11 м при глибині 3,5 м. Він проходив у напрямку від південно-східного кута кам'яної огорожі XI ст. митрополичої садиби св. Софії до схилу Старокиївського плато, пересікаючи суч. вул. Володимирську біля Південної брами Софійського заповідника[181]

На північ і захід від садиби св. Софії у давньоруський час розташовувався великий яр-заглиблення, що мав ширину до 20 м і глибину до 5 м, простежений щонайменше на 200 м. Його початок був досліджений у 1999–2000 рр. у садибах по вул. Володимирській, 20- 22. На схилах яру та його дні виявлено виробничі та господарські об'єкти[182]. Продовження цього яру зафіксовано у траншеї, що проходила по вул. Стрілецькій.

Як бачимо, у XI–XIII ст. навколо митрополичої садиби розташовувались заглиблення штучного і природного походження, які простягались на сотні метрів. Вочевидь, саме з ними можна пов'язати наявність мосту біля св. Софії, який згадується у літопису під 1068 і 1147 рр.[183]

Пряма вказівка на відсутність укріплень дитинця міститься в статті 1240 р. про оборону Києва від татаро-монголів. Після того, як пороками були пробиті стіни міста біля Лядських воріт, відбувся важкий бій у місці прориву. З огляду на запеклий опір киян нападники змушені були зробити перерву у наступі – „ссдоша того дне и нощи" В цей час захисниками міста нашвидкуруч була створена нова оборонна лінія навколо Десятинної церкви, до якої, ймовірно, було включено кам'яні палаци навколо церкви, огорожі феодальних дворів і барикади на вулицях: „Гражанс же создаша пакы дроугии град около с(вя)тое Б(огоро)д(и)цс"[184]. Укріплень „міста Володимира" на цей час не існувало вже понад 150 років і татари ніколи не проривались крізь Батиєві ворота, що чітко зафіксував літопис, але частина дослідників просто проігнорувала літописну звістку, вдаючись до безпідставних трактувань на користь згаданих укріплень X ст.[185]

По-іншому зараз можна поглянути і на добре відомі пізньосередньовічні джерела, які також засвідчують відсутність внутрішніх укріплень Старого городища у XVI – першій половині XVII ст. За М. Ґруневегом, який у 1584 р. побував у Києві і проїхав Верхнім містом від Золотих воріт до Київських, ні на його плані-схемі, ні в описі городища немає вказівок на існування інших воріт і внутрішніх укріплень[186].

Якщо проаналізувати план Києва середини XVII ст., присутній на карті Г. Боплана, то там також відсутнє „місто Володимира" На плані зображено укріплення Подолу, цитадель на Замковій горі та вали „міста Ярослава", причому позначено троє воріт саме в тих місцях, де вони дійсно існували у XI–XIII ст. (Рис. 15). На користь концептуальної точності плану Боплана свідчить і відсутність укріплень „міста Ярослава" вздовж схилів внутрішньої частини міста – у бік Кожум'яцьких ярів та у бік Дніпра на Михайлівській горі. Це говорить про проходження валу XI ст. тільки по напольній частині міста, що також підтверджено археологічно при розкопках по вул. Вел. Житомирській № 38 (1970) і № 20–22 (2001). Згаданий план, створений наприкінці 40-х рр. XVII ст., дійсно має дрібний масштаб і дещо схематичний, але кількість ліній укріплень він передає абсолютно точно, що можна побачити на прикладі прилеглих до Києва запустілих городищ – давньоруських Вишгорода і Білгорода, де чітко зазначено їх двочасну систему з дитинцем і окольним градом.

Таким чином, трактування змісту тих письмових документів XVI ст., які нібито підтверджували існування валів київського дитинця у пізньосередньовічний час, треба переглянути[187]

Слід визнати, що якби навіть не було жодних археологічних свідчень знищення укріплень „міста Володимира" ще у давньоруський час, літописні звістки і джерела XVI – першої половини XVII ст., коло яких не обмежується перерахованими, давали б вагомі підстави для спеціального вивчення цього питання.

„Град Святослава" чи „місто Володимира"?

Завершити запропоновану роботу хочеться розглядом питання, чи має у майбутньому використовуватися термін „місто Володимира", чи він може бути замінений на інший, що відповідає реаліям минулого. Треба відзначити, що цей термін, який побутує з кінця 30-х рр. XX ст., має три складові, які раніше були органічно поєднані, але зараз, у світлі нової інформації, вони перестають бути актуальними.

Хронологічна складова мала пряме відображення у терміні, і за самою назвою було зрозуміло, що укріплення „міста Володимира" були збудовані за Володимира Святославича. Якщо наведені нами аргументи на користь спорудження граду Святославом будуть визнані достатніми, то від терміну „місто Володимира" як синоніму часу зведення укріплень треба відмовитись.

Містобудівна складова має кілька вимірів, які пов'язані з сутністю терміну „місто" Серед наукових робіт на цю тематику особливо виділяються ґрунтовні праці Б.О. Рибакова, А.В. Кузи і П.П. Толочка, в яких приділено багато уваги цьому питанню[188]. Зокрема, Б.О. Рибаков виділив головні, типові елементи, які співіснують у середньовічному місті – фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного управління, церкви. При цьому у найдавніший період серед найвагоміших функцій міст виділяється адміністративно-фіскальна і військова[189] За П.П. Толочком, серед найголовніших ознак ранніх слов'янських міст – виконання політичних, військових і культових функцій, в той час як інші функції могли бути виражені слабше[190]

Якщо подивитись на „град Святослава", то нове укріплення мало більшість рис міста – тут розташовувались адміністративний („отень" двір) і релігійний (Перунів горб) центри; княжа дружина і потужні нові укріплення підкреслювали військову могутність Києва. Разом з тим були і певні особливості граду – не була заселена більша частина його площі[191], всередині нього здійснювались підкурганні поховання, ремісничо-торгова діяльність була зосереджена поза його межами, на Подолі. Незважаючи на це, новий град, ймовірно, перебрав на себе від Замкової гори функцію центральної, головної частини міста. Тому розбудова Володимиром простору всередині „граду Святослава" лише додала йому певних функцій (зокрема, ремісниче виробництво), які принципово не змінили статусу Верхнього Києва. „Місто Володимира" на зламі X–XI ст. зовнішньо дійсно відрізнялося від граду третьої чверті X ст., і для цього часу згадана назва може вживатися у значені „квартали, збудовані за Володимира"

Третя складова назви „місто Володимира", топографічна, вказувала на конкретну частину Верхнього міста XII–XIII ст., яка мала свої фізичні межі у вигляді внутрішніх по відношенню до

„міста Ярослава" укріплень – дитинця. Оскільки отримані останнім часом археологічні матеріали неспростовно свідчать про припинення існування укріплень „міста Володимира" у другій третині XI ст., зазначена складова не відповідає реаліям минулого.

Таким чином, використання терміну „град Святослава" здається нам цілком коректним для означення новозбудованого укріплення доволодимирової доби і меж цього етапу розвитку міської території. Назва „місто Володимира" залишається актуальною при найменуванні тієї містобудівної структури, яка з'явилась при князюванні Володимира Святославича, тобто, фактично у тому значенні, як ця назва розумілась і використовувалась на початку XX ст. Найскладнішим є питання назви для XII–XIII ст. частини Києва в межах X ст. Від „граду Святослава" на той час збереглися лише окремі топографічно-топонімічні об'єкти – князівський двір, Бабин торжок, 2 3 головні вулиці. „Місто Володимира" у XII–XIII ст. зберегло значно більше рис – ансамблі кам'яних споруд кінця X – початку XI ст., окремі феодальні двори, частину вуличної сітки. Разом з тим, із розвитком міста відбувалося „переформатування" його забудови і містобудівної структури – зникали одні вулиці і провулки і з'являлись інші (це явище простежено археологічно), будувались нові кам'яні церкви (Катеринінська-Федорівська, Василівська) та інші споруди (ротонда), так що вигляд цієї частини міста на початку XI і XIII ст. був суттєво різним. Найбільшим поштовхом для цих змін, ймовірно, стало знесення укріплень X ст. і звільнення значної площі (понад 1 га), яку вони займали. Можливо, тому найбільш вдалою назвою для цієї частини Києва є нейтральна „Старе місто", яка теж має свої вади, але не асоціюється з діяльністю окремих князів, що при сучасній стадії вивчення історико-топографічного розвитку Києва є більш доцільним.

Рис. 15. Укріплення Києва на карті Г. Боплана.

Підсумовуючи дослідження, можна відзначити, що, враховуючи накопичений археологічний матеріал, укріплення X ст. „міста Володимира" (дитинець) були знівельовані ще у другій половині XI ст. Сама траса згаданих укріплень, ймовірно, не завжди співпадала з лінією валів і ровів фортеці, збудованої на Старокиївській горі у другій половині XVII ст. Також з'ясовано, що у X–XIII ст. валів вздовж краю гори не існувало. Аналіз літописних і археологічних джерел дозволяє поставити питання про більш ранню, ніж вважається, дату спорудження укріплень „міста Володимира", можливо, ще за часів князя Святослава Ігоревича наприкінці 60-х рр. X ст.

---

[1] Цю назву використовують як у широкому значенні – Гора, Верхнє місто, так і у вузькому – мис, на якому розташовувався дитинець давнього Києва. Ми використовуємо друге значення назви.

[2] Цей кабінетний термін ми вживаємо у його загальноприйнятому на сьогодні значенні. Коректності і правильності його застосування для позначення минулих реалій, власне, і присвячена запропонована робота.

[3] Труды I АС. – М., 1871. – С. 66. Репродукцію плану опубліковано в: Тихонович О.М., Ткаченко М.М. Древній „Київ-град" Спроба відтворення плану Верхнього Києва XI XII століття // Архітектурні пам'ятки. – К., 1950. – С. 7, рис. 1.

[4] Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева. – СПб.,1820. – С. 61.
[5] Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1877 – Т. 2. – С. 97
[6] Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Атлас. – Плани 1–3, 5.
[7] Репродукцію плану див.: Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). – К., 1982. – С. 26, 5.
[8] Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897 – С. 92, 106.
[9] Труды IX АС. – М., 1897 Т. II. – С.53; ИАК. Прибавл. к вып. 27 – 1908. – С. 45, 46.
[10] Шероцкий К.В. Киев. Путиводитель 1917 г. – К., 1994. – С. 87 88, 106 107
[11] ИАК, прибавление к вып. 48. – СПб., 1913. – С. 117 118.
[12] Козюба В.К. Городище на Старокиївській горі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 139 152.
[13] Деякі дослідники появу цього городища відносять до VI–VII ст. – Див.: Брайчевський М.Ю. Когда и как возник Киев. – К., 1964. – С. 77 84; Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С. 46 51.
[14] Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1976. – С. 48; Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К., 1982 – С. 57
[15] Цей висновок не стосується реконструкції меж „міста Ярослава", які у середині XX ст. зазнали суттєвої корекції порівняно з уявленнями попереднього часу.
[16] Тихонович О.М., Ткаченко М.М. Вказ. праця. – С. 7 17
[17] Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X XIII вв. // МИА. – 1956. – № 52. – С. 55, рис. 28; Каргер М.К. Древний Киев. – М. Л., 1958. – Т. I. – С. 573 (вклейка).
[18] Толочко П.П. Історична топографія... – С. 87
[19] Килиевич С.Р. Указ. соч. – Рис. 94 (вкладыш). Слід зазначити, що в радянський час було заборонено друкувати крупномасштабні ділянки міської забудови з позначенням окремих будинків, тому топографічна основа плану С.Р. Кілієвич була навмисно викривлена з цензурних міркувань.
[20] Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, производимые весною 1892 г. – К., 1893. – С. 16.
[21] Там же. – Рис. 3 (табл. II).
[22] Там же. – С. 31, 32, 34 36.
[23] Верхів'я Кожум'яцького яру, прилегле до Старокиївської гори, відоме за джерелами другої половини XVII ст. як „Кожемяцкий боерак", у сучасній топоніміці Києва має назву Гончарі через розташовані там у XVIII ст. садиби гончарів.
[24] Частину цієї балки зображено на одному з малюнків Ф.Г. Солнцева 40-х рр. XIX ст. (Київ. Історичний огляд... – С. 73, 3).
[25] Стефанович В. З археологічних розвідкових розкопок 1913 р. в Києві // Наукові записки ІІМК. – 1935. – Кн. 5 6. – С. 189 190; Килиевич С.Р. Указ.соч. – С. 51, 55, 152; Іванцов І.О. Стародавній Київ. – К., 2003. – С. 133. З подачі В. Стефановича ця ділянка яру-рову та розташованого поруч валу XVII ст. була помилково віднесена до будинку № 8б, який, насправді, було збудовано 1904 р. У звіті О.Д. Ертеля за 1913 р. правильно вказано адресу садиби пані Роговської – № 8а (ЦДІАК України. Ф. 735. Оп. 1. Спр. 3 (арк. 168).
[26] Вперше таку думку висловив О. Маркевич, і згодом вона стала досить поширеною: Маркевич А. К древней топографии Киева // КС. – 1887 – декабрь. – С 786; Петров Н.И. Указ.соч. – С. 92; Шероцкий К.В. Указ.соч. – С. 117; Іванцов І.О. Вказ. праця. – С. 130 131, 134.
[27] Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. – С. 101.
[28] Там же. – С. 106.
[29] Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Розкопки на вул. Велика Житомирська, 2а у м. Києві // Археологічні відкриття в Україні 2002 2003 рр. – К., 2004. – С. 226 227
[30] Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Нове у вивченні оборонних споруд Києва // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. – К., 2003. – С. 150 151; Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М. Звіт про археологічні дослідження на вул. Великій Житомирській, 2 м. Києва у 2001 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. 2001/11. – С. 9–12, 24 (рис. 4), 28 (рис. 8).
[31] Через технічні обставини рів вдалося дослідити за допомогою шурфу на глибину 3,3 м.
[32] Самойловський І.М. Міська брама X ст. у Києві // Археологія. – 1965. – Т. 19. – С. 188.
[33] Боровський Я.Є., Мовчан І.І. Південні (Софійські) ворота в оборонній системі київського дитинця // Історія Русі–України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 89. Ця позиція колег суперечить реальному розташуванню фундаментів, що знаходяться у 16,5 м від фасадної лінії будинку 6/11 по вул. Вел. Житомирській (Самойловський І.М. Вказ. праця. – С. 187) або у 12 м від скошеного рогу будинку аптеки по вул. Володимирській, 11 (Іванцов І.О. Вказ. праця. – С. 131 (прим. 10)).
[34] ИАК, прибавление к вып. 37 – СПб., 1910. – С. 210–211.
[35] Каргер М.К. Указ.соч. – С. 55, 102, 144.
[36] Толочко П.П., Гупало К.М. Розкопки Києва 1969 1970 рр. // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 5, 6.
[37] Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Вказ. праця. – С. 151.
[38] У сусідній садибі № 1/3 по вул. Десятинній у 2000 2001 рр. були виявлені залишки рівчаку-канави. Його простежено у трьох місцях на загальну довжину 16 м. Ширина у верхній частині сягала 2,1 м, глибина – 1 м. Мав сліди замулення. В об'єкті знайдено уламки вінець горщиків рубежу X–XI ст. та уламки амфор. Орієнтація ровику – північний схід – південний захід (Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Археологічні дослідження у Києві по вул. Десятинній 1/3 // Археологічні відкриття в Україні 2000 2001 рр. – К., 2002. – С. 190). Рівчак проходив паралельно рову X ст. у 16 м від нього. Вбачати у ньому інженерну споруду для відведення води вздовж внутрішнього скату валу заважають трохи завелика відстань від рову і відсутність подібної конструкції на інших досліджених ділянках.

[39] Толочко П.П., Гупало К.М. Вказ. праця. – С. 7–10.
[40] Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Вказ. праця. – С. 151, 159 (рис. 1).
[41] Толочко П.П. Історична топографія... – С. 74 76.
[42] Климовский С. Грады Кия и Владимира: тип и время постройки укреплений // Старожитності Верхнього Придністров'я. – К., 2008. – С. 51 53.
[43] Там само. – С. 51.
[44] Там само. – С. 51; Раппопорт П.А. Указ.соч. – С. 91 (прим. 1).
[45] Раппопорт П.А. Указ.соч. – С. 73 91.
[46] П.О. Раппопорт, незважаючи на те, що на краю гори у 1947 р. знайшов лише залишки валу XVII ст., писав про безперечне існування там укріплень XI–XIII ст. (Раппопорт П.А. Указ.соч. – С. 91 (прим. 3).
[47] Див.: Толочко П.П. Історична топографія... – С. 76; Килиевич С.Р. Указ.соч. – С. 55, 57, 152.
[48] Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 64.
[49] Килиевич С.Р. Указ. соч. – С. 18 (рис. 6); Михайлов К.А., Елшин Д.Д. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева // Археологические Вести.– СПб., 2004. – № 11. – С. 230, 231 (рис. 3, 4).
[50] Колеснікова В.А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К., 2007 – С. 67 На жаль, майже уся документація розкопок В.В. Хвойки в садибі М. Петровського (щоденники, креслення, фото) втрачена.
[51] Корзухина Г.Ф. Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // СА. – 1956. – Т. XXV. – С. 341; ИАК. Прибавл. к вып 27 – С. 54, 55. Три фото розкопаної потерни нещодавно опубліковано: Колеснікова В.А. Вказ. праця. – Вклейка між с. 162, 163.
[52] Ячменьов Н., Молчановський Ф. Нові археологічні розкопки у Києві // Соціалістичний Київ. – 1936. – № 7 8. – С. 60. Розкопаний вал розташовувався на північ від будівлі Національного музею історії України.
[53] Кілієвич С.Р. Археологічні дослідження на Старокиївській горі 1958 р. // НА ІА НАНУ. Ф. 1958/47 – С. 7
[54] Інформацію про житла XII–XIII ст. див.: Килиевич С.Р. Детинец Киева... – С. 164 (житла 23 25).
[55] Кілієвич С.Р. Дослідження Старокиївської гори // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 28 33; Килиевич С.Р. Детинец Киева... – С. 78 79.
[56] Кілієвич С.Р. Дослідження... – С. 32, 33 (рис. 3, 4).
[57] Ніяких письмових чи археологічних свідчень сильної ерозії краю Старокиївської гори не відомо. Дійсно, певні процеси руйнації кромки відбувались, але в межах кількох метрів. Зсувів, які б знищили до середини XVII ст. усі вали, що нібито проходили по краю гори і мали багатометрову ширину основи, не було. Це підтверджується багаторазовим вивченням сучасної території Національного музею історії України (вул. Володимирська, 2). На терасі, що має геологічне походження і огинає Старокиївську гору на 15–20 м нижче від її площини, на захід від будівлі музею у 1965–1969 рр. П.П. Толочком і С.Р. Кілієвич було розкопано цілий міський квартал, датований дослідниками X–XI ст. Було знайдено 15 жител і 3 виробничі майстерні, при цьому частина об'єктів фактично врізалася у схил гори (Толочко П.П. Історична топографія... – С. 114 115; Килиевич С.Р. Детинец Киева... – С. 82 99, 155 157, 159 169). Це свідчить про те, що схили не зазнали значної руйнації за тисячу років. Єдине місце Старокиївської гори, яке сильно постраждало від зсувів – ділянка гори над будинком № 38 по Андріївському узвозу, де був розташований відомий „східний" палац кінця X ст.
[58] Самойловський І. Археологічні спостереження під час розкопування решток фортеційного валу біля Перунова горба в 1934 р. // Наукові записки ІІМК. – 1937 – Кн. 2. – С. 121.
[59] Там само. – С. 122.
[60] Там само.
[61] Самойловський І.М. Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947 1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 75 76.
[62] Раппопорт П.А. Указ.соч. – С. 119.
[63] Дві лінії стовп'я (першої і останньої чверті XII ст.), які оточували Михайлівський (Дмитріївський) монастир, були зафіксовані у 1999 р. біля Михайлівського Золотоверхого собору Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ (Івакін Г., Козюба В. Історична топографія Михайлівської гори в Києві XI–XIII ст. // А СЕ ЕГО СРЕБРО. – К., 2002. – С. 79 81). Стовп'ям було огороджено Печерський монастир (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 159, 191) та київський Поділ (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 515).
[64] Берлинский М. Указ.соч. – С. 71, 188, 189.
[65] Каргер М.К. Древний Киев. – М. Л., 1961. – Т. II. – С. 88.
[66] Закревский Н. Указ.соч. – С. 201.
[67] Труды IX АС. – Т. II. – С. 53.
[68] Труды XI АС в Киеве. – М., 1899. – Т. II. – С. 137 138.
[69] Стефанович В. Вказ. праця. – С. 189.
[70] ЦДІАК. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 85.
[71] Там само. – Арк. 3–6.
[72] Самойловський І.М. Міська брама... – С. 184.
[73] Самойловський І.М. Розвідки і розкопки... – С. 74; Самойловський І.М. Міська брама... – С. 185 186.
[74] Самойловський І.М. Міська брама... – С. 184 185.
[75] Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – С. 90.
[76] Боровський Я.Є., Мовчан І.І. Вказ. праця. – С. 86.
[77] Самойловський І.М. Міська брама... – С. 184 (рис. 2).
[78] Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Указ.соч. – С. 106.
[79] Там же. – С. 114.

[80] Там же. – С. 34.

[81] Там же. – С. 34, 36.

[82] Квадратні тонкі цеглини, про які згадували М.І. Петров і І.М. Самойловський, ймовірно, походили з Десятинної церкви, адже тільки за часів Володимира плінфа мала квадратну форму.

[83] Археологічні дослідження 1998 р. залишків дзвіниці Михайлівського Золотоверхого собору засвідчили, що її фундаменти потужністю до 3-х м складались з будівельного сміття давньоруського часу. Практика використання давньоруських будівельних матеріалів була продовжена і в XIX ст., коли при закладанні фундаментів нової Десятинної церкви (1829 1842) були остаточно вибрані фундаменти X ст. Як встановили розкопки пам'ятки 2005 р., фундамент східної стіни нової церкви на 90 % складався з плінфи XII ст., взятої з розібраної Десятинної церкви часів Петра Могили, причому використовувались не лише окремі цеглини, але й цілі блоки з давнім розчином. Використання плінфи, а можливо, і давніх блоків кладки, у фундаментах Софійських воріт, ймовірно, і ввело в оману дослідників і призвело до хибного датування споруди.

[84] Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – С. 88.

[85] Стефанович В. Вказ. праця. – С. 189; Самойловський І.М. Міська брама... – С. 186.

[86] На фото розкопок 1913 р. (в публікації його помилково віднесено до 1940 р.. Іванов І.О. Вказ. праця. – С. 132, рис. 65) добре видно залишки поперечних брусів настилу (на фото їх видно 4 чи 5), на які було покладено повздовжні товсті дошки.

[87] Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві 1998 р. по вул. Володимирській, 12 // НА ІА НАНУ. Ф. 1998/4. – С. 79.

[88] Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – С. 89; Іванцов І.О. Вказ. праця. – С. 132 133. І.М. Самойловський наполягав на тому, що фундаменти розташовані паралельно вулиці, посилаючись на фото 1935 р. (Самойловський І.М. Міська брама... – С. 184 (рис. 2), 187 (прим. 8)). Траншея 1935 р., як вже було відмічено, прорізала східний торець фундаментів воріт, і на фото видно „результат" проходження траншеї по кладці. Креслення О.Д. Ертеля 1913 р. свідчить, що азимут воріт становив 10°, а відстань від південно- і північно-східного кутів воріт до фасаду будинку аптеки – 6,5 і 7,8 м відповідно (ЦДІАК. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 85, арк. 6.

[89] Наводимо перелік місць виявлення цих об'єктів містобудівної структури: вул. Володимирська 7 9, 1955 р. (Гончаров В.К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р // Археологія. – 1957 – Т. X. – С. 122 135); вул. Вел. Житомирська 2, 1988 1989 рр. (Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 1989. – К., 1993. – С. 4, (рис. 1), 12, 14); вул. Десятинна 1/3, 2001 р. (Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М., Сиром'ятников О.К. Звіт про проведення археологічних досліджень на вул. Десятинній 1/3 // НА ІА НАНУ); вул. Вел. Житомирська 2, 2002 р. (Мовчан І.І., Козловський А.О., Івлєв М.М. Рядова забудова Верхнього Києва в кінці X – на початку XII ст. (за результатами досліджень останніх років) // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 192 199).

[90] Відсутність „Софійських" воріт у структурі Києва X–XI ст. заперечує співпадіння суч. вул. Володимирської з планувальною віссю „міста Володимира" (Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – С. 126).

[91] Саме таку функцію, вочевидь, виконали ворота під час заворушень 1068 р., коли людський натовп після віча на Подолі через Копирів кінець і „місто Ярослава" навкруги добирався до княжого двору на Старокиївській горі (Толочко П.П. Древний Киев. – 1983. – С. 210).

[92] Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 127. Автор публікації атрибутував її як Софійську (Там само. – С. 117).

[93] Лохвицкий К.А. Журналы и дела по раскрытиям древностей в Киеве с 1824 го по 1838 й год // Киевский альбом, 2002. – Вып. 2. – С. 67, 68.

[94] Як було сказано вище, лише за 100 років вдалося назбирати археологічні підтвердження хибності теорії співпадіння меж „міста Володимира" X ст. і „Меншого города" XVII ст. Залишки укріплень X ст. майже по всій своїй довжині знищені або ровом XVII ст., або забудовою міста XIX–XX ст.

[95] Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 221.

[96] Толочко П.П. Історична топографія... – С. 55 64.

[97] Там само. – С. 59.

[98] Там само. – С. 56 59, 63 64.

[99] Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 68 69.

[100] Розкопками В.В. Хвойки була зафіксована повна довжина палацу – 21 м, що складався із фасадної південної стіни і чотирьох поперечних – бокових торцевих (східної і західної) і двох внутрішніх, збережених на довжину 5–10 м, які у плані утворювали 3 приміщення. Північна стіна палацу на початок XX ст. була вже знищена схилом гори. У березні 1922 р. фундаменти пам'ятки зазнали катастрофічної руйнації, так що на час досліджень 30-х рр. збереглася лише її ділянка довжиною 6 м.

[101] До складу комісії увійшли: директор ІІМК Ячменьов, професори Моргилевський і Юкін, працівники історичного музею Тесля, Оглоблін, співробітники археологічної експедиції Мовчанівський, Гончаров, Натансон, Зацепіна. Протокол рішення Комісії від 2.08.1936, перекладений на російську мову, опублікований (з купюрами) у: Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографи древнего Киева // RUTHENICA. – 2004. – Т. III. – С. 16 17

[102] Про розбудову і реконструкцію „палацу Ольги" за часів Володимира писав В.В. Хвойка (Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 68; Іванов І.О.Вказ. праця. – С. 77).

[103] Роботами Архітектурно-археологічної експедиції 2005–2006 рр. встановлено, що залізистий пісковик було використано для будівництва фундаментів первинного ядра Десятинної церкви та платформи під її східною частиною. При дослідженні 2005 р. північно-західного кута „південного" палацу була вивчена ділянка давнього фундаменту, в підошві якого також був присутній шар залізистого пісковику. Ця спільна прикмета дозволяє віднести будівельні роботи по закладці Десятинної церкви і обох палаців до кінця 80-х рр. X ст.

[104] Першопочатки кам'яної індустрії на теренах Овруцького кряжу поки недостатньо вивчені. Завдяки активній розробці цієї проблематики в останнє десятиліття українськими археологами (А.П. Томашевський, С.В. Павленко) знайдено давні кар'єри з видобутку пірофілітового сланцю і кілька десятків нових виробничих селищ кінця X – початку XIII ст.

Місцеві вироби з пірофілітового сланцю (пряслиця, намистини) з'являються в землі деревлян ще у першій половині X ст., про що свідчать розкопки Б.А. Звіздецького в Іскоростені. Найдавніші знахідки цих виробів у Києві відносяться до останньої третини X ст. Використання пірофіліту і кварциту у якості будівельних і оздоблюючих матеріалів поширюється у зв'язку із масовим кам'яним будівництвом після прийняття християнства у Руській державі у 988 р.

[105] Залучення грецьких спеціалістів – архітекторів, стінописців – для зведення і оздоблення монументальних споруд у Києві, Переяславі, Чернігові відоме за літописними та археологічними джерелами ще навіть у 70–80-х рр. XI ст., тобто, майже через 100 років після початку кам'яного будівництва на Русі. Це свідчить про довготривалість процесу передачі знань, досвіду і навичок зведення і оздоблення кам'яних споруд від візантійських до місцевих майстрів.

[106] Близько 5-ти поховань язичницького часу на місці палацу було знайдено під час розкопок В.В. Хвойки 1907–1908 рр. і Т.М. Мовчанівського 1936 р. (Корзухина Г.Ф. Указ.соч. – С. 341). Найбільший інтерес викликає багате парне поховання у зрубі (№ 112 за каталогом М.К. Каргера), виявлене 1936 р. біля східної торцевої стіни палацу в 1 м від неї. За деякими знахідками з нього, зокрема, за перснем із зав'язаними кінцями, цей комплекс може бути датований другою половиною X ст. (Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 181–182; Андрощук Ф. Указ.соч. – С. 33). Камерне поховання № 110 знаходилось у 10 м на південний захід від палацу, причому, воно з'явилось вже після засипки рову давнього городища, отже, за часів існування теремного двору „вне града" Як бачимо, хронологія поховань другої половини X ст. та їх планіграфія просто не залишили вільного місця для спорудження терему на цій ділянці гори.

[107] Західна, торцева, стінка палацу знаходилась всього у 2 3 м від зовнішнього краю рову Старокиївського городища. На малюнку В.В. Хвойки та на макеті споруди, зробленому ще за життя дослідника, у цій стінці присутня прямокутна виїмка, схожа на проріз дверей. Саме тут були знайдені пірофілітові зовнішні одвірки бокових дверей палацу (Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 68). Зрозуміло, що ніякого бокового входу при існуючому рові не могло бути, як і самого палацу впритул до останнього. Крім того, у разі гіпотетичного розташування терему на місці „східного" палацу перший мав би бути затиснутий між ровом городища і балкою – початком Боричевого узвозу.

[108] Як видно з опису будівлі за В.В. Хвойкою, та загинула від пожежі – на підлозі споруди знайдено щільний шар обгорілих колод і дощок, а також закопчені і пошкоджені вогнем уламки фрескового розпису, частини розплавлених віконниць (Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 69). Дослідник вважав, що палац Ольги–Володимира був знищений пожежею 1017 р. і більше не відновлювався (Там же). Цей висновок нам здається помилковим. Якби „східний" палац дійсно сильно постраждав від пожежі у XI чи XII ст., то він мав би бути одразу відбудований або ж повністю демонтований, адже входив до архітектурного ансамблю центральної частини Києва. Залишки споруди, висота стін якої у XX ст. сягала 1,5 м, свідчать, що вона була зруйнована у 1240 р. (Козюба В.К. Коментарі до розділу „Розкопки в садибі М.М. Петровського у Києві" // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. 1. Переклади наукових праць і коментарі. – К., 2006. – С. 188).

Разом з тим із літописного повідомлення „и бс внс град дворъ дроугыи идсже ес(ть) дворъ Деместиковъ за с(вя)тою Б(огороди)цею" видно, що на час його написання на місці теремного двору вже існував двір доместика, що, вочевидь, і вплинуло на позицію В.В. Хвойки стосовно визначення часу руйнації „східного" палацу.

[109] ОАК за 1908 р. – С. 152 153.

[110] Вельмин С.П. Археологические изыскания Императорской Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева // ВИВ. – К., 1910. – Кн. 7 8. – С. 144.

[111] Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908 1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілєєва) // RUTHENICA. – 2005. –Т. IV. – С. 189 190.

[112] Милеев Д.В. Раскопки на территории Десятинной церкви // IP НБУВ. Ф. 152. № 163. – Дневник 2, л. 16. Відсутність людських кісток була одним із аргументів противників визнання поховального характеру споруди.

[113] Доля цього поховання (за М.К. Каргером, № 109) реконструюється таким чином. На місці майбутніх апсид Десятинної церкви було розташовано щонайменше 5 підкурганних поховань (№№ 1, 4, 8, 9, 24 – див.. Козюба В. Дослідження... – С. 180 185, 187), і не виключено, що їх було більше, адже при викопуванні котловану під апсиди храму земля була вибрана на глибину до 1,2 м на площі близько 110 кв. м, і неглибокі поховання мали бути знищені. Крім того, на майданчику здіймався величезний насип кургану № 109, який при можливому для такої великої камери діаметрі 25 м мав поглинути невеликі насипи 6 ти поховань (№№ 1, 3, 8–10, 14), що, можливо, свідчить про пізню дату цього комплексу. Тому, ймовірно, при знесенні курганів було вирішено зробити на цій ділянці суцільну платформу, аби убезпечити майбутні фундаменти східної частини церкви від просідання в могильні ями. Великий зруб поховання 109, якому на час закладки церкви було не більше двох десятків років, з його рихлим заповненням камери, не міг не звернути на себе увагу. Існують два погляди на подальші дії сучасників подій 989 р. За М.К. Каргером, будівельники церкви просто пограбували це, ймовірно, дуже багате, поховання, вибравши усі цінні речі і викинувши кістки з нього (Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 172 173). За версією К.О. Михайлова, це та інші поховання біля Десятинної церкви могли належати якомусь з предків чи родичів князя Володимира, і тому вони не чіпались при будівництві церкви або ж були спеціально ексгумовані з метою перепоховання (Михайлов К.А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // Российская археология, 2004. – № 1. – С. 38, 42). Цими обставинами пояснюється, чому заповнення камери було однорідним (після повної її виборки, під час якої було пропущено лише декілька дрібних речей – диргеми, предмети поясної фурнітури, фрагменти окремих людських кісток – площа камери

була засипана культурним шаром, взятим з прилеглої до котловану платформи ділянки) і не містило явних слідів поховання.

[114] Під час досліджень території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998 р. в одному з поховань X ст. була знайдена навіть чверть диргема (Івакін Г., Козюба В. Нові поховання X–XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997-1999 рр.) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 44, 46 (рис. 1, *8*).

[115] Визначення зроблене Г.А. Козубовським.

[116] Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 174, 176. Поховання 110 було здійснене після засипки рову Старокиївського городища і, отже, відноситься до другої половини X ст. Частина дослідників знахідки речей з християнською символікою (хрестоподібні підвіски і накладки, хрести-графіті на диргемах) пов'язує з проникненням християнства у верхні соціальні верстви давньоруського суспільства X ст. (Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. – СПб., 2002. – С. 151 152).Оскільки на значній площі під Десятинною церквою і навколо неї під час археологічних розкопок різних років не було виявлено виразних слідів (жител, будівель, ям) заселення цієї території у дохристиянський час, постає питання, чи не могла знахідка багатого поховання на місці будівництва південної апсиди Десятинної церкви слугувати появі легенди про варягів-мучеників, що жили на цьому місці? Знання чи спогади про знахідку парного поховання зі скандинавськими речами і предметами із християнською символікою могли трансформуватись в XI ст. у доказ справжності легенди чи навіть бути її джерелом.

[117] Мюле Э. К вопросу о начале Киева // ВИ. – 1989. – № 4. – С. 123. Свого часу С.Р. Кілієвич у якості ілюстрації процесу початку забудови поза межами городища навела приклади двох жител, досліджених М.К. Каргером 1946 р. (вул. Вел. Житомирська, 4) та нею самою 1973 р. (вул. Десятинна, 2) (Килиевич С.Р. Детинец Киева... – С. 49). У житлі, розкопаному 1946 р., було знайдено свинцеву печатку та кераміку з двохсторонньою поливою, що свідчить про більш пізню, ніж передбачала дослідниця, його дату (М.К. Каргер датував це житло рубежем X XI ст.: Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 221, 336), а житло 1973 р. в іншому місці її монографії віднесено до X XI ст. (Килиевич С.Р. Детинец Киева... – С. 158).

[118] Івакін Г., Козюба В. Нові поховання... – С. 44; Михайлов К. А. Древнерусские элитарные погребения X – начала XI вв. (по материалам захоронений в погребальных камерах). – Автореф... к.и.н. – СПб., 2005. – С. 19.

[119] ИАК. Прибавл. к вып. 32. – СПб., 1909. – С. 128 129; Вельмин С.П. Указ.соч. – С. 138.

[120] Козюба В.К. Городище... – С. 146 (рис. 5), 147, 148 (рис. 6); Козюба В. Дослідження... – С. 181 (рис. 3), 191.

[121] Це пов'язано, у тому числі, і з втратою частини речей з нього.

[122] Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви (Хронологічний аналіз поховальних комплексів) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 43.

[123] Вельмин С.П. Указ.соч. – С. 139; Толочко П.П. Історична топографія... – С. 63 64.

[124] Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева „дружинного периода" // RUTHENICA. – 2003. – Т. II. – С. 28 30, 32, 34; Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной... – С. 13 15. Критику поглядів цих авторів див. у: Козюба В.К. Городище... – С. 147 149.

[125] Простий підрахунок показує, що при діаметрі кургану 10 м і наявності навколо нього майданчику шириною 5 м загальна довжина засипаного відрізку рову мала б становити 30 м.

[126] Козюба В.К. Городище... – С. 149. М.К. Каргер назвав малозрозумілою ситуацію, за якою усі найважливіші політичні події 40 80-х рр. X ст. були пов'язані з князівським двором „вне града" (Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 267), що фактично мало свідчити про розташування адміністративно-політичного центру Києва поза межами його укріплень.

[127] Козюба В.К. Городище... – С. 149 150.

[128] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 64.

[129] Там же. – Стб. 65 66.

[130] Там же. – Стб. 67

[131] Там же. – Стб. 69, 71, 94 95.

[132] Там же. – Стб. 106, 108.

[133] Козюба В.К. Городище... – С. 141 145.

[134] Результати досліджень рову є попередніми і будуть доповнені після отримання його повного перетину.

[135] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 53.

[136] Ймовірно, саме з облогою Києва 968 р. пов'язаний скарб херсонесько-візантійських монет, знайдений 1908 р. на Замковій горі. До його складу входили монети: Василія I (867 886 рр.) – 28 шт.; Василія I і Костянтина (868 879 рр.) – 2 шт.; Романа I Лекапена (920 944 рр.) – 5 шт.; Романа II (959 963 рр.) – 1 шт.; Никифора II Фоки (963 969) – 1 шт. (Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 125).

[137] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 67, 69 74.

[138] Козюба В.К. Городище... – С. 149.

[139] Климовский С. Указ.соч. – С. 55 56.

[140] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 62 63.

[141] Толочко П.П. Історична топографія... – С. 60.

[142] Там само. – С. 50 51.

[143] Там само. – С. 54.

[144] Козюба В.К. Городище... – С. 144, 146; Комар А. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева // RUTHENICA. – 2004. – Т. IV. – С. 119 124.

[145] Ми дуже скептично ставимось до інтерпретації об'єкту, виявленого В.В. Хвойкою у 1907 1908 рр., як до язичницького „капища", з кількох причин, про що вже довелося писати (див.: Козюба В.К. Городище... – С. 146; Комар А. Указ.соч. – С. 129, прим. 59; Козюба В.К. Коментарі... – С. 187 188). Це звільняє нас від важкого

завдання з'ясування місця і ролі капища як формуючого елементу містобудівної структури найдавнішого Києва.

Прихильники існування капища на давньому городищі у своїх дослідженнях головну увагу приділяли хронології цього об'єкту або його зв'язку з конкретними язичницькими божествами. Разом з тим, найбільш цікаве і важливе питання – характеру капища і його ролі в оточуючому поселенському середовищі – фактично так і залишилось без уваги. Чим було це капище, культовим майданчиком якого суспільно-релігійного масштабу – князівського роду, мешканців городища чи всього Києва, головним сакральним центром ранньофеодальної держави? Крім цього, ніяк не була прокоментована поширена точку зору, за якою слов'янські сакральні об'єкти розташовувались екстериторіально по відношенню до населених пунктів, тобто, були поза межами житлової забудови, що явно дисонує з капищем у центрі Старокиївського городища.

[146] Як вже зазначалося, помітного розширення забудови поза межі Стародавнього городища у доволодимирову епоху археологічно не зафіксовано, як і „переповненості" городища. Отже, ці аргументи не можуть слугувати причиною появи двору „вне града" Незрозумілою також залишається ситуація, навіщо було будувати „у полі" теремний двір, який відділений від двору у граді лише валом, ровом, кількома десятками курганів і відстанню у 150 200 м та чому для князівського двору не знайшлося місця всередині укріплень (їх загальна площа становила близько 4 га) на Замковій чи Старокиївській горах?

[147] Комар А. Указ.соч. – С. 124, 128 133, 135.

[148] Котышев Д.М. Начальный этап истории Киева (IX X вв.) // Вестник Челябинского государственного университета. Серия 1. История. – 2005. – № 2(18). – С. 8, 13.

[149] Климовский С. Указ.соч. – С. 53 54.

[150] С.І. Климовський стверджує, що висота гори Вздихальниці була більшою за Старокиївську гору. Це не відповідає дійсності. Висота Старокиївської гори – 180 м над рівнем моря, Вздихальниці – 160 м. Навіть з урахуванням того, що у 1616 р. останню було понижено на 12 м, вона завжди поступалась висотою Старокиївській горі.

[151] Климовский С. Указ.соч. – С. 53 54.

[152] На те, що град на Старокиївській горі, скоріш за все, не має відношення до граду Кия, вказують обставини знайомства Аскольда і Діра з Києвом, розміщені у літопису під 862 р.. „и поидоста по Днспру, и идуче мимо и оузрсста на горс градок и оупращаста и рсста чии се градокъ..."(ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 20; Т. 2. – Стб. 15).

Вочевидь, тут мова йде про укріплення на Замковій горі, адже особливості топографічного розташування Старокиївського городища (його розміщення вглиб від краю гори, що повернутий до Дніпра; наявність гори Вздихальниці і тераси під Андріївською церквою, які не набагато поступаються висотою рівню майданчика городища і перекривають з півночі огляд на цю частину Старокиївської гори) зводять до мінімуму його візуальну локалізацію з боку Дніпра чи Подолу.

[153] Петров Н.И. Указ.соч. – С. 92.

[154] Цікавим прикладом фортеці-сторожового пункту більш пізнього часу (XII XIII ст.) є городище Монастирок, яке контролювало брід через Дніпро біля Переяславля. При повному розкритті всієї площі його майданчика з'ясувалось, що поза межами кількох десятків об'єктів археологічні знахідки були відсутні, що, до речі, свого часу ввело в оману М.К. Каргера в питанні локалізації літописного Заруба (Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 6). Щось подібне – мінімальну кількість об'єктів та артефактів і відсутність виразного шару VIII–X ст., ми спостерігаємо і на Старокиївському городищі.

[155] Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 266.

[156] Там же. – С. 264.

[157] Там же. – С. 265.

[158] Цей комплекс другої половини X ст., знайдений 2007 р. у розкопі 5 біля Десятинної церви, готується О.В. Комаром разом з автором до публікації.

[159] Про те, що двір було перенесено з цього городища, а не з Замкової гори, свідчить впевнена вказівка літописця про його розташування на місці дворів Воротислава і Чюдіна. Висловлювалась думка, що це був двір князя Ігоря, на що нібито натякає сюжет з клятвою на Перуновому горбі 945 р.

[160] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 55; Т. 2. – Стб. 44.

[161] Каргер М.К. Древний Киев. – Т. I. – С. 265, 266.

[162] Якщо нанести контур фундаментів Десятинної церкви на сучасний план міста і розмістити точку глядача у 20 м (біля відомої липи) перед центральним (західним) входом до храму, то кути західного фасаду церкви, довжина якого становила близько 35 м, задають межі сектору („мертвої зони"), який знаходився „за святою Богородицею" До нього потрапляє ділянка дніпровської сторони Старокиївської гори від пагорба з Андріївською церквою включно до садиби № 8 по вул. Десятинній загальною довжиною близько 180 м.

[163] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 116.

[164] Хвойка В.В. Указ.соч. – С. 68 69.

[165] Козюба В.К. Дослідження... – С. 201, 202. Нещодавно Т.Л. Вілкул висловила припущення, що літописний сюжет про капища і квадригу, вивезені Володимиром із Корсуня, міг бути позичений давньоруським книжником із Хроніки Малали (Вилку Т. „Капища" из Корсуня князя Владимира // RUTHENICA. – 2007. – Т. VI. – С. 343 345). Можливо, під впливом згаданої хроніки з'явилася фраза "якоже невсдуще мнять я мрамаряны суща" (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 116).

[166] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 65, 67

[167] В історіографії кілька століть побутувала хибна атрибуція, яка бере початки з XVII ст. Ще у часи П. Могили вважали, що Василівська (Трьохсвятительська) церква, збудована наприкінці XII ст., і є тою літописною церквою св. Василія, збудованою Володимиром на місці Перунова горба. Ця думка була закріплена в Синопсисі (1674 р.), з відповідним ототожненням Михайлівського спуску з Боричевим узвозом. В подальшому ця локалізація повторювалась в працях багатьох дослідників.

[168] Берлинский М. Указ.соч. – С. 61, 142.

[169] При дослідженнях 1910 р. місця будівництва Селянського банку (вул. Володимирська, 10), був знайдений невеликий рів з піщаними прошарками, що окреслював коло діаметром 10 м (ИАК. Прибавл. к вып 37 – С. 211), який, можливо, був курганним ровиком. Дві черепахоподібні фібули, що походять, ймовірно, із зруйнованих поховань, було знайдено 1936 р. при будівництві Урядового центру – суч. будівлі МЗС України (Самойловський І. Археологічні дослідження на території будівництва Будинку уряду // Соціалістичний Київ. – 1937 – № 5. – С. 40). Камерне поховання було досліджене 1984 р. перед будівлею МЗС України (Мовчан І., Боровський Я., Гончар В. Нові знахідки з дружинного некрополя Верхнього Києва // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 114 115, 119 (рис. 1)), але воно знаходилось вже поза межами граду. Відсутність язичницьких поховань на дніпровській стороні Старокиївської гори може також свідчити про існування на цій ділянці княжого двору у другій половині X ст.

[170] Обряд захоронення в камерах остаточно формується і розповсюджується в давньоруських могильниках не раніше 2 3 чверті X ст. (Михайлов К.А. Древнерусские элитарные... – С. 19).

[171] Північно-західна частина княжого двору відійшла під двір доместика, південно-східна після знесення граду X ст. була розширена і на приєднаній ділянці у 1183 р. будується кам'яна Василівська церква.

[172] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 65.

[173] Боровський Я.Є., Калюк О.П. Вказ. праця. – С. 4 (рис. 1), 9, 12, 14- 17

[174] Боровский Я.Е., Архипова Е.И., Калюк А.П., Сиромятников А.К. Археологические исследования в „Верхнем Киеве" в 1988 г. (отчет о раскопках по ул. Большой Житомирской, 2 и наблюдениях за земляными работами) // НА ІА НАНУ. Ф. 1988/17

[175] Боровський Я.Є., Мовчан І.І. Вказ. праця. – С. 89.

[176] Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Івлєв М.М. Дослідження дитинця стародавнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 192; Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Вказ. праця. – С. 151.

[177] Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Вказ. праця. – С. 191.

[178] ИАК. Прибавл. к вып. 37 – С. 211.

[179] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 160 -161.

[180] Там же. – Стб. 347 349; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1980. – С. 108 -109.

[181] Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Нові дослідження стародавнього Києва („місто Ярослава") // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 29 30; Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. – Вказ. праця. – С. 157 158.

[182] Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Розкопки Старокиївської експедиції в 1999 р. // Археологічні відкриття в Україні 1998 1999 рр. – С. 126; Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Дослідження „граду Ярослава" стародавнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 166 -167

[183] Козюба В.К. Про атрибуцію так званої Іринінської церкви в Києві // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 111-112.

[184] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 785.

[185] Каргер М.К. Древний Киев. – Т. І. – С. 510 511; Іванцов І.О. Вказ. праця. – С. 365.

[186] Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця. – С. 122, 123, 125, 127

[187] Посилання на ці джерела див. у: Петров Н.И. Указ.соч. – С. 96, 98 (прим. 8); Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – С. 474.

[188] Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982; Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М., 1989; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989.

[189] Рыбаков Б.А. Указ.соч. – С. 85, 433.

[190] Толочко П.П. Древнерусский... – С. 47–48.

[191] Побудова нових укріплень „на виріст", коли до міста долучались значні не заселені ділянки, що частково залишались такими і надалі, відома на прикладі таких великих давньоруських міст як Чернігів і Рязань.

Віддруковано в приватній друкарні МПП «Тріада С»,
11500 Житомирська обл., м. Коростень,
вул. Жовтнева, 52 тел.. (04142) 5-00-03
e-mail: triada_s@kor.zt.ukrtel.net

Дизайн та друк - приватна друкарня “Тріада С”,
м. Коростень, тел.: 8 (04142) 5-00-03,
e-mail: triada_s@kor.zt.ukrtel.net